RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)

Copyright © 2024
Inc. All Rights Reserved
Contact us : ret@raijmr.com

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR) www.raijmr.com

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR) www.raijmr.com

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR) www.raijmr.com

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR) www.raijmr.com

Published By

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)
Powered by:
Rudra Education Trust (Regt.) Mehsana (Gujarat-India)

Indexed Peer Reviewed Journal

(ISSN : 2321-2853)

Proceeding of 1st

International conference on

"Emerging Trends in Sustainable Development"

15-16 February, 2024 by

Shree Balvant Parekh Education Trust

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML)

Vol. 12, Sp. Issue: 1, February: 2024

Editor-in-Chief
RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)

1st International Conference

On

Emerging Trends in Sustainable Development

Date: 15-16 February, 2024

Organised by

Shree Balvant Parekh Education Trust

Guest Editors

Dr. Ashish Patel

Principal,
Shree Parekh Engineering College, Mahuva

Dr. Mahimn B. Pandya

Assistant Professor,
Smt. K. B. Parekh College of Computer Science

Dr. Jayen K. Thaker

Assistant Professor,
K. V. Parekh College of Science, Arts and Commerce

ISSN: 2321-2853

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages

(IJRSML) I. F. 6.133

Emerging Trends in Sustainable Development

Proceeding of 1st International Conference on

"Emerging Trends in Sustainable Development"

15-16 February, 2024 Organised by

Shree Balvant Parekh Education Trust

Vol. 12, Sp. Issue: 1, February: 2024

An International, Indexed, Referred & Peer Reviewed Journal

No part of this Journal may be reproduced in any form, by Photostat, Microfilm, Xerography, or any other means, or incorporated into any information retrieval System, electronic or mechanical, without the written permission of the Author, Editor-in-Chief and the Publisher of this Journal.

Copyright ©2012-2024

Inc. All Rights Reserved

Published By

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)
Powered by Rudra Education Trust (Regt.)
Mehsana (Gujarat-India)
A3A4/133 Joyos Hubtown,
ST workshop road, Mehsana-Gujarat- India

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research(RAIJMR)

Dear Author/Researcher,

I am very thankful to all the Authors and Researcher Scholars on behalf of our RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR) for publishing with us in our Print issue, of our *International, Indexed, Referred & Peer Reviewed* **'International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages' (IJRSML) ISSN: 2321-2853.**

The research work done by the Authors /Research Scholars will prove its high quality for publication of the paper then after it is valid and reliable for publication in our Journal(s). This is the main concern for publication of the paper. Not any type of importance is given to the maintenance charges for publication of the paper. Don't believe that, we are agreeing with the findings of the papers and articles published in this issue.

The prime goal of the academy is to not only to enhance the research work worldwide but also publishes high quality research work on online and International platform. To discover and find out the research problems of education and implementation of their solution on the present scenario of education is the entire aim of all the authors who are publishes their article via this Journal.

I hope and request to all the Authors, Research Scholars, Readers and members of our advisory board that kindly recommend and encourage your colleagues as well as your faculty members for publishing with us.

I am much thankful to all the Dignitaries, Professors, Chief editors, Associate Editors, The Board Members (India & International), Faculty Members, Political Leaders, Social Workers, Supporters, Motivators, Authors, Web developers, Subscriber, Best Complementors and my Family Members for giving me their fruitful support to release this research work on Wide Area Network via IJRMP, IJRE (print & online), IJRMEET, IJRHS (print & online) and now via print version of **IJRSML.**

Thanks.

Editor-in-Chief
(RAIJMR)
ret@raijmr.com

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)

About Us

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR) is an Intentional academy for International Multidisciplinary Research. Under this title this academy will publish research Journal(s) with different title(s). These all Journal(s) will publish monthly one by one in English language.

The prime aim of the academy is to publish multidisciplinary Journals under the head of RAIJMR and the aim and scope of the Journal is to provide an academic medium and an important reference for the advancement and dissemination of research results that support high-level learning, teaching and research in the most fields of Management, Technology, Education, Pharmacy, Humanities, Science, Engineering, Account & Commerce, Social Sciences, Law, etc. all Subjects.

The Journal publishes Research papers, theme papers, articles, review articles, and short communications dealing with Education, Pharmacy, Management, Engineering, Library Science, Physical Education, Account, Commerce, Arts, Science, Humanities, and Law etc. all Subjects after Double blind peer reviewed process.

RAIJMR would take much care in making your article published without much delay with your kind co-operation. RAIJMR hopes that Researchers, Research scholars, Academician, Industrialists etc. would make use of this research publication for the development of all the discipline. This Academy boasts of hosting four major international Journals (online) under its wings, namely:

(1) **International Journal for Research in Management and Pharmacy (ISSN: 2320-0901)**
(2) **International Journal for Research in Education (ISSN: (O.) 2320-091X, (P.) 2347-5412)**
(3) **International Journal of Research in Modern Engineering and Emerging Technology (ISSN: 2320-6586)**
(4) **International Journal of Research in Humanities and Social Sciences (ISSN: (O.) 2320-771X, (P.) 2347-5404)**

We are very happy and satisfy to announce that, we are introducing our **PRINT** issue of "**International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML)" (ISSN: 2321-2853)** in **Multidisciplinary Subjects** and **Multi Languages** by our Academy. This Journal is a Gate-Way for all the Authors/Researcher scholars as well as the Researcher for the publication their Article(s)/Research paper(s) in Regional Language(s) with multidisciplinary Subjects at an International platform. We request to all researchers kindly fill the online copyright form and all information via online mode. If you are unable to fill the all formalities your paper will be rejected if it will be published by mistake, we are not responsible for it.

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)

Aims and Scopes

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML)

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML) is a Print & online Monthly International, Indexed, Referred & Peer reviewed Research Journal in **all Subjects** & **all Languages** which publishes high-quality solicited and unsolicited articles in the following subjects under the head of **RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR).** The major aims of this PRINT journal to enhance the Researchers Articles in Multidisciplinary subjects and Multidisciplinary languages of Regional field(s) at global platform mostly in following subjects.

1. Account	25. Environmental Science and Technology	51. Microbiology
2. Anthropology	26. Finance	52. Molecular Therapeutics
3. Architecture	27. Geochemistry	53. Natural Products
4. Artificial Intelligence	28. Geography	54. Neural Processing
5. Biology	29. Geophysics	55. Nuclear and Particle Physics
6. Bio-Technology	30. Gujarati Language	56. Paralegal studies
7. Business and Business law	31. Hindi Language	57. Philosophy
8. Business studies	32. History	58. Physical Education
9. Cement and Concrete Research	33. Hospital Management	59. Physics
10. Chemistry	34. HRM	60. Physics in Medicine and Biology
11. Combinatorial Chemistry	35. Humanities and Ecology	61. Plasma Physics
12. Commerce	36. Industrial Relations	62. Political Science
13. Communication Studies	37. Information Science	63. Psychology
14. Computer Science & Technology	38. International studies	64. Public Administration
15. Criminology	39. Law	65. Sanskrit Language
16. Crystallography and Computer-Aided Materials Design	40. Legal Management	66. Science
17. Demography	41. Library Science	67. Semiconductor Science and Technology
18. Development studies	42. Life Sciences	68. Sociology
19. Economics	43. Linguisticsanton	69. Social Sciences
20. Education	44. Logic	70. Statistics
21. Energy and Fuels	45. Management	71. Web-Design & Technology
22. Engineering	46. Materials Science	72. Wireless and Optical Communications
23. English	47. Mathematics	73. Zoology
24. English literature/language	48. Media studies	74. Etc. subjects
	49. Metallurgy	
	50. Methodology	

Editor-in-Chief:
(RAIJMR)
ret@raijmr.com
Website: www.raijmr.com

RET ACADEMY FOR INTERNATIONAL JOURNALS OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (RAIJMR)

Editor

Dr. Nilesh B.Gajjar
M.Com. (A/c), M.Com. (Mgt.), M.Ed., M.Phil. (Edu.), SET (Edu.), Ph.D. (Edu.)
Assistant Professor,
LNK College of Education (CTE), Patan
Gujarat (India)

Editor-in-Chief

Prof. Dr. Md. Mamun Habib
Professor,
School of Business, Independent University, Bangladesh (IUB).
Visiting Scientist,
University of Texas – Arlington, USA.
Ex. Associate Professor,
BRAC Business School, BRAC University, Bangladesh; Asia Graduate School of Business (AGSB) at UNITAR International University, Malaysia; Dept. of Operations Research/Decision Sciences, University Utara Malaysia (UUM), Malaysia and Dept. of Operations Management, American International University-Bangladesh (AIUB).

Chief Editors

Dr. Michael O. Akintayo
Adjunct Professor,
Metropolitan College of New York, USA.
Department of Health and Mental Hygiene, USA.
Residential address: 1426 Loring Avenue, Apt44D Brooklyn, NY 11208

Mrs. Vassilakou Evangelia
Academic English Instructor (EAP)
Metropolitan College (Marousi Campus)
Designation/Department : Academic English Instructor (EAP)

Prof. Dr. Chandana Dey
Prof. & Head, Dept. of Education,
KMCL University,
Lucknow-U.P. (India)

Dr. Keyur M. Nayak
Director,
Laxmi Institute of Management
Vapi, Gujarat (India)

RET ACADEMY FOR INTERNATIONAL JOURNALS OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (RAIJMR)

Prof. Dr. Naresh Kumar Gupta
Professor,
National Council of Educational Research and Training (NCERT)
Division of Educational Research
Sri Aurobindo Marg, New Delhi (India)

Prof. Dr. Sara A. Abdoh
Assistant Professor,
Applied Arts Faculty,
Benha University. Egypt Sculpture, Architectural formation and restoration Dept.

Dr. Kaushal H. Yadav
Principal(offg)
A.G.Teachers College, Ahmedabad, Gujarat (India)

Dr. Udham Singh
Lecturer,
Department of Psychology, Karim City College, Jharkhand-India

Peer Review Committee Members(Within Country)

Dr. Jayaben Barevadia (Surat, Gujarat-India)
Dr. Dipika B. Shah (VNSG Uni.-Surat Gujarat-India)
Dr. V. K. Sapovadia (Ahmedabad, Gujarat-India)
Dr. Shrikhande (Ins. of Mgt. Pune-India)
Dr. D. R. Dodiya (Gandhinagar, Gujarat-India)
Dr. Chhaya Chavda (Vallabh Vidhyanagar, Gujarat-India)
Dr. Tejal Sheth (Ganpat Uni. Mehsana, Gujarat-India)
Dr. Avdhesh Gupta (KJIME-Kalol, Gujarat-India)
Dr. Bhuvan Raval (KJIM-Kalol, Gujarat-India)
Dr. V. V. Chaudhari (Mehsana, Gujarat-India)
Dr. Raysinghbhai B. Chaudhari (Surat, Gujarat-India)
Dr. Mahesh R. Solanki (Anand, Gujarat-India)
Dr. Viral Jadav(Ahmedabad, Gujarat-India)
Dr. Ajaykumar M. Raval (Palanpur, Gujarat-India)
Dr. G. Muppudathi (Tamilnadu-India)
Prof. Ganesh Pundlikrao Khandare (‘NAAC’ Steering Committee Member)
Miss Nisha G. Maharaj (Kutch, Gujarat-India)
Dr. Sunil K. Joshi (VTs-Member-NCTE)
Dr. M. K. Yagnik(V. V. Nagar, Gujarat-India)
Dr. J. I. Patel (Mehsana,Gujarat-India)

RET ACADEMY FOR INTERNATIONAL JOURNALS OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (RAIJMR)

Dr. M. L. Joshi (Vision-A’bad, Gujarat-India)
Dr. Dinubhai Chaudhary(Mehsana, Gujarat-India)
Dr. Rajesh S. Vyas (Modasa, Gujarat-India)
Dr. K. S. Dedun (Daramali, Gujarat-India)
Dr. Vinod Asudani (Nagpur-India)
Mrs. Monika R. Seth (Nagpur-India)
Dr. Dixa H. Savla (Anand, Gujarat-India)
Dr.(Mrs) Chhanda Chatterjee (West Bengal-India)

Peer Review Committee Members (Abroad)

Dr. Suzanne A. Wazzan (KSA)
Mrs. Shaghayegh Mohammadi (Iran)
Associate Prof. Dr. Türkay Bulut (Turkey)
Dr. Munyae M. Mulinge (Kenya)
Dr. Ayman Alshboul (Jordan)
Dr. Darejan Geladze (Georgia)
Prof. M. B. Gajjar (Canada)
Prof. Rajnikant C. Gajjar (U.A.E.)
Mr. Nilesh Patel (U.K.)
Mr. Shailesh D. Patel (U.S.A.)
Mr. Kirit B. Prajapati (U.S.A.)
Mr. Bhadresh B. Suthar (U.A.E.)
Miss. Shilpa J. Patel (U.S.A.)
Dr. Kamlesh P. Suthar (Australia)
Dr. Shailesh L. Gajjar (New Zealand)
Dr. Dhiren P. Suthar (Canada)
Dr. Manish S. Patel (Canada)
Dr. Dibyajyoti Saha (Bangladesh)
Prof. N. D. Patel (Australia)
Dr. Eun-Suk SA. (South Korea)
Dr. Terri Mannarini (Italy)
Prof. Khunou Freddie (South Africa)

RET ACADEMY FOR INTERNATIONAL JOURNALS OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (RAIJMR)

Author's Guideline

The academy for International journals of Multidisciplinary Research welcomes submissions in all areas related to Management, Pharmacy, Engineering, Education, Humanities, Social Science, etc. Manuscript for all discipline must be in any Language which has been prepared on a standard A4 size paper setting in MS-Word file. It must be prepared in 12-point Times New Roman and must follow the following criteria for all discipline.

1. Each manuscript requires an abstract with a length of 15-20 lines in 12-point font Times New Roman and Italic font followed by 3-7 keywords.
2. Type-written manuscripts in MS Word (.doc) format should be submitted by E-mail to **ret@raijmr.com** or **editorraijmr@gmail.com**
3. All the **Selected/Accepted** Research Papers/Articles, Review Papers/Articles will be published in this Journal after done the **Peer-Reviewed** process.
4. Leave 1 inch margin for each - top, bottom, left and right.
5. List of references must be present.
6. Papers without references will not be reviewed.
7. Section headers will be bold faced sentence case whereas sub-section header will be in normal style, both indented at 0.5 inch. Line space is 1.5 for entire article.
8. Once the paper is accepted, the authors will be required to send the signed copy of Copyright Form through E-mail to **ret@raijmr.com** or **editorraijmr@gmail.com**
9. It is mandatory for all the authors to sign the Copyright Transfer Form.
10. It will be taken more then 3 months to publish after selected your paper.
11. Research paper should contain with abstract (including 200-300 words) & including minimum 3000 words and you must follow all the steps (Design) of research process.
12. The decision of Reviewers will be final and canvassing in any form will be disqualification of authors in future issues.
13. In article minimum 2500 words must be required.
14. Page layout must be created in A4 size only.
15. PDF file will not be accepted.
16. This is International, Peer-Reviewed (Referred), Indexed, Impact factor, Print & Monthly Journal.

Editor-in-Chief
RAIJMR
www.raijmr.com

Proceeding of 1st International conference on Emerging Trends in Sustainable Development 15 & 16 February, 2024 by
'Shree Balvant Parekh Education Trust'

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML) I. F. 6.156

ISSN: 2321-2853
Vol. 12, Sp. Issue: 1, February: 2024

Sr.	Paper Id.	Name of Author	Contents	Pg. No
1	IMCETSD-19	DR. DIKPALSINH KISHORSINH JADEJA	ગુજરાતી બાળવાર્તાના સર્જનાત્મક ગદ્યમાં વ્યક્ત બાલચેતના	1-6
2	IMCETSD-27	DR. JITENDRA T. MAKWANA	અનુ આધુનિક સાહિત્યમાં નારી અસ્મિતા	7-9
3	IMCETSD-34	SHABBIRALI SHERALI THAVARA	A study on user's perception towards digital payment in Sabarkantha district	10-19
4	IMCETSD-38	JOSHI KETANKUMAR BALKRISHNABHAI	वृन्दावन लाल वर्मा के उपन्यासों में इतिहास एवं सामाजिक चिंतन	20-29
5	IMCETSD-46	DR. SHARMILA K. PARALIYA	આધુનિક ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં ભારતીયતા	30-36
6	IMCETSD-47	VISHAL R. BAPODARA	सतत विकास के संदर्भ में भाषा की भूमिका	37-40
7	IMCETSD-48	KRUPAL C. SOMPURA	Impact of Dance on Mental Health and Mind	41-44
8	IMCETSD-52	DR. SAPNA JAYANTILAL PATEL	ભારતીય ચિંતન પરંપરા પર વૈદિક વિચારધારા નો પ્રભાવ.	45-52
9	IMCETSD-57	DR. ANILKUMAR M. MAKADIYA	सतत विकास के संदर्भ में हिन्दी भाषा।	53-56

Proceeding of 1st International conference on Emerging Trends in Sustainable Development 15 & 16 February, 2024 by
'Shree Balvant Parekh Education Trust'

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML) I. F. 6.156

ISSN: 2321-2853
Vol. 12, Sp. Issue: 1, February: 2024

Sr.	Paper Id.	Name of Author	Contents	Pg. No
10	IMCETSD-58	PANDYA DHARABEN HARSHADRAY	An overview of Environmental, Social and Governance (ESG) Reporting in India: Practices and Challenges	57-62
11	IMCETSD-62	DR. A. G. VASAVA	ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમા નારીની દશા અને દિશા	63-69
12	IMCETSD-67	SWETANGI MANSINGBHAI CHAUDHARI	आदिवासी साहित्य और जीवन में प्रकृति	70-75
13	IMCETSD-81	BUDHELIYA POOJA K.	दस्तक देता वृद्ध विमर्श - निर्मल वर्मा के कथा साहित्य के परिप्रेक्ष्य में	76-79
14	IMCETSD-83	VYAS BHAVNA JETHALAL	An Analytical Study on Relationship of Demographic Variable with Investment Preferences towards Investments Avenues of Urban Rajkot City, Gujarat.	80-89
15	IMCETSD-84	MANANKUMAR BHARATKUMAR GAMIT	Applications of Linear Algebra	90-98
16	IMCETSD-85	DR. B. M. GAMIT	શ્રી મોહન પરમારની વાર્તામાં દલિત નિરુપણ (કેટલીક વાર્તાના સંદર્ભમાં)	99-105
17	IMCETSD-93	MISS. K.G. BHATTI	ઈ-કોમર્સ ૨૧ સદીનુ આધુનિક વાણિજ્ય	106-111

Proceeding of 1st International conference on Emerging Trends in Sustainable Development 15 & 16 February, 2024 by
'Shree Balvant Parekh Education Trust'

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages

(IJRSML) I. F. 6.156

ISSN: 2321-2853
Vol. 12, Sp. Issue: 1, February: 2024

Sr.	Paper Id.	Name of Author	Contents	Pg. No
18	IMCETSD-97	SIMRAN KOTHARI	सतत विकास के संदर्भ में सूरदास जी के भ्रमर गीत सार में लैंगिक समानता	112-115
19	IMCETSD-98	DR. SONAL R. SARAVIYA	सतत विकास का लक्ष्य के संदर्भ में कबीर का शिक्षा दर्शन	116-120
20	IMCETSD-102	SOLANKI BANSI KIRTIBHAI	GST: ભારતીય હસ્તકલાના ટકાઉપણા માટે કર સુધારણા	121-129
21	IMCETSD-107	SOLANKI BHARGAV RAMESHBHAI & DR. C. K. PATEL	Impact of Covid-19 on financial performance of Birla Tyre Industry	130-135
22	IMCETSD-108	KAUSHALYA JENTIBHAI KAMBAD	G-20 (group of twenty)	136-138
23	IMCETSD-111	JOSHI VARUN HARESHBHAI	કાદમ્બરીમાં બાણભટ્ટનો તાત્ત્વિક અભિગમ	139-141
24	IMCETSD-114	DR. S. C. THORAT	अथर्ववेदीय 'शतवार' औषधि की उपादेयता	142-147
25	IMCETSD-120	THATHAGAR SAVANKUMAR NAVINCHANDRA	सतत विकास के संदर्भ में काव्यसहित्य की भूमिका	148-149

Proceeding of 1st International conference on Emerging Trends in Sustainable Development 15 & 16 February, 2024 by
'Shree Balvant Parekh Education Trust'

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages

(IJRSML) I. F. 6.156

ISSN: 2321-2853

Vol. 12, Sp. Issue: 1, February: 2024

Sr.	Paper Id.	Name of Author	Contents	Pg. No
26	IMCETSD-128	REVAR JIGNASABEN BHANJIBHAI	'एक औरत की नोटबुक'-सुधा अरोड़ा-एक समीक्षा	150-152
27	IMCETSD-130	VIPUL KUMAR BABULAL JOSHI	सतत विकास में हिन्दी भाषा साहित्य में शांति और न्याय	153-156
28	IMCETSD-137	DR. SHANKERBHAI LALJIBHAI ROT	ટકાઉ વિકાસ અને તેનાં ધ્યેયો	157-164
29	IMCETSD-153	DHARAMKUMAR HARSHADRAY MAHETA	नारी विमर्श के संदर्भ मे कृष्णा अग्निहोत्रि	165-169
30	IMCETSD-154	BHAUMIK P. PATEL & DR. HIMAT V. SENJALIYA	A descriptive study on challenges and opportunities for the utilization of solar power by government entrepreneurs in Gujarat	170-181
31	IMCETSD-155	SANDIP V. VYAS & KARISHMA K. TRIVEDI	પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રવેશદ્વાર - એક અભ્યાસ	182-187
32	IMCETSD-158	DHAVALBHAI GIRISHBHAI PAREKH	ખાદ્ય ઉદ્યોગોમાં લાંબાગાળાનો પોષણક્ષમ વિકાસ	188-193

Proceeding of 1st International conference on Emerging Trends in Sustainable Development 15 & 16 February, 2024 by
'Shree Balvant Parekh Education Trust'

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages

(IJRSML) I. F. 6.156

ISSN: 2321-2853

Vol. 12, Sp. Issue: 1, February: 2024

Sr.	Paper Id.	Name of Author	Contents	Pg. No
33	IMCETSD-161	PRIYA JAGAD	An analysis study of Inflation Accounting	194-197
34	IMCETSD-165	SHAILESHBHAI BHAGUBHAI PATEL	Green Marketing: A Theoretical framework	198-202
35	IMCETSD-171	DR. MAHESHKUMAR Y. TRIVEDI	सतत विकास के संदर्भ में हिन्दी उपन्यास साहित्य में स्त्री - विमर्श	203-207
36	IMCETSD-174	MUKESH CHAUHAN	An Analytical Study of Value-added Statement of Oil and Natural Gas Corporation Limited	208-217
37	IMCETSD-175	POOJA PANDU BHANDARI	'आदिवासी कविताओं में चित्रित पारंपरिक पर्यावरणीय ज्ञान संपदा' (कवि 'अनुज लुगुन' की कविताओं के विशेष संदर्भ में)	218-225
38	IMCETSD-181	HETAL A. PANDYA	નારદપુરાણમાં નિર્દેશિત ગ્રહાનુસાર દાંપત્યવિચાર: એક અધ્યયન	226-238
39	IMCETSD-184	FENEE SHAH	Forensic Accounting - An overview	239-242
40	IMCETSD-190	SHUKLA RAMANUJPRASAD JAGDISHBHAI	श्रीमल्लोकाचार्यस्वामिविरचितार्थपञ्चकस्य साम्प्रत् समये उपादेयता	243-255

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages
(IJRSML) I. F. 6.156

ISSN: 2321-2853
Vol. 12, Sp. Issue: 1, February: 2024

Sr.	Paper Id.	Name of Author	Contents	Pg. No
41	IMCETSD-199	SOLANKI DAXA MAHESHBHAI	અંગુલિમાલ નાટક આસ્વાદ'	256-257
42	IMCETSD-211	DR. RAM VADHER	માનસિક સ્વાસ્થ્ય	258-261
43	IMCETSD-212	DR. YUNUS A. GAHA	सतत विकास के लक्ष्य और कबीर वाणी	262-267
44	IMCETSD-213	DR. GIRISHCHANDRA PAL	भ्रमरगीत सार में लैंगिक समानता	268-274
45	IMCETSD-215	KIRTI R. DHURKA	सतत विकास में उभरती प्रवृत्तियों में हिंदी साहित्य का योगदान	275-287
46	IMCETSD-216	TARUN MEHTA	સર્વકાલીન વાગ્લીલા : કુંવરબાઈનું મામેરુ	288-291
47	IMCETSD-7	SHEETAL RAMAKAUTIK SHELKAR	संत कबीर जी एवं परसाई जी के साहित्य में धार्मिक व्यंग्य	292-302
48	IMCETSD-21	DR. HITA U. RAJYAGURU	સંસ્કૃત સાહિત્યમાં દાંપત્ય વિભાવના	303-307

Proceeding of 1st International conference on Emerging Trends in Sustainable Development 15 & 16 February, 2024 by
'Shree Balvant Parekh Education Trust'

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages
(IJRSML) I. F. 6.156

ISSN: 2321-2853
Vol. 12, Sp. Issue: 1, February: 2024

Sr.	Paper Id.	Name of Author	Contents	Pg. No
49	IMCETSD-66	SANGITA BHARATGIRI GOSAI	ह्यूमन ट्रांसमिशन लघु उपन्यास : एक समीक्षा	308-310
50	IMCETSD-100	MADHAVI ARVINDBHAI PADIYA	सतत विकास के सन्दर्भ में - बाल कहानियों के प्रति गिजुभाई बधेका की नयी द्रष्टि	311-315
51	IMCETSD-112	DR. SANGITABEN KALJIBHAI TAVIYAD	બત્રીસ પૂતળીની વેદના' : નારી સંવેદનાની કથા	316-322
52	IMCETSD-121	SOLANKI ARTIBEN MAHESHBHAI	ચેમ્મીન નવલકથાનું ભાવવિશ્વ	323-326
53	IMCETSD-132	DR. PARUL CHANDULAL PRABTANI	ગાંધીયુગના કવિ સ્નેહરશ્મિની કવિતામાં રાષ્ટ્રભાવનાનો ઉજ્જવળ આલેખ	327-332
54	IMCETSD-134	AKASH R. RATHOD	"સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતાના સ્વરૂપ વહેણો : એક અભ્યાસ"	333-339
55	IMCETSD-198	KUKADIYA GITA DHIRUBHAI	ગાંધીયુગની ગુજરાતી કવિતામાં ગાંધીપ્રભાવ અને રાષ્ટ્રીય ભાવના	340-347
56	IMCETSD-202	JALPA K. SOLANKI	ઓનલાઈન શિક્ષણના સંદર્ભમાં ગ્રામીણ ભારતમાં પડકારો અને મુદ્દાઓ	348-353

ગુજરાતી બાળવાર્તાના સર્જનાત્મક ગદ્યમાં વ્યક્ત બાલચેતના

- ડૉ. દિક્પાલસિંહ જાડેજા
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન,
મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

બાળસાહિત્ય એ બાળકોના મન અને હ્રદયને ફળદ્રૂપ કરનારું સાહિત્ય છે. અહીં 'ફળદ્રૂપ' એમ કહીએ છીએ ત્યારે બાળકોના ચિત્તવિચારની સજીવ શક્યતાઓ કેન્દ્રમાં છે. જન્મથી કોરું કે નિર્વિકાર મન લઈને જન્મતું માનવબાળ એના જન્મ સમયે એક 'સજીવ ચેતનતત્વ'થી વિશેષ કશું નથી હોતું. બાળકને પોતાના જન્મ વખતે પોતાના નામ, જાતિ, હયાતી કે અસ્તિત્વ વિશે કશી કાર્યકારણગત સભાનતા કે ખબર નથી હોતી. માત્ર પંચેન્દ્રિયો લઈને અવતરતું માનવબાળ જન્મથી એક વર્ષ સુધી તો પોતાને લાગતી ભૂખ અને તરસથી વિશેષ ભાગ્યે જ કશી ઇચ્છાઓ વ્યક્ત કરી શકે છે. ધીમે ધીમે બાળકની અંદર સમાજમાં જીવવા, શીખવા ને સમજવાનું એક તંત્ર બીજાઓની મદદથી રચાતું આવે છે. અહીં એ કહેવું યોગ્ય રહેશે કે જન્મથી જે બાળપિંડ માત્ર એક 'સજીવ ચેતન' હતું, તે હવે એની નિર્ભેળ સજીવતા કે ચેતનતત્વ પર વિભિન્ન સામાજિક પુટ કે પડ ચડવાથી એક સામાજિક યંત્રના એકમરૂપ કાર્યો કરવા પ્રેરાતું જાય છે અને ધીમે ધીમે આ નામ-સરનામા, જાતિ, પ્રદેશ કે મર્યાદાઓ કે જીવનની સરહદો ન જાણતું બાળક સરહદો અને મર્યાદાઓમાં જાણ્યે-અજાણ્યે બંધાઈને 'સામાજિક પ્રાણી' બની જાય છે. જે મુક્ત જીવનપિંડ હતો તે જન્મ પછી સામાજિક કાર્યકારણે 'બંધાતો' જાય છે. માનવજીવનની વિકાસની આવી 'બંધિયાર' પ્રક્રિયામાં શ્રુતિગ્રાહ્ય શિક્ષણ કે જીવનપાઠ એને ઘણાં કામ લાગે છે. માટે જ, સાહિત્ય એ જો કાનની કળા હોય તો બાળસાહિત્ય એ બાળકોના મન અને હ્રદયને ફળદ્રૂપ કરનારું એક અતિ મહત્વનું સાધન છે. સાહિત્ય સાધન છે કે સાધ્ય એવી ચર્ચાઓ આપણે ત્યાં થતી જ રહે છે પરંતુ બાળકોના આનંદમૂલક જીવન-ઘડતરમાં સાહિત્ય 'સાધનરૂપ' કામ કરે છે તે હકીકત છે. સાધનથી જ સાધ્ય સુધી પહોંચાય છે એ વાતનો ખ્યાલ રાખીને બાળકોના જીવનવિકાસમાં બાળવાર્તાઓના સર્જનાત્મક ગદ્યનું મહત્વ પણ એટલું જ વધી જાય છે. માનવજીવનમાં શીખવાની સૌથી વધુ સુગમ પ્રક્રિયા કાન દ્વારા થાય છે. બાળક જે અને જેવું સાંભળે છે તે અને તેવું સમાજને થોડાં ઘણાં ફેરફારો સાથે સુપરત પણ કરે છે. કાન દ્વારા જે ચિત્ત અને હ્રદય સુધી પહોંચ્યું છે તે માનવબાળને સમયે-સમયે અંકુરિત કરતું રહે છે. એટલે જ શીખવાની પ્રક્રિયામાં 'શ્રુતિગોચર શબ્દ' અને તેના નાદનું ઘણું મહત્વ છે. દુનિયાભરના ચિંતકો એક મુદ્દા સાથે સહમત થતાં રહ્યાં છે કે આ માનવોની દુનિયાના તમામ અંગઉપાંગો માનવોએ રચેલી રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, ભૌગોલિક શૃંખલાબદ્ધ કથાઓના રૂપ છે. માનવજાત બોલતા શીખી એ પછી તેણે પોતાની કુદરતી અવસ્થાને ધીમે ધીમે છોડતા જઈને કથા-વાર્તાઓની ઘટનાઓના કાર્યકારણી જાળા ભાષાની મદદથી રચવાનું શરૂ કરી દીધું અને એમ માનવોની આ દુનિયા પોતાની નૈસર્ગિક અવસ્થા છોડીને ઘટના કે કથાઓના રૂપ લેવા લાગી.

સૂક્ષ્મ રીતે આપણે આજે જોઈશું તો સમજાશે કે આપણાં તમામ જીવનવ્યવહારો કોઈને કોઈ જીવનકથા કે ઘટનાઓના રૂપતંત્ર જ છે. યુવાલ નોઆ હરારી પોતાના ગ્રંથ '*Sapiens(Brief History of Humankind*'માં તો ત્યાં સુધી કહે છે કે, "હોમો સેપિયન્સ દુનિયા પર રાજ કરી શક્યા, એનું કારણ એમની અસાધારણ ભાષા છે." હરારીના મતે તો દુનિયાની સૌથી મોટી શોધ માનવોએ શોધેલી, વિકસાવેલી આ ભાષા છે. ભાષાના સાધનની શોધ દ્વારા જ આજે આપણે જે પરિસ્થિતિમાં છીએ કે જે પરિસ્થિતિમાં હોઈશું તેની સંભાવના સુધી પહોંચ્યા છીએ. તો બીજા પ્રાણીઓ કરતાં આપણી એ ખાસિયત રહી છે કે આપણી પાસે ભાષાનું એક એવું સાધન છે કે જેના દ્વારા આપણે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં રહી શકીએ છીએ. બીજાં પ્રાણીઓ કે જીવજંતુઓ પાસે પણ પોતે વિકસાવેલી એક

પ્રત્યાયનની જરૂરિયાત પૂરી કરનારી ભાષા તો હોય જ છે. પરંતુ તે બધાંના એ સાધન કે માધ્યમ કરતાં આપણી ભાષાના સાધન કે માધ્યમની એક અજીબ ખાસિયત એ છે કે આપણે આપણી ભાષા દ્વારા 'અસત્ય પણ' બોલી શકીએ છીએ. તો આમ, ભાષા દ્વારા સત્ય અને અસત્ય બોલી-બોલીને, એના જાળાઓ ગૂંથતાં-રચતાં જઈને આપણે એક એવું સામાજિક તંત્ર રચી લીધું છે કે હવે એ ભાષા દ્વારા બનેલા સંકુલ સામાજિક તંત્રમાંથી બહાર છટકી જવું લગભગ અશક્ય છે. ભાષા દ્વારા વ્યવહાર કરવો આપણને ગમે છે. હવે જો ભાષા જ માણસોનું સૌથી મોટું હથિયાર કે સાધન હોય તો એ માધ્યમ થકી 'સાધ્ય' પાર પાડી શકાય છે. આપણે ત્યાં બાળસાહિત્યની ચર્ચાઓમાં આ મુદ્દાને ધ્યાનમાં રાખીને બહુ ઓછી ચર્ચાઓ થઈ છે. ગિજુભાઈ બધેકાએ બાળસાહિત્યના સાધન દ્વારા ભવિષ્યના સમાજજીવનને સંવર્ધવાના જે કોઈ પ્રયાસો કર્યાં તે પોતાના સમય કરતાં ઘણાં આગળ હતાં. એ વખતે બાળકોની(ભવિષ્યની) કેળવણી અને શિક્ષણમાં હજી 'કેળવણી'નો મુદ્દો ભાગ્યે જ ચર્ચાતો હતો. ગિજુભાઈએ દુનિયાના કેળવણીક્ષેત્રે નોંધ લેવાય તેવા એ વખતે પ્રયાસો કર્યાં અને તેમાં તેઓ પોતાની રીતે સફળ પણ રહ્યાં પરંતુ ગુજરાતીમાં ગિજુભાઈ બધેકા સિવાય બાળસાહિત્યની સાધન અને એના સાધ્ય તરીકેની ચર્ચા બહુ પાંખી થઈ છે તે ખેદજનક છે. બાળસાહિત્યને 'બાળકોનું કે બચ્ચાંઓ'નું એટલે કે મોટાંઓ જેવું પરિપક્વ ડહાપણ ન ધરાવતું સાહિત્ય ગણીને એને હાંસિયાનું સાહિત્ય ગણાવીને કે મુખ્યધારાનું સાહિત્ય ન ગણીને આપણે ભવિષ્યના સમાજ માટે ઊધઈના મોટાં રાફડાંઓ તૈયાર કરીએ છીએ. સમાજના તંત્રએ, કેળવણીકારઓએ, સાહિત્યકારોએ, સાચાં સંતોએ પોતાની વિચારવાની પ્રક્રિયાને બાળસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં વાળવી હવે અતિ આવશ્યક છે ત્યારે રચાઈ ગયેલાં આપણાં બાળસાહિત્ય અને હવે પછી રચાનારાં બાળસાહિત્યના સર્જનાત્મક ગદ્યથી બાળકોમાં કેવાં નવાકુંરો જન્મી શકે તેની મનોવૈજ્ઞાનિક ચર્વિતચર્વણા કરવી તાકીદની છે. સમાજને રુગ્ણ બનતો અટકાવવો હશે તો બાળવાર્તાઓ થકી એ કામ પાર પાડી શકાય તેમ છે. પરંતુ, કેવાં પ્રકારની શૈલીમાં બાળકો સુધી આ બાળવાર્તાઓ પહોંચે તો બાળકના મન-હૃદયનો સર્વાંગી ઊર્ધ્વારોહણ થાય તે વિશે પણ આપણે ત્યાં લાંબુ વિચારાયું નથી લાગતું. આપણી મોટાં ભાગની બાળવાર્તાઓમાં કથા કે ઘટનાને બાળકોને કાન સુધી પહોંચાડી દેવી એટલું જ સાફલ્ય આપણાં બાળવાર્તાકારોએ માન્યું છે. જન્મથી માંડીને બાળક પરિપક્વ થાય(આપણે ત્યાં પરિપક્વતાની વય ૧૮ વરસ પછી સ્વીકારાઈ છે ત્યારે) ત્યાં સુધી એ બાળકના મન અને હૃદયના અનેકાનેક વિકાસ-રકાસ થતાં રહે છે. આપણે એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજી જવાની જરૂર છે કે બાળસાહિત્ય એ 'સભાન સાહિત્ય' છે કે 'હેતુલક્ષી' સાહિત્ય જ વધુ છે. કોઈ ને કોઈ રીતે બાળસાહિત્યમાંથી બાળકો કોઈ ને કોઈ રીતે કેળવાતાં જ રહેતાં હોય છે ત્યારે એમના મન-હૃદયની કેળવણીની સભાનતા દરેક બાળસાહિત્યકારે રાખવી જ પડશે. અભાન અવસ્થામાં લખાયેલું બાળસાહિત્ય કે એનું સંકીર્ણ ગદ્ય બાળકો ઉપર કેવી છાપ છોડશે તેનું પરીણામ કંઈ તત્કાળ નહીં ખબર પડે. પરંતુ એવું અવિકસિત, અભાન બાળસાહિત્ય ગદ્ય દ્વારા પામીને બાળકો જ્યારે તેને વ્યાજ સાથે સમાજને કોઈને કોઈ સ્વરૂપમાં પાછું વાળશે ત્યારે ઘણાં પ્રશ્નો ઊભાં થશે. એમ ન થાય એ માટે બાળસાહિત્યના ગદ્યસર્જકે વિકસતાં જતાં બાળકોના માનસિક ખોરાકની તંદુરસ્તીનો પહેલાં ખ્યાલ રાખવો જ પડશે. માટે, આપણી બાળવાર્તાઓનું સર્જનાત્મક ગદ્ય પાસેથી કેવાં પ્રકારની અપેક્ષા રાખવી જોઈએ અને આપણાં બાળસાહિત્યના સર્જનાત્મક ગદ્યની સ્થિતિ કે દશા-દિશા કેવાં રહ્યાં છે એ વિશેના મુદ્દાઓ ખોલવાનું ધાર્યું છે.

આપણે જ્યારે 'બાળવાર્તા' એમ કહીએ છીએ ત્યારે આ સંજ્ઞામાં બાળક અને એને કહેવાની, સંભળાવવાની કથા જ લક્ષિત છે. આ ચર્ચામાં એ વાત સતત યાદ રાખવી પડશે કે લિખિત સાહિત્યનું સર્જનાત્મક ગદ્ય જુદી સંભાવનાઓ અને લક્ષણો ધરાવે છે અને જેને શ્રુતિમુલક સર્જનાત્મક ગદ્ય જુદી સંભાવનાઓ અને લક્ષણો ધરાવે છે. આપણે સહુ જાણીએ છીએ તેમ ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરીશું છતાંય બાળકોને પુસ્તક કે ચોપડી હાથમાં લઈને વાંચવા કરતાં કાનોકાન વાર્તા સાંભળવી અને એને વાર્તા

કહેનારના આરોહઅવરોહથી આનંદિત રીતે પામવી જ વધુ ગમે છે. અને આ સાહિત્ય દ્વારા રસ ગ્રહણ કરવાની બહુ જ પ્રાકૃતિક, કુદરતી (Natural) પ્રક્રિયા છે. હવે તકલીફ એ છે કે મુદ્રણયંત્રોની શોધ પછી 'સાંભળવાની વાર્તા' આપણે વાંચવા તરફ વળ્યા છીએ અને એ કુદરતી પ્રક્રિયા નથી. એમાંય બાળવાર્તાના ભાવક જો બાળક જ હોય તો એને તો રસસંક્રમણ માટે વાંચવા તરફ શા માટે વળવું? એ ઘટના જ અકુદરતી થઈ પડે છે. આજે દુનિયાભરમાં અને ગુજરાતીમાં પણ વિપુલ પ્રમાણમાં બાળવાર્તાઓ ઢગલાબંધ લખાય છે પરંતુ બાળકો સુધી આ બાળવાર્તાઓ પહોંચી શકતી નથી એનું કારણ એ વાર્તાઓ પહોંચાડવાના યોગ્ય માધ્યમ પસંદ કરવામાં આપણે મોટેરાંઓ થાપ ખાઈ રહ્યાં છીએ. આ વાત બાળસાહિત્યકારો પણ સમજતાં નથી અને દે ધનાધન ચોપડીઓ લખ્યે જાય છે. સાંભળીને જે કલ્પનાવિહાર બાળક કરી શકે છે તે વાંચીને નહીં થાય. એટલે જ મોટાંભાગનું લિખિત બાળસાહિત્યનું સર્જનાત્મક ગદ્ય ઘણી બધી રીતે પંગુ થઈ જાય છે તેવું આ લખનારનું માનવું છે. વાણી દ્વારા જે સર્જનાત્મક ગદ્યના રૂપવિધાન બાળક ઝીલી શકે છે તે ચોપડીના પાને ખોવાય જાય છે. આ મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખીને ગુજરાતી ભાષાના બાળવાર્તાકારે બહુ ઓછી બાળવાર્તાઓનું સર્જન કર્યું છે તે હકીકત છે.

બાળકોના ચારિત્ર્ય ઘડતરમાં બાળવાર્તાઓનું બહુ જ મહત્વનું સ્થાન હોય ત્યારે બાળવાર્તાઓના સર્જનાત્મક ગદ્ય ઉપર બાળવાર્તાના સર્જક વિશેષ ધ્યાન આપે તેવી અપેક્ષા રહે છે. બાળવાર્તાનું અનોખું ગદ્ય જ બાળકોની કલ્પનાશીલતા, શબ્દભંડોળ, ભાષાના વાણી અને તેના અર્થને પોષે છે. એક રીતે સર્જનાત્મક ગદ્ય જ બાળકોની વૈચારિક ભોંય તૈયાર કરે છે ત્યારે બાળકો સમાજને એ ગદ્યની ભાત(pattern) થકી જ સમાજમાં કે સમાજ વિશે જટિલ વિચાર કરતાં થાય છે. બાળવાર્તામાં આવતાં સર્જનાત્મક ગદ્યથી 'બાળકોની જટિલ વિચારસરણી અને સમસ્યાનું નિરાકરણ'(critical thinking and problem solving) સરળ બને છે. સહુથી વધુ સફળ બાળવાર્તાઓ એ જ રહી છે કે જે વાર્તાઓનું સર્જનાત્મક ગદ્ય બાળકોના મન-ચિત્તમાં એક વૈચારિક ભાત રચી જાણે છે. ગિજુભાઈ બધેકા પૂર્વેની આપણી પ્રચલિત બાળવાર્તાઓ - પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, કથાસરિત્સાગરની કથાઓ, બાળકોને પચે તેવી પ્રચલિત બાળલોકકથાઓ, ઈસપની વાતો, અરેબિયન નાઈટ્સ વગેરેની સફળતા પાછળનું આ જ કારણ છે કે તે વાર્તાઓ લોકવાણીમાં તરતી રહેતી હતી અને તે કારણે તે વાર્તાઓના ગદ્યમાં એક તરલતાનો ગુણ સમ્મિલિત હતો. આપણે ત્યાં બાળવાર્તાના કથન-લેખન વખતે ગિજુભાઈ બધેકા, જીવરામ જોશી, રમણલાલ પી. સોની, લાભશંકર ઠાકર, રમેશ પારેખ, રક્ષાબહેન દવે, યશવંત મહેતા જેવાં બાળવાર્તાકારોએ ગુજરાતી ગદ્યના બોલચાલના લય-લહેકાઓને પારખીને એક સર્જનાત્મક ગદ્ય વિકસાવ્યું છે. રમેશ પારેખ અને લાભશંકર ઠાકરની બાળવાર્તાઓ બાળકો સુધી પહોંચી નથી કે આપણે એ પહોંચાડવી જોઈએ એ માત્રામાં પહોંચાડી નથી તે ખેદજનક હકીકત છે. મારી દ્રષ્ટિએ ગુજરાતી બાળવાર્તામાં સર્જનાત્મક ગદ્યનું સુંદર નકશીકામ આંગળીના વેઢે ગણી શકાય તેટલાં બાળવાર્તાકારોએ જ કરી જાણ્યું છે જેમાં, ગિજુભાઈ બધેકા અને રમેશ પારેખ કે રમણલાલ સોની કે લાભશંકર ઠાકર જેવાં ગુજરાતી બાળવાર્તાના સર્જનાત્મક ગદ્યના કુશળ કલાકારો રહ્યાં છે. બાકીનાઓએ ગદ્યના માધ્યમમાં માત્ર કથાઓ કહી હોય એમ લાગે છે અને હજી પણ કહી રહ્યાં હોય એમ જ લાગે છે.

બાળવાર્તામાં સર્જનાત્મક ગદ્ય પાસેથી કામ લેતી વખતે સર્જક પાસેથી એક ચોક્કસ પ્રકારની (craftmanship) કુશર કારીગરને શોભે તેવી કલાકારીગરીની જ અપેક્ષા રહે છે. આપણે ત્યાં ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ ખૂબ પ્રખ્યાત બની તેનું મૂળ કારણ ગિજુભાઈએ પ્રચલિત લોકકથાઓને આપેલું બાળવાર્તાઓનું સ્વરૂપ જ છે. તેમણે જે જે લોકકથાઓને બાળવાર્તામાં ઢાળી તેનું ગદ્ય તપાસીએ તો તરત એક લક્ષણ ધ્યાને આવશે કે બાળકો તે કથાથી પહેલેથી અવગત છે પણ તેની કહેણીકળાનું ગદ્ય બોલચાલનું રહ્યું છે. ગિજુભાઈ પોતાની આ બાળકથાઓમાં અર્થ વિનાની પરંતુ ચોક્કસ લયહિલ્લોળ ધરાવતી નાના નાના કવિતા કે જોડકણાં ગંધી વાક્યો પ્રયોજીને બાળકોને

કથા(theme) તરફ એકાગ્ર કર્યાં છે. આ ઉપરથી કહી શકાશે કે બાળવાર્તાઓમાં આવતાં જોડકણાં કે નાની નાની કવિતાઓ કે વાક્યોની પુનરુક્તિઓ બાળકોની ચંચળતાને સ્થિર કરવામાં કારગત નીવડે છે. જો બાળવાર્તામાં આ તત્ત્વનો અભાવ હશે તો માત્ર વાક્યનિયોજનથી બાળકો એકધ્યાને વાર્તા સાંભળશે કે વાંચશે નહીં. 'વાર્તાનું શાસ્ત્ર' પુસ્તકમાં ગિજુભાઈ પોતે લખે-માને છે કે, "અર્થ વિનાનાં જોડકણાં બાલજીવનમાં કેવી અદ્ભુત ચમત્કૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેનો ખ્યાલ તો જેમને બાલજીવન અને બાળવાર્તાના કથનનો સીધો અનુભવ છે તેને જ આવી શકે છે." જોડકણાં તે કવિતા નથી પણ બાળકોની શ્રુતિને સતેજ કરવામાં કારગત નીવડતું તેવું બાળવાર્તાકારનું ઓજાર છે તેવું ગિજુભાઈ સમજતાં હતાં. માટે જ,

'ચાંદા રે ચાંદા, ઘીગોળ માંડા,
દહીં કે દૂધડી, માખણ ફૂદડી,
મારી બેનના મોઢામાં હબૂક પોળી.' કે,
'આવ રે વરસાદ, ઘેબરિયો પરસાદ,
ઊની ઊની રોટલી, ને કારેલાંનું શાક;
આવ રે વરસાદ નેવલે પાણી,
નઠારી છોકરીને દેડકે તાણી.'

આવાં સાદાં જોડકણાં વાર્તામાં બાળક સાંભળશે ત્યારે આસ્તે આસ્તે બાળક નાની નાની અર્થ વિનાની અને જોડકણાંથી ભરપૂર વાર્તાઓ સાંભળતું થાય છે. અને આવાં સ્વાભાવિક ક્રમે બાળકમાં ભાષાની એક સંમાર્જિત ભાત વિકસતી આવે છે. સર્જનાત્મક ગદ્ય એ બાળકોની કલ્પનાશીલતાને પાંખો આપે છે. બાળવાર્તાનું સર્જનાત્મક ગદ્ય એટલે કેવું ગદ્ય? તે જો તપાસવું હોય તો આપણે ગિજુભાઈની બાળવાર્તા 'ખોટું નગર'નું ગદ્ય સાંભળવું પડે. આ અતિખ્યાત બાળવાર્તાની ખાસિયત તેની કહેણીકળામાં છે. વાર્તાનું કથાવસ્તુમાં કોઈ જ ઘટના કે કથા નથી અને છતાં બાળવાર્તામાં સાંભળનારને મજા આવે છે એટલું જ નહીં પરંતુ આ બાળવાર્તા સાંભળીને બહુ ઊંચા ગજાનું તત્વજ્ઞાન વાર્તામાં અંતર્નિહિત છે. જે 'નથી' તે 'છે' અને 'જે છે' તે 'કેવી રીતે છે?'ની આ કથાગૂંથણી સર્જનાત્મક ગુજરાતી ગદ્યનો ઉત્તમ નમૂનો છે. આકાર અને આકારની પાછળ રહેલો નિરાકાર કેવી રીતે આવ-જા કરે છે તે ગૂઢ ચિંતન અહીં આરંભથી અંત સુધીનો પ્રવાહ કથા ઓથે વિકસે છે. બાળવાર્તા કે તેનું ગદ્ય અભિધાના અર્થોમાં જ આમ તો વહેતું હોય છે પણ અહીં ભાષાની સાદગી અને તરલતા પાસેથી ગિજુભાઈ ભાષાના સાધન પાસેથી સાધ્ય સુધી પણ પહોંચી શક્યા છે. આ ફાવટ રમેશ પારેખ, લાભશંકર ઠાકર પાસે પણ હતી જ પરંતુ ગુજરાતી કલાજગતે એ બંનેને ઉત્તમ બાળસાહિત્યકાર તરીકે બહુ ઓછાં ઓળખ્યાં છે. બાળવાર્તાનું શીર્ષક 'ખોટું નગર' સર્જનાત્મક તણખો જન્માવવા માટે યોગ્ય છે. બે-બે કે બે-ત્રણ વાક્યોના માત્ર છ ફકરાંઓમાં પૂર્ણ થઈ જતી આ બાળવાર્તા બાળકશ્રોતા જ્યારે જ્યારે સાંભળશે ત્યારે ત્યારે બાળકની કલ્પનાશીલતાને દ્રશ્યાત્મક પાંખો મળે એવી સજીવ સંભાવના આ બાળવાર્તાની રચનારીતિ અને ગદ્યમાં છે. 'એક હતું ખોટું ખોટું નગર.'થી શરૂ થાય ત્યારે કથામાં તો સાધારણ રીતે 'એક હતું નગર' એવી પૂર્વનિયોજિત શક્યતા રહેતી હોય છે પરંતુ 'એક હતું ખોટું ખોટું નગર' એમ બાળવાર્તાકાર કહે છે ત્યારે 'હતું'ની સાથે 'ખોટું ખોટું'નો વિરોધાભાસ બાળકના ચિત્તને (to active) - વિચારવા પ્રવૃત્ત કરી દે છે. જે હોય તે ખોટું ખોટું કેવી રીતે હોય!? એવા વિચારના પ્રશ્ન અને આશ્ચર્યના ભાવથી શરૂ થતી વાર્તા ઘટનાના આવા જ સ્વીકૃત-અસ્વીકૃત ભાવપલટાઓમાં બાળકના મનને સતેજ અને વૈચારિક રીતે પ્રવૃત્તિમય બનાવી દે છે. આરંભથી અંત લગ બાળકને ધ્યાનમગ્ન રાખવામાં ગિજુભાઈ જેવી સતર્કતા બહુ ઓછા બાળવાર્તાકારો પાસે છે. પછી તો જે હતું પણ હતું જ નહીં એવા એ નગરમાં ત્રણ કુંવર જેમાંથી બે તો હતાં જ નહીં ને ત્રીજો કુંવર થવાનો જ નહોતો-ની કથા જાદૂઈ અલપઝલપથી ચિત્રો રચતાં રચતાં આગળ વધે છે. પણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ કે બાળકોને આ સૃષ્ટિનો કોઈ પણ ભાવ,

વિચાર કે ગૂઢ બોધ પણ આનંદના પટ નીચે મોઘમ રીતે, સહજ રહીને શીરાની જેમ ગળે ઊતારી શકાય છે તેનો સુંદર નમૂનો આ બાળવાર્તાની પદાવલિઓમાં રહેલી ભાષાની સત્ય-અસત્ય સર્જવાની ખાસિયતમાં છે. લોકવાણીનું બળ અને જુસ્સો ગિજુભાઈએ પોતાની બાળવાર્તાઓના સર્જનાત્મક ગદ્યમાં ઉતારીને બાળસાહિત્ય દ્વારા અપાતી કેળવણીમાં નોંધપાત્ર સ્થાન ધારણ કરી લીધું છે. ગદ્યની આવી ટૂંકી છતાં સચોટ પ્રવાહી એકલક્ષિતા ગુજરાતીના બહુ ઓછાં બાળવાર્તાકારો પાસે છે તે કહેવું અસ્થાને નથી જ. દુનિયાના પ્રખ્યાત બાળવાર્તાકાર હાન્સ એન્ડરસના ગદ્યમાં પણ આવી 'સચોટ પ્રવાહી એકલક્ષિતા' નજરે પડે છે. બાળકોને એક વિચારમાંથી ઝોળો ખાધા વિના બીજા વિચારમાં લઈ જવા એ કોઈ પણ બાળવાર્તાકારની કસોટી હોય છે ત્યારે ગિજુભાઈ 'આનંદી કાગડો', 'જૂ-બાઈ', 'માના દેગમશી', 'મોર અને ઢેલ', 'ટાઢું ટબુકલું' જેવી અસંખ્ય બાળવાર્તાઓમાં સહજ ગદ્ય અને સર્જનાત્મક કુશળતાનો ક્યાસ કાઢીને ગદ્યના અનેકાનેક રૂપ બાળવાર્તામાં ઢાળે છે. બાળવાર્તામાં લક્ષિત સંયમની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય છે જે ગિજુભાઈ બધેકા બહુ સારી રીતે જાણે છે અને તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ તેમની રામાયણ-કથા છે. બાળકોની ચંચળતાને ધ્યાનમાં રાખીને ગિજુભાઈ બધેકા જેવા બાળવાર્તાના કથકે સમગ્ર 'રામાયણ'ની કથાને માત્ર પાંચ-સાત મિનિટમાં બાળકોને સંભળાવી શકાય તેવી રીતે ઢાળી બતાવી છે. ગિજુભાઈ બધેકા આવાં પ્રયોગોમાં સફળ રહ્યાં છે તેનું કારણ તેમની ગદ્યની કથનકળાના રસક્ષેત્રોની જાણકારી જ છે. માત્ર સાત મિનિટમાં રામાયણનો અર્ક કથાના રૂપમાં ઢાળતી વખતે સંપાદન,ચયનની જે કાળજી રાખવી પડે અને તેય બાળકોને સમજાય તેવી સહજ, સરળ બાનીમાં તે આવડત ગુજરાતીમાં બહુ ઓછાં બાળવાર્તાકારો પાસે છે. સાંભળવા યોગ્ય અને વાંચવા યોગ્ય વાર્તાઓને કહેવા યોગ્ય વાર્તા કેવી રીતે બનાવવી? એ આવડત અને તે આવડતને ગદ્યદેહે વિહરતી કરવામાં ગિજુભાઈ આજસુધી અવ્વલ રહ્યાં છે. બાળવાર્તાને 'કહેવા યોગ્ય કેમ બનાવવી?' એ વિશે ગિજુભાઈ સોએક વરસ પહેલાં 'વાર્તાનું શાસ્ત્ર' પુસ્તકમાં કહી ગયાં છે પરંતુ ગુજરાતી બાળવાર્તાકારે ગિજુભાઈએ આપેલાં આ પાઠ હજી સુધી પચાવ્યા નથી એમ લાગે છે. હા, પણ આમાં અપવાદરૂપ ગુજરાતી બાળવાર્તા ગદ્યને ચિત્રાત્મક, શ્રુતિમુલક અને અવનવાં ગદ્યવળોટો બેપ્સિ એન્જિનિયર, ધીરુબહેન પટેલ, હંસા મહેતા, જીવરામ જોશી, ઘનશ્યામ દેસાઈ વગેરેની બાળવાર્તાઓમાં નજરે ચડે છે. બેપ્સિ એન્જિનિયરની બાળવાર્તાઓમાં 'બેં બેં બકરી' ગદ્યના પ્રવાહીપણાને લીધે શ્રુતિગોચર બને છે. ધીરુબહેન પટેલની બાળવાર્તા 'બતકનું બચ્ચું'માં વાણીના ક્રિયાન્વિત પુનરાવર્તનો બાળકના કાનને ખોલીને કથાધાર્યો ઉપદેશ પાર પાડવામાં સફળ રહે છે. રમણલાલ સોનીની 'લાડુની જાત્રા'માં આવતાં પાત્રોની ભાષા બાળકોને ભાવે, રુચે અને ગ્રાહ્ય રહે તેવા ગદ્યસંવાદોમાં આગળ વધતી સાવ નોખા પ્રકારની બાળવાર્તા છે. ગદ્યના આરોહઅવરોહ, લયવળોટોમાંથી ચિત્રાત્મકતા ઊભી કરીને બાળકને એકતાન કરતાં આવાં અપવાદરૂપ બાળવાર્તાકારોને ફાવ્યું છે. લાભશંકર ઠાકરની 'મુંબઈની કીડી' બાળવાર્તાનું ગદ્ય લાભશંકરીય પુટ કે આભા લઈને આવે છે અને તે બાળકોને ગમે તેવી જ રચનારીતિ છે. આ બાળવાર્તાનો ઉપાડ જ 'પકડુ'(catchy) છે. જુઓ,

'છે ને એક મુંબઈની કીડી હતી.

આ કીડી છે ને એક કવિના બુશકોટના ગજવામાં બેઠી હતી. કવિ છે ને મોટરમાં બેઠા હતા. મોટર છે ને, જંગલમાંથી પસાર થતી હતી. કવિ છે ને 'કીડી' પર કવિતા લખતા હતા અને મોટેથી ગણગણતા હતા. મુંબઈની કીડી છે ને ગજવાની બહાર આવીને સાંભળતી હતી અને છે ને કવિના મોં સામે જોયા કરતી હતી.' લાભશંકર ઠાકરને વાચક, ભાવક કે સાહિત્યના શ્રોતાને કાન માંડતા શીખવવાનું સારી રીતે ફાવ્યું છે અને તેનો ઉપયોગ તેમણે આ બાળવાર્તામાં પણ કર્યો છે. અહીં, 'છે ને'-થી દરેક વાક્યમાં થતી માંડણી કથાનો દોર સાંધી સાંધીને એક ચિત્રાત્મક ભાવ રચવામાં સફળ રહે છે. આવી જ આવડત રમેશ પારેખ અને ઉદયન ઠક્કર પાસે પણ છે. પરંતુ એ વાત સમજાતી નથી કે આ બંને બાળવાર્તાકારોની બાળવાર્તાઓ બાળકો સુધી કયા કારણે પહોંચી નથી. ઉદયન ઠક્કરની 'માછલીઓનું ગામ'નું ગદ્ય ઘણું

રસાળ અને પ્રવાહી છે. રમેશ પારેખ 'ડાઘિયાની પૂંછડી વાંકી'માં ગદ્યની સહજતા અને સરળ બાની જ વાર્તાને સુંદર બનાવે છે. બાળવાર્તાઓનું ગદ્ય સંકુલ નહીં પણ સરળ અને સહજ શૈલીમાં વહેતું હોય તો બાળકને કાન અવગત થવામાં તે બાળશ્રોતાને અવઢવમાં નહીં રાખે. સાદાં વાક્યો જ બાળવાર્તામાં અપેક્ષિત હોય છે ત્યારે એ સાદાં વાક્યોની મદદથી જ સંકુલ ભાવસ્થિતિઓ અને ચોટ સર્જાવી શકાય છે તેની પ્રતીતિ લાભશંકર ઠાકરની 'ચોટડૂક' વાર્તા કરાવે છે.

જો કે, સાંપ્રત સમયમાં લખાતી બાળવાર્તાઓમાં બે કે બેથી વધુ ભાષાઓના મિશ્રણ ગદ્ય(સર્જનાત્મકતાની અપેક્ષા અત્યારે તો વધુ પડતી છે) પાસેથી ધાર્યું કામ લેતાં નથી. આપણાં બાળવાર્તાકારો પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, અરેબિયન નાઈટ્સ વગેરેની આભામાંથી બહાર આવી શકતાં નથી તે ઘણી બધી રીતે ખટકે છે. 'સિંહાસનબત્રીસી'ની 'પડું છું, પડું છું'નું દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય ગદ્ય આજે પણ બાળકોને જકડી રાખે છે પણ કુમારપાળ દેસાઈ જેવાના નામ અને બાળવાર્તાઓ બાળકોથી જોજનો દૂર છે તેના કારણોના મૂળમાં બાળવાર્તાના સર્જનાત્મક ગદ્યની બૂઠ્ઠી ધાર છે. બાળવાર્તાકારે ગદ્ય 'કહેવાનું છે' પણ આપણો બાળવાર્તાકાર ગદ્ય 'લખે છે' ત્યારે પ્રત્યાયનના અને ગ્રહણશીલતાના પ્રશ્નો ઊભાં થાય છે. બાળકો સાથેનો સીધો પરિચય અને બાળકોની વાણીના લયહિલ્લોળ જ્યાં સુધી બાળવાર્તામાં નહીં અવતરે ત્યાં સુધી એ બાળવાર્તાઓથી બાળકો દૂર જ રહેવાનું પસંદ કરશે. બાળકોની શ્રવણ-ગ્રહણશક્તિનો સીધો પરિચય ન હોય ત્યારે લખાતી વાર્તા બાળકોને કષ્ટ પહોંચાડનારી બને છે અને તેવી વાર્તાઓનું પ્રમાણ વધુ છે. ગદ્યમાં સર્જનાત્મકતાના તણખાંઓના અભાવ હાલ તો આપણી નિયતિ છે. મોટાંઓના સાહિત્ય કરતાં પણ ગુજરાતી બાળસાહિત્ય વધુ લખાય - છપાય છે પરંતુ એ બાળસાહિત્ય કે આપણી બાળવાર્તા બાળકોના મન-હ્રદય સુધી પહોંચાડવામાં આપણે ઊણાં જ ઊતર્યા છીએ. બાળસાહિત્ય કે બાળવાર્તાના પ્રકાશનના ધંધામાં બાળકો આર્થિક બજારનો મૂળસ્રોત બની રહ્યાં છે ત્યારે બાળવાર્તાની લોકપ્રિયતા હાંસલ કરવા માટે પણ સર્જનાત્મક ગદ્ય પાસેથી તેણે ઘણું કામ લેવું પડશે. બાળવાર્તા બાળકોને કોઈ ને કોઈક રીતે કેળવવાના હોય તો બાળવાર્તાકારે પોતાના ઓજારો સજાવીને કામ લેવું પડશે. પણ અત્યારની બાળવાર્તાઓતો કથા કહી દેવામાં લખાયે જાય છે. બાળકો સર્જકોને ઓળખતાં નથી. અને તે ઓળખે પણ શું કામ? બાળકોને તો કથામાંથી આનંદ આવે એટલું ઘણું. પણ આનંદ ત્યારે જ આવે જ્યારે કંઈક અનોખી વાત જડે અને તે અનોખી અને સુંદર રીતે કહેવાઈ હોય. પણ અફસોસ કે આપણાં બાળસાહિત્યમાં આ 'સજીવ સર્જનાત્મક ગદ્યનો અભાવ' છે. ઘણાં આના કારણો શોધીને ૨૧મી સદીના સમૂહમાધ્યમોના આક્રમણોના વાંક કાઢશે પરંતુ બાળવાર્તાકથન પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા હોવાના નાતે એ કહેવું પડે તેમ છે કે બાળકોને વાર્તા સાંભળતાં આવડે જ છે, પરંતુ આપણને એ વાર્તાઓ કહેવા,લખવાની સર્જનાત્મક ગદ્યની ખાસિયતોની ખબર નથી.

અનુ આધુનિક સાહિત્યમાં નારી અસ્મિતા

ડૉ. જિતેન્દ્ર ટી. મકવાણા

અધ્યાપક સહાયક ગુજરાતી વિભાગ

શ્રીમતી વી.પી. કાપડિયા મહિલા આર્ટ્સ કૉલેજ ભાવનગર

ભારત પિતૃસત્તાક સમાજમાં અગ્રેસર છે. આથી નારીનું સ્થાન બીજા દરજ્જામાં આવે. નારી ફક્ત ઘરનું કામ કરે,પતિ અને બાળકોને સાચવે અને ભોજન આદિ કરીને ગુજરાન ચલાવે. આથી પિતૃસત્તાક સમાજ પોતાના નીતિ નિયમો અને જડતાથી નારીઓને જાણે અજાણે અન્યાય કરતા હતા અને જે સદીઓથી એમ જ ચાલતું રહ્યું છે. પુરુષોની આ સત્તા પ્રત્યે નારી સમાજ તરફથી છેલ્લા બે સૈકાથી વિરોધના સૂર ઊઠયા છે તેનો પડઘો ભારતીય સાહિત્ય ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પડ્યો છે. ભારતીય સ્ત્રી પોતાની કલમમાં ઈતિહાસ,સંસ્કૃતિ સામાજિક પરિસ્થિતિઓમાં ભિન્નતા રાખીને સર્જન કરે છે. ભારતની અન્ય ભાષાઓની માફક ગુજરાતી સાહિત્યના નવમા દાયકા દરમિયાન નારી અસ્મિતાને ઉજાગર કરતું સાહિત્ય રચાયું જેની અસર આજ દિન સુધીના સ્ત્રી –પુરુષ લેખકોની કલમે રચાતું રહ્યું છે. ગુજરાતી ભાષામાં ઈ.સ.૧૯૮૨માં રચાયેલી કૃતિ 'બત્રીસ પૂતળીની વેદના' ઈલા આરબ મહેતાએ સ્ત્રી મુક્તિની ઝંખનાને જુદાં જુદાં પરિમાણો રચીને કલાત્મકતા બક્ષી છે. પુરુષકેન્દ્રી સમાજ વ્યવસ્થામાં નારીને યોગ્ય સન્માન મળતું નથી આ વાતને લેખિકાએ ઘણા બધા સ્ત્રી પાત્રો રચીને તેમની વાત મૂકી છે. સ્ત્રી સાક્ષરતા અને સમાજ સુધારણાના વિભિન્ન દૃષ્ટિકોણ સમગ્ર નવલકથામાં વણી લેવામાં આવ્યા છે એ રીતે જોતા આ નવલકથા ગુજરાતી સાહિત્યની સીમાચિહ્નરૂપ કૃતિ ગણી શકાય. આ સમય દરમ્યાન ધીરુબેન પટેલ 'કાદમ્બરીની માં' નવલકથામાં સ્ત્રીનું એક નવું જ રૂપ પ્રગટ કરે છે. સામાજિક ઢાંચામાં સાસુને શંકાશીલ નજરથી જ જોવાતી હોય છે ત્યારે અહીં આપણને સાસુની નવી વ્યાખ્યા અથવા તો નવું રૂપ જોવા મળે છે. પુત્રવધુ અને સાસુ વચ્ચે જો લાગણી અને સમજણનો વિકાસ થાય તો ઘરના અનેક પ્રશ્નોનું સુખદ સમાધાન મળી જાય અને પરિવારમાં ખુશાલી સ્થપાય તેની સુંદર રજૂઆત અહીં જોવા મળે છે. ધીરુબહેન પટેલની બીજી નવલકથા 'શીમળાના ફૂલ' ની રન્ના પોતાને થતાં અન્યાય સામે લડે છે હારી, થાકી ગયેલી નાયિકા ગૃહત્યાગ કરી લેવા સુધીની તૈયારી કરે છે પરંતુ અંતે તો તેને પોતાના ઘર તરફ પાછી ફરતી દર્શાવી છે આમ એક રીતે જોતા ગુજરાતી સમાજની સ્ત્રી પોતાનું નહિ પરંતુ સમગ્ર પરિવાર અને પરિવારના સભ્યોનું હિત ધ્યાનમાં રાખીને સર્વનું હિત ઈચ્છતી જોવા મળે છે.

વીસમી સદીના છેલ્લા દસકામાં બિંદુ ભટ્ટ 'અખેપાતર' નામની નારીચેતનાની નવલકથા આપે છે. ભારત દેશના ભાગલા પડયા તેમાં એક કુટુંબકથાના અનુસંગે મુખ્ય સ્ત્રી પાત્ર કંચન જે વ્યથાનું અખેપાતર છે તે પરિવર્તન પામતી પરિસ્થિતિમાં કેવી સ્વમાનભેર અજાણ્યા વળાંકો તરફ ચાલી નીકળે છે તેની કરુણકથા છે. કુલ છત્રીસ પ્રકરણમાં કંચનની કરુણકથા બસ સ્ટેન્ડે ઊતરેલા કંચનબા ફરી બસ સ્ટેન્ડે પહોચીને 'હાલો' કહીને અજાણી ધરતી પર ઉપડે છે આ બે સ્થિતિ વચ્ચે સમગ્ર નવલકથા ગતિ કરે છે. કરાંચી જતા રહેતા પિતા કંચનને લેવા જસાપરા ગામ આવે છે એ વખતે વતનમાં ઘરડા માં

અને ભા ના ઊંડા સ્નેહસંબંધને છોડીને એને પિતા સાથે જવું પડે છે. થોડાં જ સમયમાં ભા ના અવસાનના ખબર આવતાં પિતા અને બાની સાથે એ પણ વતનમાં જાય છે બા વતનમાં રોકાયા હોવાથી ઘરની જવાબદારીઓથી કંચન એકાએક મોટી થઈ ગઈ હોય એવું લાગવા માંડે છે. બાની માંદગીની ખબર મળતાં પિતા બાને લેવા વતનમાં જાય છે આથી કંચન પોતાના ભાઈ વિશ્વનાથ સાથે એના પિતા જે શેઠની પેઢીમાં નોકરી કરતાં હતા એમના ઘેર રહેવા જાય છે. અહીં રહેવું અને શેઠના ફૈબા ગંગાબા શેઠના સંતાનો જ્યા અને અમૃતા સાથે મિત્રતા થવી અને અમૃત સાથે લગ્ન થવું આદિ કંચનના જીવનમાં આવતાં પરિવર્તનોની નિશાની છે. કંચનના મામાની દીકરી લલિતા સ્વદેશી ચળવળમાં જોડાવા શાળા છોડીને જતી રહી હતી તે કંચનના ઘેર આવે છે તે ક્રાંતિકારીઓના સંપર્કમાં રહે છે. અમૃતના પિતા અંગ્રેજોના વફાદાર માણસછે આથી અમૃતને લાગે છે કે લલિતા વિશે કંચનને ખબર હોવા છતાં પોતાનાથી કઈકછુપાવે છે. આથી પતિ-પત્ની વચ્ચે વિવાદ થાય છે. એકલી પડેલી કંચન અને ભાગલાની ઘટના, કોમી રમખાણોની તેની જિંદગી પરની અસર મહત્વના વળાંકો બની રહે છે. આજીવન પતિની રાહ જોતી કંચન, પુત્ર, સસરાને ગુમાવી બેઠેલી કંચન, દરિયા કિનારે બળાત્કારનો ભોગ બનતી કંચન દરિયાની સઘળી ખારાશને જીવનમાં લઈને આવતી હોવા છતાં મીઠી વીરડી જેવું પાત્ર છે. તેને કોઈ ફરિયાદ નથી સમગ્ર નવલકથામાં કંચનનું પાત્ર એક સ્ત્રીની સહનશક્તિનો પરિચય કરાવતું બની રહે છે.આ નવલકથાનું વાક્ય ' કથા માળા કે જિંદગાની છે સરખી કે જ્યાં મેર પછી મણકો આવે છે' અનેક યાતનાઓ, મુશ્કેલીઓ, સામાજિક પરિસ્થિતિઓ અને શોષણનો ભોગ બનતી કંચનબા માં,પુત્ર, પૌત્ર અને પુત્રવધુને કેન્દ્રમાં રાખી એમના ભલા માટે વિચારતી સ્ત્રીમાં રહેલી માંની મમતા જ આપણને પ્રતીત થાય છે.

ગુજરાતી નવલકથા ઉપરાંત ટૂંકીવાર્તામાં પણ નારી અસ્મિતાની વાત રજુ થઈ છે. વર્ષા અડાલજાની 'સાત વારની હોડી' અને અંજલી ખાંડવાલાની 'શક્તિપાત' વાર્તાઓમાં ઘરમાં ખોવાઈ જતી સ્ત્રીની શક્તિઓ અને ઈચ્છાઓના કારણે દબાઈ ગયેલી કૃતિઓ લાગે, ઘરની જવાબદારી તેમજ બહારના કામના ધોરણો અને એકવિધતા સ્ત્રીઓને મારવા માટે મજબુર કરે છે તેમ છતાં પરિવારને માટે પોતાનું સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરતી સ્ત્રીઓના દર્શન આપણને થાય છે. બિંદુ ભટ્ટની 'મંગલસૂત્ર' અને ઉષા ઉપાધ્યાયની ' હું તો આ ચાલી'વાર્તામાં સામાન્ય મનોબળ ધરાવતી સ્ત્રીઓમાં પણ મજબૂતાઈ અને ડરામણી વાસ્તવિકતાનો પીછો છોડાવી ક્યાંક દૂર પહોચી જવાની કે પોતાની રીતે જીવન જીવવાની મનોકામના ઈચ્છતી દર્શાવી છે. પુરુષની અનઉપસ્થિતિ કે એના અવસાન પછી મોકળાશ અને શાંતિ માણતી અને કયારેક તો સાચેસાચ રાજી થતી નારીઓના ચિત્રો પણ ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા અને નવલકથામાં આલેખન પામ્યા છે. મીનલ દવેની 'ઉબરો' વાર્તામાં મર્યાદા ન ઓળંગવાના પ્રતિક તરીકે ઉબરાનો ઉલ્લેખ વાર્તામાં પાંચ વખત આવે છે. જેમાં નારી અસ્મિતા અને પોતાને ગમતો નિર્ણય પોતે જાતે કરી શકે તેવી તેની વાત અહી કલાત્મકતા સાથે રજુ થઈ છે. પોતે યુવાન થવાની સાથે બહેનપણી સાથે ઘરની બહાર જતા પરિવારમાંથી ઠપકો સહન કરવો પડે, તેને કોની સાથે લગ્ન કરવા એ પણ એ નક્કી ન કરી શકે વગેરે જેવા પ્રશ્નો આજની પણ સમસ્યાના કેન્દ્રસ્થાને છે.

આમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં છેલ્લા ત્રણ દાયકાથી વિવિધ સ્વરૂપોમાં નારી અસ્મિતાને લગતું સાહિત્ય રચાયું છે જેમાં ખાસ કરીને નવલકથા અને ટૂંકીવાર્તા જેવા ગદ્ય સ્વરૂપોમાં તેનું વિશેષ ખેડાણ થયું છે.

સંદર્ભ:

૧) અખેપાતર: બિંદુ ભટ્ટ, પ્ર.આ.૧૯૯૯,આર આર શેઠ પ્રકા.

૨) નારીવાદ વિભાવના અને વિમર્શ : સંપા. ઉર્વશી પંડ્યા પ્ર.આ ૨૦૦૮પાર્શ્વ પ્રકા.

૩) શબ્દસૃષ્ટિ: આઠમા નવમા દાયકાની ગુજરાતી નવલકથા ઓકટો. ૧૯૯૦

A study on user's perception towards digital payment in Sabarkantha district

Shabbirali Sherali Thavara
Research Scholar
Department of Business studies (Commerce)
Sardar Patel University
Vallabh Vidhyanagar,Anand,Gujarat

Abstract

The Government of India has been undertaking several measures to promote and encourage digital payments in the country. Digital payments are transactions that take place via digital or online modes, with no physical exchange of money involved. In this study an attempt is made to examine the perception of users towards digital payment system special reference to Sabarkantha district of Gujarat. The research instrument of this study is structured questionnaire. For data collection 145 questionnaires was distributed to various areas of Sabarkantha district out of which of 130 responses were collected and used for data analysis. Convenience sampling method was used for analysis of data by using Simple percentage analysis, one way ANOVA and Regression analysis. Based on perception of respondents, it was found that there is significant differences in users perceptions respect to age, education and annual Income. Regression analysis revels that there is significant impact of Ease of use, Perceived security and Reliability on Users perception while there is no significant impact of Perceived Benefits on Users perception. This study provides a basic framework for understanding the perceptions of user.

Key Words-Digital payment system, Ease of use, perceived security, Reliability, Users perception

1. Introduction

Digital payments are transactions that take place via digital or online modes, with no physical exchange of money involved. This means that the payer and the payee, use electronic mediums to exchange money. The Government of India has been undertaking several measures to promote and encourage digital payments in the country. As part of the 'Digital India' campaign, the government has an aim to create a 'digitally empowered' economy that is 'Faceless, Paperless, and Cashless'. There are various types and methods of digital payments. The demonetization policy in India had a significant impact on the country's economy, but it also accelerated the growth of digital payments in India. Prior to demonetization, digital payments accounted for only about 10% of all transactions in India. The growth of digital ecosystem in India has been driven by a number of factors, including the government's push towards digitalization, an increase in internet and smartphone penetration, and the rise of e-commerce. The Indian government has been actively promoting the use of digital technologies through various initiatives such as Digital India, Make in India, and Startup India. These initiatives aim to increase the use of digital technologies in various sectors such as healthcare, education, and agriculture, and also to create a conducive environment for start-ups to flourish. The increase in internet and smartphone penetration in India has also played a major role in the growth of the digital ecosystem.

With government's mission to target 2,500 crore digital transactions in 2017-18 Union Budget through UPI, USSD, Aadhar Pay, IMPS and debit cards for promoting digital payment transactions in the country, this has been a significant step towards the government's goal of increasing the use of digital payments and reducing the dependence on cash transactions. Digital payments have become increasingly important in India in recent years, as the country has seen a rapid increase in the adoption of smart phones and internet access. This has led to a significant increase in the use of digital payment methods, such as mobile wallets, UPI, and card payments. However, there is still a large proportion of the population that relies on cash transactions, and the government is looking to change this by promoting the use of digital payments. This will be used for a variety of initiatives to promote digital payments. One of the key initiatives will be to provide incentives for merchants to adopt digital payment methods. This may include subsidies for merchants to purchase point-of-sale terminals, as well as tax incentives for businesses that adopt digital payment methods. The digital payments ecosystem in India has also grown significantly in recent years, driven by a combination of government initiatives, an increase in internet and Smartphone usage, and the rise of e-commerce. One of the key initiatives is the launch of the Unified Payments Interface (UPI), which allows for real-time inter-bank transactions, and the Bharat Interface for Money (BHIM) app, which simplifies the process of making digital transactions. UPI is a payment system that culminates numerous bank accounts into a single application, allowing the transfer of money easily between any two parties. As compared to NEFT, RTGS, and IMPS, UPI is far more well-defined and standardized across banks.

2. Literature Review

Ranjith, P. V., Kulkarni, S., & Varma, A. J. (2021) conducted a study to check consumer perception towards digital payment mode in India The study is about understanding consumers' perceptions with respect to online and digital payments and safety of these transactions in this world of connected technologies. The study is qualitative in nature. The reviews delve insights into the various challenges and advantages of using digital transactions. The findings reveal that digital transactions are accepted in India and usage is increasing year by year. The study finds the advantages and challenges which is faced by consumers while adopting digital payment.

Shanthini, J. S., & Nallathmbi, J. I. (2018). A Study explore Customer's Perception Regarding Cashless Transaction in Peikulam Area. This study is an attempt to study and understand the consumer perception towards digital wallets. A structured questionnaire was used to collect primary data after which certain inferences are drawn. Majority of the respondents are of the opinion that trust plays a vital role in the use of digital wallets. The use of digital wallets is getting popular among the young generation as they feel it is more comfortable, time saving and convenient. It is analysed from the survey that when a consumer makes a mind to purchase through digital wallets he or she is affected by multiple factors which influence his behaviour out of which safety and security remains the major concern.

Fatonah, S., Yulandari, A., & Wibowo, F. W. (2018, December) in his research explore review of e-payment system in e-commerce This study intends to review the available literature for e-

payment systems on e-commerce with a view to highlighting the scope of the e-payment system, and the methodology used by previous researchers so as to identify research gaps and recommend for future studies. In the scope aspect there is a need for more research on how to create trust in electronic payment systems, customer interest in using electronic payment systems and about the importance of security in electronic payment systems as they can affect user trust, and research on the future of electronic payment systems.

Sahi, A. M., Khalid, H., Abbas, A. F., & Khatib, S. F. (2021) conducted research of customer adoption of digital payment. This study aims to address gap by providing a comprehensive review of the related literature and by following a systematic method, a final sample of 193 research articles was identified and analyzed. The results highlight that a single theory has failed to comprehensively explain the complex nature of electronic payment adoption. This is the first systematic review on electronic payment adoption, which structures the existing knowledge and provides directions for future research.

Akhila Pai, H. (2018) examines consumer perception towards digital wallets and an attempt is made to evaluate the consumer perception towards e-Payment System and Digital Wallets. The questionnaire was used as research tool to collect the primary data from the respondents chosen for the study. As per the findings of the study, digital-wallet is getting popularity among the young lots such as students and employees. When a user is making an online payment via digital-wallets, the respondents are affected by various assorted factors. One of the main obstacle is security issues, due to which the users get anxious about his or her confidential information which may get disclosed. Therefore the digital-wallet providers need to understand and meet the users trust and expectations.

Brown, S. A., Venkatesh, V., & Goyal, S. (2012) conducted a study on expectation confirmation in information systems. The proposed model is based on the assimilation-contrast model and prospect theory, and suggests that both are needed to account for the magnitude and direction of the deviations between experiences and expectations. Using the technology acceptance model's (TAM) primary construct namely, perceived usefulness expectations and experiences were conceptualized and operationalized to test model. Data were collected in a field study from 1,113 participants at two points in time. Mobile wallets helped the growth of cashless electronic payments. In order for clients to profit from simple and quick transactions, the author looked into the compatibility of the mobile wallets.

Kotecha, P. S. (2018). In his research an attempt has been made to study the paradigm shift in Indian banking system with reference to mobile wallets. Mobile Wallet has assisted the needs of business owner and customer on a same go. The complexity of money transactions forces and also promotes the usage of mobile wallet in today’s times. This research reflect the fundamentals of m-wallets with highlighting its advantages and disadvantages. M-wallets are rapidly becoming the mode of mainstream online payment. Shoppers are adopting mobile wallets at an incredibly

prolific pace, mainly because of ease of use and convenience. It was concluded that there will be a tremendous growth in adoption of mobile wallet in the forthcoming years.

Singh (2017) in his study showed that how digital payment and digital wallet in India was get popularized due to demonetization. As there was a tremendous growth in the usage of internet and the no. of smart phone users were also increasing so people found it convenient to use as an alternative for cash. In this study he also pointed out that how different digital wallet companies were having competition to enter and expand the Indian market as it was the best opportunity for them to establish their company. It was also predicted that in future India will become a cashless economy and with digitalization people will surely adopt the digital mode of payment. ANOVA was used in this study to show that there is no significant variance in the consumer perception with respect to its demographic factors

Rakesh H M & Ramya T J (2014), in their study analyzed the factors that which was resulting in the adoption of internet banking in our country. It was found out that perceived reliability, Perceived ease of use and Perceived usefulness were the main reason for the adoption or usage of internet banking. Awareness, need, perceived usefulness, perceived ease of use, perceived reliability clearly have a positive effect on the use of internet banking.

Research Gap

Different researchers have studied various digital payment methods in developed nations but there is a strong research gap for such studies in developing country like India and especially in Gujarat.

3. Research methodology

3.1 Objective of study

1. To study user's perception towards digital payment.
2. To explore the differences in users perceptions respect to age, education and annual Income.
3. To examine impact of ease of use, perceived security, perceived benefits and reliability on users perception.

3.2 Research Design

In present study descriptive and analytical research design was adopted. Fresh and published data were used in the research work. Simple percentage analysis, one-way ANOVA and multiple regression analysis were used in the study.

3.3 Data Collection

In present study primary data has been collected through structural questionnaire which was distributed amongst users of digital payment. Secondary data has been collected through website, journals, newspaper etc.

3.4 Sample size and Technique

In present study 145 questionnaires was distributed to users in various areas of Sabarkantha district out of which of 130 responses were collected and used for data analysis. Convenience sampling technique has been used data collection in the year 2023. Questionnaire has been divided in two sections, section-1 represents demographic profile of respondents and second section represents perception regarding digital payment system. Each variable contains 3 to 5 questions. 5-point Likert scale has been adopted to measure the items of constructs which range from "strongly disagree" to "strongly agree.

3.5 Hypothesis

H_{01}: There is no significant difference in the user's perceptions with respect to age.
H_{02}: There is no significant difference in the user's perceptions with respect to education.
H_{03}: There is no significant difference in the user's perceptions with respect to Annual Income.
H_{04}: There is no significant impact of Ease of use on Users perception.
H_{05}: There is no significant impact of Perceived security on Users perception.
H_{06}: There is no significant impact of Perceived Benefits on Users perception.
H_{07}: There is no significant impact of Reliability on Users perception.

4. Data analysis and Interpretation

4.1 Demographic profile

Table No- 4.1 Demographic profile

		Frequency	Percent
Gender	Male	101	77.70
	Female	29	22.30
	Total	130	100.0
Education	Below HSC	15	11.54
	Diploma	10	7.69
	Graduate	62	47.70
	Post Graduate	42	32.31
	Other	1	0.76
	Total	130	100.0
Age	18 to 28 years	38	29.23
	29 to 38 years	54	41.54
	39 to 48 years	20	15.38
	49 to 58 years	15	11.54
	Above 58 years	3	2.31
	Total	130	100.0

Annual Income	Less than 200000	15	11.54
	200001 to 400000	55	42.31
	400001 to 600000	36	27.69
	600001 to 800000	19	14.62
	More than 800000	5	3.84
	Total	130	100.0

(Source- Primary Data)

Table-4.1 represents demographic profile of the respondent. From the total respondents 77.70 % are male and 22.30% are female. Highest qualification of respondents is graduate 47.70 % and lowest qualification is other that is 0.76%. 41.54% respondents belong to age group of 29 to 38 years of age and 42.31% respondents annual income is 200001 to 400000.

4.2 Reliability Test

Conbach's alpha has been used to check the reliability of questioner's which are set by researcher. Reliability has been conducted on Ease of use, Perceived security, Perceived Benefits, Reliability and User Opinion. The result shows that all variable is above 0.7 which is acceptable.

Table No.-4.2 Reliability analysis

Variable	N of Items	Cronbach's Alpha
Ease of use	4	0.822
Perceived security	3	0.901
Perceived Benefits	4	0.861
Reliability	4	0.891
Users perception	5	0.941

(Source- Primary Data)

4.3 One way ANOVA (Perception of User with respect to Age)

To check the significant differences between the user's perceptions with respect to Age, One-way ANOVA test was conducted.

H_{01}: There is no significant difference in the user's perceptions with respect to age.

Table No-4.3 One way ANOVA (Perception of User with respect to Age)

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.

Age	Between Groups	7.241	4	2.733	2.882	0.004
VS	Within Groups	229.089	125	1.832		
User Opinion.	Total	236.330	129			

(Source- Primary Data)

Table no 4.3 represents the one way ANOVA test regarding the significant differences in users perceptions respect to Age. Here, Researcher rejects null hypothesis as the Significance value is 0.04 that is less than 0.05 that concludes there is significant difference between age and Users perception.

4.4 One way ANOVA (Perception of User with respect to Education)

To check the significant differences between the user's perceptions with respect to Education, One-way ANOVA test was conducted.

H_{02}: There is no significant difference in the user's perceptions with respect to education.

Table No-4.4 One way ANOVA (Perception of User with respect to Education)

		Sum of Squares	**df**	**Mean Square**	**F**	**Sig.**
Education	Between Groups	0.951	4	0.545	0.841	0.003
VS	Within Groups	217.880	125	1.745		
User Opinion.	Total	218.831	129			

(Source- Primary Data)

Table no 4.4 represents the one way ANOVA test regarding the significant differences in users perceptions respect to education. Here, Researcher rejects null hypothesis as the Significance value is 0.003 that is less than 0.05 that concludes a significant difference between education and Users perception.

4.5 One way ANOVA (Perception of User with respect to Annual Income)

To check the significant differences between the user's perceptions with respect to Annual Income, One-way ANOVA test was conducted.

H_{03}: There is no significant difference in the user's perceptions with respect to Annual Income.

Table No-4.5 One way ANOVA (Perception of User with respect to Annual Income)

	Sum of Squares	**df**	**Mean Square**	**F**	**Sig.**

Annual Income VS User Opinion.	Between Groups	8.944	4	5.733	3.287	0.011
	Within Groups	210.618	125	1.742		
	Total	219.562	129			

(Source- Primary Data)

Table no 4.5 represents the one way ANOVA test regarding the significant differences in users perceptions respect to Annual Income. Here, Researcher rejects null hypothesis as the Significance value is 0.11 that is less than 0.05 that concludes a significant difference between Annual Income and Users perception.

4.6 Multiple Regression analysis

Regression analysis is used to check the degree of relationship between dependent variable Users perceptions on predicting variables of Ease of use, Perceived security, Perceived Benefits, Reliability. Here independent variables significantly predict users perceptions, F (4,321) =124.251, $p < 0.00$, which indicates that the four factors under the study have significant impact on Users perceptions. In this study hypothesis has been tested using regression analysis.

Table no-4.6 Multiple Regression analysis

Hypothesis	Regression weight	Beta Coefficient	T	P Value	Status of Null Hypothesis
H_{04}	Ease of use - Users perception	0.419	4.104	0.020	Rejected
H_{05}	Perceived security- Users perception	0.324	4.120	0.002	Rejected
H_{06}	Perceived Benefits- Users perception	0.401	1.895	0.139	Accepted
H_{07}	Reliability- Users perception	0.384	1.352	0.011	Rejected
R^2	0.785				
F(4.321)	124.251				

(Source- Primary Data)

From the above analysis R^2 value of four independent variable embedded in regression model is 0.785, which suggest that approx. 78% of the variation in user’s opinion was explained by independent variables and model is effective to determine the relationship. If Sig is less than 0.05, null hypothesis is rejected and if significant value is greater than 0.05, null hypothesis is not rejected. On the basis of Regression analysis it can be concluded that

H_{04}: There is no significant impact of Ease of use on User perception.

As result of regression analysis shows impact of Ease of use is positive and significant on User perception with the standardized beta weight of 0.419 and value of significance p = 0.020, hence H_{04} is rejected which indicates there is significant impact of Ease of use on User perception

H_{05}: There is no significant impact of Perceived security on User perception.

Here result of regression analysis shows impact of Perceived security is positive and significant on User perception with the standardized beta weight of 0.324 and value of significance p = 0.002, hence H_{05} is rejected which indicates there is significant impact of Perceived security on User perception

H_{06}: There is no significant impact of Perceived Benefits on User perception.

Here significance value is 0.139 which is more than acceptable limit 0.05, impact of Perceived Benefits is positive and insignificant on User perception with the standardized beta weight of 0.401 here null hypothesis is accepted, so it is concluded that there is no significant impact of Perceived Benefits on User perception.

H_{07}: There is no significant impact of Reliability on User perception.

As result of regression analysis shows impact of Reliability of use is positive and significant on User perception with the standardized beta weight of 0.384 and value of significance p = 0.011, hence H_{07} is rejected which indicates there is significant impact of Reliability on User perception

5. Major Findings

- From the total respondent's majority respondents are male 77.70 %
- Highest qualification of respondents is graduate 47.70 %
- Majority 41.54% respondents belong to the age group of 29 to 38 years.
- Most of respondent's 42.31% annual income is between Rs. 200001 to 400000.
- Reliability test revels Conbach's alpha value of ease of use, perceived security, perceived benefits, and reliability and user's perception is more than 0.7 which is acceptable.
- One way ANOVA analysis revels that there is significant differences in users perceptions respect to age, education and annual Income as Significance value of variable is less than 0.05.
- Regression analysis revels that there is significant impact of Ease of use, Perceived security and Reliability on Users perception but there is no significant impact of Perceived Benefits on User perception as Significance value is more than 0.05.

6. Conclusion

In this study an attempt is made to examine the perception of users towards digital payment system special reference to Sabarkantha district of Gujarat. From analysis it is found that there is significant differences in user's perceptions respect to age, education and annual Income. It was concluded that ease of use contributes the most in Sabarkantha district. Digital payment user's perceptions for digital payment followed by security and reliability while there is no significant

impact of perceived benefits on user perception. This study provides a basic framework for understanding the perceptions of user. For further research researcher should expand the geographic area, age group, and sample size.

References

- Ranjith, P. V., Kulkarni, S., & Varma, A. J. (2021). A literature study of consumer perception towards digital payment mode in India. *Psychology and Education*, 58(1), 3304-3319.
- Shanthini, J. S., & Nallathmbi, J. I. (2018). A Study on Customer's Perception Regarding Cashless Transaction in Peikulam Area. *Int. J. Bus. Adm. Res. Rev*, 21, 101-108.
- Fatonah, S., Yulandari, A., & Wibowo, F. W. (2018, December). A review of e-payment system in e-commerce. *In Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1140, No. 1, p. 012033). IOP Publishing.
- Sahi, A. M., Khalid, H., Abbas, A. F., & Khatib, S. F. (2021). The evolving research of customer adoption of digital payment: Learning from content and statistical analysis of the literature. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(4), 230.
- Akhila Pai, H. (2018). Study on consumer perception towards digital wallets. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 5(3), 385-391.
- Brown, S. A., Venkatesh, V., & Goyal, S. (2012). Expectation confirmation in technology use. *Information Systems Research*, 23(2), 474-487.
- Kotecha, P. S. (2018). An empirical study of mobile wallets in India. *Online Journal of Multidisciplinary Subjects Research Guru*, 11(4), 605-611.
- Singh., S. (2017). "Study on consumer perception of Digital Payment mode, *Journal of Internet Banking and Commerce,* 22(3), December
- Hm, R., & Ramya, T. (2014). A study on factors influencing consumer adoption of internet banking in India. *International Journal of Business and General Management (IJBGM*), 3, 49-56.
- Singh. S. (2017). Study on consumer perception of Digital Payment mode, *Journal of Internet Banking and Commerce,* 22(3).

Website

https://www.nic.in/blogs/digital-payments-driving-the-growth-of-digital-economy/
https://razorpay.com/learn/digital-payments-india-definition-methods-importance/

वृन्दावन लाल वर्मा के उपन्यासों में इतिहास एवं सामाजिक चिंतन

केतनकुमार जोशी

रिसर्च स्कोलर, हिन्दी, सुरेन्द्रनगर युनिवर्सिटी, वढवान शहर

ऐतिहासिक उपन्यास, एक ऐसा उपन्यास जो इतिहास के एक कालखंड को निर्धारित करता है और जो ऐतिहासिक तथ्य के प्रति यथार्थवादी विवरण और निष्ठा (जो कुछ मामलों में केवल स्पष्ट निष्ठा है) के साथ पिछले युग की भावना, शिष्टाचार और सामाजिक स्थितियों को व्यक्त करने का प्रयास करता है। यह कार्य वास्तविक ऐतिहासिक व्यक्तित्वों से संबंधित हो सकता है, जैसा कि रॉबर्ट ग्रेव्स का हैमैं, क्लॉडियस (1934), या इसमें काल्पनिक और ऐतिहासिक पात्रों का मिश्रण हो सकता है। यह एक ऐतिहासिक घटना पर ध्यान केंद्रित कर सकता है, जैसा कि फ्रांज वर्फेल कामूसा दाग के चालीस दिन (1934), जो अर्मेनियाई गढ़ की रक्षा का नाटक है। अक्सर यह अतीत के समाज के व्यापक दृष्टिकोण को चित्रित करने का प्रयास करता है जिसमें महान घटनाएं काल्पनिक व्यक्तियों के निजी जीवन पर उनके प्रभाव से प्रतिबिंबित होती हैं। प्रथम ऐतिहासिक उपन्यास के आगमन के बाद से,सर वाल्टर स्कॉट का वेवर्ली (1814) के अनुसार, इस प्रकार का उपन्यास लोकप्रिय बना हुआ है। हालाँकि कुछ ऐतिहासिक उपन्यास, जैसे लियो टॉल्स्टॉय केयुद्ध और शांति (1865-69), उच्चतम कलात्मक गुणवत्ता के हैं, उनमें से कई औसत दर्जे के स्तर पर लिखे गए हैं। एक प्रकार का ऐतिहासिक उपन्यास विशुद्ध रूप से पलायनवादी पोशाक रोमांस है, जो ऐतिहासिकता का कोई दिखावा नहीं करते हुए, असंभव पात्रों और रोमांचों को विश्वसनीयता प्रदान करने के

लिए अतीत की सेटिंग का उपयोग करता है। प्रस्तुत शोधपत्र में वृन्दावन लाल वर्मा के उपन्यासों में इतिहास एवं कल्पना की भूमिका की जाँच कि गई है।

1. इतिहास क्या है ?

"इतिहास" शब्द तीन शब्दों के योग से बना है इति + ह् + आस् अर्थात पूर्व, वृतान्त बीती हुई प्रसिद्ध घटनाओं और उनसे सम्बद्ध रखने वाले पुरूषों, स्थानों आदि का काल क्रम से वर्णनतारीख तवारीख, उपाध्यान, प्राचीन कथा अतीत काल की घटनाओं का विवरण आदि अर्थ "इतिहास" शब्द की सीमा में समाहित हो जाते हैं । "इतिहास" शब्द का सर्व प्रथम प्रयोग " अथर्व वेद में मिलता है। सृष्टि के आरम्भ में जो परम पुरुष उत्पन्न हुआ, उसका अनुगमन इतिहास, पुराण गाथाओं और नाराशंसियों ने किया । जो व्यक्ति इस बात को समझता है उसके व्यक्तित्व को इतिहास, पुराण, गाथायें और नाराशंसियाँ अपना प्रिय धाम बना लेते हैं 4 मानव जीवन की विकास मात्रा, विचारों का पारस्परिक आदान-प्रदान अभि व्यक्ति के विभिन्न माध्यमों - मूर्तियों, गृह अवशेषों, समाधि स्थलों, गुफा चित्रों के रूप मे इतिहास का आरम्भिक स्वरूप अभिव्यक्त होता है, जिनके अभाव में इतिहासकार कल्पना, लोकवार्ताओं जनश्रुतियों तथा परम्पराओं का आश्रय ग्रहण करता है ।

"इतिहास' शब्द से तीन अर्थों का बोध होता है प्रथम अंग्रेजी पर्याय "History" गवेषणा या गवेषणा से प्राप्त जानकारी । दूसरे घटना के वास्तविक क्रम को जानने के लिए - गाँधी, नेपोलियन, अशोक को हम इतिहास का निर्माता कहते हैं, यह इस अर्थ में नहीं कि उन्होंने इतिहास लिखा, अपितु इस क्रम में उन्होंने घटना प्रवाह को नवीन मोड़

दिया। तीसरे प्रभाव के अर्थ ऐतिहासिक घटनाओं से होने वाले बदलाव के रूप में इतिहास शब्द का प्रयोग किया जाता है । प्राचीन धारण के अनुसार इतिहास का सम्बन्ध मुख्य रूप से महान व्यक्ति से था, किन्तु साथ ही यह भी नही भूलना चाहिए कि इतिहास सृजन में जन सामान्य की भी विस्मृत नहीं किया जा सकता क्यों कि राजनेताओं की भूल शक्ति श्रमिक वर्ग की चेतानाही होती है इसीलिए इतिहासकार डी.डी. कौसम्बी राजाओं के क्रिया-कलापों के साथ ही युगीन समाज के निचले तबके को भी इतिहास की सीमा में संग्रहीत करते हैं । वस्तुतः इतिहास का वास्तविक निर्माण श्रमजीवी जन ही करते हैं । विचार और घटनाऐं किसी युग विशेष की विशिष्ट उत्पादन पद्धति से व्युत्पादित होती है । उत्पादन के भौतिक आधार और उस आधार पर निर्मित अधिरचना के बीच के द्वन्द से विचार एवं संस्थाएं जन्मती हैं, विकसित होती है और अन्ततः उनका क्षरण भी होता है ।

2. वृन्दावन लाल वर्मा और उनके ऐतिहासिक उपन्यास

वृंदावनलाल वर्मा का जन्म 9 जनवरी 1889 ई० को उत्तर प्रदेश के झाँसी जिले के मऊरानीपुर के ठेठ रूढिवादी कायस्थ परिवार में हुआ था। पिता का नाम अयोध्या प्रसाद था। प्रारम्भिक शिक्षा भिन्न-भिन्न स्थानों पर हुई। बी.ए. पास करने के बाद इन्होंने कानून की परीक्षा पास की और झाँसी में वकालत करने लगे। 1909 में 'सेनापति ऊदल' नामक नाटक छपा जिसे तत्कालीन सरकार ने जब्त कर लिया। 1920 तक छोटी छोटी कहानियाँ लिखते रहे। 1927 ई० में 'गढ़ कुण्डार' दो महीने में लिखा। 1930 में 'विराटा की पद्मिनी' लिखा। विक्टोरिया कालेज ग्वालियर से स्नातक तक की पढाई करने

के लिये ये आगरा आये और आगरा कालेज से कानून की पढाई पूरी करने के बाद बुन्देलखंड (झांसी) में वकालत करने लगे। इन्हे बचपन से ही बुन्देलखंड की ऐतिहासिक विरासत में रूचि थी। जब ये उन्नीस साल के किशोर थे तो इन्होंने अपनी पहली रचना 'महात्मा बुद्ध का जीवन चरित'(1908) लिख डाली थी। उनके लिखे नाटक 'सेनापति ऊदल'(1909) में अभिव्यक्त विद्रोही तेवरों को देखते हुये तत्कालीन अंग्रजी सरकार ने इसी प्रतिबंधित कर दिया था।

बृन्दाबन लाल वर्मा द्वारा रचित 28 ऐतिहासिक उपन्यास लिखे गए है, जिसमे से प्रस्तुत शोध में वर्णित उपन्यास निम्न प्रकार है:

(क) गढ़ कुण्डार : 1928

(ख) मृग नयनी:

(ग) महारानी दुर्गावती

(घ) वीराटा की पद्मिनी

(ङ) टूटे कांटे

(च) अहिल्याबाई

(छ) माधव जी सिंधिया

(ज) कचनार

(झ) मुसाहिवजू

(ञ) झासी की रानी

(ट) रामगढ़ की रानी

3. वृन्दावन लाल वर्मा के विवरण

विराटा की पद्मिनी में कुजर सिंह राजा इसीलिए नहीं बनसकता क्यों कि वह दासी पुत्र है । बुन्देला ही गद्दी पर बैठने के योग्य होते हैं दासी पुत्र नहीं गोमती को भी ठाकुर की पुत्री होने का अहंकार होता है । कुमुद और कुजर सिंह के मिलने में यही जातीयता की दीवार खड़ी होने पर विवाह सामाजिक दृष्टि से नहीं हो सकता । स्वंय कुजर सिंह भी कुमुद से अपना प्रेम अभिव्यक्त नहीं करपाता क्यों कि ऊँचनीच के कल्पना असम्भव ही है इसीलिए कुंजर सिंह कुमुद को देवी मानकर पूजता बीच प्रेम की। देवी सिंह "चलबाहर दासी पुत्र, चलवाहर के कथन वर्गीय भावना को और भी स्पष्ट कर देते हैं महाराज नायक सिंह के सिहांसन पर शुद्ध बुन्देला ही बैठ सकता है । बाँदियों के जाये उसे छू भी नहीं सकतें ।

झाँसी की रानी में ब्राहम्ण, क्षत्रीय, वैश्य जनेऊ पहनते हैं । यह उनकी ऊँचाई की निशानी है, जो न पहनता हो वह नीचा । बुन्देलखण्ड और महाराष्ट्र में भी ब्राहम्ण वर्ग का ही वर्चस्व था । झाँसी में अधिकाँश आवादी ब्राहम्णों की ही थी । अकेले महाराष्ट्र में ही ब्राहम्णों के तीन सौ घर थे । राजा गंगावर राव भी साधारणपुरूष द्वारा जनेऊ धारण कर लिये जाने पर ब्राहम्णों की बराबरी करने का आरोप लगाते हैं" जनेऊ तोड़कर फेंक दें और फिर कभी आगे मत पहनना नारायण शास्त्री द्वारा छोटी भंगिन से प्रेम करलिये जाने पर यही ब्राहम्ण वर्ग नारायण शास्त्री को जाति, धर्म और देश से निकल जाने पर मजबूर करता है । ब्राहम्ण वर्ग कहता है यह पाजी है, देश द्रोही है, राक्षस है इसको कम से कम प्राण दण्ड मिलना चाहिए।

कचनार में गुसाई सम्प्रदाय का महन्त अपने अखाड़े में केवल ऊँची जाति के लोगों को ही भर्ती करता है । दलीप सिंह के पूछने पर कि "ब्राहम्ण के सिवाय क्या अन्य जातियों के लोग भी अखाड़े में भर्ती हो सकते हैं ? महत्व कहता है हाँ ऊँची जाति के सब लोग अखाड़े में सभी लिये जा सकते हैं । राजपूत गोडवानों और अहीरों के बीच वर्गीय खाई थी गौडवान सोनेशाह के कथन का विरोध करने पर बैजनाथ गरम होकर कहता है हम भी अहीर है किसी से नहीं दबते । " इतना कहना ही था कि सौने शाह बैजनाथ के मुहँ पर थप्पड़ जड़ देता है । उरूद्वारा भाई की पिटाई का विरोध करने पर सोनेशाह मुह तोड़ देने की धमकी देता है सोने शाह को डरूद्वारा क्षमा कर दिये जाने पर राजामान सिंह के बदन में भी आग लग जाती है। उसके घर में आग लगाने का हुक्म देता है" जैसे बने तैसे जरूआ और बैजुआ को पकड़ो । "19 वही डरू मृत्यु को गले लगाते समय एक लोटा राजा गंगाधर राव के पुत्र जनमोत्सव के अवसर का वर्णन मिलाता है ।

मृगनयनी उपन्यास में लाखी अटल को अपने प्रति समर्पित जानकर कहती है कि शूद्र और अहीर में यह हमारा तुम्हारा सम्बन्ध कैसे सम्भव हो सकेगा । ब्राहम्ण बर्ग ही धर्म की दुहाई देकर कृषकों के खून पसीने की गाढ़ी कमाई हड़पना चाहता है । पुजारी कहता है- "शास्त्र का वचन कभी नहीं भूलो, छटा भाग राजा का होता है सो तुमने दे दिया बीसवाँ ब्राहम्ण का होता है । उसे देने में आना कानी करने से यह लोक तो विगड़ेगा परलोक से भी हाथ धो बैठोगे" 20 इसी वर्ग की दृष्टि में सिरखं और शूद्र वेद नहीं पड़ सकते । पुजारी की क्रूरता का आभास अटल-लाखी को प्रतिक्षण लगा रहता है कि गाँव वाले जाति में नहीं रहने देगें । बचपन की निन्नी भी राजा मान सिंह की पत्नी बनने पर ऊँच नीच की भावना से भयभीत रहती है कि "गरीबों और अमीरों में जन्म संग कैसे हो सकता है" यही पुजारी लाखी - अटल के विवाह करने का समाचार सुनकर राजा

मानसिंह का राज्यकाल त्याग सकता है, किन्तु अटल - लाखी का मिलन नहीं देख सकता ।

टूटेकटि उपन्यास का मोहन लाल भी आपसी जातिगत भेदभाव से दुःखी है - "छूआछूत का आचार-विचार यहाँ इतना ज्यादा है कि जी जल उठता है । मैं जाट ठाकुर हूँ । अपने को किसी जाति वाले से छोटा नहीं समझता हूँ । हमारी तरफ लोग सभी जाटों को ऊँचा मानते हैं हमारा छुआ भोजन और पानी खाते-पीते हैं किन्तु यहाँ तो सेना में उल्टा ही देखने को मिल रहा है ।

माधव जी सिंधिया उपन्यास में महाराष्ट्र भर में बढ़ती ब्राहम्ण वर्ग की राजनीति लिप्सा के कारण शिवाजी और वाजीराव के हृदयों में व्याप्त देश प्रेम की भावना भी विलुप्त होने लगती है । जवाहर सिंह और गन्ना वेगम के जीवन में भी जाट और राजपूतानी शक्तियाँ आड़े आती हैं । गन्ना बेगम भागकर न जाकर आक्रमण करने का उपाय बताकर भावी पूछे जाने वाले जाति-पाति के दुषपरिणामों की ओर संकेत करती है " आपके घर पहुँचने पर मुझसे ठेड़े मेढ़े सवाल नहीं किये जायेगें कह दूगी राजपूतानी हूँ । राजा सूरजमल जब भाऊ की बगल में मसन्द पर बैठ जाता है तो भाऊको अखरने लगता है क्यों कि ब्राहम्ण" की बराबरी पर जाट आ बैठा । ब्राहम्ण और मराठों के बीच युद्ध का वातावरण देखने को मिलता है सरदार और सिपाहीयों में भी जातिगत विषमता विद्‌यमान रहती है । यही जातीय अभिमान मराठा सरदारों के मनपर पड़ने वाले आघात के रूप में देखा जा सकता है- "पेशवा का जूता - बरदार बनकर इसने हम सबकी नाक कटबादी ।

महारानी दुर्गावती उपन्यास में भी गौडवान और चन्देलों के बीच बढ़ते आपसी बैमनस्य को उभारा गया है । राजा कीर्ति सिंह चन्देल वंश के होने के कारण ही अपनी

पुत्री दुर्गावती का विवाह गोडवान दलपति शाह से सरेआम करने में हिचकिचाते हैं क्यों कि गौडवान चन्देलों से छोटे होते हैं । उन्हें अपने चन्देलवंश का अभिमान था । इसी ऊँच-नीच के भय से दलपतिशाह और पुत्री दुर्गावती को महल से गुप्त रूप से भाग जाने की योजना बनाते हैं। जिससे कि चन्देलों में अपनी नाक भी न कट सके ! इसी वर्गीय भावना के कारण ही कीर्ति सिंह शिकार जाते समय सूखे चने ले जाना ही पसन्द करते हैं कारण छुआछूत रामचेरी भी चन्देल और राजगौड दोनों की क्षत्रिय मानते हुए भी छूआछूत और ऊँच नीच की भावना के कारण भयभीत हो जाती है 28 रामचेरी वर्ग के दुष्परिणामों की ओर संकेत करती कहती है कि - " अपने देश में एक जाति दूसरी जाति से अलग सी पड़ गई है । एक दूसरे का बनाया हुआ भोजन तो क्या पानी भी नहीं पी सकतीं इसी कारण आक्रमणकारियों ने बारबार क्षत्रिय और राजपूतों को बरवाद किया इसी वर्ण व्यवस्था ने देश को बहुत लालची पहुँचाया । आपसी भेदभाव त्यागकर ब्याह करें ऊँच नीच का विचार बिल्कुल छोड़ दें ।

4. उपसंहार

बुन्दल खण्ड के उपेक्षित जन-जीवन को इतिहास के स्वर्णिम पृष्ठों में अंकित करने वाले वृन्दावन लाल वर्मा का नाम ऐतिहासिक उपन्यासकारों में आदर के साथ लिया जाता है । ललित विक्रम, लगन, प्रेम की भेंट, संगम आदि सामाजिक उपन्यासों की रचना की, किन्तु स्त्वोधिक ख्याति वमा जी को ऐतिहासिक उपन्यासों के द्‌वारा प्राप्त हुई । स्वच्छन्द व्यक्तिव कं धनी वृन्दावन लाल वर्मा साहित्य एवं मानवता के प्रवल समर्थक थे, उनका समस्त साहित्य मानवता की गूंज से ओत-प्रोत है । इतिहास के शुष्क

नीरस घटनाक्रम की साहित्य रूपी ढांच में डालकर मनोरम रूप में प्रस्तुत किया । कल्पना के संचार से नवीन मांस - मज्जा प्रदान की । वर्तमान समस्याओं को सुलझाने के लिए वमा जी ने इतिहास का सहारा लिया है।

संदर्भ

- अनुपम, अजय (1989). भारतीय राष्ट्रीय आन्दोलन और मोलाना अबुल कलाम आजाद - बदुदाबख्श ओरियण्टल पब्लिक लायब्रेरी पटना
- उपाध्याय, अयोध्या सिंह (1977). हरिआँध भारत का मुक्ति संग्राम. दि मैकमिलन कम्पनी, नई दिल्ली
- कमलेश, पी. एस.. वृन्दावनलाल वर्मा: व्यक्तित्व और कृतित्व.
- क्षत्रिय, & प्रेमसिंह. (2019). हिंदी साहित्य में ऐतिहासिकउपन्यास और वृन्दावनलाल वर्मा.
- गोयलीय, अयोध्या प्रसाद (1968). मुगल बादशाहों की कहानी उनकी जवानी. विश्व विद्यालय प्रकाश वाराणसी
- प्रसाद, एस. एवं सुकला आर.. वृन्दावनलाल वर्मा: साहित्य और समीक्षा.
- वर्मा, वी. एवं प्रसाद वी.. वृन्दावनलाल वर्मा समग्र: अमर कथाकार वृन्दावनलाल वर्मा की समग्र रचनाओं का सात खण्डों में संकलन.
- वर्मा, वृन्दावन लाल - अपनी कहानी
- वर्मा, वृन्दावन लाल - गढ़कुण्डार
- वर्मा, वृन्दावन लाल - झाँसी की रानी
- वर्मा, वृन्दावन लाल - टूटे काँटे
- वर्मा, वृन्दावन लाल - मृगनयनी

આધુનિક ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં ભારતીયતા

ડૉ. શર્મિલા કે. પરાલિયા

આસીસ્ટન્ટ અધ્યાપક

બોટાદકર આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કૉલેજ, બોટાદ

પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર કે પ્રજાને પોતાની આગવી સાંસ્કૃતિક, સભ્યતા, પરંપરા, રૂઢી, વિચાર-વલણો, વ્યક્તિત્વ, જીવન મૂલ્યો, જીવન દૃષ્ટિ અને આગવો ગૌરવાન્વિત ઇતિહાસ હોય છે. એ સંદર્ભે કોઈપણ દેશ કે પ્રજાના સાહિત્યમાં તેનો સાંસ્કૃતિક વરસો, મૂલ્યબોધ પ્રગટ થતો જોવા મળે છે. ભારતીયતા પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનો એક સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિકોણ અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો ભાવનાત્મક ખ્યાલ છે. ભારતીયતા ચૈતન્યસતર, નિત્ય વિકસતી, પ્રાણવંત તત્વોને સાથે લઈને ચાલતી તત્ત્વધારા છે.

'ભારતીયતા' એવો ભાવનાત્મક અભિગમ ભારત દેશ, તેની પ્રજા અને તેમના સાહિત્યને ચીંધે છે. ભારત અનેક રાજ્યો, પ્રજાઓ, જ્ઞાતિઓ, ભાષાઓ, બોલીઓ, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની આગવી વિશેષતાઓ ધરાવતો વૈવિધ્યરંગી વિશાલ દેશ છે. વિશાળ ભારત દેશનું એક અનોખું રાજ્ય એટલે ગુજરાત. ગુજરાત રાજ્યમાં બોલાતી-લખતી-પ્રયોજાતી ભાષા તે ગુજરાતી.ગુજરાતી ભાષાના અનેક ગદ્ય સ્વરૂપો પૈકી અહીં નવલકથા સ્વરૂપ અને એમાં પણ "આધુનિક ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં ભારતીયતા" વિષય પર પ્રકાશ પાડવાનો ઉપક્રમ છે.

ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં ભારતીયતા :

ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્ય ઘણુ સમૃદ્ધ છે. છેક ઈ.સ. ૧૮૬૬માં નંદશંકર તુળજાશંકર મહેતા પાસેથી સુધારકયુગમાં ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રથમ નવલકથા 'કરણઘેલો' મળે છે. મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ પાસેથી ઈ.સ. ૧૮૬૭માં 'સાસુ-વહુની લડાઈ' નામે સામાજિક નવલકથા મળે છે. આ પછી તો અસંખ્ય નવલકથાઓ મળે છે. પંડિતયુગની જો કોઈ સીમાચિહ્નરૂપ નવલકથા હોય તો તે છે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની 'સરસ્વતીચંદ્ર' (ભાગ ૧-૪). જેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ, આ ચાર પુરુષાર્થ, લગ્નસંસ્થા, કુટુંબસંસ્થા, સમાજ, શિક્ષણ, રાજકારણ, નીતિમૂલ્યો, સૌંદર્ય, અધ્યાત્મ – તમામ ભારતીય તત્ત્વોને સાંકળી લીધા છે. ગોવર્ધનરામે અહીં પ્રેમની માંસા જ નહી પણ ધર્મમીમાંસા રજૂ કરી છે. ત્યારબાદ મુનશીની 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' અને 'તપસ્વિની' નવલકથા પણ ભારતીયતા સંદર્ભે મહત્ત્વની બની રહે છે. ઈ..સ. ૧૯૦૫માં

બંગાળના ભાગલા પડ્યા ને જે સ્વદેશી હિલચાલ શરૂ થઈ, એમાંથી ભારતીય અસ્મિતા જન્મી. જેની અસર માત્ર બંગાળ પૂર્તિ જ સીમિત ન રહેતા આખા દેશમાં પ્રસરી. વડોદરા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ પણ તેનાથી અલિપ્ત ન રહ્યા જેનું જ્વલંત ચિત્ર 'સ્વપ્નદૃષ્ટા'માં છે. અહીં સ્વતંત્ર ભારતની ચળવળ અને પ્રગટમુક્તિની ઝંખના કૃતિને ભારતીયતા બક્ષે છે. આ સિવાય 'ગુજરાતનો નાથ', 'પાટણની પ્રભુતા', 'જય સોમનાથ', 'રાજાધિરાજ', 'પૃથિવીવલ્લભ', 'ભગવાન પરશુરામ', 'કૃષ્ણાવતાર' જેવી નવલકથાઓ ભારતીયતા સંદર્ભે નોંધપાત્ર છે.

દર્શકની નવલકથાઓ જેવી કે 'ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી'માં ભારતીય ભાવનાઓ, વિચારો, જીવનદર્શન તથા ચિંતનને વ્યક્ત કરવાનો ઉદ્દેશ છે. 'દીપનિર્વાણ'માં સ્વતંત્ર ભારતનું પ્રજાતંત્ર કેવું હોવું જોઈએ તેની રોમાંચક અને ભવ્યાતિભવ્ય કલ્પના દર્શક કલાત્મકરૂપે આપણી સામે મૂકી છે. 'કુરુક્ષેત્ર'માં જાતિગત એકતા,કોમી સંવાદ ને ન્યાયધર્મની સંસ્થાપનાનો સંદેશ રજૂ કર્યો છે. તો ' બંધન અને મુક્તિ'માં માનુષ્યના વ્યક્તિ પ્રેમનો વિકાસ રાષ્ટ્રપ્રેમ છે અને એવા શાશ્વતમૂલ્યોની મીમાંસા કરી છે.

આધુનિક ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં ભારતીયતા :

આધુનિક યુગના અગ્રણ્ય સર્જકોમાં સુરેશ જોશી સર્જક તરીકે નોંધપાત્ર છે. પછી ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, મધુરાય, વીનેશ અંતાણી, લાભશંકર ઠાકર, રાધેશ્યામ શર્મા, દિગીશ મહેતા, કિશોર જાદવ, શ્રીકાંત શાહ, રાવજી પટેલ, વર્ષા અડાલજા, ઈલા આરબ મહેતા,સરોજ પાઠક વગેરે મહત્વના આધુનિક ગુજરાતી નવલકથાકારો છે.

આધુનિક ગુજરાતી નવલકથા સર્જકોમાં રઘુવીર ચૌધરીનું નામ પણ મહત્ત્વનું છે. જેમની નવલકથા 'અમૃતા', 'ઉપરવાસ-સહવાસ-અંતર્વાસ' કથાત્રયી તેમજ 'ગોકુલ-મથુર-દ્વારકા' નવલત્રયી, 'ઇચ્છાવર', 'સોમતીર્થ' માં ભારતીયતાના દર્શન થાય છે.

રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથાઓ ભારતીયતાના સંદર્ભે :

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકયુગના નવલકથા સર્જકોમાં રઘુવીર ચૌધરી ગણનાપાત્ર નવલકથાકાર છે. અહીં તેમની નવલકથાઓને ભારતીયતાના સંદર્ભમાં જોવા તપાસવાનો ઉપક્રમ છે.

રાજકીય ઉથલપાથલ, સામાજિક પરિવેશ અને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન; તત્કાલીન પરિસ્થિતિ અને નૂતન પ્રવાહોની સર્જકની અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ પર અસર ઝીલાયા વિના નથી રહેતી. વિદ્વાન, જાગૃત અને સમર્થ સર્જકની સાહિત્યિક સમાજ અને જીવન દૃષ્ટિમાં આવેલું પરિવર્તન પણ નૂતન પરંપરા ઊભી

કરવામાં કે નવો ચીલો પાડવામાં નિમિત્તરૂપ બની રહે છે. વિશ્વયુદ્ધોથી મુક્તિ, આંતરિક ઉથલપાથલો, મૂડીવાદી-સામ્યવાદ, વૈજ્ઞાનિક અભિગમો, અશાંતિ-અંધેર આવી વૈશ્વિક હિલચાલોથી ભારત પણ પ્રભાવિત હતું. કોમી હુલ્લડો, જંગી હિજરત, મહાત્મા ગાંધીની હત્યા જેવાં આઘાતક બનાવો, ભારતના ઉત્થાનમાં વિજ્ઞાન અને યંત્રોદ્યોગનો પ્રભાવ, યુરોપની માફક ભારતમાં પણ નગરસંસ્કૃતિના પ્રભાવે આધુનિકતારૂપી પરિવર્તનનો પવન ફૂંકાવા લાગ્યો. નૈતિકતાનો થયેલો મૂલ્યહ્રાસ, માનવીની લાગણી વિહીનતા, સંવેદન હીનતા, કોમવાદ, જાતિવાદ, ભાષાવાદ, પ્રાંતવાદ, નૈતિક મૂલ્યોનું પતન, અસ્તિત્વના પ્રશ્નો, વિચ્છીનતા, ભાવ શૂન્યતા, માનવીની એકલતા, હતાશા, નિરાશા વગેરેએ માનવીના હોવાપણા સામે ગંભીર પ્રશ્નો ખડા કર્યા. આ તમામ વિસંતિઓનું ચિત્ર-બિંબ સાહિત્યમાં ઝીલાવા લાગે છે. ઈશ્વર પ્રત્યેની અશ્રદ્ધા, જીવન પ્રત્યેનો નકારાત્મક અભિગમ, વિષાદ, વિરતિ આદિનું નિરૂપણ સાહિત્યમાં થવા લાગ્યું. સમાજવિમુખતાને કારણે સમદૃષ્ટિ નહી પણ વ્યક્તિવાચક અભિગમ પ્રવેશ્યો. અસ્તિત્વવાદ, વાસ્તવવાદ, પરાવાસ્તવવાદ અને મનોવિશ્લેષણવાદ જેવા અભિગમોની અસર સાહિત્ય પર વર્તાવા લાગી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ૧૯૫૫ પછી આધુનિકતાની અસર જણાવા લાગી. 'સ્વ'ની શોધ, મૃત્યુ જેવાં વિષયો ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિરૂપાવા લાગ્યા. સાહિત્યમાં સ્થૂળ ઘટનનોલોપ તથા આંતરચેતના તરફ ગતિ થઈ. પ્રતીક, કલ્પન અને પુરાકલ્પનની બોલબાલા વધી. નારીવાદી સાહિત્ય અને દલિત સાહિત્યનો ઉદ્ભવ થતો. ફ્રેંચ કવિ બોકલેર, જર્મન કવિ રિલ્કે, અંગ્રેજ કવિ ટી.એસ.એલિયટ તથા આઈરીશ નવલકથાકાર જેમ્સ જોઇસ, માલાર્મે, વાલેરી, એલન એડગરપો, એઝરા પાઉન્ડ જેવાં સર્જકો અનોફ્રેઈડ, પોલ સાર્ગ, આલ્બેર કામૂ જેવાં પાશ્ચાત્ય વિચારકોનો પ્રભાવ આધુનિક સાહિત્ય પર પડવા લાગ્યો.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાના પ્રવર્તક શ્રી સુરેશ જોશી હતા. વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં નવા-નવા પ્રયોગો થવા લાગ્યા. સાહિત્યથી ઇત્તર મૂલ્યોનું સાહિત્યમાં સ્થાન નથી એવો સૂર સૌ પ્રથમ સંભળાવા લાગ્યો. રચનાવિધાન અને અદૃઢ શૈલી દ્વારા 'છિન્નપત્ર' નામની નમુનારૂપ નવલકથા સુરેશ જોશી આપે છે.

સુરેશ જોશી પછી એક પ્રવાહ સંપૂર્ણપણે પ્રયોગશીલ સુરેશ જોશીને અનુસરે છે, જ્યારે બીજો પ્રવાહ પરંપરા અને આધુનિકતા બંનેને સાંકળે છે. મુકુંદ પરીખ, શ્રીકાંત શાહ અને લાભશંકર ઠાકર પ્રયોગશીલ કથાકારો છે, ઉપરાંત રાવજી પટેલ, મધુરાય, કિશોર જાદવ, રાધેશ્યામ શર્મા, દિવીશ મહેતા જેવાં લેખકો પણ પ્રયોગશીલ નવલકથાઓ આપે છે. પરંપરા અને પ્રયોગશીલતાને સાંકળીને ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, રઘુવીર ચૌધરી, હરીન્દ્ર દવે, ધીરુબહેન પટેલ, ભગવતીકુમાર શર્મા, કુંદનિકા કાપડિયા, વર્ષા અડાલજા, ઈલા આરબ મહેતા, સરોજ પાઠક, મફત ઓઝા જેવાં સર્જકો નવલકથા ક્ષેત્રે પોતાનું પ્રદાન છે.

આધુનિક ગુજરાતી નવલકથા ક્ષેત્રે માતબર ખેદન કરનાર સર્જકોમાંથી રઘુવીર ચૌધરી ગણનાપાત્ર છે. પ્રાસાદિક કથનરીતિ અને આધુનિક સંવેદનાના નિરૂપણની ટેકનિક ઉપકારક નીવડી છે. તેથી આધુનિકોમાં તેમની નવલકથાનો વધારો વંચાય છે. આધુનિક સંવેદના અને પાત્રની આંતરચેતનાની સાથે ઘટના અને પાત્રની ક્રિયામાંથી સ્ત્રવતો કથારસ રઘુવીરની નવલકથામાં સતત પીરસાતો રહે છે. સંવાદ અને સાયુજ્યનો સંદેશ કે જે ભારતીય દર્શનનું મૂળ છે, તે પોતાની નવલકથાઓમાં પ્રગટ કરવામાં તેઓ સફળ રહ્યા છે.

હવે આધુનિકતાની સાથે ભારતીયતાના સંદર્ભોમાં તેમની નવલકથાઓને ચકાસીએ.

અમૃતા :

રઘુવીર ચૌધરીની સીમાચિહ્નરૂપ નવલકથા 'અમૃતા' ઈ.સ. ૧૯૬૫માં પ્રગટ થયેલી. એ સમયગાળો આપણા પર પશ્ચિમના આધુનિકતાવાદી વલણોના પ્રભાવનો હતો. વિશ્વયુદ્ધોએ નોતરેલી વિનાશકતા, ખુવારીને પરિણામે માનવ અસ્તિત્વ, નીતિમતા અને સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્નોમાં ઘેરાતો જતો હતો. બદલાયેલા સાંસ્કૃતિક સંદર્ભને કારણે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ, આસ્થાઓ અને મૂલ્યો વિશેના પરંપરાગત અને નૂતન ખ્યાલો વચ્ચે અટવાતો હતો. મોહભંગ થયેલી મનોસૃષ્ટિમાં યુગ ચેતના સળવળાટકરતી હતી. ભારતીય બુદ્ધિજીવી વર્ગ એ સમયે જે અસ્તિત્વપૂરક અને વૈચારિક કટોકટીનો સામનો કરી રહ્યો હતો તેને કળાદેહ આપ્યો છે. કથામાં આવા ત્રણ બુદ્ધિજીવી પાત્રો છે. ત્રણેયની વિચારસરણી અને અભિગમો જુદાં છે. આથી સામસામે મૂકાતા સંઘર્ષ પેદા થાય છે. એક તરફ આપણા શાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો, અતીત અને અનાગતમાં અટવાતો, વ્યક્તિની વફાદારીમાં વિશ્વાસ ધરાવતો ભારતીય જીવનદૃષ્ટિનો પુરસ્કર્તા અનિકેત છે. બીજી બાજુ કેવળ વર્તમાન જીવનને સ્વીકારી અસ્તિત્વને આકારવાનો આગ્રહી ઉદયન છે. એ બેની વચ્ચે ભારતીય પ્રાપ્ય વિદ્યા અને સંસ્કૃતિની અધ્યેત્રી અમૃતા છે. જે આધુનિક ભારતીય માનસ ધરાવતી નારી સ્ત્રીના વ્યક્તિના સ્વતંત્રતા અને વરણી પરત્વેના હક્કની આગ્રહી છે.

ત્રણે પાત્રો આ નવલકથામાં એકલા અને સ્વતંત્ર રહેતા હોવા છતાં એક બીજાના સાથની અપેક્ષા સેવે છે એ બાબતોમાં પણ સહકારની ભાવનાની ઝાંખી થાય છે. જેમાં ભારતીય દૃષ્ટિકોણ રહેલો છે.

અહીં ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જે ત્યાગનો મહિમા છે તે જોવા મળે છે તે જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત સ્ત્રી ચારિત્ર્યની રક્ષા કરવાની બાબતનું મહત્ત્વ પણ અહીં દર્શાવાયેલું જોવા મળે છે. ઉદયન અમૃતાના ચારિત્ર્યનું રક્ષણ કરે છે એ બાબત ભારતીયતાના દર્શન થાય છે.

અમૃતાના પાત્રમાં વચન પાલનની નિષ્ઠા અને એકવચની પણું જોવા મળે છે. અનિકેતને ચાહતી હોવા છતાં પણ અમૃતા ઉદયન સાથે પોતે કરેલા પ્રણય એકરારને વળગી રહે છે. પોતાના પ્રેમના ભોગે પણ ફરજ બજાવવાની નિષ્ઠા દ્વારા ત્યાગની ભાવના દ્વારા આ પ્રસંગમાં ભારતીયતા જોવા મળે છે.

સોમતીર્થ :

સોમનાથના મંદિરના ધ્વંસની કથાવસ્તુ લઈને મુનશી, ધૂમકેતુ, યશોધર મહેતા, મડિયા, ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ અને નય કેટલાક ગુજરાતી નવલકથાકારો લખી ચૂક્યા હતા એ જ વિષય વસ્તુ ઉપર એક વધું નવલકથા લખવાની ચેષ્ટા કરવા પાછળના શ્રી રઘુવીર ચૌધરીનો આશય જુદો છે. તેઓએ ભારતીય સમાજને નવું અર્થઘટન અને નવું દર્શન આપવાના ઉદ્દેશથી 'સોમતીર્થ' નવલકથા લખી છે. આ નવલકથા દ્વારા લેખકની રાષ્ટ્રભક્તિ અને આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિની ખેવના તથા નિસબતનાં દર્શન થાય છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં 'સોમતીર્થ' એ લેખકનાસંસ્કૃતિ સંરક્ષણની ભાવનાના વિચારોને વાચા આપતી નવલકથા છે. જેના દ્વારા રઘુવીરભાઈએ રાષ્ટ્રોદ્ધાર અને ભારતીયતાની ભાવનાને પ્રગટ કરી છે. ટૂંકમાં કહીએ તો ભારતીય ભાવનાઓને ઉજ્ગર કરવાના ઉદ્દેશ સાથે લખાયેલી 'સોમતીર્થ' નવલકથા દ્વારા લેખકે એક ભારતીય તરીકે અભિનંદનના અધિકારી બનવાનું કામ કર્યું છે.

રઘુવીર ચૌધરી ભારતીયતા અને ભારતીય સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસુ છે. ગોવર્ધનરામ, મુનશી અને દર્શક પછી આ પ્રકારનો ભારતીય અભિગમ આપણને રઘુવીર ચૌધારીમાં જરૂરથી જોવા મળે છે. આ ભારતીય અભિગમ એમની દરેક કૃતિઓમાં કોઈને કોઈ સ્વરૂપે ડોકયા કરતો જોવા મળે છે. તેથી 'અમૃતા', 'ઇચ્છાવર', 'સોમતીર્થ', 'ઉપરવાસત્રથી', 'ગોકુલ-મથુરા-દ્વારકા' જેવી નવલકથાઓમાં તો ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિચારોની ભાવના કેન્દ્ર સ્થાને આલેખન પામે છે, [પરંતુ તેમની અન્ય નવલકથાઓ જેવી કે 'પૂર્વરાગ-પરસ્પર-પ્રેમંશ', 'આવરણ', 'એકલવ્ય;, 'તેડાગર', 'વેણુ વત્સલા', 'લાગણી', 'શ્રાવણ રાત્રે', 'રુદ્રમહાલય', ' કંડકટર', 'પંચ પુરણ', 'બાકી જિંદગી', 'વચલું ફળિયું', મનોરથ', 'અંતર', 'લાવણ્ય', 'શ્યામ સુહાગી', 'સાથી સંગાથી', 'કલ્પલતા', 'બે કાંઠા વચ્ચે' વગેરે ગ્રામ્ય પરિવેશ અને નગર જીવનને આલેખતી નવલકથાઓમાં પણ ક્યાંકને ક્યાંક, કોઈકને કોઈક રીતે ભારતીય અભિગમ દૃષ્ટિગોચર થયા કરે છે જ.

આમ, સમગ્ર રીતે વિચારતા શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથાઓમાં ભારતીયતાનો અભિગમ ખૂબ ઊંડાણથી આલેખાયેલો અનુભવી શકાય છે.

ભગવતીકુમાર શર્માની નવલકથાઓ ભારતીયતાના સંદર્ભે :

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વર્તમાન સમયમાં ભગવતી શર્મા મોખરાના સર્જક છે. અહીં તેમની નવલકથાઓને ભારતીયતાના સંદર્ભે જોવા-તપાસવાનો ઉપક્રમ છે. સાહિત્યમાં લગભગ દરેક સ્વરૂપોમાં પોતાની આગવી લેખની ચલાવનાર ભગવતીકુમાર પાસેથી અસંખ્ય પુસ્તકો પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ભગવતીકુમાર શર્માની સાચી ઓળખ નવલકથાકાર તરીકેની છે. તેમને 'આરતી અને અંગાર', 'પ્રેમયાત્રા', 'વીતી જશે આ રાત', 'મન નહિ માને', 'પડછાયા સંગ પ્રીતિ', 'ન કિનારો, ન મઝધાર', 'રિક્તા', 'વ્યક્તમય', 'ભીના સમયવનમાં', 'સમયદ્વીપ', 'ઊર્ધ્વમૂલ', 'અસૂર્યલોક' વગેરે નવલકથાઓ આપી છે. આ નવલકથાઓમાં 'ઊર્ધ્વમૂલ' અને અસૂર્યલોક એ બે બૃહદ્ નવલકથાઓ છે. બાકીની બધી નવલકથાઓ લઘુનવલના સ્વરૂપમાં મૂકી શકાય એમ છે.

હવે આધુનિકતાની સાથે ભારતીયતાના સંદર્ભોમાં તેમની નવલકથાઓને ચકાસીએ.

સમયદ્વીપ :

'સમયદ્વીપ' ભગવતીકુમાર શર્માની ખૂબ વખણાયેલી નવલકથા છે. તેમાં સંસ્કારભેદ અને એમાંથી પ્રગટતી ભિન્ન ભિન્ન જીવન પદ્ધતિઓ, આચાર સંહિતાઓ તથા મૂલ્યો વચ્ચેના સ્થૂળ સૂક્ષ્મ સંઘર્ષની કથા આલેખાઈ છે.

જૂનાં જીવનમૂલ્યો અને આધુનિક જીવનમૂલ્યો, ગામડાની પરંપરાગત જીવન પદ્ધતિ અને મહાનગરની આધુનિક જીવન પદ્ધતિ વચ્ચે આજનો ભારતીય યુવક જે રીતે રહેંસાયા કરે છે. તેની વ્યથાને લેખકે આમાં વાચા આપી છે. ભારતીય સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ પરના સંકટની સમસ્યાને ઉજાગર કરતી આ રચના 'રેડસિગ્નલ' સમાન છે. આ આખીય લઘુનવલના કેન્દ્રમાં ભારતીયતાનો વિચાર છે. ભારતીય જીવનમૂલ્યોની જાળવણીની મથામણ અહીં વ્યક્ત થઈ છે.

કથાનાયક નીલકંઠનું સૈકાઓ જૂનાં આચાર વિચાર, કર્મકાંડ અને શ્રદ્ધાભક્તિને વરેલું છે. પિતા શિવશંકર બ્રાહ્મણપરંપરાના જૂનાં મૂલ્યોને ચૂસ્તપણે પાળે છે. માતા ગૌરીબાને નવા યુગનું શિક્ષણ મળ્યું નથી પણ તેઓ કુટુંબની સેવા કરનારા, ધર્મ પરાયણ, અને સાચા અર્થમાં પતિપરાયણ પણ છે. આમ નીલકંઠને ગળથૂથીમાં જ માતાપિતાની વ્યક્તિ અને આસ્થા પ્રાપ્ત થયેલાં. મહાનગર મુંબઈમાં રહેતા નીલકંઠને પહેલાં તો પોતાના કુટુંબના વ્યવહારમાં કેવળ રૂઢિચુસ્તતા, અંધશ્રદ્ધા અને પછાતપણું જ વર્તાયેલું. પછીથી તેને શહેરી જીવનની વંધ્યતા અને ખાલીખમપણું પ્રતીત થઈ જાય છે. એક રીતે નીલકંઠની નીર્ભ્રાન્તિની આ કથા છે.

અહીં નીલકંઠના માતા પિતા પ્રત્યેના આદરભાવ અને આપણી સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ અહીં વ્યક્ત થયેલો જોઈ શકાય છે. એ દ્વારા ભારતીયતા વ્યક્ત થયેલી જોઈ શકાય છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ - ડૉ. રમેશ ત્રિવેદી, ૧૯૯૩ – ૯૪.

૨. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા – ધીરુભાઈ ઠાકર, ૧૯૯૪.

૩. ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય – ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૧૯૭૮.

૪. ગુજરાતી નવલકથા – રઘુવીર ચૌધરી, રાધેશ્યામ શર્મા, ૧૯૯૧.

૫. આધુનિકતા : એક સંકુલ સંપ્રત્યય – ડૉ. બિપિન આશર, ૧૯૯૭.

નવલકથા સૂચિ :

૧. અમૃતા – રઘુવીર ચૌધરી.

૨. સોમતીર્થ – રઘુવીર ચૌધરી.

૩. સમયદ્વીપ - ભગવતીકુમાર શર્મા

सतत विकास के संदर्भ में भाषा की भूमिका

डॉ. विशाल रसिकभाई बापोदरा
शोध छात्र
हिन्दी विभाग
श्री पारेख सायन्स, आर्ट्स एण्ड कॉमर्स कॉलेज, महुवा
(महाराजा कृष्णकुमारसिंहजी भावनगर विश्वविद्यालय)

सार संक्षेप :

विश्व भर में सतत विकास के उद्देश्यों को पूरा करने के लिए मानवीय संपर्क और बातचीत आवश्यक है, इसलिए संचार के साझा साधन के रूप में भाषा पर भी ध्यान देने की आवश्यकता है। प्रस्तुत शोध पत्र का मुख्य उद्देश्य सतत विकास में भाषा और साक्षरता के महत्व पर विचार-विमर्श करना है। सबसे पहले, यह सतत विकास की धारणा का परिचय देता है और इसके ढांचे के भीतर भाषा की संकल्पना करता है। फिर, यह भाषा, साक्षरता और विकास के बीच संबंध का पता लगाता है; और सतत विकास लक्ष्यों को प्राप्त करने में इसकी भूमिका को स्पष्ट करता है। यह पेपर भारत में साक्षरता कार्यक्रमों के लिए अंग्रेजी और मातृभाषा या स्थानीय भाषाओं के बीच बहस पर प्रकाश डालता है। शिक्षा के माध्यम के लिए भाषा के चयन में संघर्ष, मातृभाषा और वैश्विक भाषा का स्थान तय करना आदि बहुभाषी और बहुसांस्कृतिक शिक्षा परिदृश्य में कुछ स्पष्ट मुद्दे हैं। प्रस्तुत शोध पत्र सतत विकास में भाषा की विभिन्न भूमिकाओं पर तर्क प्रस्तुत करता है और कैसे भाषा, साक्षरता और विकास आपस में जुड़े हुए हैं। यह विशेष रूप से यह बताने का प्रयास करता है कि बहुभाषी कक्षाओं या शैक्षिक योजनाओं में भाषाई और सांस्कृतिक समानता सतत विकास प्राप्त करने में कैसे महत्वपूर्ण है।

सूचक शब्द :- भाषा, सतत विकास, भाषा और साक्षरता, भाषा और संस्कृति, भाषा की महत्ता, भाषा की भूमिका।

१. परिचय :-

सतत विकास में मोटे तौर पर आर्थिक, पर्यावरणीय और सामाजिक क्षेत्र शामिल हैं। हालाँकि, ऐसा प्रतीत होता है कि आर्थिक और पर्यावरणीय विकास पर अधिक जोर दिया गया है जबकि सामाजिक या बल्कि सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्र जिसमें भाषा और संचार शामिल है, उस पर अभी तक किसी का ध्यान नहीं गया है। संयुक्त राष्ट्र विश्व शिखर सम्मेलन (2005) समावेशी विकास के लिए इन सभी क्षेत्रों, जिन्हें सतत विकास के तीन स्तंभ भी कहा जाता है, में समान स्तर की अवधारणा, योजना और कार्यान्वयन का आह्वान करता है। सबसे संदर्भित परिभाषा के अनुसार, सतत विकास को वह विकास माना जाता है जो भविष्य की पीढ़ियों की अपनी जरूरतों को पूरा करने की क्षमता से समझौता किए बिना वर्तमान की जरूरतों को पूरा करता है। इस मानक परिभाषा ने लोगों को सतत विकास पर विचार करने के लिए प्रेरित किया है, जो मोटे तौर पर अंतरपीढ़ीगत समानता का संदर्भ देता है। भाषा के माध्यम से पनपने वाले मानवीय संपर्क और आपसी संबंध ऐसे विकास तक पहुंचने के लिए आवश्यक हैं। संचार के एक उपकरण के रूप में भाषा सांस्कृतिक रूप से विषम समुदायों या दुनिया भर के लोगों के लिए कई मुद्दों पर बातचीत करना और विभिन्न विचारों के प्रति सहिष्णु और विचारशील होना संभव बनाती है। इस प्रकार, भाषा की रचनात्मक क्षमता सामाजिक विकास, सांस्कृतिक विकास के साथ-साथ स्थिरता को भी सुविधाजनक बनाती है। भाषा न केवल लोगों को समय और स्थान से जोड़ती है बल्कि उन्हें संस्कृति की ओर निर्देशित भी करती है ताकि वे इसके उपभोक्ता बन सकें। लोगों के सोचने का तरीका भाषा से निर्धारित होता है; और चूँकि भाषा का व्यवहार संस्कृति में गहराई से निहित है, मानव व्यवहार के परिणाम सीधे उस सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्र से संबंधित होते हैं जिसमें वे मौजूद हैं। समाज के भीतर आकार लेने वाली विचार प्रक्रिया लोगों को मानवीय आवश्यकताओं के प्रति संवेदनशील बनाती है। । भाषा एक सांस्कृतिक संरचना है और इसलिए ज्ञान के किसी भी अन्य क्षेत्र की तरह, भाषाई कौशल भी सामाजिक-सांस्कृतिक समूहों की गुणवत्ता को प्रभावित करते हैं।

विचार और ज्ञान में अंतर, क्योंकि इसे संस्कृति में अंतर के रूप में भी माना जाता है, को भाषा बातचीत और संचार के माध्यम से संबोधित किया जा सकता है। किसी भी प्रकार के विकास को पूरा करने के लिए एक ऐसे माध्यम की आवश्यकता होती है जो सकारात्मक परिणाम लाने के लिए व्यक्तियों, विभिन्न समुदायों या राष्ट्रों को विभिन्न योजनाओं में पूरी तरह से भाग लेने के लिए प्रेरित कर सके। भाषा लोगों को एकजुट करती है और सभी की भलाई के लिए मिलकर काम करने के लिए वैश्विक मंच पर विचारों के आदान-प्रदान को सक्षम बनाती है। भाषा कौशल बेहतर संचार विकसित करते हैं जो आर्थिक मुद्दों से लेकर स्वास्थ्य और शिक्षा तक ग्रामीण और आधुनिक समाज दोनों के अनगिनत पहलुओं के विकास के लिए आवश्यक है। भाषा साक्षरता को अंतरसांस्कृतिक शिक्षा के रूप में माना जा सकता है, जो काफी हद तक स्थिरता में योगदान करती है। प्रत्येक व्यक्ति के सतत विकास को ध्यान में रखते हुए, भाषा शिक्षा सभी को वैश्विक प्रतिभागियों के रूप में सक्षम बनाती प्रतीत होती है। भाषाई और सांस्कृतिक टकराव से बचने के लिए, भाषा शिक्षण पाठ्यक्रमों की योजना इस तरह से बनाई जानी चाहिए कि ये विभिन्न सामाजिक-सांस्कृतिक स्तरों पर सतत विकास में योगदान दे सकें।

२. भाषा, साक्षरता एवं विकास :

भाषा, साक्षरता और विकास के बीच एक महत्वपूर्ण संबंध है। ये तीनों पहलू एक-दूसरे से जुड़ते हैं और एक-दूसरे को अंतर्निहित या स्पष्ट तरीके से प्रभावित करते हैं। साक्षरता के माध्यम के रूप में भाषा की विकास की तस्वीर में बड़ी भूमिका होती है। भाषा संबंधी कारक सीधे तौर पर शैक्षिक उपलब्धियों में वृद्धि से संबंधित हैं। ये प्रभावी संचार और आलोचनात्मक सोच की मांग करते हैं। यह पता चलता है कि जहां भी लोगों को विकास प्रक्रिया के केंद्र में रखा जाता है, भाषा के मुद्दे हमेशा सतह के करीब रहेंगे। विशेष रूप से स्वास्थ्य और शिक्षा, शासन और अर्थव्यवस्था आदि जैसे क्षेत्रों में सतत विकास प्राप्त करने के लिए एक प्रमुख घटक के रूप में भाषा जागरूकता के पक्ष में तर्क देता है। इसलिए, भाषा की पसंद का विकास के कई क्षेत्रों पर एक मजबूत प्रभाव पड़ता है। साक्षरता के लिए सबसे स्पष्ट मंच शैक्षणिक संस्थान है, जहां भाषा की पसंद को भाषा की स्थिरता को प्रभावित करते हुए देखा जा सकता है। आधिकारिक या अंतरराष्ट्रीय लाभ की भाषा, यानी, ज्यादातर मामलों में अंग्रेजी का स्कूल की सेटिंग में प्रभुत्व है, मातृभाषा (एमटी) और शिक्षार्थियों की अन्य क्षेत्रीय भाषाओं की अनदेखी करने से भाषाई असंतुलन पैदा होता है। शैक्षिक परिणामों के आकलन में अधिकतर निम्न-गुणवत्ता वाली शिक्षा के लिए प्रशिक्षक की क्षमता, स्कूलों में संसाधनों जैसे मुद्दों को जिम्मेदार ठहराया जाता है; अक्सर अध्ययन के पाठ्यक्रम और शिक्षार्थियों के बीच भाषा की असंगति को नजरअंदाज कर दिया जाता है। हालाँकि, शिक्षा में निम्न गुणवत्ता के संबंध में भाषा के मुद्दे को गुणवत्तापूर्ण शिक्षा में एक महत्वपूर्ण कारक के रूप में इंगित किया है। इसके अलावा, सीखने के माहौल में साक्षरता और भाषा का चुनाव सतत विकास के केंद्रीय घटक हैं।

३. भाषा और साक्षरता कार्यक्रम:

सतत विकास में प्रमुख क्षेत्रों में से एक होने के नाते सामाजिक विकास लोगों को समाज या राष्ट्र-निर्माण में केंद्रीय रखता है। इसलिए, लोगों के बीच संचार के माध्यम के रूप में भाषा में महत्वपूर्ण विकास क्षमताएं हैं। यह विचारों को व्यक्त करने और साझा करने के लिए एक उचित चैनल प्रदान करता है जो आपसी समझ बनाने में मदद करता है। दुनिया भर के लोगों को सामाजिक-सांस्कृतिक स्तर पर एक साथ लाने के लिए प्रभावी संचार और आलोचनात्मक क्षमता का विकास महत्वपूर्ण है। संचार के पारस्परिक रूप से साझा साधन सूक्ष्म और स्थूल दोनों स्तरों पर बातचीत और बातचीत स्थापित करने में सहायता कर सकते हैं। भाषा मानवीय संपर्कों के वैश्विक नेटवर्क का प्रवेश द्वार है। लोगों का ऐसा वैश्विक अंतर्संबंध विभिन्न संस्कृतियों और संदर्भों से ज्ञान और अनुभव के आदान-प्रदान को सक्षम बनाता है। यह लोगों को सहयोगात्मक रवैया विकसित करने के साथ-साथ व्यवहार और संस्कृति में भिन्नता के प्रति सहनशीलता विकसित करने में मदद करता है जो सतत विकास में अधिक योगदान देता है। भाषा एक शक्तिशाली हथियार है जो मनुष्य के पास सामाजिक क्षेत्र के निर्माण और सुरक्षा के लिए है और

इसलिए स्थिरता की दुनिया में इसकी अपरिहार्य भूमिका है। यह खंड इस बात से संबंधित है कि भाषा शिक्षा के क्षेत्र में विकास को कैसे आकार देती है, भाषा चयन में क्या टकराव हैं और इन समस्याओं का समाधान कैसे किया जा सकता है।

३.१. भारत में भाषा शिक्षा संघर्ष:

सामाजिक विकास के रास्ते में अंग्रेजी और क्षेत्रीय भाषाएं, लोगों के संचार कौशल को बढ़ाने और उन्हें विभिन्न मुद्दों पर चर्चा में सक्रिय प्रतिभागियों के रूप में तैयार करने के लिए महत्वपूर्ण है। शिक्षा पर ध्यान केंद्रित करना सामाजिक-सांस्कृतिक सतत विकास का केंद्र है। इसलिए, साक्षरता के लिए भाषा शिक्षा कार्यक्रम आवश्यक हैं और इन्हें सार्वभौमिक और साथ ही स्थानीय लक्ष्यों को लक्षित करने के लिए योजनाबद्ध और विकसित किया जाना चाहिए। इसके अलावा, ऐसे पाठ्यक्रमों का एक प्रमुख उद्देश्य शिक्षार्थी की उत्पादकता बढ़ाना और मानसिक क्षमता को मजबूत करना होना चाहिए। भारत जैसे बहुभाषी देशों में साक्षरता कार्यक्रमों या दूसरी भाषा की शिक्षा में भाषा का चयन एक प्रमुख मुद्दा है। बहुभाषावाद सदैव भारतीय बहुसांस्कृतिक समाज का एक अभिन्न अंग रहा है। यह विशाल भाषाई विविधता साक्षरता कार्यक्रमों, विशेष रूप से शिक्षा के माध्यम के चयन के लिए भाषा के चयन में संघर्ष पैदा करती है। औपनिवेशिक काल के दौरान विवाद शास्त्रीय भारतीय भाषाओं और अंग्रेजी के बीच था। आज़ादी के बाद शिक्षा का माध्यम एक राजनीतिक मुद्दा बन गया है।

3.2. शिक्षा में बहुभाषावाद का उपयोग करना:

यह खंड बहुभाषी संदर्भ में सांस्कृतिक और भाषाई निरंतरता के लिए शिक्षा के समतावादी दृष्टिकोण के लिए तर्क देता है। क्षेत्र में उपलब्ध साहित्य भाषा/साक्षरता कार्यक्रमों में आधिकारिक/वैश्विक भाषा विशेषकर अंग्रेजी और स्थानीय/क्षेत्रीय भाषा(भाषाओं) के बीच केवल एक भाषा के लिए समझौते को दर्शाता है। फिर भी, सीखने वालों की मातृभाषा और वैश्विक भाषा दोनों ही सीखने में अपना-अपना महत्व रखते हैं। इसलिए, साक्षरता कार्यक्रमों में वैश्विक भाषा के साथ स्थानीय भाषा(भाषाओं) के एकीकरण की आवश्यकता है। भाषा की सावधानीपूर्वक नियोजित नीतियाँ अत्यंत वांछनीय हैं।

प्रस्तुत शोध पत्र भाषा साक्षरता पाठ्यक्रमों में मातृभाषा और वैश्विक भाषा के स्थान के पुनर्मूल्यांकन का आह्वान करता है। यह सुझाव देता है कि बहुभाषी दृष्टिकोण बहुभाषी साक्षरता संदर्भों में स्थिरता के लिए स्पष्ट लाभ प्रदान कर सकता है। यह किसी एक भाषा को सशक्त नहीं बनाता बल्कि सभी भाषाएँ सीखने वालों को सशक्त बनाता है; व्यापक अवसरों और जागरूकता जैसे वैश्विक लाभों के लिए अंग्रेजी और साथ ही सांस्कृतिक समानता और व्यक्ति की पहचान की स्वीकार्यता सहित सामाजिक स्थिरता के लिए क्षेत्रीय भाषाएं। मातृभाषा शिक्षार्थियों के बौद्धिक और मनोवैज्ञानिक संकाय को आकार देने में मदद करती है। प्रारंभिक स्कूल स्तर पर मातृभाषा में निर्देश शिक्षार्थियों के लिए साक्षरता कौशल को पहले से ज्ञात भाषाओं से एक नई भाषा में स्थानांतरित करने के लिए एक मजबूत 'पुल' बनाता है और दूसरी भाषा सीखने और शैक्षणिक उपलब्धियों को प्राप्त करने हेतु प्रोत्साहित करता है। मातृभाषा और स्थानीय भाषाओं की स्थिरता नई शिक्षा को पिछली शिक्षाओं से जोड़ने की क्षमता के लिए और अधिक समझने योग्य बना सकती है। मातृभाषा का संज्ञानात्मक महत्व है क्योंकि यह बच्चे को विषय वस्तु की अवधारणा बनाने और उसे गहराई से संवेदनशील बनाने में मदद करती है।

साथ ही, यह शोध पत्र सामाजिक, आर्थिक और पर्यावरणीय आवश्यकताओं को प्राप्त करने में व्यावहारिक उपयोगिता के लिए शिक्षाशास्त्र में अंग्रेजी के संदर्भ में भी जोर देता है। पाठ्यक्रम नियोजन के लिए सामग्री, शिक्षकों और पेशेवरों जैसे शैक्षिक उद्देश्यों के लिए संसाधनों की उपलब्धता के मामले में अंग्रेजी सबसे व्यवहार्य प्रतीत होती है। इसमें विज्ञान और प्रौद्योगिकी की मांगों को पूरा करने की क्षमता भी है। यह भाषा किसी देश के भीतर और बाहर संचार का व्यापक दायरा स्थापित करती है। अंग्रेजी की उपेक्षा वैश्विक स्तर पर जागरूकता पर कब्ज़ा कर सकती है जबकि स्थानीय भाषा की अज्ञानता शिक्षार्थियों की संज्ञानात्मक क्षमता को प्रभावित कर सकती है। अंग्रेजी का उपयोग विश्व स्तर पर ज्ञान और सूचना को साझा करना और उन

तक पहुंचने को सुनिश्चित करता है, जबकि स्थानीय भाषाओं का उपयोग शिक्षार्थियों की पहचान, संस्कृति और भावना से जुड़कर सीखने में प्रासंगिकता लाने के लिए आवश्यक है।

निष्कर्ष :

यह पेपर साक्षरता कार्यक्रमों के माध्यम से सामाजिक, सांस्कृतिक और भाषाई मानकों में वृद्धि के संदर्भ में सतत विकास पर चर्चा करता है। सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेश में आकार लेने वाली और गहरी हुई भाषाएँ मानव ज्ञान को एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ी तक और पूरे अंतरिक्ष में प्रसारित करने की भूमिका निभाते हुए उल्लेखनीय रूप से योगदान देती हैं। शिक्षा में भाषा/भाषाओं के सावधानीपूर्वक चयन का आह्वान शिक्षार्थियों के बीच सामाजिक-सांस्कृतिक संतुलन और न्याय प्रदान करने में प्रभावी है।

संदर्भ ग्रंथ :

तिवारी, भोलानाथ (1982) 'हिन्दी भाषा की सामाजिक भूमिका', दक्षिण भारत हिन्दी प्रचार सभा।

मिश्र, अरुणप्रकाश (2015) 'भाषा की भूमिका', संस्कृति प्रकाशन, अहमदाबाद।

'सतत विकास : मुद्दे और चुनौतियाँ', गुल्लीबाबा पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली।

Impact of Dance on Mental Health and Mind

Krupal C. Sompura

Research Scholar

Banasthali Vidhyapith, Rajasthan

Research Guide : Dr. Vandana Chaubey

ABSTRACT

Dance has existed for thousands years and to move body creatively is widespread known to express and exercise. Anybody who can dance or even move a little, can be considered as happy movements which release good/happy hormones and many scientific researches proves this. As we know, dance is good exercise form for physical health. Just like physical health, mental health is also important. With physical health, some days we feel stronger and more energetic than other days. Similarly, some days our psychological wellbeing is not good like other days and that is an ordinary part of being human. Dance is better way to distract from the stress and tension and be aware of mind.

We are more creative when our mind-set is in correct direction, and that makes us more open to trying new things. Dance is one the creative fields one can develop. Developing any innovative skill can be pleasing, and help boost your confidence. So dancing can be beneficial in much higher level for mental and psychological wellbeing.

KEY WORD: dance, Indian, health, helpful, mental health, benefit, useful.

INTRODUCTION

Dance is one of the medium for happiness. The benefits of dance are countless and one of it, is control on mind and mental peace. When we talk about Indian classical dance, it is very disciplined and demanding art. Dancing demands physical and mental power as well. In learning of any techniques or traditions of dance, a person must improve their capability to harmonize, train consciously to feel and react to the patterns of a given culture.

Someone having to deal with psychological problems all the time, it can be suffocating at maximum level at some point, while anybody else can sense sadness even in the absence of an emotional disorder. We may feel different kinds of feelings like tiredness, grumpiness, sad, angry, anxious, stressed, or cheerful at any minute. These are all completely natural human sentiments and not any sign of mental illness. Indian dance delivers profits on personal and independent side of the student/learner’s life. The concept of well-being of mind did not rely on the mind being free of depression, anxiety, or any other mental uncomfortableness. It refers

to a format of overall well-trained mind. It is almost being able to achieve better in the good as well as in the bad times.

Life puts us into diverse conditions each day. When one is in stable and focused mind state, one can more likely to accomplish good and enjoy each minute of life. On the other hand, trying many times can greatly affect state of mental health and will make it hard to handle each day. Dance practice is like health therapy that has been enrooted in contemporary culture for several years. Dance gives profits to practitioner on both personal and independent.

As a thought says, when you do good, you feel good. Positive mental health and well-being is an amalgamation of good feelings and doing great. And dance does both things to oneself. When we dance, the joy of physical activities provide delight and dance provides most of the physical as well as mental relief. Indian classical dance is like meditation because it require lots of concentration and mindfulness.

When a person feels demotivated, stressed, sad etc. negative state of mind, dance helps to come out of that black space and encourage to go further in life. Dance provokes to increase social meets as it involve group interactions. So people with social anxiety and reserved personality get benefitted from dance lessons. Communicating and spending a while with other people improves mood and it makes you feel belonging. Touch and team-work are an essential elements of dance – in absence of them, there is no dance. They are most essential in dance like body movement.

Depressed minds get restless and lazy all the time, dance improves self-esteem and erase signs of depression. There is no age bar to learn dance, so when we try to learn new skill and master it- it can improve self-esteem and confidence. When we dance, we feel engaged because it involve all the attention of mind and body. Body movement help to reduce body fatigue, soreness and sometimes help with weight management also. And when we feel physically confident, it also shows on our behaviour.

In today’s fast pacing time, we don’t get to meet family, loved ones or spend time for self-care. Most of the people don’t live with their family because of work, study or other matter. Taking dance class make one feel lesser lonely and the celebration of dance festivals add more joy, belong with other companions or make feel be in the right place. It adds eagerness for the next move and dispose ability to cope up with stress of daily life.

We consider the calming benefits of dance and shape the possibilities of dance as an unconventional way of therapy for treatment of certain diseases and medical illness. Indian dance forms require awareness, sharpness and focus of mind and body, that can be consider as meditation and relief of emotions.

Indian Dance as Therapy

- Dance movement practice is a type of innovative therapy that has been deeply weaved in this lifestyle for many years. To examine the styles of dances selected for the interventions, re-studied and the definite training loads are neded.
- Indian dance is fill up with so many fascinating and interesting stories, which need physical stamina to perform. It teaches you to respect and love the people you care for and have positive relationships around you.
- . The *Natyashastra*, an old text for Indian dance and music seems to be the first in recognizing the two-fold importance of psychology in connection with the production of drama, song, music and *dance.* The four steps of presentation –abhinay, aangik, vachik, aaharya and satvik, the *angika* consists of physical representation by using various gestures and postures, so the physical wellness is must.
- The use of satvik abhinay is for the expression and showing emotion,that requires mindfulness, clearity of thoughts and calmness.
- Other major and minor body parts like eyes, neck, heel, eyebrows, elbows, waist, back, shoulders etc. (ang, upang, pratyang) in aangik abhinay require synchronization of mind and physique.
- Hand gestures are vast part of the learning of any Indian classical dance, the diferent hasta-mudras connected to different muscles and vains. Purpose of each mudra is different and specific, holding any mudra will be useful for the same.
- Like classical dance of India, folk dances have a good deal with healing attitudes. The overall physical wellbeing and capacity of good health is the prime significance for all types of folk dances, though it is mainly related with mental mobilisations.
- The rigorous training includes strengthen muscles, better flexibility and good health. This continuous practice gives good stamina, control on mind and body. The traditional approach of Indian classical dance also promotes good balanced mind and lifestyle.
- Dancing on Bollywood film songs is a widely celebrated by Indian people, is known to be an exciting form of exercise that can help boost coordination, rhythm, and balance. It

can also help tone the main muscle groups such as the calves and the core, making it a fun way to get learn.

We have forgotten the life outside of the screens that is smart phones, televisions, computers etc., so we are on the go all the time. Slow paced life and calmness of mind is missing from the life. Mental peace is necessary because it manage all the emotions we feel and spread. Emotional stability helps to take care of emotions, feel positive about life and plan future. Dancers who pursue flowing and smooth movement must practice to feel awareness of their bodies and for silent communication. These abilities are mainly important in today’s time, when we spend so much time with virtual realities like chat GPT and artificial intelligence. Our way of life has taken us ahead from our own physical practices and the appreciative nature of the wordless emotional messages to others. Most of the time, our life is depended on the decision we take on certain situations, one wrong/less useful and we feel demotivated immediately. At such time, dance help to forget the mistake and make life sensible and add value to the time.

CONCLUSION

Finally, we consider the use of dance as a diverse exercise that can be beneficial to increase physical movement in general, and for betterment of physical education system in schools. In today’s world, movement therapy is great option for so many mental and physical illness. Dance is a doable substitute to traditional physical activity. Dance provides functional and psychological benefits to maintain good physical shape of today’s young medically compromised populations. Dance is an extremely personal experience. However, it can support us recognise how people can use dance to sense more attachment to each other in our technology-filled world. With all the aspects of mind-body-soul, Indian dances are great escape to the fulfilment and happiness of life.

REFERENCE

Nandikeshwara (2021) Abhinaydarpan, Giri trading agency pvt. Ltd. Chennai

Pathloth V., (2021) Hasta mudra therapy – an effective aspect of dance therapy, Subhi publications, Gurgaon

Saraswati N. (2014) Mudra vigyan: Philosophy and practice of yogic gestures, Bihar school of Yoga.

Sudhakar, K. (1994) Indian classical dancing: The therapeutic advantages. New Delhi:. Sterling Publishers.

ભારતીય ચિંતન પરંપરા પર વૈદિક વિચારધારાનો પ્રભાવ

ડૉ. સપના જે. પટેલ
આસિ. પ્રોફેસર,
સંસ્કૃત ભવન, હેમ.ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

ભારતીય વિચાર પરંપરાનો પ્રારંભ વિશ્વવાદી એવી વૈદિક વિચારધારાથી થાય છે. એમાં સંપૂર્ણ વિશ્વને એક એકમ માનવામાં આવ્યું છે.

माता भूमिः पुत्रे अहं पृथीव्याः[१]

વૈદિક વિચાર પરંપરામાં મનુષ્યમાં 'આર્યત્વ' ની પ્રતિષ્ઠાપના કરે છે. વૈદિક વિચારધારામાં આર્ય શબ્દ જાતિવાદ નથી. એ શબ્દ શ્રેષ્ઠ માનવના અર્થમાં વપરાયો છે. વૈદિક ઋષિઓ ઘોષણા કરે છે, 'कृण्वन्तो विश्वमार्यम्'[२] આપને સંપૂર્ણ વિશ્વને આર્ય બનાવીએ. એ નિશ્ચિત છે કે આ કોઈ જાતિ પરિવર્તનની નહીં, પરંતુ સંસ્કાર સંપાદનની ઘોષણા હતી.

વૈદિક વિચાર પરંપરા કે માત્ર આધ્યાત્મિક અથવા પરમાત્માનો વિચાર કરનારી પરંપરા નથી. તે લૌકિક સમાજની સમતા તથા રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિનું પણ ચિંતન કરે છે. એ પરંપરાનુસાર વર્ણવ્યવસ્થા એ ભારતની વિચારપૂર્વક કરાયેલી સમાજ વ્યવસ્થા છે. વર્ણવ્યવસ્થાયુક્ત તથા ભૌતિક રીતે સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રનાં ગીતો એ વૈદિક સાહિત્યની વિશેષતા છે.

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् ।
आ राष्ट्रे राजशून्यः शूर रुषव्योडतिव्याधी महारथो जायताम् ।
दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुरनिध्रर्योषा,
जिष्णू स्थेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायताम्
निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु,
फलवत्या न औषधयः पच्यन्ताम्,
योगक्षेमो नः कल्पताम् ।[३]

અર્થાત્ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણ બ્રહ્મતેજથી યુક્ત હોય, ક્ષત્રિય ધનુષ્ય પર બાણ ચઢાવવા માટે શક્તિમાન હોય, નિરોગી અને મહારથી હોય. ગાયો દૂધાળી, બળદ ભાર વહેવા માટે શક્તિમાન, ઘોડા તેજગતિવાળા, સ્ત્રીઓ ગૃહકાર્યમાં કુશળ હોય. યુવાન સંતાનો વિજિગીષુ, સભામાં બેસવા માટે યોગ્ય તથા બળવાન હોય.... આપણી આવશ્યક્તાનુસાર રાષ્ટ્રમાં વર્ષા થતી રહે. ઔષધિઓ ફળ આપતી રહે તથા બધા યોગક્ષેમ જળવાતું રહે.

ભૂમિ અને માનવીનું ભાવનામય તાદાત્મ્ય વૈદિક સમયથી જ ભારતમાં દેખાઈ આવે છે. અથર્વવેદનું 'पृथ्विसुक्त' એ ઘણા વિસ્તારપૂર્વક ભૂમિ તથા માનવીના રાષ્ટ્રવાસી સંબંધોમાં નિરૂપિત કરે છે. ઋગ્વેદનું 'संज्ञानसुक्त' સામાજિક જીવનની સમતા તથા સમરસતાને નીચેના મંત્રો દ્વારા પ્રગટ કરે છે.

सं गच्छध्वं सं वदध्वं, सं वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागम् यथा पूर्वे, संजानानां उपासते[४]
समानी व आकृतिः समाना हृयदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो, यथा वः सुसहासति[५]

દાન, યજ્ઞ, ગોપાલન તથા કૃષી – અર્થશાસ્ત્રની તત્કાલીન સમાજશાસ્ત્રીય વિવેચના પણ વૈદિક જ્ઞાનનો ભાગ છે. ઋગ્વેદના 'ધનાન્નદાન સૂક્ત'ની વિષયવસ્તુ પણ આ જ છે. પરમશક્તિ જે અતિ માનવીય છે, તથા પ્રાકૃતિક શક્તિઓ, જે ભૂમિની જેમ જ દેવા સ્વરૂપ છે, એ અધાં જ પૂજ્ય મનાયા છે. ભારતીય વૈદિક ચિંતન બ્રહ્મ, પ્રકૃતિ તથા માનવના સમ્યક સંબધોને વિશ્લેષિત કરે છે.

સમાજમાં વિચારોમાં ભેદ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ વિચાર-ભેદને કારણે લક્ષ્યભેદ થતો નથી. એટલે વૈચારિક સહિષ્ણુતાનું પ્રતિપાદન કરતાં ઋગ્વેદમાં કહેવાયુ છે,

एकं सत् विप्राः बहुधा वदन्ति।[૬]

શુભ સંકલ્પો સાથેનું સ્વસ્થ, દિનતાહીન દીર્ધાયુષ્ય વૈદિક સમાજમાં વાંછિત હતું.

अदानाः स्याम् शरदः शतम्[૭] तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु। આવાક તથા દાનનું પ્રમાણ દર્શાવતાં વૈદિક ઋષિ કહે છે.[૮]

शतहस्त समाहार सहस्रहस्त सं किर[९]

અર્થાત્ – સંકડો હાથો વડે સર્જન કરો, હજારો હાથો વડે વહેંચો.

વૈદિક વિચારધારા બ્રહ્મવાદી છે. માનવને બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર માટે પ્રેરિત તથા પ્રોત્સાહિત કરે છે. પ્રકૃતિ પ્રત્યે વિનમ્ર તથા પુજ્યભાવ રાખનારી છે. માનવનાં લૌકિક જીવનને સુખી કરનારી તથા આંતરિક બાહ્ય તથા પરમશક્તિ ના ક્રિયાવિજ્ઞાનને વિવેચિત કરનારી છે. તે મનુષ્યનાં પુસ્તકિય જ્ઞાનની પૂર્ણતાની આગ્રહી નથી. એટલે **'नेति-नेति'** કહેતાં તે માનવને નિત્યનવીન શોધકાર્ય માટે જાગ્રત કરે છે. આમ, ઔપનિષદિક વિચાર પરંપરામાં જોઈએ તો –

બ્રહ્મ, પ્રકૃતિ તથા પુરૂષના સંબંધોનાં તર્કયુક્ત સંશોધનોનો વૈદિક પ્રયત્ન સમય જતાં ઉપનિષદોનાં માધ્યામથી આગળ વધ્યો. સામાન્ય રીતે વેદની પ્રત્યેક શાખા માટે એક ઉપનિષદ છે. વૈદિક જ્ઞાન પર ઉઠાવેલા યુગાનુરૂક પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવાનો એ અનેક વિદ્વાનોનો સામૂહિક પ્રયત્ન છે. ઉપનિષદનું જ્ઞાન વિચારવિમર્શમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. વૈદિક જ્ઞાન અપૌરુષેય મનાય છે. તે ઋષિઓ દ્વારા અનુભૂત જ્ઞાનનો ઉપદેશ છે. વૈદિક વિચાર 'કર્મકાંડ' પ્રધાન છે જ્યારે ઉપનિષદોને જ્ઞાનકાંડ કહેવાય છે.

ઉપનિષદ સાહિત્યમાં જે જ્ઞાનમંથન થયું એ વૈદિક સાહિત્યની લૌકિક્તાને ગૌણ બનાવનારું હતું કર્મકાંડને સ્થાને બ્રહ્મવિદ્યા તથા આત્મવિદ્યાની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદિત કરનારું હતું. દીનતારહિત સૌ વર્ષ આનંદપૂર્વક જીવન જીવવાની કામનાને બદલે ઉપનિષદ કાળમાં મોક્ષની ઇચ્છાએ પ્રાધાન્ય મેળવ્યું. કઠોપનિષદના ઉપોદ્ધાતમાં શંકારાચાર્યે લખ્યું છે :

"જેનાથી મુમુક્ષુઓની સંસાર - બીજભૂત અવિદ્યા નષ્ટ થાય છે, જે વિદ્યા તેમને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તથા જેના વડે દુ:ખોનું શિથિલીકરણ થઇ જાય છે, એ જ અધ્યાત્મવિદ્યા ઉપનિષદ છે.[૧૦]

ઉપનિષદ વિચાર પરંપરા લૌકિક તથા સામાજિક જીવનની ઉપેક્ષા તો નથી કરતી, પરંતુ તે સામૂહિક જીવન સંચાલનની વિદ્યા કરતાં આત્મોન્નતિ તથા આત્મવિજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર વધુ છે. વૈદિક દેવતા

પ્રાકૃત છે, જેમ કે સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુ, ઇન્દ્ર વગેરે ઉપનિષદકાળમાં માનવ આકારમાં દેવોનું સર્જન થયું. વિષ્ણુ, શિવ તથા શક્તિની ઉપાસનાનો પ્રારંભ થયો.

❖ **રામાયણ તથા મહાભારતનો વિચાર** :

બ્રહ્મ, જગત તથા ધર્મના વિષયમાં ઉપનિષદ પરંપરામાં જે પ્રકટ વિચારવિમર્શ થયો એમાંથી વિભિન્ન મતોનું સર્જન થવું તે સ્વાભાવિક હતું. મતભેદોની સ્થિતિમાં સત્યના સ્વરૂપ ને વ્યક્તિ પોતાની બુદ્ધિ તથા ચેતનાનુસાર જ ગ્રહણ કરી શકે છે. ઉપનિષદની સૂક્ષ્મતા સામાજિક રીતે ગ્રહણ કરી શકાય એ શક્ય ન હતું. ઇશ્ર્વરીય સભાનું માનવીકરણ રામાયણ તથા મહાભારતની વિશેષતા છે. તાત્વિક સ્વરૂપે સામાન્ય માનવીના સહભાગનું વિસ્તૃતીકરણ થયું. શાસ્ત્રને સ્થાને સત્યની અનુભૂતિને પ્રમાણ માનવાનો વિચાર પ્રબળ થયો.

सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाडश्रितः ।[११]

सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ।

दत्मिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपासि च ।

वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् ॥

રામનું ચરિત્ર તો વેદ તથા ઉપનિષદની મર્યાદાઓને સ્થાપિત કરનારું જ છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના ઉદ્ભવે ભારતીય ચિંતન પરંપરા ક્રાંતિકારી પરિવર્તન કર્યું. આમ તો સંપૂર્ણ મહાભારત વિચારપ્રધાન ગ્રંથ છે. પરંતુ, શ્રીમદ્ ભગવદગીતા એમાં સૌથી વધુ મહત્વપૂર્ણ છે. ગીતાને ઉપનિષદોનો જ સાર માનવામાં આવે છે.

શ્રીકૃષ્ણે નવા ભાગવતધર્મની સ્થાપ્ના કરી જેના દ્વારા પ્રકૃતિપ્રજાનું 'સામાજીકરણ' કરવામાં આવ્યું તથા 'બ્રસાક્ષાત્કાર'નું 'ભક્તિકરણ' ઇન્દ્ર વગેરે દેવોનાં સ્થાને ગોવર્ધન તથા ગાયના પ્રજનની પરંપરા સ્થાપિત કરવામાં આવી. જટિલ બ્રહ્મકલ્પ્નાનું માનવીકરણ કરીને

જ્ઞાનકાંડને બદલે ભક્તિકાંડને પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યો. ભાગવતધર્મના મધ્યયુગીન વ્યાખ્યાતા સંત સૂરદાસે 'ઉદ્ધવ-ગોપી સંવાદમાં ઉપનિષદમાં આવતા બ્રહ્મને બદલે સગુણ ભક્તિની શ્રેષ્ઠતાનું રસિક વર્ણન કર્યું છે. શ્રીમદ્ ભવગવતમાં પણ લખ્યું છે,

अकाम सर्वकर्मा वा मोक्षकाम उदारधी: ।[१२]

तीव्रेण भक्तियोगेन पजेन पुरुषं परम् ॥

આમ ઉપનિષદકાળમાં કર્મકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડનું સંયોજન થયું તો રામાયણ તથા મહાભારતમાં જ્ઞાનકાંડ અને ભક્તિકાંડનું સંયોજન થયું. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તથા શ્રીમદ્ ભાગવત ક્રમશ: કર્મ તથા જ્ઞાન' તેમજ 'જ્ઞાન અને ભક્તિ' વિષયોની વિવેચના કરનારા ગ્રંથો છે.

કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિનાં અધિષ્ઠાન પર ભારતમાં 'ધર્મ' ભાવનું ઉન્નયન થયું. મહાભારત ધર્મ-અધર્મની વિવેચનાનો ગ્રંથ મનાય છે. મહાભારતકાર 'यतो धर्मस्ततो जय:' ની ઘોષણા કરતાં કહે છે.

धर्म एव हतो हन्नि धर्मो रक्षति रक्षित: ।

तस्माद् धर्म न त्यक्षामि मा नो धर्मो हतोडवधात् ॥[१३]

લૌકિક અને પારલૌકિક, માનવીય અને અતિમાનવીય તથા ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક સત્યો એક સાથે સંશોધિત કરીને ભારતીય વિચાર પરંપરાએ એક સમૃદ્ધ જ્ઞાનનું સર્જન કર્યું છે. વેદ, ઉપનિષદ, રામાયણ તથા મહાભારત ભારતીય વિચાર પરંપરાને એક અસ્ખલિત પ્રવાહ તરીકે પ્રસ્તુત કરે છે.

❖ **દર્શનશાસ્ત્ર પરંપરા :**

ભારતીય વિચાર પરંપરા "**वादे वादे जायते तत्वबोध:**" ની પરંપરા છે. વેદ, ઉપનિષદ, રામાયણ તથા મહાભારતના આધારે જે ધર્મની રચના થઇ એ સનાતન ધર્મ, આર્યધર્મ તથા સમય જતાં હિંદુધર્મ કહેવાયો. સનાતનધર્મ કઠોર અર્થમાં 'સંખ્યાબદ્ધ ધર્મ ન હતો. એટલે અનેક પ્રતિભાશાળી તત્વતેત્તાઓએ મુખ્ય પ્રવાહની તરફેણમાં કે વિરોધમાં પોતાના દાર્શનિક મતોનું પ્રતિપાદન કર્યું. એમાંથી અનેક દર્શનનોની રચના થઇ.

વૈદિક તથા ઔપનિષદિક સાહિત્યમાં જીવ, જગત, આત્મા, પરમાત્મા વગેરે વિષયોમાં જે તત્વની વિવેચના કરવામાં આવી છે એ જ વિષયવસ્તુને પોતપોતાના તર્ક અને આગ્રહો સાથે ફરીથી પ્રતિપાદિત કરીને આ દાર્શનિકોએ ષડ્દર્શનની પરંપરા સ્થાપિત કરી આજ પરંપરામાં ભારતમાં અનેકાનેક સંપ્રદાયોનું નિર્માણ થયું. વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત તેમજ વિભિન્ન દ્વૈત અદ્વૈતવાદી મતો પ્રચલિત થયા. બધા મતો વચ્ચે એકસૂત્રતા સ્થાપિત કરવાનું કાર્ય જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે કર્યું.

આજ ક્રમમાં સંપૂર્ણ ભારતીય વિચારપરંપરા ધીમે ધીમે વધુ સૂક્ષ્મતાવાદી થતી ગઇ. વૈદિક કાળની લૌકિક સમૃદ્ધિ તથા અહીન જીવન જીવવાની આકાંક્ષા તત્વમીમાંસાઓમાં અટવાઇ ગઇ. વિદેશી યુનાની આક્રમણે આપણાં લૌકિક જીવનની ઉપેક્ષા પ્રકટ કરી હતી. એવા સમયે આચાર્ય ચાણક્યે 'અર્થશાસ્ત્ર' નામથી એક લૌકિક કૃતિનું સર્જન કર્યું. આ ગ્રંથ ભારતીય દર્શનનાં ઉદાત્ત આત્મતત્વ તથા સત્ય અહિંસાવાદી નૈતિક દર્શનથી લગભગ વિપરીત હતો. કૌટિલ્યનું આ વ્યાવહારિક કૂટનીતિદર્શન એ યુગની જરૂરિયાત હતી. અર્થશાસ્ત્ર ગ્રંથે એ જરૂરિયાત પૂરી કરી.

ભારતીય વિચાર પરંપરા આગળ જતાં એટલી અસ્ખલિત ન રહી શકી જેટલી એ ચાણક્યના સમય સુધી હતી. આ વિચાર પરંપરાને આગળ વધારવામાં હવે પ્રાદેશિક સંતો તથા વિદ્વાનોને સંસ્કૃત, પાલી તથા પ્રાકૃત ભાષાઓનું અખિલ ભારતીય અધિષ્ઠાન પ્રાપ્ત થઇ શક્યું નહીં એટલે મધ્ય સમયમાં આ ભારતીય વિચાર પરંપરા વિભિન્ન પ્રદેશોમાં પ્રાદેશિક આધાર પર તથા પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પોતાના મળ પ્રવાહ સાથે ક્યાંક જોડાતી, ક્યાંક અલગ થતી, પ્રવાહિત થતી રહી.

આજે ભારતના ઇતિહાસમાં ક્રાંતિ લાવનાર બે પુરુષોનું સ્મરણ થાય છે. એક જગદગુરૂ શંકરાચાર્ય, જે સનાતન ધર્મનો સંદેશ લઇને દેશમાં વ્યાપ્ત અનાચાર સમાપ્ત કરવા માટે નીકળ્યા હતા તથા બીજા ચાણક્ય જે ‘અર્થશાસ્ત્ર’ ધારણાની જવાબદારી લઇને રાજ્યોમાં વિખરાયેલી રાષ્ટ્રીય શક્તિને સંગઠિત કરી સામ્રાજ્યની સ્થાપ્ના કરવા માટે નીકળ્યા હતા.

દીનદયાળ ઉપાધ્યાય ભારતીય વિચાર પરંપરામાં શાંકર વેદાંત, કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર તથા પોતાના દ્વારા નિરૂપિત એકાત્મ માનવવાદની એક નવી પ્રધ્નાનપુરી[૧૪] ની સ્થાપ્ના કરે છે.

આમ ભારતીય ચિતંનનો પ્રભાવ વેદ, ઉપનિષદ, પૌરાણિક ગ્રંથો, દર્શનશાસ્ત્ર તેમજ વિશ્ર્વના મહાન રાજકીય વિચારકોમાં શંકરાચાર્ય, કૌટિલ્ય તેમજ દિનદયાળ ઉપાધ્યાય જેવા મહાન વ્યક્તિઓ દ્વારા જોવા મળે છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. અથર્વેદ (૧૨/૧/૧૨)

૨. પ્રખ્યાત વૈદિક વચન

૩. અર્જુવેદ ૨૨/૨૨ : ક્ર ૧, પૃ. ૨

૪. ઋગ્વેદ ૧૦/૧૯૫/૨ : ક્ર ૧, પૃ. ૧૧

૫. ઋગ્વેદ ૧૦/૧૯૧/૪ : ક્ર ૧, પૃ. ૧૧

૬. ઋગ્વેદ ૧/૧૬૪/૪૬ : ક્ર ૧, પૃ. ૧૮

૭. યર્જુવેદ ૩૬/૨૪ : ક્ર ૧, પૃ. ૧

૮. યર્જુવેદ ૬૪/૧ : ક્ર ૧, પૃ. ૧૯

૯. અથર્વેદ ૩/૨૪/૫ : ક્ર ૧, પૃ. ૨૦

૧૦. હિંદુ સંસ્કૃતિ અને ઉપનિષદ, ક્ર ૧, પૃ. ૨૮૯

૧૧. શ્રી વાલ્મીકીય રામાયણની સુક્તિયો અયોધ્યાકાંડ ૦૯/૩-૧૪ ક્ર ૧, પૃ. ૨૧

૧૨. શ્રીમદ્ ભાગવતની સુક્તિઓ ૨/૩/૧૦ : ક્ર ૧, પૃ. ૨૧

૧૩. મહાભારતની સુક્તિઓ વનપર્વ ૩૧૩/૧૨૮ : ક્ર, ૧, પૃ. ૨૧

૧૪. પ્રાચીન 'પ્રસ્થાનકૃત' અંતર્ગત એકાદશ ઉપનિષદ, શ્રીમદ્ ભગવદગીતા તથા વ્યાસ રચિત બ્રહ્મસુત્રની ગણના કરવામાં આવે છે.

सतत विकास के संदर्भ में हिन्दी भाषा

डॉ.अनिलकुमार एम. माकडिया
सहायक अध्यापक हिन्दी
श्री पारेख विज्ञान,कला एवं
वाणिज्य,कॉलेज,महुवा

एक भाषा के रूप में हिंदी न सिर्फ हमारे देश की पहचान है बल्कि यह हमारे जीवन मूल्यों, संस्कृति एवं संस्कारों की सच्ची संवाहक, संप्रेषक और परिचायक भी है। बहुत सरल, सहज और सुगम भाषा होने के साथ हिंदी विश्व की संभवतः सबसे वैज्ञानिक भाषा है जिसे दुनिया भर में समझने, बोलने और चाहने वाले लोग बहुत बड़ी संख्या में मौजूद हैं। यह विश्व में तीसरी सबसे ज्यादा बोली जाने वाली भाषा है जो हमारे पारम्परिक ज्ञान, प्राचीन सभ्यता और आधुनिक प्रगति के बीच एक सेतु भी है। हिंदी भारत संघ की राजभाषा होने के साथ ही ग्यारह राज्यों और तीन संघ शासित क्षेत्रों की भी प्रमुख राजभाषा है। संविधान की आठवीं अनुसूची में शामिल अन्य इक्कीस भाषाओं के साथ हिंदी का एक विशेष स्थान है। देश में तकनीकी और आर्थिक समृद्धि के साथ-साथ अंग्रेजी पूरे देश पर हावी होती जा रही है। हिन्दी देश की राजभाषा होने के बावजूद आज हर जगह अंग्रेजी का वर्चस्व कायम है। हिन्दी जानते हुए भी लोग हिन्दी में बोलने, पढ़ने या काम करने में हिचकने लगे हैं। इसलिए सरकार का प्रयास है कि हिन्दी के प्रचलन के लिए उचित माहौल तैयार की जा सके।

राजभाषा हिंदी के विकास के लिए खासतौर से राजभाषा विभाग का गठन किया गया है। भारत सरकार का राजभाषा विभाग इस दिशा में प्रयासरत है कि केंद्र सरकार के अधीन कार्यालयों में अधिक से अधिक कार्य हिंदी में हो। इसी कड़ी में राजभाषा विभाग द्वारा प्रत्येक वर्ष 14 सितंबर को हिंदी दिवस समारोह का आयोजन किया जाता है। 14 सितंबर, 1949 का दिन स्वतंत्र भारत के इतिहास में बहुत महत्त्वपूर्ण है। इसी दिन संविधान सभा ने हिंदी को संघ की राजभाषा के रूप में स्वीकार किया था। इस निर्णय को महत्व देने के लिए और हिन्दी के उपयोग को प्रचलित करने के लिए साल 1953 के उपरांत हर साल 14 सितंबर को हिन्दी दिवस मनाया जाता है।

14 सिंतबर, 2017 को राजभाषा विभाग द्वारा नई दिल्ली के विज्ञान भवन में हिंदी दिवस समारोह का आयोजन किया गया। इस अवसर पर राष्ट्रपति रामनाथ कोविन्द ने देश भर के विभिन्न मंत्रालयों/ विभागों/ कार्यालयों के प्रमुखों को राजभाषा कार्यान्वयन में उत्कृष्ट कार्य हेतु पुरस्कृत किया गया। इस अवसर पर उन्होंने कहा, **"हिन्दी अनुवाद की नहीं बल्कि संवाद की भाषा है। किसी भी भाषा की तरह हिन्दी भी मौलिक सोच की भाषा है।** मुझे इस बात की खुशी है कि आज सरकार के कर्मचारियों तथा नागरिकों को मौलिक पुस्तक लेखन के लिए पुरस्कार दिये गये हैं।" प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने भी सभी देशवासियों को "हिन्दी दिवस" के अवसर पर बधाई दिया है। हिन्दी दिवस के मौके पर राजभाषा विभाग द्वारा सी डैक के सहयोग से तैयार किये गये लर्निंग इंडियन लैंग्वेज विद आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस (लीला) के मोबाइल ऐप का लोकार्पण भी किया गया। इस ऐप से देश भर

में विभिन्न भाषाओं के माध्यम से जन सामान्य को हिंदी सीखने में सुविधा और सरलता होगी तथा हिंदी भाषा को समझना, सीखना तथा कार्य करना संभव हो सकेगा। राष्ट्रपति रामनाथ कोविंद ने इसके लिए राजभाषा विभाग के योगदान की सराहना करते हुए कहा, '**लीला मोबाइल ऐप**' के जरिये हिन्दी सीखने की ऑनलाइन सुविधा लोगों तक पहुँचाने के लिए मैं राजभाषा विभाग की प्रशंसा करता हूँ।'

हिंदी दिवस के अवसर पर सरकारी विभागों में हिंदी की प्रतियोगिताएं भी आयोजित की जाती हैं। साथ ही हिंदी प्रोत्साहन सप्ताह का आयोजन किया जाता है। हिंदी के प्रयोग को बढ़ावा देने के लिए सरकार ने अनेक पुरस्कार योजनाएं शुरू की हैं। सरकार द्वारा हिंदी में अच्छे कार्य के लिए "राजभाषा कीर्ति पुरस्कार योजना" के अंतर्गत शील्ड प्रदान की जाती है। हिंदी में लेखन के लिए राजभाषा गौरव पुरस्कार का प्रावधान है। आधुनिक ज्ञान विज्ञान में हिंदी में पुस्तक लेखन को प्रोत्साहन देने के लिए भी सरकार पुरस्कार प्रदान करती है। इन प्रोत्साहन योजनाओं से हिंदी के विस्तार को बढ़ावा मिल रहा है। केंद्र सरकार के कार्यालयों में हिंदी का अधिकाधिक उपयोग सुनिश्चित करने हेतु भारत सरकार के राजभाषा विभाग द्वारा उठाए गए कदमों के परिणामस्वरूप कंप्यूटर पर हिंदी में कार्य करना अधिक आसान एवं सुविधाजनक हो गया है। इसी क्रम में राजभाषा विभाग द्वारा वेब आधारित सूचना प्रबंधन प्रणाली विकसित की गई है जिससे भारत सरकार के सभी कार्यालयों में हिंदी के उत्तरोत्तर प्रयोग से संबंधित तिमाही प्रगति रिपोर्ट तथा अन्य रिपोर्टें राजभाषा विभाग को त्वरित गति से भिजवाना आसान हो गया है। सभी मंत्रालयों और विभागों ने अपनी वेबसाइटें हिंदी में भी तैयार कर ली हैं। सरकार के विभिन्न मंत्रालयों एवं विभागों द्वारा संचालित जन कल्याण की विभिन्न योजनाओं की जानकारी आम नागरिकों को हिन्दी में मिलने से गरीब, पिछड़े और कमजोर वर्ग के लोग भी लाभान्वित होते हुए देश की मुख्यधारा से जुड़ रहे हैं।

देश की स्वतंत्रता से लेकर हिन्दी ने कई महत्वपूर्ण उपलब्धियां प्राप्त की हैं। भारत सरकार द्वारा विकास योजनाओं तथा नागरिक सेवाएं प्रदान करने में हिंदी के प्रयोग को बढ़ावा दिया जा रहा है। हिंदी तथा प्रांतीय भाषाओं के माध्यम से हम बेहतर जन सुविधाएं लोगों तक पहुंचा सकते हैं। इसके साथ ही विदेश मंत्रालय द्वारा "विश्व हिंदी सम्मेलन" और अन्य अंतरराष्ट्रीय सम्मेलनों के माध्यम से हिंदी को अंतरराष्ट्रीय स्तर पर लोकप्रिय बनाने का कार्य किया जा रहा है। इसके अलावा प्रत्येक वर्ष सरकार द्वारा "प्रवासी भारतीय दिवस" मनाया जाता है जिसमें विश्व भर में रहने वाले प्रवासी भारतीय भाग लेते हैं। विदेशों में रह रहे प्रवासी भारतीयों की उपलब्धियों के सम्मान में आयोजित इस कार्यक्रम से भारतीय मूल्यों का विश्व में और अधिक विस्तार हो रहा है। विश्वभर में करोड़ों की संख्या में भारतीय समुदाय के लोग एक संपर्क भाषा के रूप में हिन्दी का इस्तेमाल कर रहे हैं। इससे अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर हिन्दी को एक नई पहचान मिली है। यूनेस्को की सात भाषाओं में हिंदी को भी मान्यता मिली है।

भारतीय विचार और संस्कृति का वाहक होने का श्रेय हिन्दी को ही जाता है। आज संयुक्त राष्ट्र जैसी संस्थाओं में भी हिंदी की गूंज सुनाई देने लगी है। पिछले वर्ष सितंबर माह में हमारे

प्रधानमंत्री द्वारा संयुक्त राष्ट्र महासभा में हिंदी में ही अभिभाषण दिया गया था। विश्व हिंदी सचिवालय विदेशों में हिंदी का प्रचार-प्रसार करने और संयुक्त राष्ट्र में हिंदी को आधिकारिक भाषा बनाने के लिए कार्यरत है। उम्मीद है कि हिंदी को शीघ्र ही संयुक्त राष्ट्र की आधिकारिक भाषा का दर्जा भी प्राप्त हो सकेगा। हिंदी आम आदमी की भाषा के रूप में देश की एकता का सूत्र है। सभी भारतीय भाषाओं की बड़ी बहन होने के नाते हिंदी विभिन्न भाषाओं के उपयोगी और प्रचलित शब्दों को अपने में समाहित करके सही मायनों में भारत की संपर्क भाषा होने की भूमिका निभा रही है। हिंदी जन-आंदोलनों की भी भाषा रही है। हिंदी के महत्त्व को गुरुदेव रवीन्द्र नाथ टैगोर ने बड़े सुंदर रूप में प्रस्तुत किया था। उन्होंने कहा था, 'भारतीय भाषाएं नदियां हैं और हिंदी महानदी'। हिंदी के इसी महत्व को देखते हुए तकनीकी कंपनियां इस भाषा को बढ़ावा देने की कोशिश कर रही हैं। यह खुशी की बात है कि सूचना प्रौद्योगिकी में हिन्दी का इस्तेमाल बढ़ रहा है। आज वैश्वीकरण के दौर में, हिंदी विश्व स्तर पर एक प्रभावशाली भाषा बनकर उभरी है। आज पूरी दुनिया में 175 से अधिक विश्वविद्यालयों में हिन्दी भाषा पढ़ाई जा रही है। ज्ञान-विज्ञान की पुस्तकें बड़े पैमाने पर हिंदी में लिखी जा रही है। सोशल मीडिया और संचार माध्यमों में हिंदी का प्रयोग निरंतर बढ़ रहा है।

भाषा का विकास उसके साहित्य पर निर्भर करता है। आज के तकनीकी के युग में विज्ञान और इंजीनियरिंग के क्षेत्र में भी हिंदी में काम को बढ़ावा देना चाहिए ताकि देश की प्रगति में ग्रामीण जनसंख्या सहित सबकी भागीदारी सुनिश्चित हो सके। इसके लिए यह अनिवार्य है कि हिन्दी और अन्य भारतीय भाषाओं में तकनीकी ज्ञान से संबंधित साहित्य का सरल अनुवाद किया जाए। इसके लिए राजभाषा विभाग ने सरल हिंदी शब्दावली भी तैयार की है। राजभाषा विभाग द्वारा राष्ट्रीय ज्ञान-विज्ञान मौलिक पुस्तक लेखन योजना के द्वारा हिंदी में ज्ञान-विज्ञान की पुस्तकों के लेखन को बढ़ावा दिया जा रहा है। इससे हमारे विद्यार्थियों को ज्ञान-विज्ञान संबंधी पुस्तकें हिंदी में उपलब्ध होंगी। हिन्दी भाषा के माध्यम से शिक्षित युवाओं को रोजगार के अधिक अवसर उपलब्ध हो सकें, इस दिशा में निरंतर प्रयास भी जरूरी है।

भाषा वही जीवित रहती है जिसका प्रयोग जनता करती है। भारत में लोगों के बीच संवाद का सबसे बेहतर माध्यम हिन्दी है। इसलिए इसको एक-दूसरे में प्रचारित करना चाहिये। इस कारण हिन्दी दिवस के दिन उन सभी से निवेदन किया जाता है कि वे अपने बोलचाल की भाषा में भी हिंदी का ही उपयोग करें। हिंदी भाषा के प्रसार से पूरे देश में एकता की भावना और मजबूत होगी।

भारत दुनिया में सबसे ज्यादा विविध संस्कृतियों वाला देश है। धर्म, परंपराओं और भाषा में इसकी विविधताओं के बावजूद यहां के लोग एकता में विश्वास रखते हैं। भाषाई विविधता के बीच एकता का सूत्र हिंदी ही है, जो भारत की सबसे प्रमुख भाषाओं में शामिल है।

किसी भी देश की पहचान उसकी भौगोलिक स्थिति के साथ ही उसकी अपनी भाषा से भी होती है। कारण, किसी देश की विशेषताओं का वर्णन उसकी भाषा में जिस रूप में मिलती है, वह दूसरी भाषा से नहीं हो सकती है। भाषा सिर्फ अभिव्यक्ति का ही माध्यम नहीं होती है, वह राष्ट्रीयता का भी प्रतिनिधित्व करती है। कहा गया है कि वही भाषा जीवित रहती है, जिसका प्रयोग जनता

करती है। भारत में लोगों के बीच संवाद का सबसे बेहतर माध्यम हिन्दी है। इसलिए इसको एक-दूसरे में प्रचारित करना चाहिये। इस कारण हिन्दी दिवस के दिन उन सभी से निवेदन किया जाता है कि वे अपने बोलचाल की भाषा में भी हिंदी का ही उपयोग करें। हिंदी भाषा के प्रसार से पूरे देश में राष्ट्रीय एकता की भावना और मजबूत होगी

An Overview of Environmental, Social and Governance (ESG) Reporting in India: Practices and Challenges

Pandya Dharaben Harshadray
Research Scholer
Department of commerce
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University, Bhavnagar

ABSTRACT

The Environmental, Social, and Governance (ESG) frame evaluates enterprises and investments in environmental sustainability, social responsibility, and commercial governance. Investors and stakeholders value sustainable and responsible business practices encyclopedically, making the notion popular. ESG principles have grown in India because of lesser knowledge of environmental challenges, legislative changes, and investor prospects. marketable businesses worldwide are changing from short- term profit maximization to long- term sustainability pretensions incorporating ESG pretensions. This is due to rising knowledge that ESG issues pose a significant threat to associations and may affect their fiscal success. With a lesser understanding of the ESG business case and a shift in commercial attention to thesenon-financial measures, it has come a major concern for academics and professionals. The Indian frugality is growing snappily, yet environmental and social challenges may hamper profitable progress and stability. To raise finance, Indian companies have moved outdoors. ESG performance and translucency are important to global consumers and investors. Indian enterprises must strengthen ESG threat operation to attract global investors. The demand for ESG reporting has increased significantly in recent times. contemporaneously, in 2016, ESG reporting was enforced in the periodic accounts act as a obligatory part. Accordingly, ESG reporting has increased and gained focus from larger associations. Stakeholder and shareholder proposition are two main theoretical generalities that can explain and help portray the reporting of ESG. Recent developments have raised questions regarding how the information should be reported and targeted to whom.

KEY WORD: ESG, ESG reporting, Sustainable finance, commercial social responsibility, commercial practice

INTRODUCTION

Sustainable finance is generally appertained to as the process of considering environmental, social and governance factors when making investment opinions, leading to increased longer- term investments into sustainable profitable conditioning and systems. Its growth has been driven by the desire of investors to have an environmental and social impact, along with the profitable performance of investing. This growth is a response to a larger trend which saw numerous countries around the world to rally sweats to contribute to a global enhancement. Now finance is taking its active position in trying to apply these generalities in the investing practice. The instrument that was born from this will is the Environmental, social, and governance (ESG) standing, from which ESG Investing is developed. Environmental, social, and governance (" ESG ")investing has evolved in recent times to meet the demands of institutional and retail investors, as well as certain public sector authorities, that want to more incorporate long- name fiscal pitfalls and openings into their investment decision- making processes to induce long- term value. Among the long- term factors environmental, social and governance orders can include difficulties and downside pitfalls that have the eventuality to erode equity value and increase credit threat over time. The growth of ESG has faced difficulties in entering mainstream investment strategies until recent times. This may have been due in part to investors' misperceptions that sustainable investment limits choice and compromises crucial fiscal objects. still, the rapid-fire growth and diversification of ESG finances and investment strategies suggest that the assiduity is witnessing a metamorphosis. There's mixed substantiation that ESG investing in some of its forms is suitable to give a societal benefit without immolating fiscal returns relative to performance of traditional portfolios, yet the extent to which ESG can contribute to strengthening long- term value through the objectification of an array of non-financial information would profit from farther assessment.

ESG OVERVIEW

Environmental, social and governance (ESG) is a frame used to assess an association's business practices and performance on colorful sustainability and ethical issues. Environmental, Social, and Governance aspects of commercial practice have come decreasingly more important and still are. This means that investors now regard for how a pot conducts business. Hence enterprises must ameliorate their overall ESG performance. ESG could be explained as the strategic frame to assess, address, and identify sustainable enterprise accepted by pots. This includes a diversity of liabilities

towards the shareholders and different stakeholders. For illustration, fair hires for workers, minimum carbon emigrations for the sake of society, responsibility in leadership and the Board of Directors (duck). ESG is an acronym that stands for Environmental, Social, and Governance. This is a type of exploration that examines the sustainability practices of companies. ESG evaluates the environmental, social, and governance aspects of a company to determine how it affects society as a whole. It looks at several factors that have an impact on the terrain, society, and governance.

ESG REPORTING PRACTICES IN INDIA

ESG reporting is one of the most important tools used in communicating a pot's bourns and performance on sustainability. There are numerous prominent norms and fabrics available for measuring the ESG performance of associations. The rearmost development in India on this front is the preface of the Business Responsibility and Sustainability Report (BRSR), which authorizations ESG exposures for the top 1000 listed companies in the forthcoming fiscal time. Since BRSR is in the incipient stage of its working, it's too early to note on its effectiveness or mileage. The Business for Social Responsibility Report (2014) reports roughly three million NGOs in India; utmost mistrustfulness businesses' negative externalities and want authorities to bear responsible ESG practices and ESG/ sustainability performance exposure. In response to these pressures and global business terrain changes, India's nonsupervisory agencies commanded filing business responsibility reports, which concentrate on ESG performance, for the top 100 listed BSE and NSE companies beginning December 31, 2012. Other enterprises will eventually follow these regulations. These new rules and sweats may encourage Indian companies to exceed in ESG. These advancements make this issue important in India. Other ESG conditioning in India have substantially been seen in the private sector. Avendus Capital established the first ESG fund in India, with no investments in the oil painting, gas, or thermal coal sectors. It worked with Institutional Investor Advisory Services (IIAS) to develop a ranking structure incorporating ESG generalities. likewise, in 2018, E cell (a billion- bone fund) launched (Quantum counsels and the three Tata Group directors as an alliance) to invest 30- 50 million bones for an 8- 9 investment in small- medial request enterprises. Regarding the rate of sustainability reporting in the Asia Pacific, India performed admirably, finishing third in the region. still, the rate was 99 in 2017 and is anticipated to fall to 98 by 2020. India endured considerable growth in integrated reporting, adding

to 28 in 2020, over from 5 in 2017 (KPMG, 2020). The COVID- 19 epidemic heightened the significance of perfecting long- term viability.

INDIA' S ESG Journey

Environmental	Social and Governance	ESG
1960 - Green evolution	**2009** – corporate social responsibility voluntary guidelines	**2017** – Integrated reporting rule by SEBI
1980–Ministry of environment and forest	**2011** – National voluntary Guidelines on socioeconomic and environment	**2019** – Amendment to integrated reporting
1981 – air (prevention and control of pollution) act	**2013** – amended companies act	**2021** – clean hydrogen mission
1986 – Environment protection act	**2015** – listing and disclosure requirement by SEBI	**2021** – RBI join climate change fight

CHALLENGES OF ESG REPORTING

1. **Multiple ESG fabrics**

   According to a recent study by Financial Executives International, the blend bag of contending norms and fabrics is a big challenge for associations because 85 of companies are using, not one, but multiple ESG reporting fabrics.

2. **Complex ESG data operation**

   Data operation is going to be one of the biggest, if not the biggest, challenges companies will face when creating ESG exposures. For illustration, the SFDR requires public EU companies to expose nine obligatory terrain-affiliated pointers and six obligatory social pointers(covering hand, mortal rights,anti-corruption andanti-bribery motifs.) These associations must also report on at least one of 22 voluntary environmental pointers and one of 24 voluntary social pointers.

3. **Understanding, managing, and quantifying ESG pitfalls**

   Sustainability is so broad and covers so numerous angles — sustainable product, force chain equity, responsible HR, data governance, governance, to name a many. But you do n't know what you do n't know. ESG pitfalls are especially grueling to cover because

numerous are n’t quantifiable. They ca n’t be defined in terms of Rupee and Doller And in fact, the most poignant sustainability enterprise might in themselves pose a threat to an enterprise because they may negatively impact the nethermost line in the short term. Sustainability can be precious.

4. **Complex regulations**

 Sustainability reporting regulations can be confusing at the stylish of times. But it can not be denied, there's a trend towards more active regulation with decreasingly grainy conditions, sustained by accurate and robust exposure. And it continues to evolve. Encyclopedically, guidelines are being agreed that will chimes commercial environmental nonsupervisory exposures from 2024 onwards. EU law requires listed and large companies to expose information on their pitfalls and openings arising from social and environmental issues, as well as the impact of their conditioning.

5. **Defining and quantifying ESG pitfalls**

Indeed though numerous associations have conversations about ESG threat, not all have formal delineations, linked KPIs or systems in place to cover them. This is especially grueling , as numerous aren't quantifiable, and can not be defined in terms of currency computations.

6. **Subjectivity and complexity**

ESG factors encompass colorful performance measures. These are generally appertained to as qualitative and quantitative criteria or pointers that capture commercial ESG performance. still, some of these factors are more private than others, making their dimension and quantification grueling . For illustration, assessing social factors like hand satisfaction, community engagement, and mortal rights practices involves landing qualitative aspects that are innately delicate to quantify.

7. **Data Management and Verification**

 Your data is now collected, but it still needs to be managed and vindicated for delicacy, absoluteness, and trustability. At this stage, it’s natural for associations to grapple with the ESG reporting challenge of data operation and verification.

8. **Stakeholder Engagement and Communication**

Another constantly encountered challenge in ESG reporting pertains to managing connections with stakeholders, which is critical to driving long- term sustainability success.

While regular engagement is imperative for understanding stakeholder prospects, gathering data, fostering trust etc., it's common for associations to struggle with these conditioning.

REFERENCES

- https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1762383/FULLTEXT01.pdf
- file:///C:/Users/Admin/Downloads/KnowledgePackGS2023-pages-1-8103-110%20(2).pdf
- https://novisto.com/challenges-of-esg-reporting-and-strategies/
- Sustainability | Free Full-Text | ESG Reporting: Empirical Analysis of the Influence of Board Heterogeneity from an Emerging Market (mdpi.com)
- https://www.esgthereport.com/what-is-esg-research/
- https://www.researchgate.net/publication/355514653_ESG_Research_Progress_and_Future_Prospects
- https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666764923000097

SHREE BALVANT PAREKH EDUCATION TRUST

Organises

ANINTERNATIONAL CONFERENCE

“ The 1st Multidisciplinary conference on Emerging Trends in sustainable Development”

15th & 16at Feb 2024

"ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં નારીની દશા અને દિશા"

પ્રસ્તુત કર્તા

ડો. એ.જી.વસાવા

એસોસિએટ પ્રોફેસર (ગુજરાતી વિભાગ)

શ્રી પારેખ સાયન્સ,આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,મહુવા

Mo.9428856860 E-mail- agvasava1969@gmail.com

–:: 'ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં નારીની દશા અને દિશા' ::–

મે પસંદ કરેલ વિષય તો ઘણો વિસ્તૃત છે. પણ સદીની વિકાસ યાત્રામાં નારીની દશા શી હતી અને આજે કઈ દશામાં નારીનો વિકાસ થઈ રહયો છે. તેની એક છબી મુકવાનો પ્રયત્નો કર્યો છે.આપણા પુરાણો, ઉપનિષદો તરફથી આપણ ને **'यत्र नार्यस्तु पुज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता:'** એવો આદર આપવાની વાત કરી છે. તો બીજી તરફ તુલસીદાસ જેવા સંત કવિ **'ઢોર, ગવાર, શુદ્ર, પશુ, નારી યે સબ તાડન કે અધિકારી'** એમ કહી નિંદા કરે છે.

ઈશ્વરે સૃષ્ટિનું સર્જન ઈવ અને આદમથી શરૂ કર્યુ ત્યારથી નારી વિવિધ સ્વરૂપે પ્રગટતી આવી છે. નારી એ માનવ સમાજનું માનવ સંસારનું સૌથી મોટું અંગ છે. છતાં વ્યકિત તરીકે પુરૂષનું આધિપત્ય ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સર્વોપરી રહયું છે. સમયના બદલાવે ઘણું બધું બદલાયું છે. પુરૂષની માનસિકતા પણ, પરંતુ આ સંદર્ભે આજે વિચાર કરીએ ત્યારે નવેસરથી વિચાર કરવો પડે તેવો સમય આવી ગયો છે. વિશ્વની પહેલી વ્યવસ્થિત નારીવાદી ચળવળની શરૂઆત ૧૮૪૮માં અમેરિકામાં એલિઝાબેથ સ્ટેન્ટને કરી. તેમણે કહયું કે 'સ્ત્રી પોતેજ પોતાની અવનતિની ઊંડાઈને બરાબર સમજી શકે છે અને તેને ઊંચાઈએ લઈ જવાનું કામ પણ સ્ત્રીએ જ કરવાનું છે. એ જ અરસામાં ૧૮૬૫ થી ૧૮૬૮ના સમયગાળામાં બ્રિટનમાં જહોન સ્ટુઅર્ટ મિલે 'સ્ત્રી કેળવણી, સ્ત્રીને મતદાન અને વારસાના હકના બિલ માટે લડત આપી હતી.' તો ૧૮૬૯માં મેરી વોલ્ટોન ક્રાફટની કૃતિ 'અ વિન્ડીકેશન ઓફ ધ રાઈસસ' અને ૧૮૬૯માં જ જે.એસ.મીલની 'ધ સબ્જેકશન ઓફ વિમેન' જેવી કૃતિઓમાં સ્ત્રીનું સમાજમાં આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને વૈયકિતક સ્વાતંત્ર્યના બાબતે શું સ્થાન છે. તેની ઝીણવટપૂર્વકની ચર્ચા કરી. ૧૮૭૯માં નારીના બંધનોમાંથી મુકિતની વાત નોર્વેમાં નાટ્યકાર ઈબ્સિને ' A Doll'S House ' નાટકમાં ઘરનો ત્યાગ કરતી પત્ની નોરાને રોકવા પતિ તોરવાલ્ડ જુદાજુદા અનેક કારણો બતાવે છે. છેવટે તે નોરાને તેની પત્ની અને માતા તરીકે ના કર્તવ્યની યાદ અપાવે છે. ત્યારે નોરા કહે છે..

'મારી બીજી ફરજો પણ છે.'

'કંઈ ?'

'મારી જાત પ્રત્યેની

નારી હવે પોતાની આત્મ ઓળખ માટે સજજ થવા લાગી અહી ઈશારો નારી વિકાસ તરફનો છે.

આમ જોવા જઈએ તો ૧૯૨૦ પછી નારીવાદી આંદોનલ થોડું નરમ પડી ગયું હતું. પણ તરત ના જ વર્ષોમાં ૧૯૨૯માં વર્જિનિયા વુલ્ફે 'અ રૂમ ઓફ વન્સ ઓન' માં પુરૂષ પ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રી સર્જનાત્મકતાની રૂંધામણ, શોષણની અભિવ્યકિતની ચર્ચાઓ કરી. ૧૯૪૯ ફ્રાન્સમાં સિમોન દ. બુવાની કૃતિ 'ધ સેકન્ડ સેકસ' પ્રકાશિત થઈ આ મહત્વના પુસ્તકમાં એ વાત પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો કે પુરૂષનો ભેદ, એ સામાજીકરણનું પરિણામ છે અને તેથી સ્ત્રી–પુરૂષને સમાન ગણી સમાન હકકની માંગણીનો અવાજ બુલંદ થયો. ટૂંકમાં પશ્ચિમમાં નારીવિકાસ અને નારીચેતના ઉપરોકત પરિબળોને કારણે અસ્તિત્વમાં આવી હતી. તો ભારતમાં સ્ત્રી જાગૃતિ અને સ્ત્રી હકક માટે રાજારામ મોહનરાય, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, દયાનંદ સરસ્વતી, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, મહાત્મા જયોતિબા ફૂલે, સ્વામી વિવેકાનંદ, મહર્ષિ કેશવ કર્વે અને મહાત્મા ગાંધીજી જેવા મહામાનવના

પુરૂષાર્થ અને સઘન પ્રયાસોને પરિણામે સ્ત્રીમાં જાગૃતિ, આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો હતો. ભારતીય નારીવાદના પોતાના આગવા પ્રશ્નો હતા. પશ્ચિમ અને પૂર્વનો નારીવાદ, નારીશોષણ, વિરૂદ્ધની ઝુંબેશમાં અને નારી ઉત્કર્ષની વિચારણામાં સામ્ય ધરાવતો હોવા છતાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક , ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક સંદર્ભો ભિન્ન હોવાને લીધે ભારતીય નારીવાદની પોતાની એક આગવી ઓળખ છે.

ભારતમાં ધર્મનું પરિબળ દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રભાવક રહયું છે. એ જોતાં ભારતીય નારીવાદને સમજવા માટે વૈદિક કાળથી આજ સુધી ધર્મએ જે ભાગ ભજવ્યો છે તેને નજર અંદાજ કરી શકાય તેમ નથી. વૈદિકકાળ પર નજર કરીએ તો સ્ત્રી–પુરૂષ સમાનતાના ખ્યાલો પ્રચલિત હતા સ્ત્રીનું સ્થાન પુરૂષની સાથે કેન્દ્રમાં હતું. ભગવાન શિવનું અર્ધનારીશ્વરનું સ્વરૂપ તેનું પ્રતીક છે. આપણી પૌરાણિક કથાઓમાં સીતા,સાવિત્રી, દમયંતી, ગાંધારી, કુંતી, દ્રૌપદી જેવી સ્ત્રીઓની પોતાની એક આગવી ઓળખ હતી. છતાં આ કથાઓમાં પુરૂષસત્તા અને પુરૂષ આધિપત્યનો પ્રભાવ સતત છવાયેલો દેખાય છે. વાલ્મીકિએ સીતાનું સર્જન કર્યુ. વ્યાસે દ્રૌપદીનું અને કાલિદાસે શકુન્તલાનું સર્જન કર્યુ. પરંતુ છેવટે તો એ એક પુરૂષ ચેતનના મનોજગતનું પરિણામ હતું. વેદકાલીન સમાજમાં માતૃમહિમા જોવા મળે છે. પુરૂષના પડછાયામાં રહીને પણ તેની સ્વતંત્ર ઓળખ રાખવામાં સફળ થતી અરૂંધતી પણ છે. તો પુરૂષનો પડછાયો બની તેનાં પગલે પગલે ચાલનારી સીતા, મંદોદરી પણ નોંધપાત્ર પાત્રો છે. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય વ્યકિતત્વનો વિચાર વેદકાલીન સમાજમાં પ્રચલિત હતો પરંતુ કેટલાંક પરિબળોએ સ્ત્રીના વ્યકિતત્વનો સ્વીકાર કર્યો નથી વેદકાલીન ઋષીઓએ સમાજ અને સામાજિક જીવનનો સ્વીકાર કર્યો હતો પરંતુ કેટલાંક મંત્ર સાધક મહાત્માઓ બ્રહ્મચર્યનો મહિમાં કરતાં સ્ત્રીઓનો કયારેક અનાદર કર્યો છે. પણ તેમને જે અસ્વીકાર કર્યો છે. તેનીજ ઈચ્છાનું કારણ બન્યું હતું. પછી કેટલાંક સ્ત્રી દ્વેષી પરિબળોએ જૂદું અર્થઘટન કર્યુ હતું. માતૃસત્તાક સમાજે હંમેશા માતા તરીકે સ્ત્રીનો આદર કર્યો હતો પરંતુ **'भार्या'** સ્વરૂપે સ્ત્રીને સહનશીલતાની મૂર્તિ કહેવાતી. અનેક કષ્ટો સહન કર્યા પછી માતૃત્વજ સ્ત્રી આદરનો એક વણલખ્યો સામાજિક નિયમ હતો. સંન્યાસી મુનિઓ વિદ્યાનો પોતાની સાધનાના માર્ગમાં સ્ત્રીઓને બાધક ગણતાં હતાં પરંતુ તેઓની કામના તો સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્તમ–ઉમદા–કહયાગરી સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ તેનો એક હેતુ હતો. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તો સ્ત્રીની કાર્યેષું મંત્રી, કરણેસુ દાસી, ભોજનેષું માતા, શયનેષુ રંભા એમ કહી વિવિધ રૂપોની પ્રશંસા કરવામાં આવતી. તેને દેવી કે શકિત કહી નવાજવામાં આવતી. આથી સાહિત્યમાં સ્ત્રીનો પડઘો સતત પડઘાયા કરે છે. પ્રસ્તુત પેપરમાં ગુજરાતી કથા સાહિત્યમાં નારીની દશા અને દિશાનું અવલોકન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

૧૮૬૬માં ગુજરાતી સાહિત્યની પહેલી સામાજિક નવલકથા **'સાસુ–વહુની લડાઈ'** માં લેખક મહીપતરામ નીલકંઠે હિન્દુ સમાજમાં વહુઓની અવદશાનું માર્મિક નિરૂપણ કર્યુ છે. સાસુ દ્વારા વહુ પર અત્યાચાર થાય અને છેલ્લે તે મૃત્યુ પામે એક સ્ત્રી જ સ્ત્રીની દુશ્મન બને તો બીજી સ્ત્રી એવી ગુણિયલ કે બધું મૂંગા મોઢે સહયા જ કરે. એવું કરૂણતાનું આલેખન એ વખતના સમાજમાં વહુઓની માઠી દશાનું ચિત્ર સ્પષ્ટ થાય છે. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી કૃત **'સરસ્વતીચંદ્ર'** ચાર ભાગમાં વિસ્તૃત કથા લખાયેલી છે. 'પ્રેમકથા નિમિત્તે સંસ્કૃતિકથા'નું બિરૂદ પામેલ આ નવલકથા તેના વિશાળ કથાપટ અને વિવિધ કોટિના ઊંડા જીવન પર્યેષણને કારણે 'મહાનવલ'નું બિરૂદ પામી ગુજરાતના તત્કાલીન અને વિશદ્ સમાલોચના કરતી સરસ્વતીચંદ્ર કૃતિમાં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ કુમુદનું સર્જન એક આદર્શ નારીપાત્ર અને ચૂપચાપ વ્યથાને હદયમાં ભંડારી રાખતું ત્યાગ,સેવા, સમર્પણના યજ્ઞમાં

પોતાની ઈચ્છાઓ,લાગણીઓની બલિ ચઢાવતું પાત્ર, કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રના લગ્નની સંભાવના છતાં વિધવા વિવાહને કારણે લેખકે ટાળ્યો. આમાં લેખકની પરંપરાથી ચાલી આવતી રૂઢિનું દર્શન થાય છે. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ કુમુદની સાથે કુસુમનાં પાત્રનું સર્જન કરી જે નારીના વ્યકિતત્વને ગૌરવ બક્ષતું સીમા ચિહનરૂપ ગણી શકાય. કુસુમના પાત્ર દ્વારા સ્ત્રીની પણ લગ્ન વિશેની પોતાની પસંદગી હોય શકે. તે વિશે ના સ્વતંત્ર વિચાર હોઈ શકે. કુંવારા રહેવાનો નિર્ણય કરી શકે જેવો આધુનિક નારી મુકિતનો સંદેશ સમાજમાં વહેતો થયો.

લલિત સાહિત્યના એક કથનાત્મક ગદ્યસ્વરૂપ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરનાર આપણા પહેલા ઐતિહાસિક નવલકથાકાર મુનશી છે. કનૈયાલાલ મુનશી આમતો પોતાના સમય અને સમાજથી આગળ એવા આધુનિક વિચાર ધરાવનાર તેથી તેમની નવલકથાના સ્ત્રીપાત્રો સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનાર, અવાજ ઉઠાવનાર, નિર્ભય, સ્વમાની, બૌદ્ધિકક્ષમતા ધરાવનાર અને ગર્વિષ્ઠ પણ ખરાં છતાં આ સ્ત્રી પાત્રો કથાના અંતે નાયકને સમર્પિત થઈ જવામાં જ ધન્યતા અનુભવે છે. તેમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાંની **'જય સોમનાથ'**ની ચૌલા, **'ગુજરાતનો નાથ'** ની મંજરી, **'પૃથ્વીવલ્લભ'**ની મૃણાલના પાત્રોમાં આ વાત સ્પષ્ટ દેખાય છે. ગોવર્ધનરામે **'સરસ્વતીચંદ્ર'** માં જે આદર્શ, મૂલ્ય અને જે એક વૈચારિક પૃષ્ઠભૂમિ રચી આપી છે. એમ **'ઝેરતો પીધાં છે. જાણી જાણી'** નવલકથાના સર્જક મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક એવાં જ સર્જક પુરૂષાર્થ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા ધરાવે છે. એમની કૃતિ **'ઝેરતો પીધા છે જાણી જાણી'** માં રોહિણીનું નારીપાત્ર પણ આદર્શોને વરેલું છે. ગાંધીયુગનું પ્રતિબિંબ ઝીલતી નવલકથાઓ આપીને 'યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર'તરીકેનું બિરૂદ મેળવનાર ર.વ.દેસાઈ પાસેથી **'દિવ્યચક્ષુ', 'ભારેલો અગ્નિ'** અને **'ગ્રામલક્ષ્મી'** જેવી ઉત્તમ કૃતિઓ મળે છે. એમાં પણ પરંપરાગત જાળવી રાખીને રંજન અને કોકિલા ના આદર્શ અને મુગ્ધતાને વરેલા છે. તો ઈશ્વર પેટલીકરે **'જનમટીપ'**માં ગુજરાતી સાહિત્યની નારી સૃષ્ટિમાં પોતાના તેજે મઢયા વ્યકિતત્વથી નોંખી તરી આવતી આ ચંદામાં જેમ એક બાજુ ર.વ.દેસાઈની કોકિલાના આદર્શ અને મુગ્ધતા છે તેમ બીજી બાજુ મુનશીની મંજરીનું શોર્ય અને તેજ તેમજ વટ અને ટેક વાળાં નારી રૂપે અવતરે છે. આ કૃતિમાં નારી ચેતનાનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે. પન્નાલાલ પટેલ પાસેથી **'મળેલા જીવ'** અને **'માનવીની ભવાઈ'** જેવી જાનપદી કૃતિઓ મળે છે. પન્નાલાલ પટેલ ગામડાનાં મનેખને તેમના સામાજિક તેમ પ્રાકૃતિક પરિવેશમાં નરી આંખે જુએ છે અને એ પોતાના અનુભવ પ્રદેશના ગ્રામજીવનના નારીપાત્રો જીવી અને કાળી જેવા પાત્રોને આદર્શરૂપે આલેખે છે.

"અમૃતા" માં કલાકીય સજ્જતા અને પોતાના સમયની સંપ્રજ્ઞતા સાથે એક પ્રયોગશીલ સર્જકોમાં રઘુવીર ચૌધરી સવિશેષ ઉલ્લેનીય છે. લેખક પાસે પોતાનું આગવું જીવનદર્શન છે. આ જીવનદર્શન અમૃતા નામની નારીને કેન્દ્રમાં રાખી ચરિતાર્થ કરે છે. પોતાના અસ્તિત્વ માટે અમૃતા પ્રણયમૂલ્ય આંતરસંઘર્ષ કે બાહય સંઘર્ષનો સામનો કરી શકે છે. અમૃતા, ઉદયન અને અનિકેતનો અનુબંધ પોતાની આસપાસના સમાજ સાથે નહિ પણ પોતાના આંતરજીવનની વૈયકિતક સમસ્યાઓ સાથે છે. આ સમસ્યાઓ કેવળ સાંપ્રત ગુજરાતી કે ભારતીય સમાજની નથી પણ આધુનિક સમયની સંપ્રજ્ઞતા અને સંવેદનપટુતા ધરાવતી બુદ્ધિશીલ એક નારીની અસ્તિત્વપરક મૂળગત સમસ્યાને ભારતીય સંસ્કૃતિની પીઠીકા પર જીવનદર્શન કરવાનો એક મહત્વાકાંક્ષી ઉપક્રમ અમૃતાના પાત્ર દ્વારા આપણે જોઈ શકાય છે. આઠમા અને નવમાં દાયકામાં સાહિત્યક્ષેત્રે જે નવા પરિમાણો આવ્યા તેમાં દલિતવાદ, નારી જાગૃતિ અને દેશીવાદ એ મહત્વના વહેણો હતા. એ દાયકામાં જે નવા કેટલાક સર્જકો આવ્યાં તેમાં જોસેફ મેકવાનનો ફાળો મૂલ્યવાન બની રહે છે. એમની પાસેથી **'આંગળિયાત'**

જેવી પ્રાદેશિક કૃતિ મળે છે. ગ્રામજીવનનો પરિવેશ એ આંગળિયાતનું જમા પાસું છે. 'મારી પરણેતર' ની ગૌરી અને આંગળિયાતની મેઢી માં પ્રગટ થતી આત્મશ્રદ્ધા અને ખુમારી આ કોમની નારી અસ્મિતાનો સંકેત આપે છે. ટૂંકમાં કહી શકાય કે શ્રી જોસેફ મેકવાનની અને ગુજરાતી સાહિત્યની નારીસૃષ્ટિમાં પોતાના તેજે મઢયા વ્યકિતત્વથી નોખી તરી આવતી આ મેઢી અને ગૌરી માં જેમ "એક બાજુ ઈશ્વર પેટલીકરની ચંદાના આદર્શ અને મૂલ્યનિષ્ઠતા, ર.વ.દેસાઈની કોકિલાના આદર્શ અને મુગ્ધતા છે. તેમ બીજી બાજુ મુનશીની મંજરીનું શૌર્ય અને તેજ તેમજ વટ અને ટેકના દર્શન કરાવે છે." આ નારી લેખનની ગુજરાતી સાહિત્યમાં પરંપરા લીલાવતી મુનશી વિનોદીની નીલકંઠ અને લાભુબહેન મહેતા જેવી સ્ત્રી લેખિકાઓએ શરૂ કરી તો વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કુંદનિકા કાપડિયા, ધીરૂબહેન પટેલ, ઈલા આરબ મહેતા, સરોજ પાઠક, વર્ષા અડાલજા વગેરેએ પુરૂષ વર્ગ તરફના ગર્ભિત આક્રોશ નવલકથાઓમાં રજૂ કર્યા. આ આક્રોશમાં તારસ્વરે નહી બલ્કે નવી તરેહથી નવી તાસીરથી જુદી પડે છે.

નવમાં દાયકામાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારીની અસ્મિતાને કુન્દનિકા કાપડિયાની **'સાત પગલાં આકાશમાં'** પ્રગટ થાય છે. ત્યારે સમાજમાં એક ઊહાપોહ પણ જગાડેલો. અહી લેખિકાએ સ્ત્રી–સમસ્યાઓને લક્ષ્ય કરતી પ્રતિબદ્ધ નવલકથા આપે છે. જાણે સ્ત્રીની યાત્રા કારાગારથી કૈસાસ સુધી' દુનિયામાં બધા જ અસમાન છે પણ સ્ત્રીઓ વધુ અસમાન છે. એવી દ્રઢમાન્યતા સાથે લેખિકાએ વસુધાના નારી પાત્રને કેન્દ્રમાં રાખી નારી સમસ્યાને વાચા આપવાનું કામ કર્યુ છે. સ્ત્રી તરીકે જન્મ લેનાર વ્યકિતએ એના જીવનના પ્રત્યેક તબકકે એક યા બીજા રૂપે સહન કરવું પડે છે. માનવજીવનમાં સ્ત્રીએ રંગ, લાલિત્યનો રસ ભરે છે. છતાં આ દુનિયામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન હંમેશા બીજા દરજજાનું રહયું છે. દરેક સ્ત્રીએ પોતાની Biological મર્યાદાને જીવનની શરત માની સ્વીકારી લીધું જણાય છે. પણ આ નવલકથાની નાયિકા વસુધા સ્ત્રી માટે સમાજે આંકેલી મર્યાદા તોડી ઉંબર ઓળંગી સામાજિક રૂઢ બંધનોના સીમાડા ભેદી મુકિતની દિશામાં કદમ માંડે છે. આ કૃતિ દ્વારા કુટુંબને સ્ત્રી–પુરૂષના લગ્નજીવનને નવી દ્રષ્ટિથી જોવાની ફરજ પાડી. સ્ત્રીને પણ પોતાની રીતે જીવવા માટે કુટુંબમાં અધિકાર આપવો પડે. આ નવલકથાથી પરંપરાગત સમાજને એક જબરદસ્ત ધકકો લાગ્યો. સ્ત્રી માટે સ્વતંત્રતાની જે વાતો અહીં રજૂ કરવામાં આવી તે કદાચ બધીજ બાબતો વ્યવહારમાં શકય ન બને પણ એક વાત ચોકકસ કે સ્ત્રી પોતાની જાત માટે વધુ સચેત અને જાગૃત થઈ.

૧૯૮૬માં પ્રગટ થયેલી ઈલા આરબ મહેતાની **'બત્રીસ પુતળીની વેદનાં'** માં અનુરાધા કેન્દ્રવર્તી પાત્ર છે. લેખિકા બત્રીસ પૂતળીની વેદનામાંથી સ્ત્રી મુકિતની ઝંખનાને અત્યંત કલાત્મકતાથી વ્યકત કરાઈ છે. પુરૂષપ્રધાન સમાજ વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીનો એક પુતળી તરીકે સ્વીકાર કરાયો છે. સ્ત્રીઓએ આ સમાજમાં પરાપૂર્વથી પુરૂષના સિંહાસનની શોભા વધારનારી પુતળી જ બની રહેવાનું, નવલકથાને અંતે નાયિકા નાટકની સ્ક્રીપ્ટ તખ્તા ઉપર ફાડી નાંખતા કહે છે. **"હવે આ નાટક બંધ કરી અમને અમારી જાત શોધવા દો, ન દેવી, ન રાક્ષસી અમને માત્ર ને માત્ર સ્ત્રી રહેવા દો,"** અનુરાધા આધુનિક નારી છે. અને પોતાના સુઝબુઝથી ધૈર્યથી નારીત્વના આત્મગૌરવ સાથે અધિકાર સ્થાપે છે. અંતે નારી સુધારણાના વિવિધ સંકેતો લેખિકાએ અસરકારક રીતે રજૂ કર્યા છે.

ધીરૂબહેન પટેલની નવલકથા **'કાદમ્બરીની માં'** (૧૯૮૮) માં સાસુની નવી વ્યાખ્યા લઈને આવે છે. પરંપરાગત સામાજિક માળખમાં સાસુને શંકાની નજરે જ જોવાય પણ આ નવલકથા બે સ્ત્રી વચ્ચેની લાગણી અને સમજણના સંબંધ વિકસે તો કેટલાક પ્રશ્નનું સમાધાન મળી જાય તેની આ કૃતિ દ્વારા સુંદર રજૂઆત થઈ છે. તો તેમની બીજી નવલકથા 'શીમળાના ફૂલ'ની નાયિકા રન્ના અન્યાય સામે સતત આક્રોશ વ્યકત કરે છે. અને તેને કારણે છેક ગૃહત્યાગ સુધી પહોંચે છે. પણ અંતમાં તેને ઘરે પાછી ફરતી બતાવી છે. પરંપરાગત સમાજની સ્ત્રી પોતાનું નહિ પણ સમગ્ર કુટુંબને ઘ્યાનમાં રાખી નિર્ણયો લે છે. વસુદેવ કુટુંબનું હિત અહીં તેની પ્રાથમિકતા બને છે.

વીસમી સદીના ઉતરાર્ધમાં સ્ત્રી લેખિકાઓ દ્વારા જ પુરૂષ વર્ગ તરફના ગર્ભિત આક્રોશ નવલકથાઓમાં રજૂ કર્યો. આ આક્રોશમાં સાર સ્વરે નહીં બલ્કે નવી તરેહથી, નવી તાસીરથી જુદી પડે છે. ર્ડા. બિંદુ ભટ્ટની **'અખેપાતર'** નવલકથા દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીથી પુરસ્કૃત આ કૃતિનું કથાબીજ સ્વતંત્રતા પૂર્વે પરિસ્થિતિનું બયાન કરે છે. પછી ભારત દેશના ભાગલા પડયા તેમાં એક કુટુંબકથાના અનુસંગે કેન્દ્રીય પાત્ર કંચનની કે જે વ્યથાનું અખેપાતર છે, બદલાતી પરિસ્થિતિમાં કેવી સ્વમાન ભેર અજાણી દિશામાં ચાલી નીકળે છે, તેની કરૂણ ગર્ભ કથા છે. અહી નાયિકા નથી મુગ્ધા નારી કે નથી યૌવના તે વૃદ્ધા છે. તે નાનપણથી ધૂળિયા નિશાળમાં ભાઈને ભણાવવા લઈ જતી કંચન ધૂળમાં એકડો ઘૂંટે છે. ત્યાંથી શરૂ થાય છે.જીવતરના એકડા પર મીંડા ચડાવવાની કથા વ્યથાના અખેપાતરમાં કંચન કંચનમટી કંચન બા બને છે. આમ સ્વતંત્ર્યોતર પહેલાંથી શરૂ થયેલું નારી નિરૂપણ જમાનાની ચાલે બદલાતું આવતું હોવા છતાં જર્મન કવિ ગ્યોથે એ કહયું છે. તેમ **"જે જીવે છે. તેનું જીવન છે અને જે જીવે છે એણે પરિવર્તન માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ"** અહી **'અખેપાતર'**ની કંચનબા પણ નવી નારીના સતને પ્રગટ કરનારૂં અને નવીકલાત્મક નિરૂપણ રીતિને લઈને નવી જ તાસીર રૂપે પ્રગટે છે. આટલી પસંદગીની નવલકથામાં સ્ત્રીઓનું ચિત્રણ જોયા પછી સમગ્ર નારી વિશે મારા મનમાં કેટલાંક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. અને એવું કહી શકાય કે એકવીસમી સદીના પ્રશ્નો સમસ્યા થોડા જુદાં છે. બાળલગ્ન,વિધવાની અવદશા અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં આજે પણ છે જ પણ ભ્રૂણ હત્યા, બળાત્કાર, મારપીટ, દહેજપ્રથા વગેરેની આજે સ્ત્રીના આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા માટે આજની નારી ઝઝુમે છે. પણ નારીની સ્વાતંત્ર્યતાનો અર્થ તેની બાહય જરૂરીયાતો પુરી થાય તેના માટે પૂર્ણ શિક્ષણ અને તે 'જોબ' કરી આર્થિક રીતે પગભર બને તેટલી જ નથી પણ તેને તેના અંગતજીવનના નિર્ણયો માટે પણ બને તેટલી મુકિત આપવી જોઈએ. સુનિતા વિલિયમ્સને પિતાએ ભારતીય પારંપરીક યુવતિ તરીકે જોઈ હોત તો અવકાશયાત્રી સુનિતા ન બની હોત ! આર્થિક રીતે પગભર થતી યુવતિને મેનેજમેન્ટ અને એડજસ્ટમેન્ટ પણ શીખવું પડશે..કોડભરી યુવતિને હિરોઈક ઈમેજ ધરાવનારો શ્રીમંત યુવક મળી જાય એ પુરતી સ્વતંત્ર્યતા નથી પણ તેના અંગતભાવવિશ્વ સાથે તાલમેલ સાધે તેવો વિચારવંત પુરૂષ મળે તેજ તેની લગ્નજીવનની સફળતા કહેવાય. સાસુ–નણંદ જેવાં સામાજિક વોગ ધરાવતા શબ્દો હવે કદાચ એકસપાયર ડેઈટ ને આંબી ગયા છે. સંયુકત પરિવારના સભ્યની જેમ નારીનો સહજ સ્વીકાર એ પણ આ બાબતે એટલું જ સ્વાભાવિક બને છે.

કૌટુંબિક લાગણીઓને ઘ્યાનમાં લઈને તે પોતાનો અંગત વિકાસ પણ સાધી શકે અને પોતાના વિચારોની પ્રસ્તુતી સૌને સમજાવી શકે, એજ કદાચ સ્ત્રીના મનના અંગત વિચારોની સાચી અભિવ્યકિત હશે. ધનિક માતા–પિતાજી યુવતિઓ સ્વતંત્રતાના નામે ડાન્સીગ કલબો કે કોલેજ પાર્ટી માંથી જે મુકતતા ભોગવે છે તે સમાજ માટે ચિંતાનો વિષય છે. છેડતી કે બળાત્કાર પણ અમુક અંશે

સ્ત્રીના વ્યકિતત્વના બાહય દેખાવની એક લાલસાનું પરિણામ છે. નવરાત્રીનું આધુનિક સ્વરૂપ પણ અત્યારે સ્ત્રીની સુરક્ષા સામે પ્રશ્નાર્થ સૂચક છે. આ બધા કાવતરાઓ આપણે આપણા જ પગ પર કુહાડી મારવાના પ્રયત્ન રૂપે જોવાં જોઈએ. કદાચ આટલું સમજાય તો આપણે સંસ્કૃતિની સુગંધને ખરા અર્થમાં પામી શકીએ. બોલ્ડનેસ આજની યુવતિની ઓળખ છે. કોઈનું કશું સહન નહી કરવાનું પરંપરામાં ફસાઈને સડવાનું તેમને ગમતુ નથી પરંતુ આધુનિકતાની વિભિષિકાને તે બરાબર ઓળખી શકતી નથી પૂર્વકાલમાં સીતા તો કન્ડીશનલ વુમન હતી તે આઈડીયલ હોવાથી તેને કશું કરવાનું ન હતું. આજે આધુનિક સ્ત્રીની સમસ્યા પણ આધુનિકતાની વ્યાખ્યા જેટલી જટિલ જણાય છે. રાવણો બળવતર બનતા જાય છે. ત્યારે રામનું ધનુષ્ય લાચાર છે. દશરથની શીખામણ હવે પ્રસ્તુત નથી કે જનકનો કરીયાવરનો વૈભવ પણ ઝાંખો છે. આજે એટમબોમ્બના અજવાળે જીવતા સમાજને આગિયા કે કોડિયાના પ્રકાશની શી કિંમત હોય. શીલ અને સ્વાર્પણની ભાવના આજની યુવતિ સ્વીકારવાનું પસંદ કરતી નથી તેમને મુકત જીવનની ઈચ્છા છે. અને તેના માટે **'જો હોગા દેખા જાયેગા'** જેવા લડાયક મૂડમાં છે. આ બધું આપણી સામે સમસ્યાના રૂપે જયારે પ્રગટી રહયું છે. તો પુનઃ આપણે સ્ત્રીને મુકત આકાશમાં વિહરતી રોકી દઈને પીંજરામાં કેદ કરીશું ? ના, તો સ્ત્રીને આધુનિકતા સામે તટસ્થ અને સ્વતંત્ર્ય રીતે વિચાર કરવા દેવાનો મોકો આપવો જોઈએ. સુધારકયુગથી માંડીને અનુઆધુનિક નવલકથા સાહિત્યમાં નજર ફેરવતાં એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્ત્રી માટે ત્યાગ, સહનશીલતા, સમર્પણ જેવા શબ્દો વાસી થઈ ગયા છે. સ્ત્રીને કોઈ ચોખઠામાં મૂકીને મૂલવવા કરતાં એક સ્ત્રી તરીકે જ જોવા ઘટે.

ભલે આજે બદલાયેલા જીવનસંદર્ભે વ્યકિતગત અને સામાજિક મૂલ્યો બદલાયા છે. ત્યારે આ બદલાવ સ્ત્રીમાં પણ છે જો સાંપ્રત સમયમાં નારીવિકાસની યશોગાથાનાં ગુણગાન ગાવામાં આવે છે. તે ...... કે ઘરની ચાર દિવાલોની વચ્ચે ઘેરાયેલી નારીને પુરૂષ સમોવડી બનાવવાની જે વિચારધારા ચાલી રહી છે. તે જરૂર આવકારદાયક ગણી શકાય. પરંતુ નર અને નારીની પ્રકૃતિદત્ત ભિન્નતાની અવગણના કર્યા વગર સમાન હક અને સમાન અધિકારન હકદાર સ્ત્રી પણ બનવી જોઈએ એ સત્યનો સ્વીકાર થવો જ રહયો.

आदिवासी साहित्य और जीवन में प्रकृति

श्वेतांगी मानसिंगभाई चौधरी
अनुस्नातक : गुजराती विभाग
एन. एस. पटेल आर्ट्स (ओटोनोमोस) कॉलेज, आणंद

आदिवासी का अर्थ 'आदि' यानी पहले के समय से और 'वासी' यानी रहनेवाले। आदीवासी साहित्यने प्रकृति की गोद से जन्म लिया हैं। आदिवासी प्रकृति में निवास करते है इसीलिए उनका साहित्य भी सिर्फ प्रकृति से जुड़ा हुआ है । आदिवासी साहित्य उनके ही जीवन और समाज से मिलता है । आदिवासी साहित्य में प्रकृति और पर्यावरण भरपूर प्रमाण मे देखने मिलता है । यह साहित्य आदिवासियों का हैं। आदिवासी इस धरती पर प्रकृति गोद मे जन्म लेते है । आदिवासी आदिकाल से धरती पर रहेते आए है । आदिवासी प्रकृति और पर्यावरण के रक्षक है । आदिवासी प्रकृति अनुसार जीते है और प्रकृति को किसी भी तरह का नुकशान ना हो उसका ध्यान रखते है। वे पहले से ही जंगल में रहते आए हैं। इसीलिए उनके साहित्य में सिर्फ और सिर्फ़ प्रकृति की यानी की पेड़ पौधे, नदिया, पहाड़ और प्रकृति के रूप में देवीदेवताओ से जुड़ा हुआ हैं। पहले जब आदीवासी पूरे दिन काम करने के बाद थका हुआ घर आता हैं तब अपनी थकान को दूर करने के लिए कथाएं सुनते थे या उन के ही बनाए हुए गीत गाते थे और नृत्य भी करते थे । पहले कथाएं और गाने मौखिक थे लेकिन जेसे जेसे वक्त बीतता गया वैसे वैसे बदलाव आते गए और साहित्य के रूप में कथाएं और गाने लिखे गए और पुस्तक के रूप में आने लगे । आदिवासी साहित्य में उनका पूरा जीवन भरा हुआ देख सकते हैं, उनकी परंपरा, उनका समाज, उनकी प्रकृति के प्रति धार्मिकता और उनकी संस्कृति । आदिवासी साहित्य सच्ची वेदना अभिव्यक्त करता हैं। जिस चीज़ में बदलाव नहीं आया वो है सिर्फ़ की आदिवासी पहले भी प्रकृति की गोद में बहुत आनंद के साथ रहेता था और आज भी उतने ही आनंद के साथ रहेता हैं। पहले भी एकता से रहते थे और आज भी एकता का प्रतीक बनके एकदूसरे के साथ रहते हैं। आदिवासियों को पहले से और साहित्य में भी 'जंगल का राजा' कहा गया हैं या फिर 'मूलनिवासी' से संबोधित किया गया हैं। जंगल के असली हकदार सिर्फ़ आदिवासी हैं। वे आदिकाल से अपनी परंपरा और सामाजिकता के साथ जीते आए है और उनका जीवन नृत्य एव संगीत से धड़कता देखा गया हैं। प्रकृति की गोद में

रहकर ही यह साहित्य आया हैं। कुछ शिक्षित आदिवासियों ने दलित साहित्य से प्रेरणा लेकर सदियों से अलिखित और मौखिक साहित्य की लिखित रूप में दिया और अपनी बातों को सामने लाने का मौका प्राप्त हुआ । आज आदिवासी साहित्य लगभग 90 भाषाओं में कई संस्था द्वारा लिखा जा रहा हैं। जिन्हों ने आदिवासियों के प्राण फूके हैं उनको करारा जवाब देने का जरिया मिला हैं यह कह सकते हैं। बिरसामुंडा जेसे आदिवासी समाज सुधारक की वज़ह से ही आज आदिवासियों की आवाज़ ऊंची हुए हैं और आदिवासियों ने खुद ही अपने अस्तित्व को खोज लिया हैं। आदिवासी साहित्य स्वस्थ समाज की स्थापना करना चाहता हैं। आदिवासी साहित्य को समझने के लिए पहले आदिवासी समाज को समझना जरूरी है | आदिवासी समाज को सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक स्तर पर स्पष्ट पहचान सकते है । आदिवासी समाज को मुख्यधारा के लिपिबद्ध साहित्य में बहुत कम अभिव्यक्त किया गया है और बहुत कम मात्रा में उपलब्ध है | उनकी साहित्यिक अभव्यक्ति को परखने के लिए विषयवस्तु के स्तर पर प्रकृति महत्वपूर्ण है | स्त्री मुक्ति और दलित चेतना की बात हो तब उसकी तुलना में काफी हद तक यह बात सच है और आदिवासी साहित्य को समझने के लिए हमें मौखिक परंपरा के डायरे में जाना होगा | आज जितना भी साहित्य लिपिबद्ध मौजूद है उसका आधार मौखिक परंपरा ही रहा है | स्त्रीओ का स्थान पहले से ही पुरुसो के बराबर देखा गया है। आदिवासी साहित्य कई भाषाओ में उपलब्ध है जिनमे से भीली, गारो, संथाली, वारली, ख़ासी को प्रमुख भाषा का दर्जा दिया गया है। आज भी आदिवासियो में मौखिक परंपरा देखने मिलती है, आज भी लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक जेसी काला को मनोरंजन के रूप में पेश किया जाता है। आदिवासी साहित्य कुछ वर्षों से ही लिपि मे पाया गया है क्योकि पहले आदिवासी साहित्य अक्षर से वंचित रहा है। वे सिर्फ मौखिक कथाएं और गीतो को जानते थे । लेकिन आज उनकी परंपरा, भाषा, बोली और संस्कृति साहित्यिक रूप में पाये गए है | आदिवासियो का जीवन और साहित्य का बड़ा महत्व है, क्योकि उनके निर्माता कोई एक नहीं बल्कि पूरा आदिवासी समुदाय है । जो लोग पढे लिखे नहीं है उनके पास भी साहित्य प्राप्त होता है। आज आदिवासी बोलिया लुप्त हो रही है उन बोलियो को साहित्यिक रूप से संभाला नहीं गया तो वे बोलिया खत्म हो जाएगी | आज आदिवासी बोलियो को कई प्रकारो में विभाजित किया गया है . जेसे की ऐतिहासिक, भोगोलिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, ओर धार्मिक । इन प्रकारो के अनुसार आदिवासी साहित्य को विभाजित किया है ताकि सभी

बोलियो के गीत प्राप्त हो सके, जेसे की गामित बोली के गीत, रथवा बोली के गीत, चौधरी बोली के गीत, वासवा बोली के गीत और कुंकणी बोली के गीत ।

आदिवासी इस धरती पर प्रकृति की गोद में पैदा हुए और पले-बढ़े हैं। आदिकाल से ही आदिवासी इस धरती पर निवास करते आ रहे हैं। आदिवासी प्रकृति पर्यावरण की रक्षा करते हैं आदिवासी प्रकृति के साथ सामंजस्य बनाकर रहते हैं और ध्यान रखते हैं कि प्रकृति को नुकसान न पहुंचे । आदिवासी प्रकृति का ही पालन करते हैं। यदि हम प्रकृति के क्रम को देखें (दाएँ से बाएँ वामावर्त गति) 1) प्रोटॉन, न्यूट्रॉन की तरह, सभी (वामावर्त गति) एंटीक्लोक्क वाइज़ गति करते हैं। 2) वैसे ही सौर मंडल के सभी ग्रह (वामावर्त गति) एंटीक्लोक्क वाइज़ घूमते हैं 3) पृथ्वी अपनी धुरी पर और सूर्य के चारों ओर (वामावर्त गति) एंटीक्लोक्क वाइज़ में भी घूमती है। 4) उसी तरह तारों के घूमने की दिशा 5) ग्रीष्म ऋतु में चलने वाला बवंडर (दमरी), बहते पानी में घूमनेवाली ततैया (भँवर) 6) पेड़ पर चढ़ने वाली बेलें 7) और पक्षी घोंसला बुनते हैं वो भी (वामावर्त गति) एंटीक्लोक्क वाइज़ भी बुनते हैं। प्रकृति के इस (वामावर्त गति) एंटीक्लोक्क वाइज़ क्रम को आदिमानव ने प्रकृति में रहते हुए देखा और फिर अपने जीवन में अपनाया । जिस प्रकार प्रकृति के सभी तत्व उल्टी दिशा में चलते हैं, उसी प्रकार आदिवासियों के जीवन की सारी गतिविधियाँ भी पूरी तरह प्रकृति के मिजाज के अनुसार चलती हैं। इसके उदाहरण देखें तो, आदिवासी नृत्य करते समय हमेशा दाएं से बाएं ओर चलते हैं। यानी कि (वामावर्त गति) एंटीक्लोक्क वाइज़ में, वैसे ही परघंटी में पीसते समय, किसान खेत जोतते समय बैलों को खेत से पीछे तो घुमाते हैं लेकिन वो भी (वामावर्त गति) एंटीक्लोक्क वाइज़ में ही ।, विवाह के समय भी फेरे (वामावर्त गति) एंटीक्लोक्क वाइज़ में सात बार घुमाया जाता है 1, पूजा करते समय भगत चावल को हाथ में लेकर दीपक या धूपबत्ती के ऊपर (वामावर्त गति) एंटीक्लोक्क वाइज़ में घुमाते हैं। इस प्रकार आदिवासियों की सभी गतिविधियाँ प्रकृति के चक्र के अनुसार होती हैं। वे प्रकृति के साथ सामंजस्य बनाकर चलते हैं। आदिवासी प्रकृति के विरुद्ध कोई कार्य नहीं करता। वे प्रकृति का ही अनुसरण करते हैं। इस प्रकार आदिवासियों का संपूर्ण जीवन प्राकृतिक दृष्टि से देखा जाता है। उनकी संस्कृति, रहन-सहन, उनके त्यौहार सब प्रकृति से जुड़े हुए हैं। आदिवासियों का पूरा जीवन प्रकृति अनुकूलन पर आधारित है। आदिवासियों के पास विभिन्न प्रकार का पारंपरिक ज्ञान है। आदिवासियों का प्रकृति से नाता जन्म से ही होता है। जंगल से आदिवासियों का नाभि-नाल

संबंध है। प्रकृति से एक रिश्ता है। जिसके कारण वह कई पेड़-पौधों की लताओं के नाम जानते है, वह पेड़-पौधों और लताओं के गुण और विशेषताओं को जानते है। किस प्रकार के पत्ते, किस प्रकार के फूल और किस प्रकार के फल आते हैं इसका ज्ञान भी होता है। आदिवासियों को उस पेड़ के पौधे, बेलों के फूल, पेड़ का उपयोग कैसे और कहां करना है, सारी जानकारी होती है। वह सभी पौधों को जानता है, वह उन पौधों के औषधीय उपयोग को जानता है। किन रोगों में इस पौधे का उपयोग औषधि के रूप में किया जाता है, किस रोग में पेड़ की बेल की जड़ें, फल, पत्तियां और छाल का उपयोग किया जा सकता है उन सबकी जानकारी उन्हें होती हैं। आदिवासियों को पौधों, बेलों की जड़ों, फलों, पत्तियों और छाल का उपयोग करने की सारी जानकारी होती है। परंपरा के अनुसार, गांवों में बुजुर्ग लोग घर में होने वाले वैदु को जानते थे, और जड़ी-बूटी का विवेकपूर्ण तरीके से उपयोग करते थे। एक पेड़ की छाल का उपयोग करने के बाद यदि दोबारा आवश्यकता हो तो उसी पेड़ की छाल का उपयोग न करके दुसरे पेड़ की छाल निकाली जाती है। वे प्रकृति का उपयोग करते है लेकिन उसे संवारना भी जानते है। प्रकृति की रक्षा करो, धरती की तरह इस की सुंदरता भी बनाये रखो, प्रकृति के साथ रिश्तेदार जैसा व्यवहार करने पर व्यक्ति को उससे अक्षय चीजें मिलती हैं, लेकिन प्रकृति से जीवन भर के लिए पर्याप्त चीजें ही लेता है । आदिवासी प्रकृति के संरक्षक के रूप में अपना जीवन व्यतीत करते हैं।

आदिवासी घर में मौजूद अपनी जरूरत की हर चीज से पारंपरिक वाद्ययंत्र खुद बनाते और बजाते हैं। फूंकनेवाले वाद्ययंत्र (डोवलो, डोवली, ताराप, खंगल, नारीफिल, वहली, टिंड्रा) को प्राकृतिक सामग्री जैसे लकड़ी, काई, ताड़ के पत्ते, मोर के पंख, लंबे सूखे शहद की फली से बने मोम आदि का उपयोग करके बजाया जा सकता है। किर्ची, देव की छड़ी, खांगली जैसे वाकोस भी स्वयं ही बनाए जाते थे और इन बाघों को अपनी उंगलियों से बजाया जाता था या हाथों में पकड़कर नृत्य किया जाता था और बजाया जाता था, नागारे या तूर जैसे वाकोस जानवरों की खाल को निकाल कर बनाए जाते थे, जिन्हें बांध दिया जाता था और गांव के चौराहे पर बजाया जाता था ।

जब अनाज (ज्वार, नागली, बही, कोदरा, डागर) पक जाते हैं तो उन्हें खाने के लिए अलग कोठी या कोशले में रखते हैं और आवश्यकता अनुसार डिब्बों को ठीक से बंद कर देते हैं, जिससे अनाज खराब नहीं होता है। अनाज में कीट लगने से बचाने के लिए अनाज में नीम

की पत्तियाँ डाली जाती थीं। फलियाँ (तुवर, चना, वैल, मूंग, मथ, छोला, उड) पकने पर खाई जाती हैं, एक छोटे थैले में, एक ढकी हुई टोकरी में, एक थैले में भरकर अगले वर्ष खेत में बोने के लिए बीज के रूप में संरक्षित किया जाता है। उस अनाज को कई वर्षों तक चल सकते है यदि उन्हें कोठियों या पटियाओं (मिट्टी से बने पुआल या मिट्टी के बर्तन, मिट्टी से सजे और हवा-बंद तरीके से ढक कर) में रखा जाए, जिन्हें बार-बार खोला न जाए, इस प्रकार अनाज और दालों को स्वदेशी तरीकों से संरक्षित करना जनजातियों के बीच शिकार करने और शिकार के लिए उपकरण बनाने का एक अनोखा तरीका है। आदिवासी व्यक्तिगत रूप से भी शिकार करते थे और समूह में भी शिकार करते थे। पेड़ों पर बैठे पक्षियों का शिकार करना, जमीन पर दौड़ते हुए पक्षियों का शिकार करना, पानी में तैरते पक्षियों का शिकार करना, तो आप धीमे कदमों से घोंसले के पास जा सकते हैं और बंदूक से व्यक्तिगत रूप से या समूहों में तीर चलाते हैं। समूह में मछली पकड़ने जाते समय, नदी के गड्ढों में या छोटे-छोटे खड्डों में चारों ओर से घेरकर और पास-पास जाकर, जब मछलियाँ एक-दूसरे से घिरी हुई हो तब पकड़ लेते थे । जंगल में पशु-पक्षियों का शिकार करने के लिए समूह में जाते समय गिलोल, तिरकामधु, लाठी, पत्थर जैसे औजार साथ रखते थे। वे गलफड़ों को फंसाकर मछलियाँ पकड़ते थे, ढाबू (बांस की छड़ियों से ब ने) बनाकर तीतर, (जुवाली, फुलबी) जैसे पक्षियों को पकड़ते थे, कई अन्य तरीकों से शिकार करते थे और जंगल से लकड़ी, बांस, पत्ते लाते थे और शिकार के उपकरण बनाते थे ।

आदिवासी प्रकृति के पूजक और संरक्षक हैं। सृष्टि के सभी प्राणियों को जीवन देने वाले प्रकृति के तत्वों को आदिवासी देवता मानते हैं। आदिवासी काल्पनिक देवी-देवताओं में नहीं बल्कि वास्तविक प्रकृति के तत्वों में विश्वास करते हैं। आकाश, पृथ्वी, जल, वायु और प्रकाश के पांच तत्वों के अलावा, वे कंसारी (जीवित प्राणी), वृक्ष, सर्प, बाघ और मृत पूर्वजों (पितर) को देवला मानते हैं। आदिवासी पंथों में काल्पनिक देवताओं या व्यक्तिपूजा में विश्वास नहीं करते हैं। आदिवासियों के लिए प्रकृति के तत्व ही देवता हैं और देवता ही पूरी सृष्टि को जीवन देते हैं। 1) जंगल के वृक्ष शुद्ध वायु प्रदान करते हैं, इसलिए वह वृक्षों को देवता मानता है और वायु को देवता (वायुदेव) मानकर उसकी पूजा करता है, जो वायुदेव के बिना एक मिनिट भी नहीं रह सकता। वह भगवान है क्योंकि वह हमें जीवन देते है। 2) माँ नदी निर्मल जल देती है। उस जल के बिना हम जीवित नहीं रह सकते इसीलिए उसे जलदेव कहते हैं।

नदी माता की भी पूजा की जाती है। 3) धरतीमाता भोजन देती है। उस अनाज के बिना कोई भी जीवित नहीं रह सकता । अनाज देनेवाली धरती को आदिवासियों द्वारा धरतीमाता माना जाता है और उसकी पूजा भी की जाती है। और जो कण-कण है वह जीवित अन्न है। कंसारी यानी अनाज को देवी मानते हैं और इसलिए उनकी पूजा करते हैं। 4) पहाड़ों से जंगल से फल, कंद, पत्तियाँ प्राप्त होती हैं और उसीसे जीवन का निर्माण होता है, इसलिए पहाड़ को भी देवता के रूप में पूजा जाता है। पेड़ों के बिना जीवन संभव नहीं है, इसलिए आदिवासी पेड़ों को भी भगवान मानते हैं । आदिवासी साक्षात देवताओं की पूजा करते हैं। वे देवता जो न केवल आदिवासियों को बल्कि पूरे अस्तित्व को जीवन हैं, इसलिए आदिवासी प्रकृति को देवता मानते हैं और उसकी पूजा करते हैं।

इसी तरह आदिवासी साहित्य और उनके जीवन की महत्ता क्या है उसे समझाया गया है | प्रकृति और संस्कृति में से ही आदिवासी साहित्य की सर्जनात्मकता की जाती है।

'दस्तक देता वृद्ध विमर्श'–निर्मल वर्मा के कथा साहित्य के परिप्रेक्ष्य में

बुधेलिया पुजा के.
शोधार्थी छात्रा,
शामलदास आट्र्स कालेज, भावनगर।

कहानी कहना और सुनना मनुष्य की सहज प्रवृत्ति है । व्यक्ति अपने भावों और विचारों को अभिव्यक्त करने के लिए कहानी का आश्रय लेता है । यद्यपि उसने अपनी अभिव्यक्ति को कविता या उपन्यास का रूप भी दिया है लेकिन इन सबसे कहानी अधिक प्रभावी साबित हुई है । हिन्दी में कहानी को काफी लोकप्रियता मिली है और यह विधा कविता और उपन्यास के मुकाबले काफी अधिक विकसित हुई है ।

हिन्दी कहानी की शुरुआत उन्नीसवीं शताब्दी के शुरू से मानी जाती है । हिन्दी की पहली कहानी कौनसी है ? इस सवाल पर साहित्य के इतिहासकार एकमत नहीं है । कुछ आलोचकों ने इंशा अल्ला खां की 'रानी केतकी की कहानी' को हिन्दी की सर्वप्रथम कहानी माना है किन्तु कतिपय विद्वान इस कहानी में आधुनिक कहानी के लक्षणों का अभाव बताते है । ये विद्वान किशोरी लाल गोस्वामी की 'इन्दुमती' को हिन्दी की प्रथम कहानी होने का श्रेय देते हैं । यह कहानी 1900 ई. में प्रकाशित हुई । कुछ विद्वान बंग महिला की कहानी 'दुलाई वाला' को हिन्दी की प्रथम मौलिक कहानी बताते हैं । यह कहानी 1907 ई. में प्रकाशित हुई । लेकिन हमसे पहले 1903 ई. में 'सरस्वती' पत्रिका में रामचन्द्र शुक्ल की कहानी 'ग्यारह वर्ष का समय' प्रकाशित हो चुकी थी । इससे भी पहले 1902 ई. में भगवान दीन बी. ए. की कहानी 'प्लेग की चुड़ैल' का प्रकाशन हो चुका था । इन सबमें हिन्दी की प्रथम कहानी किसे माना जाए ? इस बारे में विद्वान अभी तक एकमत नहीं हो सके हैं । ऐसी स्थिति में इंशा अल्ला खां की 'रानी केतकी की कहानी', किशोरी लाल गोस्वामी की 'इन्दुमति', बंग महिला की 'दुलाई वाला', भगवान दीन बी. ए. की 'प्लेग की चुड़ैल' व् रामचन्द्र शुक्ल की 'ग्यारह वर्ष का समय' आदि कहानियों से ही हिन्दी कहानी की शुरूआत मानी जा सकती है । इससे स्पष्ट है कि हिन्दी कहानी का जन्म 1900 ई. के लगभग माना जा सकता है ।

हिन्दी कहानी आज हमें जिस रूप में दिखाई देती है उसका बहुत कुछ श्रेय प्रेमचन्द को है । प्रेमचन्द से पहले हिन्दी कहानी मनोरंजन प्रधान थी । प्रेमचन्द ने पहली बार कल्पना की उड़ान पर सवार हिन्दी कहानी को वास्तविकता का अहसास कराया । प्रेमचन्द ने हिन्दी कहानी को समाज से जोड़कर एक गंभीर विधा के रूप में स्थापित किया । प्रेमचन्द ने कहानियों में विभिन्न सामाजिक

समस्याओं को उठाकर कहानी को समाज में प्रतिष्ठित किया । हिन्दी कहानी के विकास में प्रेमचन्द के महत्त्व को डॉ. इन्द्रनाथ मदान के इस कथन से समझा जा सकता है – "आज से लगभग पचास साल पहले हिन्दी कहानी रेंगने की अवस्था में थी, घुटनों के बल चलती थी । चन्द्रधर शर्मा 'गुलेरी' और अन्य कहानीकारों ने दूध पिलाकर इसे पुष्ट अवश्य किया परन्तु इसे अपने पाँवों पर खड़ा किया प्रसाद और प्रेमचन्द ने ।"

हिन्दी कहानी की विकास यात्रा में अज्ञेय का भी विशिष्ट महत्त्व रहा है । अज्ञेय की कहानियाँ व्यक्ति – चेतना – प्रधान हैं । इन कहानियों में सामाजिकता का अभाव रहा है । इन पर फ्रायड की विचारधारा का भी प्रभाव है । इनकी कहानियों में दमित वासनाओं व् कुण्ठाओं का उन्मुक्त चित्रण मिलता है ।

हिन्दी के कथा – साहित्य में नयी कहानी का महत्त्वपूर्ण स्थान है । 'नयी कहानी' ने ही हिन्दी कहानी को उसके परंपरागत दायरे से निकाल कर साहित्य की केन्द्रीय विधा के रूप में स्थापित किया । हिन्दी साहित्य की अन्य किसी विधा पर शायद ही इतना विवाद और विचार – विमर्श हुआ हो जितना नयी कहानी पर हुआ है ।

निर्मल वर्मा भी नयी कहानी के प्रमुखतम कहानीकार है । डॉ. नामवर सिंह निर्मल वर्मा को नयी कहानी का प्रवर्तक कहानीकार घोषित करते है । उन्होंने निर्मल की 'परिन्दे' को 'नयी कहानी' की पहली कृति भी माना है । 'परिन्दे' से शुरू हुई निर्मल की यह कथा – यात्रा के चार अन्य कहानी संग्रह प्रकाशित हुए हैं । इन सभी रचनाओं में निर्मल ने अपने रचनात्मक कुशलता को बनाये रखा है ।

निर्मल की कहानियाँ व्यक्ति मन की अकेलेपन की अनुभूति कहानियाँ हैं । उन्होंने आधुनिकता व् भौतिकता से पीड़ित समकालीन मानव की आंतरिक समस्याओं को अपनी कहानियों में उठाया है । निर्मल की कहानियाँ पाठक के मन में ऐसी संवेदनाएँ जगा जाती है, जिन तक अन्य कहानीकार नहीं पहुँच पाते । नयी कहानी के ज्यादातर कथाकारों ने व्यक्ति की समस्याओं पर एक – से – एक शास्वत कहानियाँ रची हैं लेकिन निर्मल वर्मा उनसे इस अर्थ में अलग है कि इन्होंने विअकती की बाहरी समस्याओं के बजाय आंतरिक समस्याओं को मुखर किया है । उनकी कहानियों में व्यक्ति का अकेलापन, अजनबीपन व् आत्म – निर्वासन व्यक्ति के अस्तित्व को चुनौती देता हुआ मुखर होता है । निर्मल अकेलेपन को मानव के लिए सर्वाधिक कठिन एवम् त्रासद परिस्थिति मानते है । यह कारण है कि उनकी कहानियाँ व्यक्ति के भयावह अकेलेपन से निरन्तर संघर्ष करती रहती है ।

'पिछली गर्मियों में', 'जिन्दगी यहाँ और वहाँ', 'पराए शहर में' व् 'लन्दन की एक रात' आदि कहानियाँ नगरबोध की श्रेष्ठ कहानियाँ मानी जाती हैं । उनकी ये कहानियाँ महानगरीय व्यक्ति के जीवन की शून्यता, अकेलेपन व् परस्पर संबंधों में आई उदासीनता को लेकर चली है । निर्मल संवेदनशील कथाकार है ।

'डेढ़ इंच ऊपर' कहानी का पात्र आत्मलाप में डूबा बूढा होता शराबी है, जिसकी दुनिया में गहरी निराशा है और उसकी दुनिया डरावने .... अकेलेपन से भरी है । 'डेढ़ इंच ऊपर' कहानी का इकलौता पात्र रिटायर्ड पेंशन पाता वृद्ध है जो बार में बैठा है और अपने पास बैठे हुए एक अनजान व्यक्ति से बातें कर रहा है । वृद्ध उस आदमी से पूछता है कि "क्या वह मौत के बाद दूसरी जिंदगी को मानता है ?" वह फिर कहता है, "मरना भयानक नहीं है, भयानक है कि मरनेवाला अपना भेद हमेशा के लिए अपने साथ ले जाता है और हम उसका कुछ नहीं बिगाड़ सकते ।"

इस वृद्ध व्यक्ति की पत्नी को गेस्टापों पुलिसवाले पकड़कर ले जाते हैं और उसे पता नहीं है कि उसकी पत्नी अभी जीवित है या नहीं । वह कहता है, "क्या आपको यह बात दिलचस्प नहीं लगती कि पुलिस मेरी पत्नी को मुझसे अच्छी तरह जानती थी ।" साथ – ही – साथ जैसे वह अपनी इस बात के लिये शर्मिन्दा था कि इतने वर्षों तक अपनी पत्नी के साथ रहने पर भी वह इसके इस भेद से अपरिचित था । पुलिस वृद्ध व्यक्ति को पकड़कर ले जाती है, उसकी पत्नी के विषय में पूछताछ करने के लिये । लेकिन वह कुछ स्वीकार ही नहीं करता क्योंकि उसे अपनी पत्नी की इस जिन्दगी, नायक से अलग, उसके बाहर, उससे अछूती जिन्दगी के बारे में पता ही नहीं था ।

इस कहानी में कथानक सूत्र रूप से चलते हैं तथा इन सूत्रों के माध्यम से ही नायक अपने जीवन दर्शन को स्पष्ट करता चलता है । यह कहानी आत्मालाप की शैली में लिखी गई है । इसमें मृत्यु – बोध को चित्रित किया गया है । यहाँ यातना को भी नये संदर्भ में देखा गया है ।

'इतनी बड़ी आकांक्षा' जीवन जीने की जलक की कहानी है । एक 'बार' में एक पति – पत्नी ऊबे हुए बैठे हैं और उनमें घर लौट जाने का कोई उत्साह नहीं है । निकट होने पर भी उसके संबंधो की सारी नजदीकियां जैसे चुक गई है ।

'पिछली गर्मियों में' टूटते पारिवारिक संबंधो की कहानी है । मुख्य पात्र निंढ़ी तीन वर्षों बाद यूरोप से अपने घर वापस आया है । उसके पीछे से उसका भाई केसी आर्मी में चला गया है और उसके माँ – बाप बहुत ही अकेले हो गये हैं । आज कई परिवारों में यह व्यथा आम हो चुकी है । अपने भविष्य को उज्जवल करने के लिये संताने अपने माता – पिता छोड़कर दूर चली जाती है । अपनी जिंदगी में व्यस्त रहने लगती है । किन्तु पूरी जिंदगी अपनी संतानों के लिये दम तोड़ मेहनत करने बाद संताने अपने माता – पिता से अलग रहने का फैसला कर लेती है । उनके बीच पीढ़ियों का अंतर हो जाता है । संबंधो में अपनापन नष्ट हो जाता है ।

कर्ज और काला पानी पारिवारिक संबंधो के परमराते ढाँचे के भीतर पनपती उदासीनता, ठंडापन और समाधान न पाने की बेचैनी को उजागर करनेवाली कहानी है । यह दो भाईयों की कहानी है। बड़ा भाई घर में अपने परिवार से नाराज होकर घर छोड़ आया है । घर के लोग काफी खोजने के बाद मृतक मान लेते हैं । पूरी कहानी परिवार के बिछड़ने की कहानी है ।

'बावली' एक मध्यमवर्गीय परिवार के टूटते आपसी संबंधो की कहानी है । टूटते माता – पिता के संबंधो को उनकी संताने देखकर बड़ा हो रही है । इसमें भी अकेलापन उदासीनता मुख्यत्वे है।

निर्मल वर्मा हिन्दी कहानी के विशिष्ट कथाकार हैं । निर्मल वर्मा का कथा – साहित्य मानवीय संबंधों की टूटन को व्यक्त करता हुआ उनकी गहरी पड़ताल करता है । मानवीय सम्बन्ध बेहद संवेदनशील होते हैं। निर्मल वर्मा के कथा – साहित्य का संवेदना – जगत काफी विस्तृत है । वे एक तरफ जहाँ व्यक्ति के अकेलेपन और उसकी आंतरिक समस्याओं को स्वर देते हैं, वहीँ व्यक्तिक स्वतंत्रता, बेरोजगारी व् रंगभेद जैसी राजनितिक व् सामाजिक समस्याओं को भी उठाते है ।

निर्मल वर्मा ने वृद्धावस्था को भी बखूबी दर्शाया है। कथा – साहित्य एवम् उपन्याससाहित्य में वृद्धजीवन की त्रासदी, पारिवारिक टूटन से घुटन आदि समस्याओं को भी दर्शाया है ।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि निर्मल वर्मा हिन्दी के प्रमुखतम कथाकार है । उनकी रचनाएँ हिन्दी कथा – साहित्य के स्थूल यथार्थ की सीमा का अतिक्रमण करती है । निर्मल वर्मा ने अपने कथा – साहित्य में मानव मन के सूक्ष्म मनोभावों और आंतरिक संघर्ष की अभिव्यक्ति के नये आयाम निरुपित किये है इसीलिए निर्मल का कथा – साहित्य विशिष्टता की सीमा तक कथा – साहित्य की प्रचलित धारा से अलग है ।

संदर्भ ग्रंथ :

1. कथाकार निर्मल वर्मा – नरेन्द्र इष्टवाल

2. हिन्दी कहानी : उद्‌भव और विकास – डॉ. सुरेश सिन्हा

An Analytical Study on Relationship of Demographic Variable with Investment Preferences towards Investments Avenues of Urban Rajkot City, Gujarat.

Vyas Bhavna Jethalal

Abstract: In the analysis of the study shows that the relationship with demographic variable like gender, age, education, occupation, marital status, income and family size. These variables affect the investors' investment preferences such as goals and priorities, factors of investment, return and risk. This study was conducted survey in urban Rajkot city, Gujarat. The data was collected through questionnaire method in different places of Rajkot. Analysis has been done through Chi-Square method and Single Factor ANOVA. Microsoft Excel used as a statistical tool.

Keywords: Demographic Variables, Investment Avenues, Investment Preferences

INTRODUCTION:

In any of the nation investment is an important part of the economy. Anything preserved for future use and not consumed today is referred to be an investment. In today's era investors are investing their money as an asset that gives higher income in future. When you are having higher risk taking capacity while you are investing in any financial avenues it will give you more return, but all individuals believe in higher return with lower risk. A thorough understanding of the numerous investment possibilities will help someone make educated selections regarding their investment goals and desires (Agarwal, 2017). As the investor's financial literacy increases, he gains knowledge about his investment portfolio that will help him. Based on the investment behavior is linked to the activities of investors who search, evaluate, acquire, and review investment products and on the basis of that they can invest. It has been observed that demographic variables which influence their investment decision making process.

Researchers highlighted that based on the unique psychology and demographic profiles of investors can adapt market condition and make investment decision on it. There are some of the elements of investments like: risk, return, safety and security, liquidity, tax saving, past market trends, investment horizon, investment need, lifestyle, value for money and peace of mind etc based on it investors will invest their hard money.

PROBLEM IDENTIFICATION:

The study has discovered a problem with the relevance of individual demographic parameters in the decision-making process about investments. Individuals vary in their investment choices like future goals, children education, marriage, retirement planning, budget planning, estate planning, health cover, etc which are based on their own demographic differences. This study aims to determine the extent to which various aspects of investing decisions are influenced by demographic factors like gender, age, education, occupation, income, family size, marital status.

OBJECTIVES:

The objective of the study includes:

1. To study the factors of investment with reference to demographic variable.
2. To study the goals of investment with reference to demographic variable.
3. To know that respondents do agree with components of the investment.
4. To study the investment avenues in which compare with minimum risk and maximum returns and minimum risk with minimum return investors will get.

HYPOTHESIS:

1. H0: There is no significant difference between Factors of Investment and demographic variable

H1: There is significant difference between Factors of investment and demographic variable

2. H0: There is no significant difference between Goals of Investment and demographic variable

H1: There is significant difference between Goals of investment and demographic variable

3. H0: Respondents do not agree with components of the investments.

H1: Respondents do agree with components of the investments.

LITERATURE REVIEW:

(Mittal, M. and Vyas R., 2008) This study has attempted to categories the investors according to the kind of investments they make and thei r respective risk tolerance. A person's investing decision may also be influenced by other aspects. According to empirical data, age, income, education and marital status are including in this research. This study divides Indian investors into distinct personality types and investigates the connection between a range of demographic variables and the investors shown investment personalities.

(Chakraborty, S., & Digal, S. K., 2011) The result shows that the objectives of the saving significantly influenced by demographic factors of investors. It was found that female investors tend to save more in disciplined way than the male investors. The main objective is to analyze the investment pattern, saving objectives and investment preferences for investors having multiple options.

(Mehta, S.K. and Aggarwal, N., 2011) In this research study found out that females are more conservative approach in investment as compared to males. The investors in the higher age groups prefer more security in their investment so they invest in FDs, Post Office schemes Provident Funds and like that.

(Patel, Y. P., & Patel, C. Y., 2012) This study found that one of the main drivers of youth investment is the desire to save taxes. The most popular choice among today's youth is a mutual fund. The main objective of the study was behavioral pattern of investments among salaried people in private sectors.

(Varsha Virani , 2012) According to the survey, despite their little salaries, the teachers have been putting money aside for emergencies. Majorities of respondents are saving their money in Bank Deposits for their future needs and the main purpose of investment is for retirement, children education and marriage.

(Heena Kothari, 2013) In this analysis, descriptive research is taken, the size was 100 convenient judgmental sampling used with primary as well as secondary data through SPSS statistical Software used. She discloses that different age groups of investors behave differently while making investments, and their age has a big influence on whatever option they choose. It was discovered that investor's choices are impacted by age.

(Patil, S., & Nandawar, K., 2014) The research findings indicate that although investors are aware of the various investment opportunities in India, they still have a preference for investing in bank accounts, real estate and metals such as gold and silver.

(Bhardwaj, R, Raheja, R., & Priyanka., 2011) The study revealed that the investment and saving habits of teachers varied according to their income level. While private instructors prioritized their children's future requirements, government teachers preferred emergency savings.

RESEARCH METHODOLOGY:

RESEARCH DESIGN

To methodology is a way that systematically solves the research problem through information. In this study data was collected through primary data sources to achieve comprehensive results into the selected area of research in urban Rajkot city.

Data Collection:

Data collected from 110 respondents through online and hand filled questionnaire method.

Statistical Tools: In this study, based on data chi-Square and Single Factor ANOVA statistical method is applicable.

Data Analysis: After collected the data has been subjected to analysis and interpretation through statistical techniques available in Microsoft Excel.

Data Interpretation:

Based on the research data, According to gender perspective, Male respondents are 67 and Female respondents are 43.

According to Marital Status perspective, Unmarried respondents are 18% while Married respondents are 82%.

According to Education perspective, Post Graduates are 44%, Graduates are 44%, Research Scholars are 2%, and Student is 1%, Diploma 1% and Professionals are 8% on the basis of educational qualification, awareness of investment is high. This study shows that only 3% do not know the difference between the savings and investments. It means literacy of investment avenues is high.

Goals of Investment and demographic variable:

Gender	Educational Expenses	Heath cover	Higher Purchase	Marital purpose	Retirement Benefits	TOTAL
Male	20	9	4	4	30	67
Female	13	5	6	2	17	43
TOTAL	33	14	10	6	47	110

Elements	Observed	Expected	Difference	Square of Diff.	Chi Square
c1r1	20	20.1	-0.1	0.01	0.000498
c1r2	13	12.9	0.1	0.01	0.000775
c2r1	9	8.527273	0.4727273	0.223471	0.026207
c2r2	5	5.472727	-0.472727	0.223471	0.040834
c3r1	4	6.090909	-2.090909	4.371901	0.717775
c3r2	6	3.909091	2.0909091	4.371901	1.118393
c4r1	4	3.654545	0.3454545	0.119339	0.032655
c4r2	2	2.345455	-0.345455	0.119339	0.050881
c5r1	30	28.62727	1.37273	1.884388	0.065825
c5r2	17	18.37273	-1.37273	1.884388	0.102564
					2.156406

Degree of Freedom	Level of significance	Calculated Value of Chi Square	Tabulated Value of Chi Square	Hypothesis
(r-1)(c-1) 1*4=4	5%	2.156406	9.488	NULL Hypothesis is Accepted

It is found that calculated value of chi-square is less than the tabulated value of chi-square, so null hypothesis is accepted. There is no significant difference between goals of investment and gender.

Factors of investment and demographic variable:

Gender	Risk	Capital Growth	Safety	Future goals	TOTAL
Male	9	16	25	17	67
Female	5	7	20	11	43
TOTAL	14	23	45	28	110

Elements	Observed	Expected	Difference	Square of Diff.	Chi Square
c1r1	9	8.527272727	0.472727273	0.223471074	0.026206629
c1r2	5	5.472727273	-0.472727273	0.223471074	0.040833585
c2r1	16	14.00909091	1.990909091	3.963719008	0.28293906
c2r2	7	8.990909091	-1.990909091	3.963719008	0.440858535
c3r1	25	27.40909091	-2.409090909	5.803719008	0.211744309
c3r2	20	17.59090909	2.409090909	5.803719008	0.329927179
c4r1	17	17.05454545	-0.054545455	0.002975207	0.000174452
c4r2	11	10.94545455	0.054545455	0.002975207	0.000271821
					1.33295557

Degree of Freedom	Level of significance	Calculated Value of Chi Square	Tabulated Value of Chi Square	Hypothesis
(r-1)(c-1)	5%	1.332956	7.815	NULL Hypothesis is Accepted
1*3=3				

It is found that calculated value of chi-square is less than the tabulated value of chi-square, so null hypothesis is accepted. There is no significant difference between factors of investment and gender.

Components of the investments

Components	Strongly Agree	Agree	Neutral	Disagree	Strongly Disagree
Tax Planning	37	42	25	4	2
Budget Planning	41	56	11	1	1
Retirement Planning	55	39	14	1	1
Estate Planning	26	40	29	14	1
Personal Planning	38	50	19	1	2
Managing Expenditure	35	53	17	5	0

ANOVA : Single Factor

SUMMARY				
Groups	*Count*	*Sum*	*Average*	*Variance*
Row 1	5	438	87.6	7443.3
Row 2	5	465	93	12512.5
Row 3	5	444	88.8	13335.7
Row 4	5	406	81.2	4471.7
Row 5	5	451	90.2	9669.2
Row 6	5	448	89.6	9532.3

ANOVA						
Source of Variation	*SS*	*df*	*MS*	*F*	*P-value*	*F crit*
Between Groups	392.4	5	78.48	0.008266	0.999979	2.620654
Within Groups	227858.8	24	9494.117			
Total	228251.2	29				

F Crit value>F Value H0 is accepted.

An age wise analytical review for preference of investment avenues

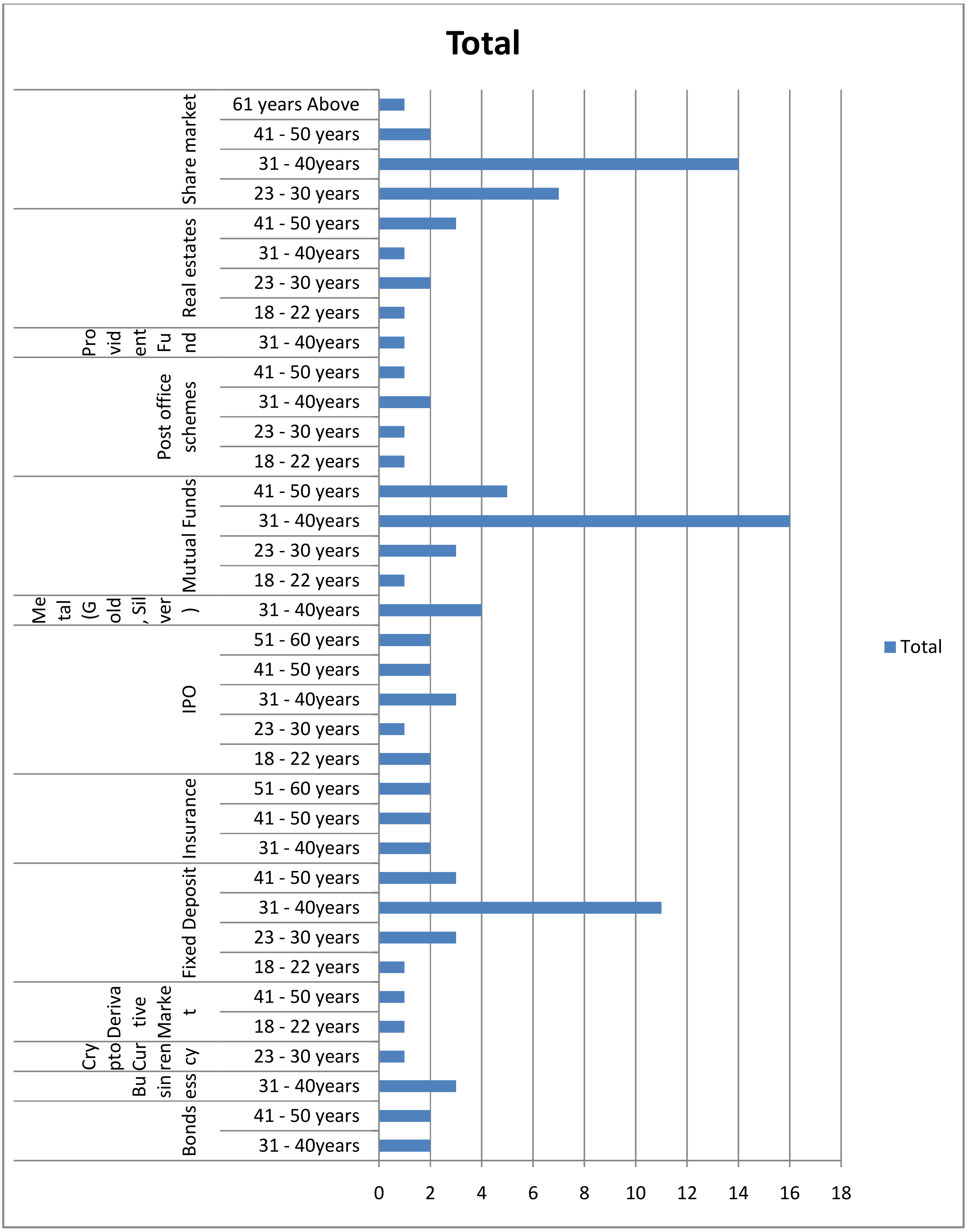

There is an analysis of investment avenues which is different from age wise. In the share market we can see that age groups of 23-30 and 31-40 are more invest compare to other age groups. Same as in the mutual fund also age groups of 31-40 are more invest. Based on the investors risk taking capacity investment avenues are selected.

Compare the maximum returns with maximum risk and minimum return with minimum risk investors will get:

Based on the data analysis, Maximum risk with maximum returns- there are 46 respondents are strongly agree and minimum risk with minimum returns- there are only 25 respondents are strongly agree. We can conclude on the basis of data that Young generations prefer their investment to get higher return with higher risk while adults prefer safety investment.

Findings of the Study:

According the market analysis and investors preferences we conclude that, they do invest in multiple investment avenues and from their diversified portfolio they can get maximum return. Majority of people invest their hard money for different goals like children education, marriage, retirement planning, health cover, business growth.

Limitation of the Study:

Considering respondents from urban Rajkot city, limited data collected. Due to small sample size, population under research may not accurate enough. However I have tried to analysis in the best possible manner. Lack of expertise some respondents were not able to justify the questions. Some questions are personalized so respondents hesitate to share their personal information or not given accurate information.

REFERENCES:

Agarwal, s. (2017). Investor‟s Demographics and Its Impact on Investment Behaviour In Portfolio Selection Using Multi-Objective Optimisation. *Palgrave Macmillan* , 125-158.

Bhardwaj, R, Raheja, R., & Priyanka. (2011). Analysis of Income and Savings Pattern of Government And Private Senior Secondary School Teachers. *Asia Pacific Journal of Research in Business Management , 9(2)*, 44-56.

Chakraborty, S., & Digal, S. K. (2011). A Study Of Saving And Investment Behaviour Of Individual Households- An Empirical EvidenceFrom Orissa. (SSrn), 1-19.

Heena Kothari. (2013). "Investors Behaviour Towards Investment Avenues: A Study With Reference To Indore City". *Atlius Shodh Journal of Management & Commerce* .

Mehta, S.K. and Aggarwal, N. (2011). The Effect of Demographics on Investment Choice: An Empirical Study of Investors in Jammu. *Indian Journal of Finance , 5*, 43-55.

Mittal, M. and Vyas R. (2008). "Personality type and investment Choice: An empirical study". *The ICFAI University Journal of Behavioral Finance , 5(3)*, 7-22.

Patel, Y. P., & Patel, C. Y. (2012). A Study Of Investment prespective of Salaried people (private Sector). *Asia Pacific Journal of Marketing & Management Review* , 126-146.

Patil, S., & Nandawar, K. (2014). A Study on Preferred Investment Avenues Among Salaried People With Reference To Pune, India. *Journal of Economics and Finance , 5(2)*, 9-17.

Varsha Virani . (2012). Saving and Investment pattern of school teachers-A study With special reference to Rajkot City,Gujrat. *Abhinav National Refereed journal of research in Commerce and Management. , 2(4)*, 2277-1166.

Applications of Linear Algebra

Manankumar B. Gamit (M.Sc Mathematics)

Abstract

Linear algebra is a main important part of the mathematics. It is a principal branch of mathematics that is related to mathematical structures closed under the operations of addition and scalar multiplication and that includes the theory of systems of linear equations, matrices, determinants, vector spaces, and linear transformations. Linear algebra, is a mathematical discipline that deals with vectors and matrices and, more generally, with vector spaces and linear transformations. Unlike other parts of mathematics that are frequently invigorated by new ideas and unsolved problems, linear algebra is very well understood. Its value lies in its many applications, from mathematical physics to modern algebra and its usage in engineering.

The matrix is used in computer graphics over a large area or number of industries. The matrices are the major mathematical tool that will help to build and develop to manipulate a realistic animation from a figure of polygon. At the earliest stage of video gaming industry to rely more on computer graphics. Hence, the basic necessity to program 3D video game is done by the concept of matrix multiplication.

Keywords: Linear algebra; addition; scalar; multiplication; linear equations; matrices; linear transformations; eigenvectors; eigenvalues; computer graphics; cryptography; matrix

LINEAR ALGEBRA BASICS

Linear Algebra is a standout amongst the most critical fundamental ranges in Mathematics, having at any rate as awesome an effect as Calculus, and to be sure it gives a noteworthy piece of the hardware required to sum up Calculus to vector-esteemed elements of numerous variables. Dissimilar to numerous logarithmic frameworks considered in Mathematics or connected inside or out with it, a hefty portion of the issues concentrated on in Linear Algebra are manageable to precise and even algorithmic arrangements, and this makes them implementable on PCs – this clarifies why so much calculational utilization of PCs includes this sort of polynomial math and why it is so generally utilized. Numerous geometric subjects are examined making utilization of ideas from Linear Algebra, and the thought of a direct change is an arithmetical adaptation of geometric change. At long last, a lot of present day unique variable based math constructs on Linear Algebra and regularly gives solid illustrations of general though (Poole, 2010).

The subject of linear algebra based math can be somewhat clarified by the means of the two terms involving the title. "Linear" is a term you will acknowledge better toward the end of this course, and in reality, achieving this gratefulness could be taken as one of the essential objectives of this course. However until further notice, you can comprehend it to mean anything that is "straight" or "level." For instance in the xy-plane you may be acclimated to portraying straight linesas the arrangement of answers for a mathematical statement of the structure $y=mx+b$, where the slant m and the y-capture b are constants that together depict the line. In the event that you have contemplated multivariate analytics, then you will have experienced planes. Living in three measurements, with directions portrayed by triples (x,y,z), they can be depicted as the arrangement of answers for mathematical statements of the structure $ax+by+cz=d$, where a, b, c, d are constants that together focus the plane. While we may depict 12 planes as level, lines in three measurements may be portrayed as linear. From a multivariate analytics course you will

review that lines are sets of focuses portrayed by comparisons, for example, x=3t−4, y=−7t+2, z=9t, where t is a parameter that can tackle any worth.
Another perspective of this idea of levelness is to perceive that the arrangements of focuses simply depicted are answers for mathematical statements of a moderately basic structure. These mathematical statements include expansion and duplication. We will have a requirement for subtraction, and every so often we will isolate, yet for the most part you can depict linear mathematical statements as including just addition and multiplication (Kolman, 1996).

Scalars
These are "numbers" of different sorts together with logarithmic operations for consolidating them. The principle cases we will consider are the objective numbers Q, the genuine numbers R and the mind boggling numbers C. Be that as it may mathematicians routinely work with different fields, for example, the limited fields (otherwise called Galois fields) which are essential in coding hypothesis, cryptography and other advanced applications (Rajendra, 1996). A field of scalars (or only a field) comprises of a set F whose components are called scalars, together with two arithmetical operations, expansion + and augmentation ×, for joining each pair of scalars x, y ∈ F to give new scalars x + y ∈ F and x × y ∈ F. These operations are required to fulfill the accompanying properties which are here and there known as the field
Associativity: For x, y, z ∈ F,
(x + y) + z = x + (y + z) ,
(X×Y)× Z = X ×(Y ×Z)

Zero and unity: There are unique and distinct elements 0, 1 ∈ F such that for x ∈ F,
x+ 0 = x = 0 + x ,
X × 1 = x = 1 × X
Distributivity: For x, y, z ∈ F,
(x + y) × z = x z + y z,
Z(x + y) = z x + z y
Commutativity: For x, y ∈ F,
x + y = y + x,

x y = y x
Additive and multiplicative inverses: For x ∈ F there is a unique element −x ∈ F (the additive inverse of x) for which
x + −x = −x + x
For each non-zero y ∈ F there is a unique element ( )∈ F (the multiplicative inverse of y) for which
$Y\times(\frac{1}{y}) = 1 = (\frac{1}{y})\times Y$

REAL-LIFE APPLICATIONS OF LINEAR ALGEBRA
Linear algebra is the branch of mathematics concerning linear equations such as a1x1 + a2x2 + ... + a_nx_n = b and their representations through matrices and vector space. Linear algebra is central to almost all areas of mathematics. For instance, linear algebra is fundamental in modern presentations of geometry, including for defining basic objects such as lines, planes and rotations. Also, functional analysis may be basically viewed as the application of linear algebra to spaces of functions. Linear algebra is also used in most sciences and engineering areas, because it allows modelling many natural phenomena, and efficiently computing with such models. For nonlinear

systems, which cannot be modelled with linear algebra, linear algebra is often used as a first-order approximation.
The matrix is used in computer graphics over a large area or number of industries. The matrices are the major mathematical tool which will help to build and develop to manipulate a realistic animation from a figure of polygon. At the earliest stage of video gaming industry to rely more on computer graphics. Hence, the basic necessity to program 3D video game is done by the concept of matrix multiplication. The motivation of this paper is to provide details about Linear Algebra and some application approach towards in computer graphics, which is worked under matrix multiplication.

CRYPTOGRAPHY

The study of encoding and decoding secret messages is called Cryptography. Cryptography, to most people, is concerned with keeping communications private. Indeed, the protection of sensitive communications has been the emphasis of cryptography throughout much of its history. Encryption is the transformation of data into some unreadable form. Its purpose is to ensure privacy by keeping the information hidden from anyone for whom itis not intended, even those who can see the encrypted data. Decryption is the reverse of encryption; it is the transformation of encrypted data back into some intelligible form.
Encryption and decryption require the use of some secret information, It usually referred to as a key. Depending on the encryption mechanism used, the same key might be used for both encryption and decryption, while for other mechanisms, the keys used for encryption and decryption might be different.
Today governments use sophisticated methods of coding and decoding messages. One type of code, which is extremely difficult to break, makes use of a large matrix to encode a message. The receiver of the message decodes it using the inverse of the matrix. This first matrix is called the encoding matrix and its inverse is called the decoding matrix.

Example

Let the message be

PREPARE TO NEGOTIATE

and the encoding matrix be

$$\begin{bmatrix} \mathbf{-3} & \mathbf{-3} & \mathbf{-4} \\ \mathbf{0} & \mathbf{1} & \mathbf{1} \\ \mathbf{4} & \mathbf{3} & \mathbf{4} \end{bmatrix}$$

We assign a number for each letter the alphabet. For simplicity, let us associate each letter with its position in the alphabet: A is 1, B is 2, and so on. Also, we assign the number 27 (remember we have only 26 letters in the alphabet) to a space between two words. Thus the message becomes:

*P R E P A R E * T O * N E G O T I A T E*
16 18 5 16 1 18 5 27 20 15 27 14 5 7 15 20 9 1 20 5

Solving the above matrix in various ways, we can decrypt the message as:

$$\begin{bmatrix} 16 & 16 & 5 & 15 & 5 & 20 & 20 \\ 18 & 1 & 27 & 27 & 7 & 9 & 5 \\ 5 & 18 & 20 & 14 & 15 & 1 & 27 \end{bmatrix}$$

So finally decrypting the message, we get:

16 18 5 16 1 18 5 27 20 15 27 14 5 7 15 20 9 1 20 5
*P R E P A R E * T O * N E G O T I A T E*

In the language of cryptography,
•Codes are called **Ciphers**
•Uncoded messages are called **Plaintext**
•Coded messages are called **Cipher text**
•The process of converting from plaintext to cipher text is called **Enciphering**
• The reverse process of converting from cipher text to plaintext is called **Deciphering.**
The simplest ciphers, called Substitution Ciphers, are those that replace each letter of the alphabet by a different letter.
For example, in the substitution cipher
Plain A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y
Cipher D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z A B
The plaintext letter A is replaced by D, the plaintext letter B by E, and so forth. With this cipher the plaintext message.

They preserve the frequencies of individual letters, making it relatively easy to break the code by statistical methods.
One way to overcome this problem is to divide the plaintext into groups of letters and encipher the plaintext group by group, rather than one letter at a time.
A system of cryptography in which the plaintext is divided into sets of n letters, each of which is replaced by a set of n cipher letters, is called a **Polygraphic System**.

The ciphers that we will discuss are called **Hill Ciphers** after Lester S. Hill, who introduced them in two papers: "Cryptography in an Algebraic Alphabet," American Mathematical Monthly, 36 (June- July 1929), pp. 306-312;" Concerning Certain Linear Transformation Apparatus of Cryptography," American Mathematical Monthly, 38 (March 1931), pp. 135-154.
In the discussion to follow, we assume that each plaintext and ciphertext letter except Z is assigned the numerical value that specifies its position in the standard alphabet (Table 1). For reasons that will become clear later, Z is assigned a value of zero.
Table 1:

A	*B*	*C*	*D*	*E*	*F*	*G*	*H*	*I*	*J*	*K*	*L*	*M*	*N*	*O*	*P*	*Q*	*R*	*S*	*T*	*U*	*V*	*W*	*X*	*Y*	*Z*
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*	*15*	*16*	*17*	*18*	*19*	*20*	*21*	*22*	*23*	*24*	*25*	

Step 1: chose a 2x2 matrix with integer entries.
A = $\begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{bmatrix}$

Step 2: Divide letters into pairs.
- Add a dummy letter if plaintext has odd number of letters.
- Replace each plaintext letter by its numerical value.

Step 3: Convert each plaintext pair into a column vector.

P = $\begin{bmatrix} p_1 \\ p_2 \end{bmatrix}$

Step 4: Convert each cipher text vector into its alphabetic equivalent.
Use the matrix $\begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 0 & 3 \end{bmatrix}$
to obtain the Hill Cipher for the plaintext message.

SOLUTION

If we group the plaintext into pairs and add the dummy letter G to fill out the last pair, we obtain

Or, equivalent from Table 1 $\begin{matrix} I\,A & M\,H & I\,D & I\,N & G\,G \\ 9\;1 & 13\;8 & 9\;4 & 9\;14 & 7\;7 \end{matrix}$

To encipher the pair **1A**we form the matrix product

$$\begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 0 & 3 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 9 \\ 1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 11 \\ 3 \end{bmatrix}$$

which from Table 1, yields the ciphertext **KC**.

To encipher the pair **MH,** we form the product

$$\begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 0 & 3 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 13 \\ 8 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 29 \\ 24 \end{bmatrix}$$

However, there is a problem here, because the number 29 has no alphabet equivalent (Table 1). To resolve this problem, we make the following agreement:

Whenever an integer greater than 25 occurs, it will be replaced by the remainder that results when this integer is divided by 26.

Because the remainder after division by 26 is one of the integers 0, 1, 2, ..., 25. this procedure will always yield an integer with an alphabet equivalent

Thus, in 1 we replace 29 by 3, which is the remainder after dividing 29 by 26. It now follows from Table 1 that the ciphertext for the pair **MH** is **CX**

The computations for the remaining ciphertext vectors are

$$\begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 0 & 3 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 9 \\ 4 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 17 \\ 12 \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 0 & 3 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 9 \\ 14 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 37 \\ 42 \end{bmatrix} \quad \text{or} \quad \begin{bmatrix} 11 \\ 16 \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 0 & 3 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 7 \\ 7 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 21 \\ 21 \end{bmatrix}$$

These correspond to the ciphertext pairs **QL**, **KP**, and **UU**, respectively. In summary, the entire ciphertext message is

KC CX QLKP UU

which would usually be transmitted as a single string without spaces:

KCCXQLKPUU

Because the plaintext was grouped in pairs and enciphered by a 2 x 2 matrix, the Hill cipher in Example 1 is referred to as a **Hill2-cipher**. It is obviously also possible to group the plaintext in triples and encipher by a 3 x 3 matrix with integer entries; this is called a **Hill 3-cipher**. In general, for a **Hill n-cipher**, plaintext is grouped into sets of n letters and enciphered by an n×n matrix with integer entries

EXAMPLE

Plain text = **"DARK NIGHT"**

Dividing the plain text into pairs we get,

DA, RK, NI, GH & TT (last T is dummy character) and from number equivalently obtain,

41,18 11, 149, 78 & 20 20.

Now cipher the text by given matrix (by performing multiplication of two matrices)

1) [1 3;2 1]*(4;1]=14[7;9]

By comparing the answer matrix with number table we get pair of letter **GI** for **DA**

2) [1 3;2 1]*[18;11]=[51;47]

Because the value of answer matrix increases than the number of alphabets i.e 26 therefore we divide matrix by 26 and uses remainder of division. We get [25;21]

By comparing the answer matrix with number table we get pair of letter **YU** for **RK**

3) [1 3;2 1]*[14;9]=[41;37]

Because the value of answer matrix increases than the number of alphabets i.e 26 therefore we divide matrix by 26 and uses remainder of division. We get [15;11]
By comparing the answer matrix with number table we get pair of letter **OK** for **NI**
4) [13;2 1]*[7;8]=[31;22]
Because the 1 value of answer matrix increases than the number of alphabets i.e 26 therefore we divide that value of matrix by 26and uses remainder of division. We get [5;22]
By comparing the answer matrix with number table we get pair of letter **EV** for **GH**
5) [1 3 ;2 1]*[20;20]=[80;60]
Because the value of answer matrix increases than the number of alphabets i.e 26 therefore we divide matrix by 26 and uses remainder of division. We get [2;8]
By comparing the answer matrix with number table we get pair of letter **BH** for **TT**
Cipher text = **"GIYUOKEVBH"**

COMPUTER GRAPHICS

Computer Graphics is the study of creating, synthesizing, manipulating, and using visual information in the computer.
Transformations

1. Reflection over the x1,x2 axes, over the lines x2=x1,x2=−x1, and through the origin.
2. Horizontal and vertical expansion.
3. Horizontal and vertical shearing.
4. Projection onto the x1,x2 axes.

The computer graphics seen in movies and videogames works in three stages:

1. A 3D model of the scene objects is created;
2. The model is converted into (many small) polygons in 3D that approximate the surfaces of the model; and
3. The polygons are transformed via a linear transformation to yield a 2D representation that can be shown on a flat screen.

There is interesting mathematics in each stage, but the transformations that take place in the third stage are **linear**

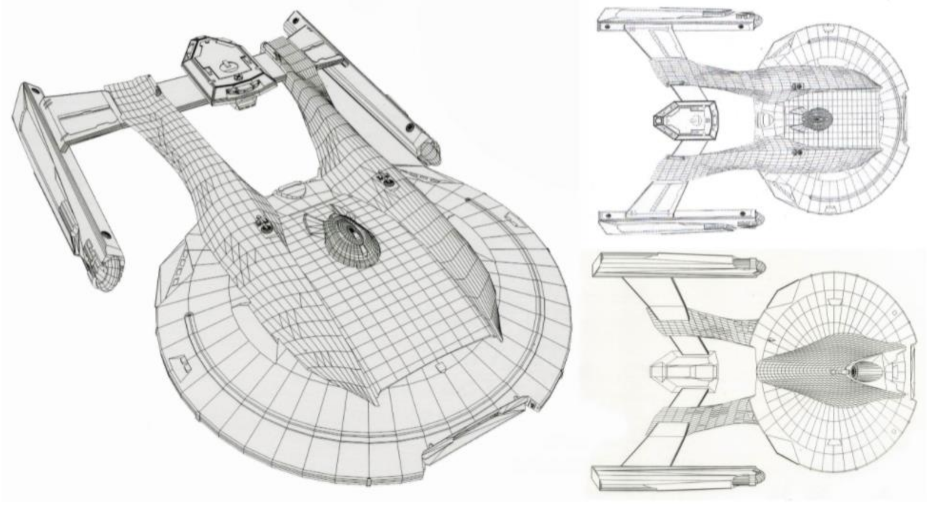

Initially, object models may be expressed in terms of smooth functions like polynomials.
However, the first step is to convert those smooth functions into a set of discrete pieces – coordinates and line segments.

All subsequent processing is done in terms of the discrete coordinates that approximate the shape of the original model.
The reason for this conversion is that most transformations needed in graphics are *linear*.
Expressing the scene in terms of coordinates is equivalent to expressing it in terms of vectors, e.g., in R^3.
And linear transformations on vectors are always matrix multiplications, so implementation is simple and uniform.
The resulting representation consists of lists of 3D coordinates called *faces*. Each face is a polygon.
The lines drawn between coordinates are implied by the way that coordinates are grouped into faces.

Example:

Here is a view of a ball-like object. It is centred at the origin.
The ball is represented in terms of 3D coordinates, but we are only plotting the x and y coordinates here. Colors correspond to faces.

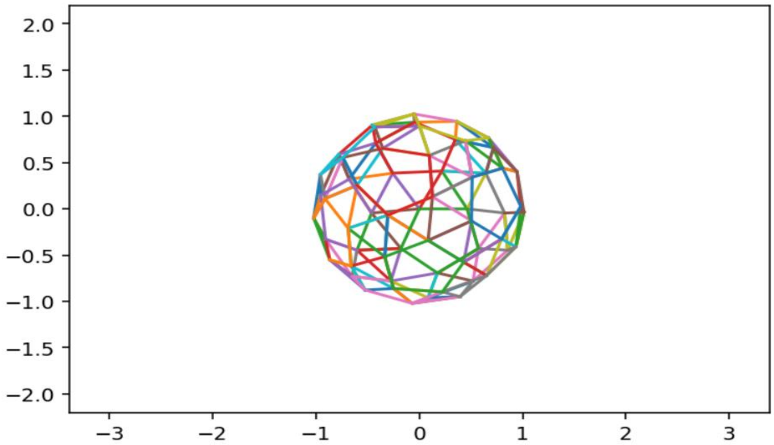

Rotation

Imagine that we want to circle the camera around the ball. This is equivalent to rotating the ball around the y axis. (See Maya Showcases)
This is a linear transformation. We can implement it by multiplying the coordinates of the ball by a *rotation matrix*. To define the rotation matrix, we need to think about what happens to each of the columns of I:e_1,e_2,e_3.
To rotate through an angle of α radians around the y axis,
the vector $e_1 = \begin{bmatrix}1\\0\\0\end{bmatrix}$ goes to $\begin{bmatrix}\cos\alpha\\0\\\sin\alpha\end{bmatrix}$.
Of course, e2 is unchanged.
And $e_3 = \begin{bmatrix}0\\0\\1\end{bmatrix}$ goes to $\begin{bmatrix}-\sin\alpha\\0\\\cos\alpha\end{bmatrix}$.

So the entire rotation matrix is: $\begin{bmatrix}\cos\alpha & 0 & -\sin\alpha\\0 & 1 & 0\\\sin\alpha & 0 & \cos\alpha\end{bmatrix}$

Dimensional Graphics

Now that we have effectively explored the region of 2-dimensional, we can begin to explore the region of 3-dimensional graphics. 3-dimensional graphics live in R^3 verses 2- dimensional graphics which live in R^2. 3-dimensional graphics have a vast deal more applications in comparison to 2-dimensional graphics, and are, likewise, more complicated. We will work with the variable Z. In addition to X and Y, to fully represent co-ordinate on the X, Y and Z axes, or simply space.

Homogeneous 3-dimensional co-ordinates for every point (X,Y,Z) in R^3, there exists a point (X,Y,Z,1) on the R^4 plane. We call the second pair of coordinates Homogeneous Coordinates.(Note: Homogeneous coordiates can not be added or multiplied by scalars. In R^3 they may only be multiplied by 4×4 matrices). If H≠0, then:

- $X = \frac{x}{H}$
- $Y = \frac{y}{H}$
- $Z = \frac{z}{H}$

We now call (x,y,z,H) homogeneous coordinate for (X,Y,Z) and (X,Y,Z,1)
Example: Fined homogeneous coordinate for the point (4,2,7)

Solution: Refer to our earlier equations for finding the coordinates (x,y,z). Let's show two solutions for the question.
Solution 1 : Let $H = \frac{1}{2}$:
$x = \frac{4}{\frac{1}{2}} = 8$, $y = \frac{2}{\frac{1}{2}} = 4$, $z = \frac{7}{\frac{1}{2}} = 14$
(x,y,z) = (8,4,14)
Solution 2 : Let H=2 :
$X = \frac{4}{2} = 2$, $y = \frac{2}{2} = 1$, $z = \frac{7}{2} = 3.5$
(x,y,z) = (2,1,3.5)

Visualization

When we view 3-Dimensional objects on computer screens, we do not actually see the images themselves, but rather we see projections of these objects onto the viewing plane, or computer screen. The object we see is determined by a set amount of the straight line segments, whose endpoints P_1 , P_2 , P_3 ,…., P_n are represented by coordinates (x_1 , y_1 ,z_1), (x_2,y_2, z_2) , (x_3,y_3,z_3), ….., (x_n, y_n , z_n). These line segments and co-ordinates are placed in the memory of a computer. The corresponding co-ordinate matrix can be represented by :

$$P = \begin{bmatrix} X_1 & X_2 & \cdots & X_n \\ Y_1 & Y_2 & \cdots & Y_n \\ Z_1 & Z_2 & \cdots & Z_n \end{bmatrix}$$

Prespective Projection

Let's assume that a 3-Dimensional object displayed o a computer screen is being mapped onto the X-Y plane. We say that a prespective projection maps each point (x,y,z) onto an image point (x^*, y^*,0). We call the point where the image's co-ordinates it's projected co-ordinates, and the ey position meet the center of projection.

Example: Using homogeneous co-ordinates by $\frac{1}{1-\frac{z}{d}}$, then (x,yz,1) → ($\frac{x}{1-\frac{z}{d}}$, $\frac{y}{1-\frac{z}{d}}$, 0 , 1)

Now we can present P as:

$$P\begin{bmatrix} x \\ y \\ z \\ 1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & -\frac{1}{10} & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} x \\ y \\ z \\ 1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} x \\ y \\ 0 \\ \frac{1}{1-\frac{z}{d}} \end{bmatrix}$$

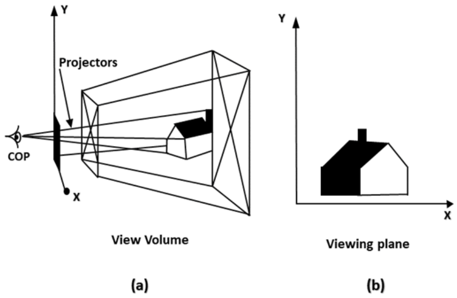

Fig: Prespective Projection

REFERENCES

Kolman, B. (1996). Elementary Linear Algebra. New York, NY: Prentice Hall.

Matrix and linear algebra in computer graphics-Kanti Bhushan Datta.

Sheldon, A. (2004). Linear Algebra Done Right. Germany: Springer.

Wikipedia.

Rajendra, B. (1996). Matrix Analysis, Graduate Texts in Mathematics. Germany: Springer.

Glazman, I. M. & Ljubic, Ju. I. (2006). Finite-Dimensional Linear Analysis. United Kingdom: Dover Publications.

શ્રી મોહનપરમારની વાર્તામાં દલિત નિરૂપણ
(કેટલીક વાર્તાનાં સંદર્ભમાં)

ડો. બી.એમ.ગામીત

એસોસિએટ પ્રોફેસર (ગુજરાતી વિભાગ)

શ્રી પારેખ સાયન્સ,આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,મહુવા

પ્રસ્તાવના:

વીસમી સદીથી આરંભાયેલી ટૂંકીવાર્તાએ સાબિત કર્યું છે. કે ટૂંકીવાર્તાના સ્વરૂપમાં અનેક શકયતાઓ રહેલી છે. વીસમી સદીની બીજી પચ્ચીસીમાં વસ્તુલક્ષી અને ભાવનાશીલ વાર્તાઓ લખાતી પાત્રોની સંવેદના, જીવનનામૂલ્યો તેમાં વણી લેવાતા હતાં. ધૂમકેતુ, દ્વિરેફ અને જયંતખત્રી જેવા સર્જકો ઊંચા શિખરો પર બિરાજમાન હતાં. ત્રીજી પચ્ચીસીમાં આધુનિક વાર્તાકારોએ ચૈતસિક વાસ્તવ, રૂપનિર્મિતિ અને સર્જનાત્મક ભાષામાં આલેખી તેમાં સુરેશ જોશી,મધુરાય, કિશોર જાદવ જોવા સર્જકો સફળ થયા ત્યારબાદ વીસમી સદીની ચોથી પચ્ચીસીમાં ટૂંકીવાર્તાએ કાયાપલટ કરી માત્ર વસ્તુલક્ષી નહિ કે માત્ર રૂપલક્ષી નહિ પરંતુ આ બંને વાનામાંના અનેકવિધ પરિમાણો અનેક અનેક શકયતાઓ જોવા મળી, વિષયસ્તુ–વિસ્તાર અને રૂપવૈવિધ્યને કારણે વાર્તા બંધિયાર પરિપાટીથી પરિષ્કૃત થઈને અવનવાં રંગરૂપ દર્શાવતી થઈ. ટૂંકીવાર્તાએ સાબિત કર્યું છે કે સંતુલિત સંયોજન વાર્તાને જીવંત રાખે છે. ટૂંકીવાર્તાનું સ્વરૂપ એની કળાકીય સજ્જતા સાથે સમૃદ્ધ છે. આ રળિયાત સમૃદ્ધિમાં સતત વાર્તાઓ આપનાર શ્રી મોહન પરમારનો ફાળો અદ્વિતિય છે. આધુનિકોત્તર ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા સાહિત્યની નોંધપાત્ર વાર્તાસંગ્રહોમાં 'નકલક', 'કુમ્ભી', 'પોઠ', 'અંચળો' જેવા વાર્તાસંગ્રહોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, વિવેચક, નાટ્યકાર તરીકે ખ્યાતનામ છે. તેમની ઘણી ટૂંકીવાર્તાઓને પારિતોષિકો એનાયત થાય છે. તેમની પ્રથમ વાર્તા 'સંકેત' અને છેલ્લી વાર્તા 'કાયાપલટ' છે. આ બે વાર્તાઓ વચ્ચે લખાયેલી વાર્તાઓના સર્જન વખતે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ અનુભવોમાંથી તેઓ પસાર થયા છે.

શ્રી મોહન પરમારની વાર્તાઓમાં દલિત નિરૂપણ:

શ્રી મોહન પરમાર નવમા દાયકાના ખમતીધર વાર્તાકાર રહયાં છે. દલિત જીવનનો પરિવેશ એમના લોકોની વેદના સંવેદનાઓ કે પરિસ્થિતિઓને લઈને એમણે સરસ ટૂંકીવાર્તાઓ આપી છે. નવલકથાકાર કરતાં વાર્તાકાર મોહન પરમાર વધુ લોક ભોગ્યતા તરફ કદમ માંડયા છે. તેમની વાર્તામાં અનુઆધુનિકતાનો ચમકારો દેખાય છે. શ્રી સુરેશ જોશીનો પ્રભાવ તેમના પર વિશેષ પડેલો દેખાય છે. ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાના વિકાસમાં સમયે સમયે થયેલા પરિવર્તનોને પ્રભાવે મોહન પરમારની વાર્તાઓમાં વિષયવસ્તુ અને રૂપરચનાનો સુયોગ કલાત્મક રૂપે થયો છે. તેમણે વાર્તાકળાની નવી દિશાઓ ઉઘાડી આપી છે. એમની સર્જકતા પ્રત્યેક સંગ્રહે સબળ બનતી ગઈ છે. શ્રી મોહન પરમારની વર્તાની વિશેષતા કથનને અનુરૂપ, ભાષાભિવ્યકિત, ગ્રામ પરિવેશ કે દલિત

સમાજની વાર્તાઓમાં થતા બોલી પ્રયોગ પણ કઠે નહિં એ રીતે વ્યકત થવા પામ્યાં છે. અહીં તેમની કેટલીક વાર્તાઓમાં દલિત નિરૂપણ થયા પામ્યું છે તે તપાસવાનો ઉપક્રમ છે.

'હિરવણું', 'આંધુ' અને 'નકલંક' જેવી વાર્તાઓમાં દલિત પાત્રોની ઉદાત્તતા જોવા મળે છે. દલિત પણ માનવ છે અને માનવીય ગુણલક્ષણોથી ભર્યો ભર્યો છે. દલિતના જીવનમાં ય પ્રેમ, પરોપકાર, દયા, ઉદારતા જેવા સારા અને અહંકાર, વેર, ક્રોધ, લોભ જેવા નરસા માનવભાવો ભારોભાર ભર્યા છે. શ્રી મોહન પરમારની વાર્તાઓમાં એમના સામાજિક અને કૌટુબિંક તેમજ આર્થિક અને વ્યવસાયિક જીવનનાં આગવા નિજી સંવેદનો પ્રગટતા જોવા મળે છે. તેમની પાસેથી દલિત સિવાય ગ્રામચેતનાની કે નગરચેતનાની ઉત્તમ વાર્તાઓ પણ મળે છે.

'હિરવણું' વાર્તામાં જીવીની મનઃસ્થિતિઓ હિરવણા સાથે આરંભથી અંત સુધી સહજપણે જોડાયેલી રહે છે. આ વાર્તામાં નારી હદયની સંકુલતાને પણ વાચા મળી છે. જીવી અને ગોવિંદ બંને પતિ–પત્ની છે. દલિત છે. ગામડાનું જીવન–જીવતી જીવી હિરવણા પર કામ કરતી જીવી પર ગામના ઠાકોર ગલબાજી ત્યાં શેરીમાં આવી જીવી સાથે મઝાક–મશ્કરી કરી હેરાન કરતો એકવાર ગોવિંદ તેના પર ગુસ્સે ભરાય છે. ત્યારે જીવી તેના પર વારી જાય છે. પરંતુ અહીં પરિસ્થિતિ લેખકે અલગ જ દર્શાવી છે. જે ગલબાની હાજરીથી જીવી અકળાતી એના જ આગમન માટે હવે ક્ષણે–ક્ષણે આંખ ઊંચી કરીને સામેના ઘર તરફ જોતી રહે છે. ગલબાની ગેરહાજરીથી જીવીની સ્વસ્થતાને એના હિરવણાની જેમ રફે દફે કરી નાંખે છે. અહીં લેખકે હિરવણાના પ્રતીક દ્વારા જીવીની મનઃસ્થિતિને સુંદર રીતે આલેખી છે. છેલ્લે લડતા–ઝગડતા કૂતરાનું અચાનક ઘસી આવવું તેમજ લીમડા નીચે પડેલા હિરવણાને રદે–ફદે કરી નાખવું, તે ઘડીએ તેમને હાંકવાની હામ ખોઈ બેઠેલી જીવી સૂનમૂન બની જાય છે. કાંઈ કારણ? – આમ દલિત દંપતિની મનઃસ્થિતિ તેમનું જીવન કઈ રીતે જીવાય રહયું છે તેનો ચિતાર લેખકે અહીં આપ્યો છે.

વાર્તાની શરૂઆતમાં જ પુત્ર ગણપતે ધૂળમાં બેલું પાડી નાંખ્યું, તેથી ખિજાઈ ઉઠેલો ગોવિંદ પત્ની પર ગુસ્સે ભરાય છે. "બસ, હિરવણું આપું છ તાણનું તો કાંય હૂજતું નથી તનઅ...." જીવીએ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કર્યું. પરંતુ અહીં જીવીનો દેખીતો કોઈ વાંકગુનો ન હોવા છતાં કામગીરી અને કુટુંબ વત્સલ પત્નીને દબડાવતા ગોવિંદનું આ પ્રકારનું વર્તન તેની મનઃસ્થિતિનું વર્ણન રજૂ કરે છે. તો બીજી તરફ જીવી પણ પતિના વર્તનમાં આવેલી બેચેની અનુભવે છે. તે સ્વગત બોલે છે. "જોનઅ આ ! કુણ જોણ શુંય મનમાં ભરઈ જયું છે....વેચીનઅ આયા તાણના ઘૂરીઓ કર્યા કરઅ છ." (૨)

તે દિવસે સીમમાં પોતાની ઘોડી શોધવાના બહાને જીવી પાસે આવેલો ગલબાજી કહેતો હતો.." તમે આંયથી ઘોડીનઅ જતી જોઈ ? ધોળી ઘોડી હતી તમારા જેવો જ વાન !" (૩) ત્યારે તો જીવી તેને ભગાડે છે. એ પછી જીવીના વાસમાં ગલબાજીના આંટાફેરા વધી ગયેલા. જીવી લીમડા નીચે હિરવણું લઈને બેઠી હોય ને ગલબાજી 'અલ્યા ચુનો છઅ કઅ...' એમ બોલીને જીવી સામે ખોંખારો ખાતો ખાતો ચુનાની(પાત્ર) ઓસરીમાં જઈને બેસે. ચુનો હાંફોળો–ફાંફળો ખાટલો ઢાળે. બીડીની ઝૂડી લઈને આવે ને પછી તો પશો, સવો,જેઠો બધાય આવીને બેસે બીડીઓ ચૂસતા જાય અને વાતોના તડાકા મારતા જાય. બધાય ગલબાજીની વાતો હેતથી સાંભળે. વાતો કરતાં

કરતાં ગલબાજી જીવીની સામે આંખના ઉલાળા કરે ને જીવી કટાણું મોં કરીને ખિજાતી જાય. ચુનો ટોળમાં પૂછે– 'હેં દરબાર! તમારી પેલી ધોળી ઘોડી પછઅ મળી ?'

'મળશી જ તો, જઈ જઈનઅ ચ્યાં જવાની છ !' ગલબાજી જીવી સામે એકીટસે તાકી રહે. જેઠો, સવો, પશો ફીફી કરે ત્યારે જીવીને થાય કે 'આ આપડાવાળા જ નકોમા છ, પછઅ ઈનો, હું વાંક ?'

આ બાબત ગોવિંદના ધ્યાનમાં આવતાં ગોવિંદ ખિજાઈને તેને ટકોર કરે છે કે 'ઘરમાં બેહતી હોય તો !' પણ જીવી તેની સૂચનાનો અમલ ન કરે કહે : 'ચ્યમ આંય હું છઅ.....પણ ગોવિંદની ડારામણી આંખો જોઈને વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આવતા તે હિરવણું લઈને ઘરની પછીતે છાંયડામાં બેસે છે. ત્યાં જીવી પર નજર પડતાં ઘેર જવા નીકળેલો ગલબાજી તેને ઉત્તરાયણ પર પતંગ ચગાવવા 'દોરા આલવા પડશી' એવી માંગણી કરે છે. ત્યારે જીવી પણ હસતું મોઢું રાખીને હા પાડે છે. 'તમનઅ ઉં દોરા નંઈ આલુ તો કુનઅ આલશીં ! લૂમખે લૂમખે લઈ જજો'

ગલબાજી ખુશ થતો ગયેલો. એકવાર જીવી હિરવણું લઈને લીમડા નીચે બેઠી હતી તે વેળા તેના માથા પર ચરકી ગયેલા કાગડાને જીવી મોટેથી સંભળાવી દે છે. એમાં કાગડાની અશોભનીય ચેષ્ટાખોરી હસતે મુખે સાંખી લે તે પણ લેખકે પ્રતીકાત્મક રીતે જ મૂકી આપી છે.

આ પ્રસંગે સુસવાટા મારતો કયાંકથી દોડતો આવેલો ગોવિંદ હિરવણાને લાત મારીને બધું જ રદેફદે કરી નાખે છે. આંગળી ચીંધીને જીવીનો વાંક બતાવી શકાય નહિ પણ ગલબાજી સાથેના તેના વર્તન વ્યવહાર અંગે શંકાને કારણે ગોવિંદ આ પ્રમાણે કરતો રહે છે. આવી મનોદશાથી અકળામણ અનુભવતાં ગોવિંદની તીવ્ર પ્રતિક્રિયા હિરવણાને લાત મારવી એ ઘટનામાં અને જીવી પણ બમણા જોરથી બેલા પર ઝનૂનપૂર્વક આડું ઝીકયા કરે છે. તે ઘટનામાં પણ તે અછતી રહેતી નથી. પરંતુ પતિના ક્રોધથી જીવી થોડી ડરી ગઈ. બેલા પર પડતાં આડાના ઘા જાણે એ પોતાની છાતી પર ઝીલી રહી હોય તેમ એને લાગ્યું.

જીવી અને ગોવિંદના આડા એકબીજા સાથે અથડાય છે. તેથી ગાલમાં ખંજન પાડતી જીવી તથા ગોવિંદ ખિલખિલાટ હસી પડે છે. અને વાતાવરણ હળવું ફૂલ બની જાય છે. નિર્દોષ હાસ્યનો સૂચિતાર્થ એ છે કે બેમાંથી એકેયના પેટમાં પાપ નથી. પણ અવારનવાર એવું કાંઈક બને છે કે હિરવણું અસ્તવ્યસ્ત થયા કરે છે. રમણભમણ થઈ ગયેલું હિરવણું તેની હાલકડોલક અસ્વસ્થ મનઃસ્થિતિને સંકેત છે.

ગોવિંદ બીજાની દાઝ જીવી પર ઉતારે લોકવાડાથી ગભરાતો ગોવિંદ તેને માંડમાંડ ધીરજ ધરવા સમજાવે છે. આ તરફ ગલબાજીની ચેષ્ટાઓ વધતી જ જાય છે. એકવાર ગોવિંદની ગર્ભિત ધમકીથી ગલબાજી દેખાતો નથી. ગોવિંદ સાંજે આવીને ગલબાજી આવ્યો કે નહિં? તે પૂછે છે. ત્યારે જીવી ના પાડે છે. જીવીને મનોમન એવું છે કે ગોવિંદ પછેડીઓ વેચવા જશે ત્યારે તેની ગેરહાજરીમાં પેલો ગલબાજી આવી ચડશે તો ? એવો ભય મનમાં રહયાં કરે છે. પછીતો ગલબાજી દેખાતા નથી ત્યારે જીવીની સ્થિતિ વાર્તાકારે અલગ જ દર્શાવી છે. બેચેની અનુભવતી જીવી હિરવણું લઈને ચૂનાના ઘર સામે નજર માંડીને બેસી રહે છે. પણ પછી જાણે કોઈકના

આગમનની ઈંતેજારી અદમ્ય બની ગઈ હોય તેમ પછીતથી થોડી આગળ ચાલીને વાસના નાકે પૂરા થતાં રસ્તા પર ઊંચી ઊંચી થઈને તે જોયા કરે છે. થાકીને તે ધનીને પૂછતી હોય એ રીતે સ્વગત બોલે છે : 'કે'ન અલી ધની ! ગલબાજી હમણાથી અ્યમ આવતાં નથી ? (૪)

અજાણપણે તેના પગ ચુનાના ઘર તરફ વળે છે. વાર્તાના અંતે લડતા–ઝગડતા કૂતરાનું અચાનક ધસી આવેલું ટોળું લીમડા નીચે રેઢા પડેલા હિરવણાને રદેફદે કરી નાંખે છે. તેને હાંકવાની હિંમત ખોઈ બેઠેલી જીવી સૂનમૂન બની જાય છે. ખરા અર્થમાં જીવી મોકળાશ ઝંખે છે, અવકાશ ઝંખે છે. મુકિતની શોધ છે પછી ભલેને એ વિનાશકારી હોય ! સ્ત્રી હૃદયની ઝંખના કેવી તીવ્રત્તમ છે. શ્રી જયેશ ભોગાયતા જણાવે છે કે, "નિશ્ચિત ગતિથી વિપરીત દિશા તરફની સ્ત્રી રદયની ઝંખના, મનપસંદ વિશ્વની ઝંખના દર્શાવે છે. નાની એવી મનવાંછિત ઈચ્છાનું વિપરિત પરિણામ સ્ત્રી હૃદયની અલ્પાયું ઝંખનાનું સંકુલ ચિત્ર રજૂ કરે છે." (૫) આમ, વર્તાની શરૂઆતથી માંડીને અંત સુધી રમણભમણ થઈ જતું હિરવણું જીવીના અવચેતન–ચેતન સ્તરે ચાલ્યા કરતાં આંતરસંઘર્ષને વ્યકત કરે છે. જીવીએ પોતાની સગી આંખે પોતાનું હિરવણું રદેફદે થતું જોયું ત્યાંસુધી એ સહસંબંધક વિકસે છે. માય ડીયર જયુ નોંધે છે. "ઘટનાનું વાર્તાન્તરણ સાધવામાં લેખકની આ પ્રયુકિત આરંભથી જ સક્રિય થાય છે. તે આસ્વદ્ય બની રહે છે."(૬)

'નકલંક' વાર્તાસંગ્રહની 'આંધુ' વાર્તામાં વાર્તાકાર શ્રી મોહન પરમારે દલિત પાત્ર શના સેનમાની તેમજ પટેલ ભોળીદા વચ્ચેના આંતરિક આક્રોશને વર્તમાન અને અતીતની ઘટનાનું સંયોજન કર્યુ છે. ખરેખર તો શેનમો આફતમાં ભોળીદાનું રક્ષણ કરતો દર્શાવાયો છે. આખી વાર્તા ભોળીદાના મુખે કહેવાઈ છે. પત્નીના આગ્રહને વશ થઈને સ્ટેશન જઈ હટાયૈણું કરી પાછા પોતાને ગામ આવવા નીકળેલા ભોળીદા ભરવગડે રસ્તામાં અચાનક ધૂળના જોરદાર આંધીમાં ફસાઈ જાય છે. ત્યારે ખાસ્સી અડધી મજલ કાપવાની બાકી હતી. અધવચાળે જ આભ કાળું ડિબ્બાંગ થઈ ગયું. ધૂળની ડમરીઓ પવનનાં સૂસવાટા સાથે ઊડવા માંડી, સૂરજ વાદળમાં સંતાઈ ગયો. પછી તો ધોતિયુય રામાપીરની ધજાની જેમ હવામાં ફડફડ થવા લાગ્યું, પછી તો ભોળીદા ભગવાન પપર મનોમન ગુસ્સે ભરાય છે. જુઓ : ' હું ધાર્યું છઅ આ ભગવાનિયાએ ! હાળો જંપવા જ દેતો નથી. ગઈ સાલ દકાળ, નઅ ઉંણ આંધાંબાંધા રમતાં મેલ્યાં છઅ. શાંતિથી જીવવા દે બાપા!'

આવી પરિસ્થિતિમાં શના સેનમાની ઊંટ ગાડીને પોતાની અડોઅડ આવીને ઊભી રહી ગયેલી જોતાં જ તેમનાથી નેંહાકો નંખઈ જયો, એ ઘટના પણ અહીં મર્મસૂચકરૂપે રજૂ થઈ છે. આંધીથી બચવા ભોળીદા શનાની લારીમાં ભોળીદા ચડી તો ગયા પણ હાશ અનુભવવાને બદલે તેમનો ઉચાટ વધતો જાય છે. જયારે જયારે શનો ઊંટને સોટી ફટકારે ત્યારે ભોળીદાને એમ થાય છે કે જાણે પોતાને સોટી ફટકારી રહયો છે. તેનો જીવ ઊંચો નીચો થાય છે. તેના હાજા ગગડવા લાગે છે. એનું કારણ એ હતું કે એક વર્ષ પહેલા શનો ઊંટ માટે ભોળીદાના ખેતરમાંથી લીમડાના ઝાડ પરથી લીમડાનો પાલો પાડવા જતા તેને લેવા નહોતો દીધો. શનાને ધમકાવી તતડાવીને પાણી છલ્લો કરી દીધો હતો. એટલે હવે ભોળીદાને એમ થાય છે કે શનો પેલું વેર લેશે. શનાનો હાથ વારે ઘડીએ ધારિયા પર જતો હતો. તેને જોઈને ભોળીદાના તો જાણે હાતેય વાણ ડૂબી જતાં હોય એવી પ્રતીતી થાય છે.

અહીં વાર્તાકારે વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને અતીતની ઘટનાને જોડીને ભયભીત શંકાગ્રસ્ત વ્યગ્રતા–વિવશતાને રજૂ કરી છે.

વાર્તાને અંતે આંધામાં ઊથલીને રસ્તા વચ્ચે પડેલા ઝાડની ડાળ ખસેડવા જતાં ભોળીદા નીચે દબાઈ જતા તેને એમાંથી શનો બચાવી લે છે. એક દલિત પાત્રની ઉદારતા અહીં લેખકે આલેખી છે.

'નકલંક' વાર્તા સંગ્રહની 'કોહ' વાર્તા પ્રતીકાત્મક રીતે રજૂ થયેલી જોવા મળે છે. આ વાર્તાનું મુખ્યપાત્ર મણો છે. જે દલિતવર્ગના મજૂર તરીકે આલેખાયો છે. મણો દીન–હિન–દલિત છે. નિમ્ન જ્ઞાતિનો છે. ઉચ્ચ વર્ગના લોકોની મનોદશાથી અવગત છે. એક માણસ, બીજા માણસની ધૃણા કરે, તિરસ્કાર કરે એ એને સમજાતું નથી. પરંતુ કયારેક પરિસ્થિતિવશ સાંખી પણ લે છે. તો કયારેક સણસણતો જવાબ પણ આપી દે છે. ચમાર જ્ઞાતિની આ વ્યકિત મણો પોતાને કોઈ ચમાર કહીને ઉતારી પાડે તેય ગમતું નથી. એ ખેતરમાં પાકને પાણી પીવડાવવા વપરાતા કોહને બનાવવામાં માહિર છે. કાબેલ છે. પરંતુ એને દુઃખ એ વાતનું છે કે એક તરફ લોકો એના આવા હુન્નરનો હોંશે હોંશે સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ માણસ તરીકે એને સ્વીકારી શકતાં નથી. કામ એનું સૌને ગમતું હોય પણ જ્ઞાતિનો બાધ સૌને નડે છે એટલે વાર્તાને અંતે મણો મનોમન જે ઉચ્ચારણો કરે છે તે જુઓ ; 'મારો કોહ ઈમના કૂવામાં પેઠો તોય ઈમના મનનું અંધારૂં રામ જાણઅ ચાણઅ ઉલેચાશે ?' (૭)

'નકલંક' વાર્તા સંગ્રહની 'નકલંક' વાર્તામાં સામાજિક વિશિષ્ટ પરિવેશ તેમજ સામાજિક વાસ્તવનું સૂક્ષ્મ અને સહજ મનોવિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. ".....તૂટેલા તારને વેજા પર મૂકીને એણે વણવા માંડયું....જે જગ્યાએ તાર તૂટયો હતો, ત્યાં ચીરૂ દેખાતું હતું. ઊંચા નીચા થતાં રાચ અને કાપડ પર ઠોકાતી ફણી કાંતિને અત્યારે અળખામણા લાગી રહયાં હતાં. એનો પગ જોરદાર રીતે પાવડી પર ઠોકાયો. ફટાક કરતી રાચને બાંધેલી દોરી તૂટી ગઈ. રાચ વેજા પર લબડી પડયા...ઘડીભરતો એણે લમણે હાથ મૂકી દીધા. અમદાવાદ સાંભરતું હતું. પોતે સાળ સાથે નહિં ગોઠવાઈ શકે તેવું તેને લાગ્યું." (૮)

આ રીતે વાર્તાનો ઉઘાડ રજૂ કર્યો છે. અમદાવાદમાં મિલ બંધ થતાં શહેરથી ગામડે આવેલા વણકર નાયકના પરિવેશમાં લઈ જાય છે. હાલમાં ગામડામાં રાચ પર વેજા વણવાનું ગમતું નથી ને ફાવતું પણ નથી. પત્ની રાધા અને પુત્રી રમા સાથે તે ગામડાના વાસમાં ક મને રહે છે. મુખી મંગળદાસ પોતાના ખેતર પર કામે જોતરે છે. તો મુખીની પત્ની સુંદર દીવા પણ અકસ્તાતે માધ્યમિક શાળાની–કાંતિની સખી નીકળે છે. મંગળ મુખી આ જાણે છે. પણ એવું જાણતો નથી કે દીવાને નાયક કાંતિનું આકર્ષણ છે. અને કાંન્તિ પણ સહચારથી દીવા જીતી લે છે.મુખીનો ભાઈ સેંધો તેની ભાભી દીવા પર આશકત થયો છે. પણ દીવાને તો માત્ર કાંતિની પ્રાપ્તિમાંથી હૃદયશાંતિ જોવા મળે છે. મંગળ મુખીની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ દીવા કાંતિને ઝાંખા પરોઢિયામાં આવી, સમાગમ માટે સ્પષ્ટ નોતરે છે. કાંતિ પણ પરકીયાગમન માટે તત્પર છે. પણ ભજનના વાતાવરણ વચ્ચે, પત્ની રાધાના પ્રેમભોગના પ્રસંગોનું સ્મરણ થતાં દીવા સાથેના સમાગમસુખને ટાળે છે. એટલું જ નહિ મુખીને ત્યાં જવાનું બંધ કરી દઈ હવેથી વણવાનુ જ કામ કરવાનો નિશ્ચય

કરે છે. ત્યાં જ ભજનિક દોસ્ત દલાની વહુ બેની સમાચાર આપે છે. ભરભાંખળે સેંધાભૈએ મુખીની વહુની લાજ લીધી ! પછીનું નિરૂપણ સુંદર રીતે વાર્તાકારે આલેખ્યું છે. જુઓ: "હેં....! રાધાને બદલે કાંતિ બોલ્યો. એણે જોરથી પાવડી પર પગ પછાડયો. ને જેવો પગ દબાવ્યો તેવી જ રાચની દોરી તૂટી ગઈ. રાચ વેજા પર લબડી પડયાં હતાં." (૯)

શરૂઆતમાં રાચની દોરી તૂટવી, તેમજ અંતમાં પણ રાચની દોરી તૂટલી–અનેક અર્થછાયાઓને પ્રગટ કરે છે. હવે નાયક કાંતિ નિષ્કલંક છે. ભજન દ્વારા વાર્તાકાર કાંતિના માનસનું પરિવર્તન કરાવવા ઈચ્છે છે.તેવી દલાની આ ભજન પંકિતઓ ચાડી ખાય છે. 'મેરૂ રે ડગે પણ જેના મનડાં ડગે નૈ પાનબાઈ....' અહીં કાંતિને ડગાવવા મથતી કોલેજિયન યુવતીની મીઠી નજરનો પ્રસંગ પણ માણવા જેવો છે. આના કરતાં 'દેખો છો ડુંગર છતાં કાં ચડો' ની અસરમાં કાંતિ પોતાને ખીણમાં ગબડી પડયાનું અનુભવે છે.

શ્રી રઘુવીર ચૌધરી કહે છે કે, "કાંતિની દયિત વાસનાને મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણનો વિષય બનાવ્યા પછી પણ વણકરવાસના ખાતે સચ્ચાઈની સારી એવી મૂડી જમા રહેશે."(૧૦)

રાધાએ પણ અગાઉ કાંતિની બેચેની જોઈને કહેલું 'રૂદિયું ખોલો તો કાંક ખબર પડે' આમ વાર્તાને અંતે મૌન અર્થવાચક બની રહે છે. કાંતિના આંતરમનની છૂપી વેદના, ઝંખના પીડા વાર્તાકારે અહીં વ્યકત કરી છે.

અહીં મેં શ્રી મોહન પરમારની વાર્તાઓ 'હિરવણું', 'કોહ','નકલંક', 'આંધુ' વાર્તામાં દલિત નિરૂપણ આલેખી માનવીની વ્યથા, વેદના, અસમજંસતા, પ્રેમ, ઈર્ષ્યા, તેમનું દામ્પત્યજીવન તેમની ઉદારતા તપાસવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

પાદટીપ

૧. ધૂમકેતુ 'સાહિત્ય વિચારણાં' ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન પ્રકાશન– અમદાવાદ–૧૯૬૯ પૃ.ક.૨૫૧,૫૩
૨. પરમાર મોહન 'નકલંક' લોકપ્રિય પ્રકાશન–૧૧૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ પ્ર.આ.સપ્ટે.૧૯૯૧ પૃ.ક.૨૨૪.
૩. એજનઃ– પૃષ્ઠ ક્રમાંક–૨૨૫.
૪. એજનઃ– પૃષ્ઠ ક્રમાંક–૨૪૬.
૫. સંપા.વટાવવાળા હરીશ 'મોહન પરમાર' : વાર્તા આસ્વાદ અને અધ્યયન–રન્નાદે પ્રકાશન–૫૮/૨, બીજા માળે, જૈન દેરાસર સામે, પતાસા પોળ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ–પ્રથમ આવૃત્તિ સપ્ટેમ્બર–૨૦૦૮,પૃષ્ઠ ક્રમાંક–૧૪૬.
૬. માય ડીયર જયુ– 'મોહન પરમારની વાર્તાસૃષ્ટિ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ, રીલિફ રોડ–અમદાવાદ– પ્રથમ આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ક્રમાંક–૧૦
૭. પરમાર મોહન 'નકલંક' લોકપ્રિય પ્રકાશન–૧૧૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ–પ્ર.આ. સપ્ટેમ્બર–૧૯૯૧ પૃષ્ઠ ક્રમાંક–૧૮૩

૮. એજનઃ– પૃષ્ઠ ક્રમાંક–૦૧.

૯. એજનઃ– પૃષ્ઠ ક્રમાંક–૩૩.

૧૦. સંપા.વટાવવાળા હરીશ 'મોહન પરમાર' : વાર્તા આસ્વાદ અને અધ્યયન–રન્નાદે પ્રકાશન–૫૮/૨, બીજા માળે, જૈન દેરાસર સામે, પતાસા પોળ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ–પ્રથમ આવૃત્તિ સપ્ટેમ્બર–૨૦૦૮,પૃષ્ઠ ક્રમાંક–૫૩.

SHREE BALVANT PAREKH EDUCATION TRUST

Organises

AN INTERNATIONAL CONFERENCE

“ The 1st Multidisciplinary conference on Emerging Trends in sustainable Development”

15th & 16at Feb 2024

ઈ–કોમર્સ,

'' ૨૧મી સદીનું આધુનિક વાણિજય''

પ્રસ્તુત કર્તા

શ્રીમતી કે.જી.ભટ્ટી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (કોમર્સ વિભાગ)

શ્રી પારેખ સાયન્સ,આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,મહુવા

Mo. 9924352797 E-mail- kiranamreliya1121@gmail.com

"એકવીસમી સદીનું આધુનિક વાણિજય"

ઈ–કોમર્સ (ઈલેકટ્રોનિક કોમર્સ) ઓનલાઈન સેવાઓ અથવા ઈન્ટરનેટ પર ઈલેકટ્રોનીક રીતે ઉત્પાદન, ખરીદ–વેચાવાની પ્રવૃત્તિ છે. તેમાં ઈ–કોમર્સએ મોબાઈલ કોમર્સ, ઈલેકટ્રોનીક ફંડટ્રાન્સફર, સપ્લાય ચેઈન મેનેજમેન્ટ, ઈન્ટરનેટ માર્કેટીંગ, ઓનલાઈન ટ્રાન્ઝેકશન પ્રોસેસીંગ, ઈલેકટ્રોનીક ડેટા ઈન્ટરચેન્જ(EDI), ઈન્વન્ટરી મેનેજમેન્ટ સિસ્ટમ અને ઓટોમેટીક ડેટા કલેકશન સિસ્ટમ જેવી ટેકનોલોજીઓ પર આપણને આગળ વધારે છે. ઈ–કોમર્સ એ ઈલેકટ્રોનીક ઉદ્યોગનું સૌથી મોટું ક્ષેત્ર છે.

આ બધાજ ઈન્ટરનેટ કમ્પ્યુટર એકબીજા સાથે જોડતું એક નેટવર્ક એટલે કરોળિયાના જાળા જેવું જાળું છે. આપણા દસ્તાવેજ કે ખાનગી ફાઈલોનું એક બીજા સ્થળે પહોંચાડી શકીએ છીએ આપણે તરત જ ઘરે બેઠા જરૂરી માહિતી મેળવી શકીએ છીએ આપણા નાણાંકીય વયવહારો ઘરે બેઠા કરી શકીએ છીએ આપણી કોઈપણ વસ્તુ ઘરેબેઠા ખરીદી કે વેચી શકીએ છીએ આપણો ઈન્ટરનેટ દ્વારા સમયનો પણ બચાવ કરી શકીએ છીએ જે સમયનો બીજે ઉપયોગ પણ કરી શકીએ છીએ.

આ ઈન્ટરનેટ શું છે ? આ ઈન્ટરનેટ એવુ છે કે, લાખોની સંખ્યામાં કોમ્પ્યુટર જોડાયેલા છે. આ કોમ્પ્યુટર પાસેથી જરૂરી માહિતી મેળવી શકીએ છીએ. આપણી માહિતી પ્રસારિત કરી અન્યને જાણ કરી શકીએ છીએ. ઈન્ટરનેટ માટેની મુખ્ય સાધન–સામગ્રી તરીકે કોમ્પ્યુટર છે. ઈન્ટરનેટ સાથે જોડાણ હોવું જરૂરી છે. આવુ જોડાણ ઈન્ટરનેટ સર્વીસ પ્રોવાઈડર (ISP)દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) ઈ–કોમર્સની શરૂઆત સૌપ્રથમ અમેરીકાના સંરક્ષણ મંત્રાલય દ્વારા ૧૯૬૯મા (Acapa Net) ની સ્થાપના કરી તેમાં ફકત ચાર કોમ્પ્યુટરને જોડવામાં આવ્યા હતા. તેમાં (Acapant = Advanced Research Project Agency Network) આ પ્રોજેકટ સાથે લશ્કરી સંશોધન કરતી યુનિવર્સિટીઓ સંકળાયેલ હતી. ત્યારબાદ ઈ.સ.૧૯૭૧ સુધીમાં ૨૪ કોમ્પ્યુટર અને ઈ.સ.૧૯૭૪માં ૨૦૦ કોમ્પ્યુટર એકબીજા સાથે જોડાયેલા હતા. અમેરીકાનાં નેશનલ સાયન્સ ફાઉન્ડેશન સંશોધન માટે પોતાના ફાસ્ટ નેટવર્ક (NSF NET) શરૂ કર્યા.

ત્યારબાદ કેલીફોર્નિયાના સ્ટેટ એસેમ્બલીના યુટિલિટિઝ એન્ડ કોમર્સ કમિટીનાં પ્રિન્સિપાલ કન્સલ્ટન્ટ રોબર્ટ જેકબસન દ્વારા આ ઈ–કોમર્સ સમિતિના અધ્યક્ષ ગ્વેનમરે (DLA) દ્વારા હાથ ધરવામાં આવી તેમણે ૧૯૮૪માં શરૂઆત કરી હતી. ધંધાની પરંપરાગત કાર્યપદ્ધતિ અને આધુનિક પદ્ધતિ છે.

બધાજ વ્યવહારો માનવી દ્વારા કાગળ પર થાય છે. જેમકે બિલ બનાવવા, ઓર્ડર લખવા, હિસાબ રાખવા વગેરે આમ, ધંધાના દરેક કામ માનવી દ્વારા કાગળ પર કામ થાય છે. પ્રણાલીગત વેપારમાં બધીજ ક્રિયાઓ માણસે જાતે કરવી પડે છે.કયારેક ભૂલ થાય તો સુધારવી પડે છે.

પરંતુ ઈ–કોમર્સની શરૂઆત થતા વેપારમાં ખુબજ મોટા પ્રમાણમાં જડપથી લાભ થયો, ઓર્ડર મોકલવો, નાણાંની લેવડ–દેવડ, હિસાબો રાખવા વગેરે કોમ્પ્યુટરની મદદ દ્વારા ઝડપથી થવા લાગ્યુ. જેથી સમયનો બચાવ કરી શકયા. ઈ–કોમર્સમાં વ્યવહારો ખાસ પ્રકારના સોફ્ટવેરની મદદથી કરવામાં આવે છે.

સ્વરૂપઃ–

ઈ–કોમર્સને બે વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. પ્રથમ કેટેગરીમાં તાત્કાલીક ઓનલાઈન વપરાશ માટે ડિજિટલ સેવાઓનો ઓર્ડર આપવાથી દરેક સ્થળે જરૂરી માહિતી પહોંચાડવા સુધીનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જયારે બીજા વિભાગમાં પ્રકૃતિ પર આધારીત છે. સંસ્થાકીય સ્તરે, મોટા કોર્પરેશન, નાંણાકીય સંસ્થાઓ, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રિય સ્તરે ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ બહોળા પ્રમાણમાં થાય છે.

ઈ–કોમર્સમાં સરકારી નિયમનઃ–

જુદા–જુદા દેશોમાં સરકારના નિયમન કાર્ય કરવામાં આવે છે. ઓસ્ટ્રેલીયા ઈલેકટ્રોનક વાણિજય માટે **'ઓસ્ટ્રેલિયન કોમ્પિટેશન એન્ડ કન્ઝ્યુમર કમિશન'** નિયમન કરે છે. યુરોપિયન યુનિયને ૨૦૧૫–૧૬માં ઈ–કોમર્સનાં વિકાસમાં નોંધપાત્ર વિકાસ કર્યો તેમજ EU સ્પર્ધાનાં નિયમોના પાલનને પ્રોત્સાહન આપે છે.

યુનાઈટેડ કિંગડમમાં **ફાઈનાન્શિયલ સર્વિસિસ ઓથોરિટી** (FSA) ૨૦૧૩માં (PRA) અને (FKA) ઓથોરીટી બદલી યુ.કે.એ **પેમેન્ટ સર્વીસ રેગ્યુલેશન્સ ૨૦૦૯** (PSRS) દ્વારા PSD નો અમલ કર્યો યુરોપિયન કમિશને ૧ નવેમ્બર–૨૦૧૨ સુધીમાં PSD નો અમલીકરણ કરવામાં આવ્યો.

ભારતમાં **ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી એકટ–૨૦૦૦** થી ઈ–કોમર્સને મૂળભૂત રીતે લાગુ કરી તેને નિયંત્રિત કરે છે.

ચીનમાં **૨૫ સપ્ટેમ્બર–૨૦૦૦**માં **પીપલ્સ રિપબ્લિક ઓફ ચાઈના** એ ટેલિકોમ્યુનિકેશન રેગ્યુલેશન્સ નિયમનની શરૂઆત કરી હતી.

વૈશ્વીક વલણોઃ–

ઈ–કોમર્સ વિશ્વભરમાં નાના–મોટા વ્યવસાયો માટે એક મહત્વપૂર્ણ સાધન બની ગયું છે. તેમાં SMFS નાં માધ્યમથી બજારમાં માંગ અને પુરવઠામાં ચોકકસ કાર્યમાં ઈ–કોમર્સ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

ઈ.સ.૨૦૧૨માં ઈ–કોમર્સનું વેચાણ વિશ્વમાં પ્રથમ વખત $ ટ્રિલિયનમાં ટોચ પર હતું. તેમાં ઈ–કોમર્સમાં મોબાઈલનું સ્થાન સૌથી ટોચ ઉપર હતું. ઈ.સ.૨૦૧૪ થી ઈ.સ.૨૦૧૭ સુધીમાં બજારમાં ૨૫% હિસ્સો મોબાઈલ ઉપકરણનો હતો.

ભારતમાં ડિસેમ્બર–૨૦૧૭ સુધીમાં ૪૬૦ મિલિયનનો ઈન્ટરનેટ યુઝર ડેટાબેઝ છે. વિશ્વમાં ત્રીજો સૌથી મોટો વપરાશ કર્તામાં યુનાઈટેડ સ્ટેટસ અથવા ફ્રાન્સ જેવા દેશોમાં ઈન્ટરનેટનો પ્રવેશ ઓછો છે. તેમાં દર મહિને ૬૦ લાખ નવા પ્રવેશકર્તા છે. ભારતમાં ૭૫% ડિઝિટલ મારફતે ડેટાબેઝ એકઠો કરે છે. જે ભારતની બજારમાં ૨૦૧૬નાં ૨.૫% થી વધીને ૨૦૨૦માં ૫% થયા છે. તેમજ બ્રાઝીલમાં ૨૦૧૩માં ઈ–કોમર્સનું વેચાણ $ ૧૩.૩ બિલિયન હતું તે ૨૦૧૬માં $ ૧૭.૩ બિલિયન થયું હતું.

બજારો પર ઈ–કોમર્સની અસરઃ–

ઈ–કોમર્સમાં બજારોમાં સૌથી વધુ વધારો થઈ રહયો છે. તેમાં ઈ.સ.૨૦૧૫–૨૦૨૦માં ઓનલાઈન માર્કેટ ૫૬% હતા. તે ઈ.સ.૨૦૧૭માં વિશ્વભરમાં ઈ–કોમર્સનું વેચાણ $ ૨.૩ ટ્રિલિયન યુ.એસ.ડોલર જેટલું હતું. તેમજ વિકસિત–વિકાસશીલ દેશોમાં ઈ–કોમર્સ માટે સુરક્ષાએ પ્રાથમિક સમસ્યા છે. ઈ–કોમર્સ સુરક્ષા વ્યવસાયોને વેબસાઈટ ગ્રાહકોને અનધિકૃત, એકસેસ, ઉપયોગ, ફેરફાર અને વિનાશથી સુરક્ષિત કરે છે. તેનાથી રોજગાર પર અસર, ગ્રાહકો પર અસર, પર્યાવરણ પર અસર વગેરેના ઈ–કોમર્સને લીધે ઝડપી પરીવર્તન જોવા મળ્યું છે.

કોવિડ–૧૯ માં ઈ–કોમર્સઃ–

કોવિડ–૧૯ દરમિયાન લોકડાઉન થયુ હતું આ દરમ્યાન ઈ–કોમર્સમાં અભૂતપૂર્વ વિકાસ થયો. પહેલા વેચાણ ઓનલાઈન વેચાણનાં ૨૫% હતો. કોવિડ–૧૯ દરમિયાન અને ત્યારબાદ શોપિંગમાં ૧૦૦% જેટલો વધારો થયો. અમુક વિશ્વના દેશો કોવિડ–૧૯ પછી ઓનલાઈન ખરીદ–વેચાણને પ્રાધાન્ય આપ્યું.

ઈ–કોમર્સનો વિકાસઃ–

➡ ઈ.સ.૧૯૭૧માં આનો ઉપયોગ સ્ટેનફોર્ડે **આર્ટિફિશિયલ ઈન્ટેલિજન્સ લેબોરેટરી** અને **ટેકનોલોજીકલ વિદ્યાર્થી** વચ્ચે કરવામાં આવ્યો.

➡ ઈ.સ.૧૯૭૯માં માઈકલ એલ્ડ્રિચે પ્રથમ ઓનલાઈન શોપિંગ સિસ્ટમ શરૂ કરી.

➡ ઈ.સ.૧૯૮૧માં થોમસ હોલિડેઝ (યુ.કે.) એ (B2B)ની શરૂઆત કરી.

➡ ઈ.સ.૧૯૮૩માં કેલિફોર્નિયામાં ઈલેકટ્રોનીક કોમર્સની શરૂઆત થઈ.

➡ ઈ.સ.૧૯૮૪માં ગેટ્સહેડ્ એ (B2C)ની શરૂઆત કરી.

➡ ઈ.સ.૧૯૮૪માં એપ્રિલમાં યુ.એસ. અને કેનેડાએ ઈલેકટ્રોનીક મોલ શરૂ કર્યા.

➡ ઈ.સ.૧૯૯૫માં જેફ બેઝોસ દ્વારા એમેઝોન લોન્ચ કરવામાં આવ્યું.

➡ ઈ.સ.૧૯૯૯માં વિશ્વમાં ઈ–કોમર્સ $ ૧૫૦ બિલિયન થયું.

➡ ઈ.સ.૨૦૧૫માં તમામ ઈ–કોમર્સ વૃદ્ધિમાં અડધાથી વધુ હિસ્સો એમેઝોન ધરાવે છે. યુ.એસ.માં $ ૫૦૦ મિલિયન SKU વેચે છે.

➡ ઈ.સ.૨૦૧૬માં ભારત સરકારે BHIM UPI **ડિઝિટલ પેમેન્ટ ઈન્ટરફેસ** લોન્ચ કર્યુ તેમાં ઈ.સ.૨૦૨૦ સુધીમાં $ **બે–બિલિયન** ડિજિટલ પેમેન્ટ દ્વારા ભારતમાં વ્યવહારો થયા.

–:: ઈ–કોમર્સ વિકાસલક્ષી ચાર્ટ ::–

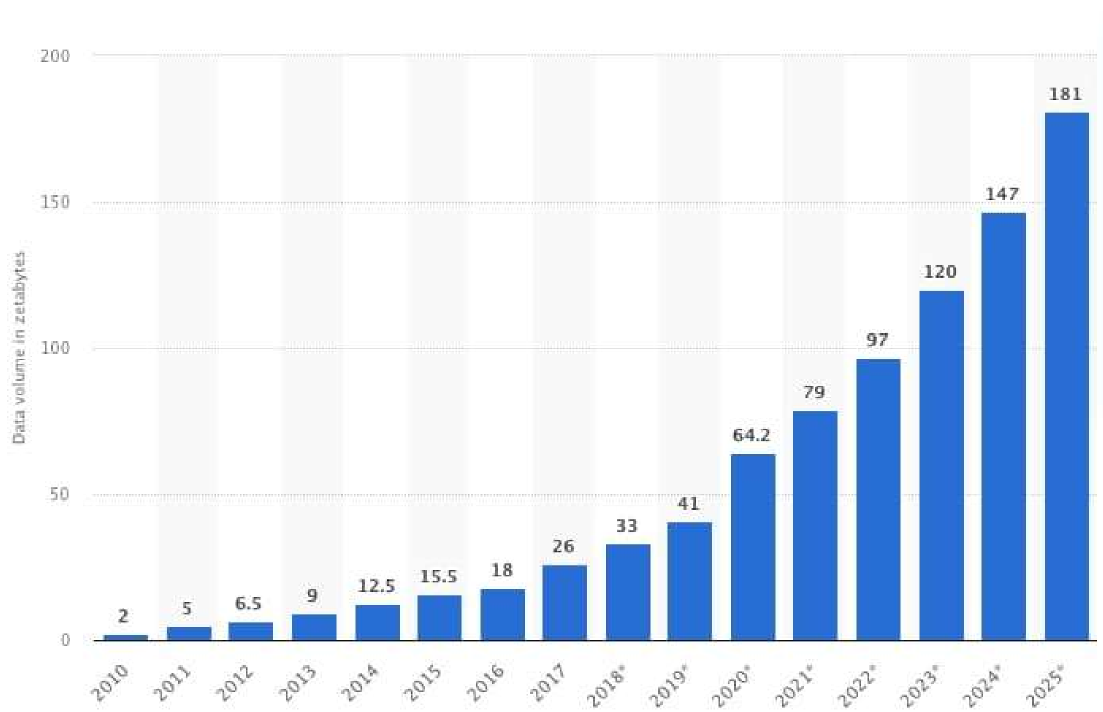

ઉપસંહાર :–

ઈ–કોમર્સ દ્વારા વિશ્વમાં ખુબ પ્રગતિ થઈ છે. તેમજ દરેક દેશ ટેકનોલોજીથી કામ કરે છે. ભારત દેશ પણ પ્રગતિના પંથે ખૂબ ઝડપથી આગળ વધી રહયું છે. ભારત દેશના તમામ નાગરીકો ટેકનોલોજીનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરીને ઈ–કોમર્સ, ઈ–માર્કેટીગનો પુરેપુરો લાભ લઈને દરેક નાગરીક ભારત દેશને વિકસિત દેશ માંથી વિકાસશીલ દેશ ઝડપી બનાવી શકે છે.

સંદર્ભઃ–

(૧) કીલેરી સંધ્યા દ્વારા ભારતમાં ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ થયેલ આંકડાઓ.

(૨) પશુમર્થી ભાસ્કર ડિસેમ્બર–૨૦૧૬ ઈ–કોમર્સ ડિમોનેટાઈઝેશનની અસરો.

(૩) પુર્ણા ભારતની ઈ–કોમર્સ રીટેલ લોજીસ્ટિકસ ગ્રોથ સ્ટોરી.

(૪) બોનોગ્લુ તુગ્બા (૨૬માર્ચ–૨૦૨૧) ઈ.સ.૨૦૧૪ થી ૨૦૨૪ સુધીમાં વિશ્વભરમાં છુટક વેચાણ.

(૫) ઈ–કોમર્સ ઓનલાઈન નાના બિઝનેસ એડમિનિસ્ટ્રેશન વગેરે પુસ્તકો માંથી તેમજ જુદા–જુદા પુસ્તકોમાંથી.

(૬) અગ્રવાલ કમલેશ ઈ–કોમર્સ ઈન્ડીયા ન્યુ–દિલ્હી.

सतत विकास के संदर्भ में सूरदास जी द्वारा भ्रमर गीत सार में लैंगिक समनता ।

नामः सिमरन कोठारी |

पदः शोध विधार्थी |

संस्थाः श्री वनराज आर्ट्स एण्ड कॉमर्स कॉलेज |

स्थलः धरमपुर, वलसाड |

प्रस्तावना :

सन् १९८७ में ब्रंट लैंड आयोग द्वारा सतत विकास की अवधारणा दी गई थी। ब्रंट लैंड नार्वे के प्रधानमंत्री थे। इस आयोग की रिपोर्ट में सतत विकास को पर्यावरण और विकास की एकता के रूप में परिभाषित किया गया हैं। इस आयोग का गठन पर्यावरणीय चुनौतियों का सामना करने के लिए किया गया था। सतत विकास शब्द की उत्पति "हमारा साझा भविष्य" नामक पत्र में हुई थी।

सतत विकास की परिभाषा :

सतत विकास वह विकास प्रक्रिया है जिसमें वर्तमान पीढ़ी अपने आवश्यकताओं की पूर्ति और आने वाली पीढ़ियों की आवश्यकताओं की पूर्ति को बिना नुकसान पहुँचाए करती हैं।

अर्थात,

पर्यावरण व परिस्थिति को संरक्षित रखते हुए जो विकास किया जाए, उसे सतत विकास कहते हैं। इस आयोग ने पर्यावरण व विकास दोनो को परस्पर अविभाज्य बताते हुए स्पष्ट किया कि पर्यावरण से तात्पर्य वह स्थान जहां हम रहते है तथा विकास वह क्षेत्र जो हम सब की स्थिति को सुधारने का प्रयास करते हैं। इस विकास में वर्तमान के साथ साथ भविष्य की आवश्यकता भी पूरी की जा सकती हैं।

सतत विकास की दो मुख्य अवधारणाएं हैं:

क) आवश्यकता की अवधारणा।

ख) विचारों की अवधारणा।

रियो डी जनेरियो में सतत विकास पर सन् २०१२ के संयुक्त राष्ट्र सम्मेलन का आयोजन किया गय। इसमें १९६ सदस्य देशों ने सतत विकास के १७ लक्ष्यों को शुरू करने का निर्णय लिया।

सन् २५ सितंबर २०१५ को संयुक्त राष्ट्र महासभा में १९३ सदस्य देशों ने १७ लक्ष्यों का एक संग्रह स्थापित किया। जिसे सतत विकास लक्ष्य के रूप में जाना जाता है। यह १ जनवरी २०१६ से लागू हुआ था। सारे लक्ष्य सामाजिक, आर्थिक एवं पर्यावरणीय के आधार पर है। इन लक्ष्यों को वर्ष २०३० तक सभी सदस्य देशों दवारा प्राप्त किया जाना चाहिए।

सतत विकास के १७ लक्ष्य है:-

१. गरीबी की पूर्णतः समाप्ति।
२. भूखमरी की समाप्ति।
३. अच्छा स्वास्थ्य और जीवनस्तार।
४. गुणवतापूर्ण शिक्षा।
५. लैंगिक समानता।
६. साफ पानी और स्वच्छता।
७.सस्ती और स्वच्छ ऊर्जा।
८.अच्छा काम और आर्थिक विकास।
९. उद्योग, नवाचार और बुनियादी ढाँचा का विकास।
१०. असमानता मे कमी।
११. टिकाऊ शहरी और सामुदायिक विकास।
१२. जिम्मेदारी के साथ उपभोग और उत्पादन।
१३. जलवायु परिवर्तन।
१४. पानी में जीवन।
१५. भूमि पर जीवन।
१६. शांति और न्याय के लिए संस्थान।
१७. लक्ष्य प्राप्ति में सामूहिक साझेदारी।

लैगिंक समानता:

लैगिंक समानता सतत विकास का लक्ष्य ५ हैं। इसके तहत लड़कियों और महिलाओं के साथ होने वाली सभी प्रकार के भेद - भाव को समाप्त करना और उन्हें शसक्त बनाने का उद्देश्य हैं। इसे प्राप्त करने के लिए हमे सभी महिलाओं के खिलाफ स्वार्जनीक और निजी क्षेत्रों में होने वाली हिंसा और यौन तथा अन्य प्रकार की हिंसा को समाप्त करने की आवश्यकता हैं। हमें महिलाओं के खिलाफ परंपरागत चली आ रही बाल विवाह और जबरन विवाह जैसे प्रथाओं का समाप्त करना हैं। राजनैतिक, आर्थिक और सार्वजनिक जीवन में सभी स्तरों पर निर्णय लेने के लिए महिलाओं की पूर्ण और प्रभावी भागीदारी होनी चाहिए। और उन्हें नेतृत्व के लिए सामान अवसर सुनिश्चित की जानी चाहिए। महिलाओं और पुरषों के बीच कोई भेद - भाव नहीं होना चाहिए। आज महिला कोई भी क्षेत्र में पीछे नहीं हैं।

उदाहरण के तौर पर दुनिया के ज्यादातर शेफ पुरुष हैं, और उन्होंने यह मान्यता तोड़ी है कि केवल महिलाएं खाना बना सकती हैं। वैसे ही मेरी कॉम जो एक बॉक्सर है, उन्होंने यह दिखाया है की महिलाएं भी लड़ सकती है, वह भी उतनी ही मजबूत होती हैं।

इस प्रकार सतत विकास एवं लैगिंक समानता का परिचय देखने को मिलता हैं। अब हमे यह देखना होगा की लैंगिक सामनता का प्रभाव किस प्रकार साहित्य पर पड़ता हैं? हिंदी साहित्य के भक्तिकाल के सगुण काव्यधारा के कृष्ण मार्गी कवि सूरदास ने अपनी रचना भ्रमर गीत सार में इसका सुंदर चित्रण निरूपण किया हैं।

सतत विकास के पाँचवें लक्ष्य लैगिंक समानता पर सूरदास जी ने जो भी लिखा हैं वो आज भी प्रासंगिक हैं, जिसका निम्नलिखित परिच्छेदो में वर्णन किया गया हैं।

लैगिंक समानता और भ्रमर गीत सार:

हिन्दी साहित्य के इतिहास में भक्तिकाल को स्वर्ण युग कहा गया हैं। इस काल के मूर्धन्य एवं महान संत तथा एक महान रचनाकार सूरदास जी हैं। इनका जन्म १५ वी शताब्दी में हुआ था। और इनकी मृत्यु १६ वी शताब्दी में हुई थी ।

इनकी उस समय की रचना आज के समय में कितनी प्रासंगिक हैं? इनके द्वारा रचित भ्रमर गीत सार आज के सतत विकास लक्ष्यों पर कैसे आधारित हैं? इन सभी सवालों का हल निन्मलिखित परिच्छेदों में देखेंगे। भक्तिकाल के शिरमोर कवि, रचनाकार सूरदास जी ने अपनी कृति भ्रमर गीत सार द्वारा लैगिंक समानता और महिलाओं के कल्याण एवं सशक्तिकरण का चित्रण किया है।

श्री कृष्ण मथुरा रहने के लिए चले जाते हैं और गोपियां ब्रज में अकेली हैं। गोपियां श्री कृष्ण के विरह में डुबी हुई हैं। मथुरा में श्री कृष्ण के सखा एवं संदेश वाहक उद्धव हैं। उद्धव श्री कृष्ण के साथ रहते हैं। श्री कृष्ण उद्धव को संदेश देते हैं की ब्रज जाओ और गोपियों को योग एवं निर्गुण की अरधना का संदेश देना।

श्री कृष्ण ने कंश का वध कर दिया था। श्री कृष्ण को मथुरा का राजशासन चलने के लिए मथुरा में रहना पड़ता था। और वे ब्रज नहीं जा सकते थे। श्री कृष्ण अपने ब्रज से, गोपियों से दूर होने के वजह से उदास थे। तब उद्धव श्री कृष्ण से ज्ञान की बाते करता हैं। श्री कृष्ण ने उद्धव से कहा की मुझे समझा रहे हो जाओ पहेले गोपियों को समझा कर आओ।

उद्धव ब्रज जाते हैं, और गोपियों से योग और निर्गुण की बाते करते हैं। तभी मध्यकाल के स्त्रियों को यहां सूरदास जी ने सशक्त नारी के रूप में चित्रित किया है। उद्धव पितृसत्ता पर आधारित थे। उद्धव गोपियों के प्रेम को नहीं मानते थे । ऐसे प्रेम को वह निरर्थक मानते हैं। और तभी गोपियां तर्क करती

हैं और कहती हैं तुम चले जाओ। मध्यकाल की स्त्रियों को तर्क करने का अधिकार नहीं था। परंतु सूरदास जी ने अपनी गोपियों को सशक्त एवं पुरुषवादी की विरोधी बतलाया हैं। गोपियां पुरुषवादी व्यवस्था और अपने अधिकार के लिए तर्क करती हैं। सामान्य नारी अपने प्रेम के लिए आवाज उठाती हैं।

मध्यकाल में सूरदास जी ने महिलाओं को इतना अधिकार दिया हैं, यह अपने आप में कल्पनीय हैं। उस समय एक स्त्री को पत्नी और माँ होने का अधिकार था । परंतु धार्मिक, प्रशासनिक, राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व्यवस्था में भाग लेने का अधिकार नहीं दी गई थी।

यहीं सूरदास जी के विचारों का दृष्टिपात होता हैं। सूरदास जी वह विचारक है, वह संत है, जो महिलाओं को तर्क करने की अनुमति देते हैं। और इसी तरह महिलाओं को सशक्त बनाते हैं।

अत: सूरदास जी गोपियों के सतत विकास लक्ष्य ५ के संदेशवाहक हैं। सूरदास जी ने मध्यकाल में भी गोपियों को उनके मन की बात रखने का मौका दिया, अपनी अभिव्यक्ति की आजादी दी। उन्होंने गोपियों को सशक्त और आत्मनिर्भर बनाया। जिसकी वजह से अंत में गोपियों के तर्क से उद्धव निरोत्तर हो जाते हैं और फलस्वरूप गोपियों के चरणों में समर्पण हो जाते हैं।

साहित्य समाज का दर्पण हैं। यहाँ सूरदास जी ने निर्गुण पर सगुण का विजय तो बताया ही हैं। साथ ही में यह भी बताया हैं की नारियों को बराबर का अधिकार मिलना चाहिए। नारियों को अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता मिलनी चाहिए। जिसे नारियां सशक्त हो जाएंगे । और हम सतत विकास लक्ष्य ५ की प्राप्ति कर सकेंगे।

उपसंहार :

यह आईना साहित्य के माध्यम से समाज में दिखाया गया हैं। इस प्रकार लैंगिक समानता का वर्णन भ्रमर गीत सार में वर्णित किया गया हैं। आज जो लैगिंक समानता की बात सतत विकास में की जा रही हैं, सूरदास जी ने इस बात का वर्णन अपने कृति भ्रमर गीत सार में हजारों वर्ष पहले कर दिया था।

संदर्भ:

१.https://youtu.be/vdlwo_RyKok?si=UiEjBK8gdGN_W7PW.
२.https://youtu.be/X5zHBCsz42I?si=3BKfE5nYiQ8vz997
३.https://youtu.be/YMIKrugQ60Y?si=NeqCTkaKyhPHg8Fb
४.https://youtu.be/prVZMynm_Os?si=0X8Z2WBk5QRLUUHV
५.https://www.youtube.com/live/Mwu4uLSSp8I?si=pDJaw5AnMYP_WVoj

सतत विकास का लक्ष्य के संदर्भ मे कबीर का शिक्षा दर्शन ।

नामः डॉ. सोनल र. सरविया |

पदः हिन्दी विभागीय अध्यक्ष

संस्थाः श्रीमती जे. पी. श्रॉफ आर्ट्स कॉलेज |

स्थानः वलसाड, गुजरात |

आज जब हम विश्व का कायाकलप करने की दहलीज पर खड़े हैं, ऐसी स्थिति में अंतर्राष्ट्रीय समुदाय ने संयुक्त राष्ट्र के माध्यम से १७ सतत विकास लक्ष्यों की योजना शुरू की हैं, जिसका उद्देश्य वर्ष २०३० तक अधिक संपन्न, अधिक समतावादी और अधिक संरक्षित विश्व की स्थापना करना है। सतत विकास के १७ लक्ष्य और १६९ उद्देश्य जो २०३० एजेंडा के अंग है जिसे सितंबर २०१५ में संयुक्त राष्ट्र महासभा की शिखर बैठक में १९३ सदस्य देशों ने अनुमति दिया था। यह एजेंडा १ जनवरी २०१६ से प्रभावी हूआ हैं। इन लक्ष्यों को निर्धारित करने के लिए १९३ की राष्ट्रीय सरकारों और विश्व भर के लाखों नागरिकों ने मिलकर वार्तालाप किया और उसे २०३० तक अपनाया गया। इनका उद्देश्य विश्व भर से गरीबी को समाप्त कर सभी नागरिकों को एक सुशिक्षित, उत्कृष्ट और समान जीवन देना है।

सतत विकास का आयोजन एक सिद्धांत है, जिसका उद्देश्य मानव विकास के लक्ष्यों को पूर्ण करना है। सतत विकास एक दूरदर्शी योजना है, जो आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय संगतता और पर्यावरण संरक्षण के समावेश से विकास का आह्वाहन करती हैं तथा विकास भविष्य की पीढ़ियों की आवश्यकताओं को ध्यान में रखते हूए वर्तमान की आवश्यकताओं पर जोर देते हैं। इस बात पर हमे सोचना चाहिए कि हम अपने बच्चो और पोते - पोतियों के लिए विरासत में क्या छोड़ते हैं? हम क्या कर सकते हैं? हमें भौतिक और मानवपूंजी की पूरी श्रृंखला और प्राकृतिक संसाधनों के बारे में सोचना चाहिए जो उनके कल्याण को निर्धारण करेगी।

सतत विकास यह एक ऐसा विचार हैं कि वह मानव समाज को भविष्य की पीढ़ियों की अपनी जरूरतों को पूरा करने की क्षमता से समझौता किए बिना रहना चाहिए और अपनी जरूरतों को पूरा करना चाहिए।

सतत विकास की आधिकारिक परिभाषा सर्वप्रथम १९८७ में ब्रट लैंड रिपोर्ट में विकसित की गई थी।

सतत विकास के १७ लक्ष्य से पहले MDGs (Millennium Development Goals) निश्चित किए गए थे, जिनकी अवधि २०१५ में समाप्त हो गई थी। तत्पश्चात २०१५ में संयुक्त महासभा में सतत विकास हेतु मूसद्ध २०३०"(एजेंडा) में शामिल सदस्य देशों द्वारा सतत विकास के १७ लक्ष्य निर्धारित किए गए |

सतत विकस का उद्देश्य भविष्य की पीढ़ियों की जरूरतों की अनदेखी न करते हुए वर्तमान मांगों की आवश्यकताओं को पूरा करने के बीच संतुलन लाना है।

सतत विकास के लक्ष्य निम्नलिखित हैं:

१. गरीबी के सभी रूपों की विश्व से समाप्ति |
२. भूख की समाप्ति, खाद्य सुरक्षा, बेहतर पोषण और टिकाऊ कृषि को बढ़ावा |
३. सभी आयु के लोगों में स्वास्थ्य, सुरक्षा और स्वस्थ जीवन को बढ़ावा |
४. समावेशी न्यायसंगत, गुणवत्तापूर्ण शिक्षा सुनिश्चित करने के सतह ही सभी को सीखने का अवसर देना |
५. लैंगिक समनता प्राप्त करने के साथ ही महिलाओं और लड़कियों को सशक्त करना |
६. साफ पानी और स्वच्छता |
७. सस्ती, विश्वसनीय, टिकाऊ और आधुनिक ऊर्जा तक पहुँच सुनिश्चित करना |
८. सभी के लिए निरंतर समावेशी, सतत आर्थिक विकास पूर्ण और उत्पादक रोजगार तथा बेहतर कार्य को बढ़ावा देना |
९. लचीले बुनियादी ढाँचे, समावेशी और सतत औद्धगिकरण को बढ़ावा देना |
१०. देशों के बीच और परस्पर असमानता को काम करना |
११. सुरक्षित, लचीले और टिकाऊ शहर और मानव बस्तियों का निर्माण करना |
१२. स्थाई खपत और उत्पादन पैटर्न को सुरक्षित करना |
१३. जलवायु परिवर्तन और उसके प्रभावों से निपटने के लिए तत्काल कारवाई करना |
१४. स्थाई सतत विकास के लिए महासागरों, समुद्रों और समुद्री संसधानों का सरक्षण और सही उपयोग करना |
१५. सतत उपयोग को बढ़ावा देने वाले स्थलीय परिस्थिकीय प्रदलियाँ, सुरक्षित जुंगलों, भूमि संरक्षण और जैव विविधता के नुकसान को रोकने का प्रयास करना |
१६. सतत विकास के लिए शांतिपूर्ण और समावेशी समितियों को बढ़ावा देने के साथ ही साथ सभी स्तरों पर इन्हे प्रभाव, ज़वाबदहपूर्ण बनाना ताकि सभी के लिए न्याय सुनिश्चित हो सके |
१७. सतत विकास के लिए वैश्विक भागीदारी को पूर्णजीवित सतत विकास के कार्याव्ययन के साधनों को मजबूत बनाना |

सतत विकास लक्ष्य पर ध्यान केंद्रित करने के पश्चात अब हमें यह

सुनिश्चित करना होगा कि हमारे देश के समाजिक, सांस्कृतिक और साहित्यिक आयामों पर उसका क्या प्रभाव पड़ा? इस संदर्भ में अब यदि साहित्यिक धारातल पर यदि सोचे तो हिंदी साहित्य में मध्ययुगीन काव्यधारा के अंतर्गत संत कबीर ने अपने समय में जो कुछ समाज के लिए सोचा वह आज भी प्रासंगिक हैं।

सतत विकास के १७ लक्ष्यों में से चतुर्थ लक्ष्य "गुणवत्तापूर्ण शिक्षा विषय" पर कबीर ने जो भी कुछ प्रस्तुत किया हैं वह आज भी सत्य हैं | इसी आधार पर गुणवत्ताशिक्षा पद्धति विषयक कबीर के जो भी विचार, चिंतन, मनन हैं वह निम्मलिखित रूप में प्रस्तुत हैं,

आदिकाल से ही भारत विचारकों, ऋषि मुनियों, संतों और मनीषियों की जन्मभूमि तथा कर्मभूमि रही हैं। इन संतों में कबीर जी की पहचान केवल एक संत के रूप में नहीं बल्कि उनके ज्ञान के योगदान से एक युगदृष्टा, क्रांतिकारी समाजसूधारक, भक्त कवि, धार्मिक और सांस्कृतिक चेतना के अग्रदूत के रूप में उनकी छवि उभ र रही हैं। संत कबीर की वाणी में समाज और शिक्षापद्धति के लिए जो भी कहा गया हैं वह आज भी प्रासंगिक हैं।

मध्यकालीनयुग में कबीर नीति-निर्माताओं को संदेश देते हैं की निर्धन को समाज से दूर किया जाय आर्थिक समानता के लिए नीति बनाई जाए | महात्मा कबीर आज हमारे बीच नहीं हैं, लेकिन अपनी कालजयी वाणी में वे युगों युगों तक हमारे सामने परिलक्षित होते हैं |

कबीर अपने समय में निश्चय ही एक प्रबल समाज चिंतक और सुधारक थे। क्योंकि उनकी काव्य चेतना में समाजदर्शन का गहरा भाव उपलब्ध होता हैं।

समाजिक जीवन की सुख समृद्धि के लिए संत कबीर ने आर्थिक पहलूओ की तरफ भी ध्यान दिया हैं और अपनी वाणी में एक प्रकार की समतावादी आर्थिक दृष्टि का प्रतिपादन किया है। कबीर ने अपने युग में जो समाजवादी, समतावादी महत्वपूर्ण सिद्धांत प्रस्तुत किया, वैसा किसी साम्यवादी देश का अर्थशास्त्री भी नहीं कर पाया। कबीर अपनी वाणी में इस सिद्धांत को इस प्रकार प्रस्तुत करते हैं;

" साईं इतना दीजिए, जामै कुटुम्ब समाय ।
मै भी भूखा ना रहूँ , साधु न भूखा जाय।।"

कबीर का यह आर्थिक दृष्टिकोण एक सदगृहस्थ की आवश्यकत और जीवन दृष्टि को सामने रखकर प्रतिपादित किया गया हैं।

कबीर संग्रहखोरी का भी विरोध करते हैं। संग्रहखोरी ही समाज में आर्थिक विषमता उत्पन्न करते हैं। परिश्रम से आवश्यकता अनुसार धन प्राप्त करना चाहिए, अधिक संचय करने की वृत्ति मनुष्य को अहंवादी बना देती है। कबीर स्वयं गृहस्थ थे, अपना जुलाहा कर्म करके घर परिवार का पालन किया करते थे।

हमारे विद्यार्थियों के आचरण में रूढ़िवादिता, अनैतिकता और असत्य आदि नकारात्मक प्रवृत्तियों का उन्मूलन हो तथा सत्य, स्वच्छता, शारीरिक श्रम समाजसेवा, वैज्ञानिक चिन्तन और आत्मनिर्भरता जैसे सद्गुणों का समावेश कबीर जी के विचार प्राचीन भारतीय विचार परम्परा के पोषक हैं, जिसमें प्रत्येक व्यक्ति को इस प्रकार शिक्षित बनाया जाता था कि वह जीवन के चार लक्ष्यों धर्म, अर्थ और मोक्ष की प्राप्ति आसानी से कर सके। इस प्रकार कबीर जी ने ऐसी शिक्षा प्रणाली अपनाने को कहा जिसमें विद्यार्थी शरीर, मन, बुद्धि एवं आत्मा का सम्पूर्ण और बहूमुखी विकास कर सके। अतवर्तमान शिक्षा व्यवस्था के लिए यह आवश्यक है : कि कबीर की इन विचारधारो के परिदृश्य में शिक्षा प्रणाली में अपेक्षित परिवर्तन किया जाए ताकि पुन: भारत देश को जगत गुरु के रूप में प्रतिष्ठित किया जा सके।

वर्तमान शिक्षा प्रणाली में पुस्तकों तथा सूचनाओं का बोझ इतना अधिक हैं कि विद्यार्थी तनाव अथवा अवसाद की चपेट में आ जाता हैं। छात्र को विचार अथवा चिंतन करने का समय मिले, यह बात छात्र के बौद्धिक, आध्यात्मिक, भावात्मक और मानसिक विकास के लिए आवश्यक है। विद्यार्थी जीवन में वह किसके संगति में रहता है, वह जानना महत्वपूर्ण है।

कबीर कहते हैं;

"सज्जन सो सज्जन मिले, होवे दो दो बात।"

अर्थात,

विद्यार्थी की सज्जन लोगो से संगति उसके लौकिक जीवन को तो प्रगतिशील बनाता है, उसके आध्यात्मिक स्तर को भी बढ़ाता है। विद्यार्थी केवल रटकर पैसा कमाने की मशीन न बनते हूए अपने जीवन सिद्धांतो के अनुसार संस्कार ग्रहण करके समाज से विभन्न अनुभव प्राप्त कर अपने सामाजिक उत्तरदायित्व को श्रेष्ठ रूप से निभा सके यहीं कबीर कहना चाहते हैं।

कबीर का कहना है की गुणवत्तापूर्ण शिक्षा प्रणाली के लिए गुरु का मार्गदर्शन और सम्यक ज्ञान महत्वपूर्ण पहलू हैं। क्योंकि गुरु और उचित शिक्षा के बिना मानव अपने जीवन लक्ष्य की प्राप्ति नहीं कर सकता। शिक्षा एक ऐसी प्रक्रिया है जो गुरु शिष्य के संबंधों के आधार पर निष्पादित की जाती हैं। कबीर जी ने गुरु और हमारे वर्तमान शिक्षक में जो मूल्यांकन और विचारगत अंतर आ गया है , उसे दूर करने की सलाह दी हैं।

कबीर कहते हैं;

"सब धरती कागज करूं,
लिखनी सब बनराय।
सात समुद्र की मसि करूं,
गुरु गुण लिखा ना जाए।।"

आज वर्तमान समय के एक शिक्षक से समाज की क्या क्या अपेक्षाएं है, सामाजिक दायित्व क्या क्या होता हैं उसकी ओर कबीर इशारा करते हैं। एक शिक्षक ही है, जो शिक्षा और समाज में परिवर्तन ला सकता है। गुणी शिक्षक होगा तभी समाज में गुणवत्तापूर्ण शिक्षा प्राप्ति होगी। वास्तव में गुणवत्तापूर्ण शिक्षा पद्धति की सार्थकता शत प्रतिशत गुरु और शिक्षक के परस्पर संबंधों पर ही निर्भर हैं ।आज हमारा वर्तमान भारत जिन अप्रत्याशीत, सामाजिक , राजनैतिक, आर्थिक तथा पर्यावरण के संकट से गुजर रहा है उसके पीछे सबसे बड़ा कारण है वर्तमान शिक्षा प्रणाली में गुरु शिष्य के परस्पर संबंधों पर ध्यान न केंद्रित करके केवल भौतिक मूल्यों पर ही अधिक बल दिया जाना।

कबीर जी की शिक्षा दृष्टि में अंतकरण से साक्षात्कार करानेवाली आध्यात्मिक अनुभूति को ही शिक्षा कहा गया हैं | जीवन के इस आध्यात्मिक पक्ष की अवहेलना करते हुए आज समस्त मानव समाज कोविड-१९ जैसी घातक बीमारियों को झेल रहा हैं |

छात्रों में आत्मसंतुष्टि का भाव जागृत कर सके और अपने जीवन में आवश्यकताओं को सीमित रख पाने की क्षमता विकसित कर सके वैसी शिक्षा प्रणाली होने की आकांक्षा कबीर ने अपने समय में व्यक्त की ही। आज जो सतत विकास की बात की जा रही है कबीर ने उसे हजारों वर्ष पहले अपनी वाणी में सहज भाव से उदघोषित किया था। केवल पुस्तक आधारित शिक्षा प्रणाली को वास्तविक शिक्षा नहीं माना हैं।

कबीर ने कहा

"पोथी पढ़िवापढ़ि जग मु-, पंडित भया न कोइ ।

ढ़ाई आखर प्रेम का, पढ़ै सो पंडित होइ॥"

कबीर इन विचारों के पोषक है। कबीर व्यक्ति को व्यवहारिक तथा आध्यात्मिक ज्ञान प्रदान करनेवाले माध्यम को शिक्षा मानते हैं। शिक्षा व्यक्ति में विवेकबुद्धि जागृत करने का सशक्त माध्याम है।

GST: ભારતીય હસ્તકલાના ટકાઉપણા માટે કર સુધારણા

બંસી કે. સોલંકી

એમ.કોમ , Gset

આસી.પ્રોફેસર, વાણીજ્ય

શ્રી પારેખ કોમર્સ કોલેજ(S.F) , મહુવા .

સારાંશ :

સંશોધનનો હેતુ: કરવેરા એ એક સાધન છે, જે સરકારને હસ્તકલા સહિત દરેક ક્ષેત્ર માટે ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્યની સિધ્ધીમાં મદદ કરે છે. આ અભ્યાસના ઉદ્દેશ્યો ભારતીય હસ્તકળાના ટકાઉ વિકાસ પર gst અને તેના અનુમાનો વિશે જાણવા અને ભારતમાં હસ્તકલા ક્ષેત્રના ટકાઉ વિકાસમાં કર સુધારા તરીકે GSTની ભૂમિકાને ઓળખવાનો છે. ભારતીય હસ્તકલા આર્થિક રીતે મહત્વપૂર્ણ છે અને તેની નિકાસની વધુ સંભાવનાઓ છે. આ ક્ષેત્ર ભારતીય અર્થતંત્રમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

સંશોધન પધ્ધતિ :સંશોધનની વર્ણનાત્મક પધ્ધતિ ઉપયોગ ભારતના GST અને હસ્તકલા ક્ષેત્રની હાલની પરિસ્થિતિઓ વિશે માહિતી એકત્ર કરવા માટે કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસ ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. આ માહિતી વિવિધ જર્નલ્સ, પુસ્તકો, સામયિકો, વેબસાઇટ્સ અને સરકારી સંસ્થાઓમાંથી પ્રકાશિત માહિતીમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસની પ્રકૃતિ સમજૂતી કરનારું છે. વિવિધ સ્રોતોમાંથી એકત્ર કરાયેલ માહિતીની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે અને હસ્તકલા ક્ષેત્રને લગતી માહિતીનું વધુ વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

મુખ્ય તારણો: GST કર પ્રણાલીમાં પારદર્શિતા લાવી અને તેણે બહુવિધ કરને પણ દૂર કર્યા, જે આખરે અંતિમ કિંમતોમાં વધારો કરે છે. આ અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે GST ભારતીય હસ્તકલાને સ્થાનિક અને વિદેશી બજારોમાં વધુ સ્પર્ધાત્મક બનાવશે. GST એ રાજકોષીય કર સુધારણા છે જે ભારતીય હસ્તકલાના ટકાઉ વિકાસમાં મદદ કરે છે. આ સંશોધન અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે gstના અમલીકરણ પછી ભારતનું હસ્તકલા ક્ષેત્ર વધુ સંગઠિત, કેન્દ્રિય અને નિયંત્રિત બન્યું છે.

અભ્યાસનો અર્થ : ભારતમાં કર પ્રણાલી, રાજકોષીય માળખું, યુનાઈટેડ ઈન્ડિયન માર્કેટ અને ટકાઉ વિકાસના સરળીકરણના ઉદ્દેશ્ય સાથે 01 જુલાઈ, 2017 ના રોજ જીએસટી લાગુ કરવામાં આવ્યો. તે એક વ્યાપક મૂલ્ય-વર્ધિત કર છે જે વેટ, સર્વિસ ટેક્સ, સરચાર્જ, CST, વગેરે સહિતના વિવિધ કરને ભેગા કરે છે. આ અભ્યાસ ભવિષ્યના સંશોધકો, વેપારીઓ અને નિકાસકારો માટે હસ્તકલા વિભાગમાં GSTની અર્થ જાણવા માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે. વેપારીઓ અને નિકાસકારો GST, કરના દરો અને નિકાસ વિશે જાણકારી મેળવી શકે છે. આ અભ્યાસના તારણો મુજબ GSTમાં વધુ વિકાસ માટે આ અભ્યાસ સરકારને લાભદાયી થઈ શકે છે.

આ અભ્યાસની નવીનતા: GST ભારતમાં નવો કર સુધાર છે, તેના પર માત્ર થોડા અભ્યાસ કરવામાં આવ્યા છે. સંશોધકના શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન મુજબ GST અને હસ્તકલા ક્ષેત્ર પર થોડા અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ આ વિષય પર કોઈ અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો નથી. આ અભ્યાસ હાથવણાટ ક્ષેત્રના ટકાઉ વિકાસમાં GSTની ભૂમિકા વિશે અપ્રગટ હકીકતો અને આંકડાઓને પ્રકાશિત કરે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :Gst, કરવેરા સુધારા , ટકાઉવિકાસ , હસ્તકલા

પ્રસ્તાવના :

કરની કામગીરીને વધારો કરવા માટે સરકાર દવારા કરવેરામાં સુધારા કરવામાં આવે છે. આ સુધારાઓ ભારતીય અર્થતંત્રના દરેક ઉદ્યોગ અને ક્ષેત્રના ટકાઉ વિકાસમાં પણ મદદ કરે છે. તેમાં પ્રોગ્રેસિવ ટેક્સ સિસ્ટમ બનાવવી, કર માળખું સરળ બનાવવું, કર સ્લેબ ઘટાડવા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. GST આ કર સુધારાના પરિણામોમાંનું એક છે.

GST: આ કર બંધારણમાં 101મા સુધારાના અમલીકરણ દવારા 1 જુલાઈ, 2017 થી અમલમાં આવ્યો. પરોક્ષ કરની રચના (30-6-2017 સુધી અસ્તિત્વમાં છે), જેમાં વેટ, મનોરંજન કર, લક્ઝરી ટેક્સ, સર્વિસ ટેક્સ, સરચાર્જ, વગેરે જેવા કરનો સમાવેશ GSTમાં ભેગા કરવામાં આવ્યો છે. gst કાયદામાં યુરોપિયન યુનિયન, ઓર્ગેનાઈઝેશન ફોર ઈકોનોમિક કોર્પોરેશન અને ડેવલપમેન્ટ કન્ટ્રીઝ, ફ્રાન્સ, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, મલેશિયા વગેરે સહિતના વિવિધ દેશોના પરોક્ષ કર કાયદાથી પ્રભાવિત અનન્ય સીધ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે. GST સ્લેબ માળખામાં દરના 4 સ્લેબનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતીય હસ્તકલા ક્ષેત્ર: ભારત એ પરંપરાઓ, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનો દેશ છે. ભારતમાં, હસ્તકલા એ વિકેન્દ્રિત ક્ષેત્રનો એક મહત્વપૂર્ણ વિભાગ છે. ભારતીય હસ્તકલા ઉત્પાદનોનું વિશ્વભરમાં વિશિષ્ટ બજાર છે અને તે તેની નવીન પેટર્ન, કારીગરી, ડિઝાઇન, રંગો અને કાચો માલ અલગ અસર કરે છે. આ ક્ષેત્ર સમગ્ર દેશમાં ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ફેલાયેલું છે. હસ્તકલા ઉદ્યોગમાં વિવિધ હસ્તકલા ઉત્પાદનોનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં મુખ્યત્વે કાપડ ઉત્પાદનો, લાકડાના ઉત્પાદનો, સિરામિક ઉત્પાદનો અને અન્ય ઉત્પાદનોનો સમાવેશ થાય

આકૃતિ 1 : GST કર માળખું

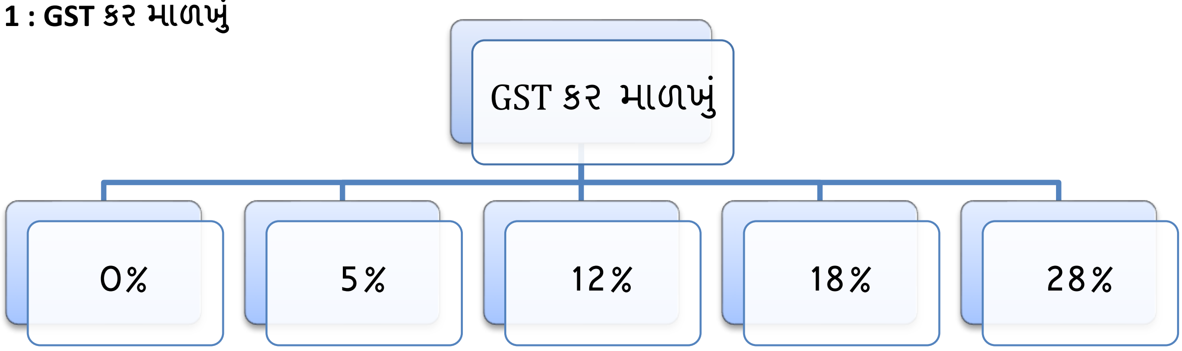

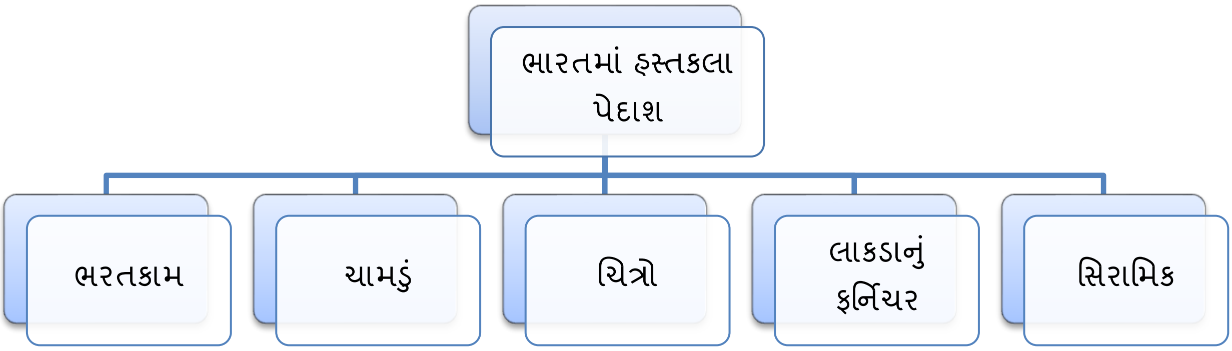

આકૃતિ 2 : ભારતીય હસ્તકલાની પેદાશ

ભારતીય હસ્તકલાની વિસ્તાર મુજબ વિગત: - ભારતમાં વિવિધ સ્થળોએ હસ્તકલા ઉત્પાદનોની વિશાળ શ્રેણીનું ઉત્પાદન થાય છે, જે નીચે દર્શાવેલ છે.

કોષ્ટક 1 : ભારતમાં હસ્તકલા અને તેના પ્રદેશો

હસ્તકલા પેદાશ	તેના ઉત્પાદન કરતા પ્રદેશો
ભરતકામ	ગુજરાત , હિમાચલ, જમ્મુ અને કાશ્મીર,
ચામડું	જયપુર, જોધપુર,મહારાષ્ટ્ર
ચિત્રો	બિહાર,ગુજરાત,રાજસ્થાન
લાકડાનું ફર્નિચર	કેરલ , આસામ, બંગાળ
સિરામિક	ગુજરાત , દિલ્હી
દાગીના	રાજસ્થાન, દિલ્હી
માટીકામ	ગુજરાત , રાજસ્થાન

સાહિત્ય સમીક્ષા :

ડૉ.પી.શશિકુમાર, ડૉ.એ.ગોકુલકૃષ્ણન (2023)" ભારતમાં આર્થિક વિકાસ પર GSTની અસર"આ પેપર ભારતમાં GSTની અસરને કરવા માટે દર્શાવેલ છે. ભારતમાં થયેલો આ સૌથી મોટો કર સુધાર છે જેની સ્થાપના "એક રાષ્ટ્ર, એક બજાર, એક કર" ની કલ્પના પર કરવામાં આવી હતી. GST યોજનાનો હેતુ પરોક્ષ વેરામાં સુધારો કરવાનો છે અને સાથે સાથે વેપારના સંદર્ભમાં તમામ આંતર-રાજ્ય અવરોધોને દૂર કરવાનો છે. આ અભ્યાસ

એ તપાસ કરવા જઈ રહ્યો છે કે ભારતમાં પરોક્ષ કરની સુધારણા પ્રક્રિયા કેવી રીતે શરૂ થઈ જેણે વર્તમાન GST યોજનાને જન્મ આપ્યો. GSTના ઉદ્દેશ્યો અને લાભો અભ્યાસમાં જણાવવામાં આવશે અને GST ભારતમાં કેવી રીતે કાર્ય કરે છે અને કાર્ય કરે છે તેના વિગતવાર વર્ણનની ચર્ચા કરવામાં આવશે. GST એ એક પ્રકારનો VAT તરીકે ઓળખાય છે જે વિવિધ સામાન અને સેવાઓ પર લાદવામાં આવે છે, તેની સાથે, ઘણા દેશો તેને વિવિધ સ્વરૂપોમાં માલ અને સેવાઓ પર લાદે છે, અને વસ્તુઓ અને સેવાઓ પર વસૂલવામાં આવતા કર દેશોમાં અલગ-અલગ હોય છે. કિસ્સામાં, અભ્યાસ ભારતમાં GSTની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓની ચર્ચા કરશે. આ અભ્યાસ GST લાગુ કરવાના ફાયદા અને ગેરફાયદા અને અંતિમ ગ્રાહક પર GSTની અસરની પણ તપાસ કરશે.

ભીકા (2017) એ લાભો અને અવરોધોની તપાસ કરી, જેનો ભારતમાં અમલીકરણ પછી GSTનો સામનો કરવો પડશે. તેમાં એમ પણ જણાવાયું હતું કે ભારતમાં કરની કાસ્કેડિંગ અસરો, કરની બિન-એકરૂપતા, બેવડા કરવેરા વગેરેને કારણે GSTની જરૂરિયાત છે. આ અભ્યાસમાં તારણ આવ્યું છે કે ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ પરોક્ષ કર માળખાને ફરીથી ડિઝાઇન કરશે જે બજારમાં પારદર્શિતા લાવશે. અને તેનાથી ટેક્સનો બોજ પણ ઘટશે.

સેમ્યુઅલ થંગારાજ એસ(2022) GST એ દેશના આર્થિક વિકાસને ટેકો આપવા અને વધારવા માટે એક પરોક્ષ કર છે. મોટાભાગના વિકસિત દેશોએ GST બિલ (જીએસટી) લાગુ કરી દીધું છે. જો કે, ભારતમાં, GST ની સ્થાપના 1999 માં કરવામાં આવી હતી. GST ના મોડલને ડિઝાઇન કરવા માટે એક સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી. પરંતુ GSTને ભારત સરકાર દ્વારા 1 જુલાઈ 2017 ના રોજ ફરીથી શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તેના અમલ માટે ભારે હોબાળો થયો હતો. રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા લેવામાં આવતા તમામ બહુવિધ કરને GSTએ બદલી નાખ્યો. તેથી જ કહેવાય છે કે વન નેશન વન ટેક્સ એટલે કે આખા દેશમાં અન્ય કોઈ ટેક્સ ભરવાની જરૂર નથી. આ અભ્યાસ ભારતમાં GSTની અસરની વ્યવસ્થિત સમીક્ષા કરે છે. આ અભ્યાસ GSTનું બાઈબલિયોમેટ્રિક વિઝ્યુલાઇઝેશન અને સેન્ટિમેન્ટ વિશ્લેષણ પૂરું પાડે છે. એવું જાણવા મળ્યું કે GSTનો સરકારનો હેતુ દેશના તમામ નાગરિકોને ટેક્સ હેઠળ લાવવાનો અને કાળા નાણાના પ્રવાહને રોકવાનો હતો. પરંતુ એવું જોવામાં આવ્યું કે ઘણા ભારતીય નાગરિકોની લાગણી દુવિધામાં હતી. તેથી બંધારણની ફરી મુલાકાત લેવાની અને સતત સુધારણાનો અવકાશ રાખવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે.

સૌરભ (2017) મોડેલ, માળખું, કર સંગ્રહ અને મૂલ્યાંકનના આધારે ભારતના GSTની અન્ય દેશો સાથે સરખામણી કરી. આ અભ્યાસમાં તારણ આવ્યું છે કે GST એ ભારતમાં પરોક્ષ કર પ્રણાલીમાં નોંધપાત્ર સુધારો થશે, કેન્દ્ર અને રાજ્યના કરને એક જ કર પ્રણાલીમાં મર્જ કરવાથી ડબલ ટેક્સેશનની અસર દૂર થશે, સરળ વહીવટ અને તેના અમલીકરણ તરફ દોરી જશે. GSTની શક્તિ, નબળાઈ, તકો અને જોખમોની ચર્ચા કરી. સંશોધકનું માનવું છે કે GST ઉત્પાદન પર કરની કાસ્કેડિંગ અસરને ઘટાડશે, આ GDP દ્વારા માલ અને સેવાઓના વિતરણમાં વધારો થશે. આ અભ્યાસનું તારણ છે કે GST સરકાર, નિકાસકારો, ગ્રાહકો, આયાતકારો વગેરેને મદદ કરશે. GST ગ્રાહકના સરેરાશ કર બોજને ઘટાડશે અને તે સિસ્ટમમાં પારદર્શિતા લાવશે.

અહમદ એટ અલ. (2016) GST ના અમલીકરણની ચર્ચા કરી હતી, જે એપ્રિલ 2015 માં મલેશિયામાં રજૂ કરવામાં આવી હતી. અભ્યાસના ઉદ્દેશ્યો જીએસટીના અમલીકરણ પ્રત્યે કરદાતાની ધારણા અને સ્વીકૃતિની સમીક્ષા કરવાનો હતો. અભ્યાસમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે સરકારે શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ શરૂ કરવો જોઈએ, સાવચેતીપૂર્વક આયોજન કરવું જોઈએ અને GSTના સફળ અમલીકરણ માટે વિગતવાર તૈયારી કરવી જોઈએ.

મોનિકા અને ઉપાસના (2015) એ ચર્ચા કરી કે GST એ વપરાશકર્તા મૈત્રીપૂર્ણ અને પારદર્શક કર પ્રણાલી છે. સંશોધકોએ માની લીધું હતું કે GST ભારતને વૈશ્વિક કક્ષાની કર પ્રણાલી આપશે અને ઘટેલા ભાવ સાથે ઉત્પાદન અને સેવા ક્ષેત્રને અલગ-અલગ સારવાર આપવામાં આવશે. આ અભ્યાસમાં એવી પણ આગાહી કરવામાં આવી છે કે સ્થાનિક માલસામાન આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં વધુ સ્પર્ધાત્મક હશે, જેના પરિણામે નિકાસમાં વધારો થશે અને દેશને ચાલુ ખાતાની ખાધ ઘટાડવામાં મદદ મળશે.

કુમાર (2017) એ GSTના ઇતિહાસ અને તેના ફાયદાઓનો અભ્યાસ કર્યો. આ અભ્યાસનું તારણ છે કે GSTએ ભારતીય અર્થતંત્ર પર સકારાત્મક અસર કરી છે. તે સરળ બજારના નિર્માણમાં પણ મદદ કરશે, ઉપરોક્ત ઉપરાંત, GST દેશના આર્થિક વિકાસમાં મદદ કરશે.

સાહિત્ય સમીક્ષાનો સારાંશ :

વિવિધ સંશોધન પત્રોની સમીક્ષા કર્યા પછી, સંશોધકે સારાંશ આપ્યો કે કર સુધારણામાં ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.અર્થતંત્રનો વિકાસ. સંશોધકના શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન મુજબ GST અને હસ્તકલા ક્ષેત્ર પર થોડા અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ આ ક્ષેત્રમાં કોઈ અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો નથી. તેથી, ભારતીય હસ્તકલાના ટકાઉ વિકાસ માટે કર સુધારણા તરીકે GSTની ભૂમિકા જાણવા સંશોધનના આ ક્ષેત્રની પસંદગી કરવામાં આવી છે. સંશોધક આ અંતરને દૂર કરવા અને સંશોધનના આ ક્ષેત્રનું અન્વેષણ કરવા માંગે છે.

સંશોધન પધ્ધતિ :

આ અભ્યાસ વર્ણનાત્મક છે. સંશોધનની વર્ણનાત્મક પધ્ધતિનો ઉપયોગ ભારતના GST અને હસ્તકલા ક્ષેત્રની વર્તમાન પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિઓ વિશે માહિતી એકત્ર કરવા માટે કરવામાં આવ્યો છે. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો, જે પુસ્તકો, વેબસાઇટ્સ, અહેવાલો, જર્નલ્સ, કોન્ફરન્સ પેપર્સ, સામયિકો અને સરકારી અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓના અન્ય પ્રકાશિત માહિતીમાંથી એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હતો. એક્સપોર્ટ પ્રમોશન કાઉન્સિલ ઓફ હસ્તકલા પાસેથી ગૌણમાહિતી પણ એકત્રિત કરવામાં આવી છે. સંશોધનકર્તાએ અભ્યાસના ઉદ્દેશ્યોને માન્ય કરવા માટે ગૌણ માહિતીનું વિશ્લેષણ અને અર્થઘટન કર્યું. માહિતીના અર્થઘટન પછી, સંશોધકે તારણ કાઢ્યું છે કે GST કેવી રીતે હસ્તકલા ક્ષેત્ર ટકાઉ વિકાસ તરફ મદદ કરી રહ્યું છે.

ચર્ચા / વિશ્લેષણ :

કર માળખું અને તેની નીતિઓ કોઈપણ અર્થતંત્રનો સર્વોચ્ચ ભાગ છે. આ કર એક સમાવિષ્ટ અને સમાન કર છે; તે સમગ્ર ભારતમાં લાદવામાં આવે છે. આ પેપર તેની તરફની દ્રષ્ટિ અને ભારતીય હસ્તકલાનાં ટકાઉ વિકાસમાં તેની ભૂમિકા દર્શાવે છે.

ભારતીય હસ્તકલા GST પહેલા અને પછી

GSTના અમલ પહેલા, કરવેરાની અગાઉની સિસ્ટમ વિવિધ કર સહિત જટિલ હતી. GST એ ભારતીય હસ્તકલામાં વિવિધ ફેરફારો કર્યા છે જેમાં કરની વસૂલાત, હસ્તકલા ઉત્પાદનોની નિકાસ, હસ્તકલા ક્ષેત્રને અસંગઠિતમાંથી સંગઠિત ક્ષેત્રમાં સ્થાનાંતરિત કરવું અને કાર્યકારી મૂડીનો સમાવેશ થાય છે. આ ફેરફારો નીચે સમજાવેલ છે.

1. કરની વસૂલાત:

અગાઉ ભારતમાં વિવિધ પરોક્ષ કર હતા પરંતુ જીએસટીના અમલીકરણ સાથે, આ તમામ કર એકમાં ભેગા થઈ ગયા. કેટલીક હસ્તકલા અગાઉ CST, VAT, એન્ટ્રી ટેક્સ અને ખરીદી કર તરફ આકર્ષાતી હતી, જેણે માલના અંતિમ ભાવમાં વધારો કર્યો હતો, પરંતુ હવે હસ્તકલા માત્ર GST તરફ આકર્ષાય છે અને તે માલના અંતિમ ભાવ ઘટાડે છે. જો સપ્લાય અલગ રાજ્યમાં કરવામાં આવે તો IGST વસૂલવામાં આવે છે પરંતુ જો સપ્લાય એક જ રાજ્યમાં કરવામાં આવે તો CGST અને SGST વસૂલવામાં આવે છે.

2. નિકાસ :

GST હેઠળ તમામ નિકાસને આંતરરાજ્ય પુરવઠા તરીકે ગણવામાં આવે છે અને તેને શૂન્ય-રેટેડ સપ્લાય તરીકે ગણવામાં આવે છે. નિકાસકારો પાસે કોઈપણ IGST (સૂચના નં. 16/2017 તારીખ 7મી જુલાઈ 2017) ચૂકવ્યા વિના અથવા IGSTની ચુકવણી સાથે લેટર ઑફ અન્ડરટેકિંગ હેઠળ નિકાસ કરવાનો વિકલ્પ છે. આ નવા ટેક્સ રિફોર્મમાં નિકાસ સરળ અને પારદર્શક બનશે. નિકાસકારો ઇનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટ (ITC) અને IGST (ઇન્ટિગ્રેટેડ ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ)નું રિફંડ ઓનલાઇન મેળવી શકે છે.

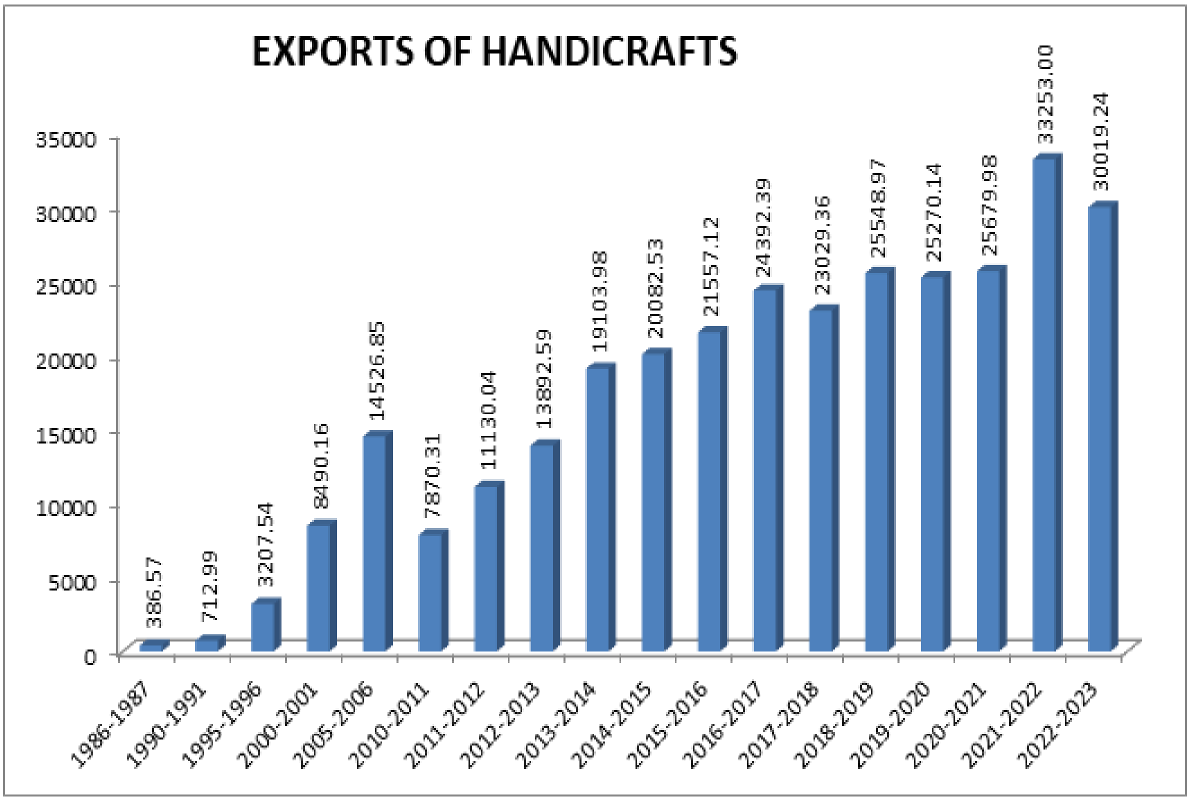

સ્રોત: એક્સપોર્ટ પ્રમોશન કાઉન્સિલ ઓફ હસ્તકલા

એક્સપોર્ટ પ્રમોશન કાઉન્સિલ ઓફ હસ્તકલા અનુસાર, હસ્તકલાની નિકાસમાં રૂ. 2016-2017ના વર્ષમાં 2835.27 કરોડ. GST લાગુ થયા બાદ વર્ષ 2017-18માં નિકાસમાં 5.59%નો ઘટાડો થયો છે. ભારતમાં 01 જુલાઈ, 2017ના રોજ અમલમાં આવેલ નવો ટેક્સ રિફોર્મ હોવાથી હસ્તકલાની નિકાસને અસર થઈ હતી પરંતુ GSTથી લાંબા ગાળે હસ્તકલાના નિકાસને ફાયદો થશે.જે તેની પછીના વર્ષો 2018-2019 થી 2021-2022 સુધીમાં જોય શકાય છે.

3. હસ્તકલા વિભાગનું અસંગઠિતમાંથી સંગઠિત ક્ષેત્રમાં પરિવર્તન

અગાઉ હસ્તકલા ઉદ્યોગ અસંગઠિત હતો કારણ કે મોટાભાગના હસ્તકલા ઉત્પાદનોને મુક્તિ આપવામાં આવી હતી. હવે, આ ક્ષેત્ર સંગઠિત બન્યું. આ દરેક અને દરેક હસ્તકલા ઉત્પાદનના યોગ્ય દસ્તાવેજીકરણ અને બિલિંગ તરફ દોરી જાય છે, તે સિસ્ટમમાં પારદર્શિતા લાવે છે.

4. કાર્યકારી મૂડી :

GST માળખું સંપૂર્ણપણે IT પર આધારિત છે. GST અગાઉના કરની શાસનની તુલનામાં બિનઉપયોગી ITC (ઇનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટ) નું ઝડપી રિફંડ પૂરું પાડે છે જે કાર્યકારી મૂડીને અવરોધતું નથી (આ મૂડી સંસ્થાના રોજિંદા કામગીરી માટે રોકડમાં ઉપલબ્ધ છે). જો હસ્તકલા ઉત્પાદકો પાસે તેના GST ખાતાવહી ખાતામાં બિનઉપયોગી ક્રેડિટ હોય, તો તેઓ ઓનલાઈન અરજી ફોર્મ (GST RFD-01) ભરીને ITCનું રિફંડ મેળવે છે.

ટકાઉ વિકાસમાં GSTની ભૂમિકા :

GST ભારતીય નાણાકીયની પારદર્શિતા, કાર્યક્ષમતા, સુસંગતતા અને એકરૂપતા વધારવામાં મદદ કરશે. GST બહુવિધ કરને દૂર કરે છે, જે આખરે અંતિમ કિંમતોમાં વધારો કરે છે. અગાઉના કર અધિકારક્ષેત્રમાં, વિવિધ કર વસૂલવામાં આવ્યો હતો, જો માલ આંતરરાજ્ય વેચવામાં આવે છે તો તે માલ પર ITC ન હતો જેનો અર્થ છે કે ઉત્પાદક આંતરરાજ્ય ITC સાથે જવાબદારીઓ સરભર કરી શકતો નથી પરંતુ તેના અમલીકરણ સાથે, આંતરરાજ્ય ITC ઉપલબ્ધ છે. તે GST (20 લાખ અને 10 લાખ- મણિપુર, મિઝોરમ, નાગાલેન્ડ અને ત્રિપુરા) હેઠળ નોંધણી કરાવવા માટે ઊંચી મર્યાદા પૂરી પાડે છે. તે ભારતમાં અસંગઠિત ક્ષેત્રનું પણ નિયમન કરે છે જેમ કે કાપડ અગાઉ મોટાભાગે અનિયંત્રિત અને અસંગઠિત હતા. આયાતકારો, નિકાસકારો, ઉત્પાદકો, વચેટિયાઓ વગેરે સહિત અર્થતંત્રના તમામ વર્ગને આ કર સુધારાથી ભવિષ્યમાં ફાયદો થશે.

GST કાઉન્સિલ દ્વારા કરવામાં આવેલા ફેરફારો GSTના અમલીકરણ સાથે, તેના વેપારીઓના સૂચન મુજબ, હસ્તકલા ઉત્પાદનોનો કર દર 12% થી 5%, 18% થી 12% થયો છે. જો ફૂટવેરની કિંમત 500 રૂપિયાથી ઓછી હોય તો 5% ટેક્સ વસૂલવામાં આવે છે. અને વસ્ત્રો અને સુતરાઉ રજાઈ 1000 રૂ.થી નીચે. જો આ ઉત્પાદનોની કિંમતો આપેલ મર્યાદા કરતા વધુ હોય તો તેના પર 12% ટેક્સ લાગે છે.

નિષ્કર્ષ :

ભારત એક વિકાસશીલ અર્થતંત્ર રહ્યું છે. દેશના ટકાઉ વિકાસ માટે કરવેરા આવકનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. ભારતનું કર માળખું ખૂબ જટિલ છે. સરકાર ભારતના કરવેરા માળખામાં સતત ફેરફાર કરી રહી છે અને કર વહીવટમાં કાર્યક્ષમતા ઊભી કરી રહી છે. GST સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલા આ તમામ ફેરફારોનું પરિણામ છે. GST એ રાજકોષીય કર સુધારા તરફ આવશ્યક અને તાર્કિક પગલું છે. હસ્તકલા ક્ષેત્ર અગાઉ અસંગઠિત અને અનિયંત્રિત ક્ષેત્ર હતું પરંતુ GSTના આ અમલ સાથે, તે સંગઠિત અને નિયમનકારી ક્ષેત્રમાં આવે છે. દરેક ક્ષેત્રના ટકાઉ વિકાસ માટે, તે વ્યવસ્થિત અને નિયંત્રિત હોવું જોઈએ. તે એક નવો પરોક્ષ કર હોવાથી, GST કાઉન્સિલ હસ્તકલા ઉત્પાદકો, નિકાસકારો અને સપ્લાયર્સની ભલામણ મુજબ ફેરફારો કરી રહી છે. આ ફેરફારો કર દર, નોંધણી અને વળતરમાં કરવામાં આવે છે.

અભ્યાસની મર્યાદા :

આ સંશોધન અભ્યાસમાં હસ્તકલા સિવાય અન્ય કોઈપણ ક્ષેત્રને આવરી લેવામાં આવ્યું નથી. આ અભ્યાસ માત્ર GST અને તેમાં તેની ભૂમિકા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે ટકાઉ વિકાસ. સંશોધકે પ્રત્યક્ષ કર સહિત અન્ય કોઈપણ કરને આવરી લીધા નથી. આ સંશોધન અભ્યાસ પ્રકૃતિમાં સામાન્ય છે; તે રાજ્ય મુજબના હસ્તકલા ક્ષેત્રને આવરી લેતું નથી. સમયની મર્યાદાને કારણે સંશોધકે અભ્યાસ માટે ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કર્યો.

અભ્યાસનો ભાવિ અવકાશ :

ભાવિ સંશોધક આ અભ્યાસ IT, સેવા, રિયલ એસ્ટેટ, FMCG વગેરે સહિતના અન્ય ક્ષેત્રો પર કરી શકે છે. આ સંશોધન અભ્યાસ ભારતમાં રાજ્ય મુજબ અથવા પ્રદેશ મુજબ પણ કરી શકાય છે. હસ્તકલા નિકાસકારો પર GSTની અસર અંગે પણ વધુ સંશોધન કરી શકાય છે. વિશ્વના અન્ય દેશોની સરખામણીએ ભારતમાં હસ્તકલા ક્ષેત્રે વધુ એક સંશોધન અભ્યાસ પણ કરી શકાય છે.

સંદર્ભ સૂચી :

- Amandeepkaur (2018) A Research Paper on Impact of GST on Indian economy,International journal of advanced research in science & engineering, ISSN,2319- 8354,Volume 7, Issue 4,PP-534.539.
- પ્રો.બિપિનચંદ્ર ત્રિવેદી,(2023) ગુજરાત અને ભારતમાં GST આવક: વર્તમાન પ્રવાહો , અર્થસંકલન ISSN0791-6041/0976-2086 VOL.-56, ISSUE 5, pp-11.12
- શ્રી કરમશી , બી દેત્રોજ (2023) કરવેરા પધ્ધતિનો ક્રાંતિકારી સુધારો, અર્થસંકલન ISSN0791-6041/0976-2086 VOL.-56, ISSUE 5, pp-23.28

Websites:

- https://epch.in/policies/exportsofhandicrafts.htm
- https://legalsuvidha.com/blog/gst-on-handicraft-products/
- https://epch.in/index.php?option=com_content&view=article&id=76&
- https://www.gst.gov.in/
- https://www.researchgate.net/search/publication?q=gst&page=6

Impact of Covid-19 on financial performance of Birla Tyre Industry

Solanki Bhargav Rameshbhai
Research Scholar
Maharaja Krishnakumarsinhji
Bhavnagar University
Bhavnagar
Email Id :solankibhargav47@gmail.com
Mo. No.: 9724244793

Dr. C.K. Patel
Research Guide
Maharaja Krishnakumarsinhji
Bhavnagar University
Bhavnagar

Abstract:

This study aims to examine how the COVID-19 pandemic has affected the financial strengths and weaknesses of Birla Tyre Industry. The goal is to identify the key areas where the company has shown resilience or faced challenges during this unprecedented period, shedding light on the overall financial impact of the pandemic on Birla Tyre Industry. This study basically aims Impact of COVID 19 Pandemic on financial performance of Birla Tyre. The study takes into account major areas for evaluation of financial performance Ratio analysis is used for analyze.

The period covered in this study Financial Year 2019-20, 2020-21 and 2021-22 only which can be considered as limitation of the study. The data about Balance sheet and profit and loss statement is taken from audited annual report of the companies and it has been collected from Official website of the company. The study has concluded that all the mentioned ratios for Birla Tyres would take some time to recover.

Key Words:

Impact, Covid-19, Financial Performance, profitability ratios, Liquidity Warning Ratio, Financial Management Ratio, Operational Management Efficiency Ratio

Impact of Covid-19 on financial performance of Birla Tyre Industry

Introduction:

The financial performance of the companies can be understood by many factors like profitability, liquidity and Activity Turnover etc. Here in this study the purpose is to evaluate the impact of COVID 19 pandemic on the Birla Tyre Industry. India, like many other countries, experienced a significant impact from the COVID-19 pandemic. The COVID-19 pandemic in India is a part of the worldwide pandemic of coronavirus disease 2019 (COVID-19). The first cases of COVID-19 in India were reported on 30 January 2020 in three towns of Kerala, among three Indian medical students who had returned from Wuhan, the epicenter of the pandemic. Lockdowns were announced in Kerala on 23 March 2020 and in the rest of the country on 25 March 2020. The country witnessed a substantial number of cases, with regional variations in the intensity of the outbreak. The Indian government implemented various measures to control the spread of the virus, including lockdowns, travel restrictions, and social distancing protocols. COVID 19 Pandemic is one of the most difficult situation in past years and its impact is still going on. COVID 19 Pandemic has not only affected the life of a humans negatively but also to the Business industry. Business has to suffer financial, survival issues. There are many industries and sectors which are highly affected adversely due to lock downs. Tyre industry has also faced many difficulties in the lock down period.

About Birla Tyre Industry:

Birla Tyres, a division of Kesoram Industries Ltd., was first established in 1991. The company is engaged in the manufacturing of tyres for automobiles, motorcycles, commercial vehicles, farm vehicles and heavy earth-moving machinery. It then collaborated with Tyre manufacturer Pirelli, in the production and development of its tyres.

Birla Tyres have a wide range of tyres from motorcycles to farm tractors. The company manufactures bias and radial tyres with over 170 sales depots in India and in the international network across 17 countries worldwide.

Since Financial year 2019-20 is the First year of full operations after the Demerger of Tyre Division of Kesoram Industries Limited to Birla Tyres Limited, pursuant to the Scheme of Demerger as approved vide NCLT Order dated 8th Day of November, 2019

Objectives of the Study:

(1) To Analyze the Financial Position of Birla Tyre Industries over a Period of Three Years in terms of Profitability, Liquidity, Financial and Operational Management Efficiency.
(2) To Know the Profile of the Birla Tyre Industry
(3) To Know the Impact of COVID 19 Pandemic on Financial Performance of the Birla Tyre Industry.

Research Methodology:

The Financial data used only Secondary data and it is collected from the official website of Birla Tyre Industry. (www.birlatyre.com). The Study is conducted for 3 years' period (2019-20 to 2021-22).

Statistical Tools:

The Profitability Ratios like Operating Profit, Net Profit Turnover and Return on Equity. Liquidity Warning Ratio like Current Ratio. Financial Management Ratios like Debt –Equity Ratio and Interest Coverage Ratio. Operational Management Efficiency Ratios like Debtors Turnover Ratio and Inventory Turnover Ratios were applied to analyze the statistical data collected for calculation of financial performance analysis.

Financial Performance Analysis and Interpretation:

This table shows the Various Ratios of Birla Tyre Industries for the Year 2019-20 to 2021-22.

Year	Operating Profit Ratio	Net Profit Turnover	Return on Equity	Current Ratio	Debt-Equity Ratio	Interest Coverage Ratio	Debtors Turnover Ratio	Inventory Turnover Ratio
2019-20	-0.21	-0.61	1.01	0.24	-3.17	-0.90	8.15	3.50
2020-21	-0.67	-2.09	0.51	0.09	-1.71	-0.75	1.22	2.10
2021-22	-2.54	-121.05	-0.73	0.07	-0.93	-0.25	0.05	0.31
MAX	**-0.21**	**-0.61**	**1.01**	**0.24**	**-0.93**	**-0.25**	**8.15**	**3.50**
MIN	**-2.54**	**-121.05**	**-0.73**	**0.07**	**-3.17**	**-0.90**	**0.05**	**0.31**
AVERAGE	**-1.14**	**-41.25**	**0.26**	**0.13**	**-1.94**	**-0.63**	**3.14**	**1.97**
SD	**1.23**	**69.11**	**0.90**	**0.09**	**1.14**	**0.34**	**4.38**	**1.60**

(Source: Calculated/Annual Report)

Sr. No.	Ratio	Interpretation
1	Operating Profit Ratio	It is calculated by the formula = Operating Profit Sales * 100 Operating Profit Ratio was higher in year 2019-20 after that it continuously shows Decrease Trend. The average of Operating Profit Ratio is -1.14 and Standard Deviation is 1.23. Operating Profit Ratio is not a single year satisfy the position, Each and every year Operating Profit Ratio is Poor.
2	Net Profit Turnover	It is calculated by the formula =Net Profit or (Net Loss) Revenue from Operations Net Profit Turnover is highest in 2019-20 and Lowest in the year 2021-22. It continuously Decrease. The average of Net Profit Turnover -41.25 and Standard Deviation is 69.11.
3	Return on Equity	It is calculated by the formula = Net Profit after Preference Dividend Equity Share Capital + Reserve Fund * 100 Return on Equity is highest in the year 2019-20 and Lowest in 2021-22. Average of Return on Equity is 0.26 and Standard Deviation is 0.90. In the year 2019-20 Return on Equity is higher than Average Return on Equity.
4	Current Ratio	It is calculated by the formula = Current Assets Current Liabilities The Current Ratio was higher in 2019-20 after that it continuously Down trend during the last year current ratio was 0.07 It is very far from Ideal Current Ratio Which is 2:1. Average Current Ratio was 0.13. All the year current ratio is less than Ideal Ratio. Current Ratio was highest 0.24 in the year 2019-20 and Lowest 0.07 in the year 2021-22 and Standard Deviation is 0.09.

5	Debt Equity Ratio	It is calculated by the formula =Total Debt / Proprietors Fund *100 Debt-Equity ratio measures the long term solvency status of the companies. The standard ratio is 2: 1. Debt Equity Ratio was highest is -0.93 in the year 2021-22 and Lowest -3.17 in the year 2019-20. Average of Debt Equity Ratio was -1.94 and Standard Deviation was 1.14.
6	Interest Coverage Ratio	It is calculated by the formula =EBIT / Interest Interest Coverage Ratio was highest is -0.25 in the year 2021-22 and Lowest -0.90 in the year 2019-20. Average of Interest Coverage Ratio was -0.63 and Standard Deviation was 0.34.
7	Debtors Turnover Ratio	It is calculated by the formula =Credit Sales / Average Debtors Debtors Turnover Ratio was highest 8.15 in the year 2019-20 and Lowest 0.05 in the year 2021-22. Average of Debtors Turnover Ratio was 3.14 and Standard Deviation was 4.38. Debtors Turnover Ratio was Continuously Down Each and Every Year.
8	Inventory Turnover Ratio	It is calculated by the formula = COGS / Average Inventory Where COGS = Cost of Goods Sold Inventory Turnover Ratio was highest 3.50 in the year 2019-20 and Lowest 0.31 in the year 2021-22. Average of Inventory Turnover Ratio was 1.97 and Standard Deviation was 1.60. Inventory Turnover Ratio was Continuously Down Each and Every Year. Inventory Turnover Ratio in the year 2020-21 was 2.10 which is higher than Average Inventory Turnover Ratio.

Conclusion:

The Analysis of the Industry was under taken with the help of ratio analysis which is Important Tool for Financial Analysis. After the study of Impact of COVID 19 PANDEMIC on Financial Performance of Birla Tyre Industry from Various financial aspects like Profitability, Liquidity, Financial Management and Operational Management Efficiency. It can be concluded that Profitability position of Industry is more depends upon better utilization of resources, Expenses is more than Income or Revenue and its unsatisfactory. As in the Case of Liquidity, Current ratio is so far from Ideal Ratio. Industry will no pay off time to time. Liquidity Position of the Industry was Poor. As in the case of Financial Management Ratio Like Debt Equity Ratio and Interest Coverage Ratio situation is Reversal mode situation is so poor it is still in Negative figures. And last Operational Management Efficiency Ratios Like Debtors Turnover Ratio and Inventory Turnover Ratios shows that Decreasing way but still in positive figures. Finally, the Study of Birla Tyre Industry is too much good managerial decision required about Profitability, Liquidity Position is reboot. Industry face many Issues for the period of COVID 19 Pandemic. Fall in the Growth of the study Period.

References:

(1) www.moneycontrol.com

(2) www.birlatyre.com

(3) www.wikipedia.org

G-20 (ગ્રુપ ઓફ ટ્વેન્ટી)

Kaushalya Jentibhai Kambad

G-20 એ એક મહત્વની આંતરાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે. જે 19 દેશો અને યુરોપિયન યુનિયનને એક સાથે લાવે છે અને ભારત જેનું સભ્ય છે અને જેની સભાનું યજમાનપદ છે. એ G-20 દેશો વિશે જાણીએ. આર્થિક બાબતોના ક્ષેત્રે 'G-20' 'Group of Twenty' સમુહ છે G-20 માં મુખ્યત્વે આર્થિક બાબતો અને વૈશ્વિક પડકારોનો સામનો કરવા માટે નાં મુદ્દા ઓ ઉપર ચર્ચા થાય છે. જેમાં 19 દેશો +યુરોપિયન યુનિયન સંઘ =20 નો સમુહ તે જ આ G-20 સમગ્ર વિશ્વના કુલ GDPનાં 85% GDP નો હિસ્સો G-20 ના સભ્ય દેશો નો થવા જાય છે. આ ઉપરાંત G-20 દેશોનો વૈશ્વિક વેપારમાં 80% જેટલી ભાગીદારી છે અને દુનિયાની 2/3 વસ્તી G-20 દેશોમાં વસે છે. આમ G-20 આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક સહકાર માટેનો સમુહ છે. જે આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસ માટે એક મહત્વનુ 'પ્લેટફોર્મ'છે. જે ઓદ્યોગિક અને વિકાસશીલ 20 દેશોનું ગ્રુપ છે. જેને G-20 તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

G-20ની સ્થાપના 2008માં થઇ હતી. જેની પ્રથમ બેઠક અમેરિકામાં થઇ હતી જે હાલ 2023નાં વર્ષમાં ભારત G-20ની અધ્યક્ષતા કરી રહ્યું છે. રાજધાની દિલ્હીમાં 9 સપ્ટેમ્બર અને 10સપ્ટેમ્બરે આ કોન્ફરન્સનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેની મુખ્ય થીમ "એક પૃથ્વી, એક કુટુંબ, એક ભવિષ્ય" હતી. G-20ની આ 18મી બેઠક હતી G-20 ને "ગ્રુપ ઓફ ટ્વેન્ટી" પણ કહેવામાં આવે છે. આ જુથમાં 19 દેશના સભ્યો છે અને 20મું સભ્ય યુરોપિયન યુનિયન છે. G-20 સમિટનું આયોજન વર્ષમાં એકવાર થાય છે. જે વિશ્વનું સૌથી મોટું વૈશ્વિક પ્લેટફોર્મ માનવામાં આવે છે.

G-20 નો ઉદેશ્યઃ-

G-20નો પ્રાથમિક ઉદેશ્ય આર્થિક સ્થિરતા અને ટકાઉ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે. આ ઉપરાંત તકનીકી પરિવર્તનનો અને ડીઝીટલ જાહેર ઇન્ફ્રાસ્ટ્રકચર બનાવવાનો છે. તેનાથી માત્ર ભારતને જ નહિ પરંતુ સમગ્ર G-20માં સામેલ દરેક દેશને ફાયદો થશે તેમજ સભ્ય દેશો નાણા, વેપાર, આબોહવા પરિવર્તન અને ગરીબી ઘટાડવા સહીતનાં વિવિધ મુદ્દાઓ પર, નીતિઓ ચર્ચા કરે છે અને સાથે મળીને કામ કરીને G-20નો ઉદેશ્ય આ વૈશ્વિક સમસ્યાઓના ઉકેલો શોધવા અને ઉજ્જવળ ભવિષ્ય બનાવવાનો છે.

G-20નાં સભ્ય દેશોઃ-

આર્જેન્ટિના, ઓસ્ટ્રેલીયા, બ્રાઝીલ, કેનેડા, ચીન, ફ્રાંસ, જર્મની, ભારત, ઇન્ડોનેશિયા, ઇટાલી, જાપાન, કોરિયાપ્રજાસત્તાક, મેક્સિકો, રશિયા, સાઉદી અરેબીયા, દક્ષિણ આફ્રિકા, તુર્કી, યુનાઇટેડ કિંગડમ, અમેરિકા, યુરોપિયન યુનિયન, આ બધા જ સભ્ય દેશો સાથે મળીને વર્ષમાં એકવાર બેઠક યોજે છે આ બેઠક યોજીને એકબીજાને મળે છે. G-20ની આ શિખર બેઠકમાં સભ્ય દેશોના રાષ્ટ્ર પ્રમુખો ઉપરાંત એ દેશોની કેન્દ્રિય બેન્કોના ગવર્નર પણ ભાગ લે છે. યુરોપિયન સેન્ટ્રેલ બેંક પણ આ શિખર ની બેઠકમાં ભાગ

લે છે. આમ G-20ની બેઠકમાં નેતાઓને વિચારોની આપ-લે કરવાની તક પૂરી પડે છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગ અને નિર્ણય લેવાની કર્યા પદ્ધતિ નક્કી કરે છે. જેમાં વિવિધ ક્ષેત્રોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. G-20ની આ વાર્ષિક બેઠક G-20 Summit નાં નામે ઓળખાય છે.

G-20નાં શિખર સંમેલનો

ક્રમ	માસ/વર્ષ	આયોજન સ્થળ (દેશ)
1	નવેમ્બર 2008	વોશિંગ્ટન ડી.સી (અમેરિકા)
2	એપ્રિલ 2009	લંડન (બ્રિટન)
3	સપ્ટેમ્બર 2009	પીટર્સબર્ગ (અમેરિકા)
4	જુન 2010	ટોરેન્ટો (કેનેડા)
5	નવેમ્બર 2010	સિયોલ (દ.કોરિયા)
6	નવેમ્બર 2011	કાન (ફ્રાંસ)
7	જુન 2012	લોસ કેબોસ (મેક્સિકો)
8	સપ્ટેમ્બર 2013	સેન્ટ પીટર્સબર્ગ (રશિયા)
9	નવેમ્બર 2014	બ્રિસબેન (ઓસ્ટ્રેલીયા)
10	નવેમ્બર 2015	એન્ટાલિયા (તુર્કી)
11	સપ્ટેમ્બર 2016	કાંગઝૂ (ચીન)
12	જુલાઈ 2017	હેમ્બર્ગ (જર્મની)
13	2018	આર્જેન્ટિના
14	2019	ઈ.ઓસાકા (જાપાન)
15	2020	રીયાદ (સા.અરબ)
16	2021	ઇટાલી
17	નવેમ્બર 2022	બાલી (ઇન્ડોનેશિયા)
18	2023	દિલ્હી (ભારત)
19	2024	બ્રાઝીલ (ને સોપરો)
20	2025	દક્ષિણ આફ્રિકા

G-20માં સભ્ય દેશોને 5 ભાગમાં વહેચવામાં આવે છે. જેમાં ભારત,દક્ષિણઆફ્રિકા, રશિયા, તુર્કી જેવા દેશો બીજા સમુહમાં આવે છે.

G-૨૦ બેઠકનાં કેટલાક મહત્વનાં મુદાઓ-

- G-20 નેતાઓએ વૈશ્વિક આર્થિક વૃદ્ધિને મજબુત કરવાની જરૂરિયાતને માન્યતા આપી છે.તેમજ રોકાણ,વેપાર અને રોજગાર સર્જનને વેગ આપવા માટેના પગલાં લેવામાં આવ્યા છે.

- નેતાઓએ જળવાયુ પરીવર્તનને સંબોધવા માટે તેમની પ્રતિભાને પણ પુનઃપુષ્ટિ કરી તેઓ ગ્રીનહાઉસ ગેસ ઉત્સર્જન ઘટાડવા અને સ્વચ્છ ઊર્જા માટે અર્થતંત્રમાં પગલાં લેવામાં આવશે.

- નેતાઓએ ડીજીટલ ટ્રાન્સફોર્મેશનના મહત્વ વિશે પણ ચર્ચા કરવા આવી હતી.

- આમ G-20 સફળ રહી અને વૈશ્વિક સહયોગ માટે એક મોટું મહત્વનું પગલું હતું.

2023 માં ભારત G-20 નું પ્રમુખપદ ધરાવે છે. ભારત દેશ માટે વિશ્વના કેટલાક સૌથી દબાણ યુક્ત પડકારોનો સામનો કરવાની તક છે. આર્થિક વિકાસના એન્જિન તરીકે ભારત વિશ્વના કેટલાક સૌથી મોટા અને સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતા શહેરોનું ઘર ગણાય છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિ માટે આ શહેરો મુખ્ય કેન્દ્રો છે. પરંતુ તેઓ ગરીબી, અસમાનતા, નિરક્ષરતા, પર્યાવરણીય પડકારોનો સામનો કરે છે. આ પડકારોનો સામનો કરવા માટે અને તેને વિકાસ માટે કેન્દ્રએ પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

શરૂઆતમાં G-20નું ધ્યાન આર્થિક મુદ્દાઓ પર કેન્દ્રિત હતું; પરંતુ પછી થી ઉદેશ્યના મુદ્દાઓનો વિસ્તાર વધ્યો જગત પ્રદુષણની પીડાથી પરેશાન છે. ઋતુચક્ર ખોરવાઈ ગયું છે. ભરઉનાળામાં માવઠા થાય છે. શિયાળામાં ગરમીનો પ્રકોપ થાય છે. રાજકીય તેમજ અન્ય કારણોસર લોકોના આશ્રયનો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. ઉ.દા મ્યાનમાર છે. વ્યાપાર, વાણીજ્ય, મુડીરોકાણ, સતત વિકાસ, સ્વાસ્થ્ય, કૃષિ, ભ્રષ્ટાચાર, ઊર્જા જેવા પ્રશ્નો પણ આ સંસ્થાના શિખર સંમેલનમાં રજુ કરાયા હતા.

G-20 યુનો, આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંગઠન, વિશ્વ બેંક, વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન, નાણાકીય સ્થિરતા, આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા ભંડોળ, વિકાસ સંગઠન વગેરે સાથે મળીને કાર્ય કરે છે.

નિષ્કર્ષઃ-

આમ, 2023માં G-20ની બેઠક મળવાની સાથે તે વૈશ્વિક પડકારોનો સામનો કરવાની જવાબદારી ધરાવે છે. આર્થિક પુનઃપ્રાપ્તિ આબોહવા પરિવર્તનશમન આરોગ્ય સુરક્ષા અને વેપાર સુવિધા એ નક્કર પગલાની જોગવાઈ કરતા નિર્ણાયક મુદ્દાઓ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર અને ટકાઉ વિકાસને ઉત્તેજન આપવા માટે G-20 વિશ્વના ભવિષ્યને આકાર આપવામાં ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. અર્થસંકલન (અર્થ શાસ્ત્ર અને વાણીજ્યનું પ્રમુખ ગુજરાતી સામયિક) સળંગ અંક – 640. 30 એપ્રિલ 2023
2. અર્થસંકલન (અર્થ શાસ્ત્ર અને વાણીજ્યનું પ્રમુખ ગુજરાતી સામયિક) સળંગ અંક 642. 30 જુન 2023
3. આંકડા અને કાર્યક્રમ અમલીકરણ મંત્રાલય ભારત સરકાર
4. GSTV
5. WWW G-20

કાદમ્બરીમાં બાણભટ્ટનો તાત્ત્વિક અભિગમ

- વરુણ એચ જોષી.

શ્રીભોજ સરસ્વતીકંઠાભરણમાં બાણનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવે છે કે **यादृग्गद्यविधौ बाणः पद्यबन्धे न तादृशः ।**

બાણભટ્ટે હર્ષચરિત – આખ્યાયિકા અને કાદમ્બરી કથા ઉપરાંત ચંડિશતક, પાર્વતીપરિણય, મુકુટતાડિતક, પદ્યકાદમ્બરી અને રત્નાવલી એમ વિવિધ કૃતિઓની રચના કરી. દંડી જણાવે છે કે કથા અને આખ્યાયિકા એ તો ગદ્યનાં બે ભિન્ન નામ જ છે. **अपादः पद सन्तानो गद्यम् आख्यायिका कथा । इति तस्य प्रभेदो द्वौ ।** જયારે બાણભટ્ટ કહે છે કે આખ્યાયિકા એ તો આનંદપ્રદ શય્યા સમાન છે –

सुखप्रबोधललिता सुवर्णघटनोज्ज्वलैः ।

शब्दैराख्यायिकाभाति शय्येव प्रतिपादकैः ।।

અર્થાત્ સુંદર વર્ણવિન્યાસથી ઉજ્જવળ પ્રતિપદ સરળ અર્થબોધ કરાવતી આખ્યાયિકા સોનેમઢ્યાં ઉજ્જવળ પાયાવાળી આનંદથી – સુખથી જાગ્રત થવાય તેવી શય્યા સમી છે. બાણના મતે કથા તો ઉત્કટ અનુરાગને લીધે પ્રિયતમને મળવા અભિસાર કરતી નવવધૂ જેવી છે –

स्फुरत्कलापविलास कोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।

रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ।।

અર્થાત્ સ્ફુરતી કલાનાં આલાપનાં વિલાસથી સુકુમાર હૈયે કૌતુકપૂર્ણ રાગ – અનુરાગ ધરાવતી કોઈ નવવધૂ રસથી – પ્રેમથી જાતે જ પ્રિયતમની શય્યા પાસે જાય તેવી કલામય આલાપનાં વિલાસોથી સુકુમાર અનુરાગ ધરાવતી કથામાં ઊર્મિ, રસ, ભાવ, અલંકાર, સમાસપ્રાચુર્ય આવે જ. કાવ્યનાં વિવિધ ગુણ, અસ્ખલિત રસપ્રવાહ, સુકુમારતા, પ્રસાદ, ઓજ, માધુર્ય, અર્થવ્યક્તિ જેવાં વિવિધ ગુણ અહીં **નવવધૂ** શબ્દ દ્વારા સૂચવાય છે.

આવી આ અદ્દ્ભુત કાદમ્બરી કથા એક આધ્યાત્મિક કથા છે, જેમાં જીવનનાં ચાર પુરુષાર્થ – ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને રજૂ કરાયાં છે.

બાણભટ્ટ વેદ, વેદાંગ અને વિવિધ શાસ્ત્રનાં તલસ્પર્શી જ્ઞાતા હતા એમ **हर्षचरित** માં ઉલ્લેખાયેલ જોવા મળે છે – **सम्यक् पठिनः साङ्गो वेदः श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि ।** તેઓ સાંખ્યદર્શનના **प्रधान पुरुष, त्रिगुण** વગેરે તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ કરે છે. વેદાંત – ઉત્તરમીમાંસાનું તેમનું જ્ઞાન "જ્ઞાનથી અજ્ઞાન દૂર થાય છે" એવાં ઉલ્લેખમાં સ્પષ્ટ થાય છે. **अन्तर्ज्ञाननिराकृत्य मोहान्धकारस्यापयान पदवीमिव ।** ન્યાય – વૈશેષિકનાં **आरम्भवाद, परमाणुवाद** અને **समवाय**નાં સિદ્ધાંતોનો પણ ઉલ્લેખ કાદમ્બરીમાં જોવા મળે છે.

જયારે એમ કહેવાયું જ છે કે **गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति** અને આવા ગદ્ય સાહિત્યના સર્જક બાણભટ્ટ માટે કહેવાયું છે કે **बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्** એ ઉચિત જ છે. એ બાણભટ્ટની કાદમ્બરી કથામાં રહેલ આધ્યાત્મિકતા અહીં પ્રસ્તુત છે.

ગદ્યસ્વામી દંડીએ કાવ્યાદર્શમાં આપેલ લક્ષણોમાં જણાવ્યું છે કે **चतुर्वर्गफ़लोपेतम्...** આ લક્ષણ જો કે મહાકાવ્ય સંદર્ભે રચાયેલું છે અને કાદમ્બરી એ સાચાં અર્થમાં એક ગદ્ય મહાકાવ્ય જ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્વીકારાયાં છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે જ હંમેશા પ્રવૃત્ત હોય છે. મોક્ષ એ જ માનવજીવનનું અંતિમ – પરમ લક્ષ્ય છે. એ સિવાયનાં પ્રથમ ત્રણ પુરુષાર્થ તેને અનુરૂપ જીવનને – માનવજીવનને વિકસાવે તે માટે ધર્મમૂલક અર્થ અને કામને આવકારી વ્યવહારને પણ પરમાર્થલક્ષી બનાવ્યો છે. ભૌતિક જીવનમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ માટેના જીવન માટેની સાધના રહેલી છે. કામ એ તો વ્યવહાર પ્રધાન પુરુષાર્થ જ ગણાય, પરંતુ અહીં કામ – પ્રેમ કાલિદાસના માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ ની માફક માત્ર વાસનામય ભૂમિકાએ અથવા ભૌતિકરૂપે બાણભટ્ટને આવકાર્ય નથી જ. બાણભટ્ટ તો તપઃપૂત પ્રેમ – કામને આવકાર્ય ગણે છે જે કાલિદાસે અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ અને કુમારસંભવમાં રજૂ કર્યો છે. **धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ । ७.११** ભગવદ્ગીતામાં સપ્તમ અધ્યાયમાં એકાદશ શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે સર્વ પ્રાણીઓમાં ધર્મને અનુકુળ કામ હું છું. પ્રાણીમાત્ર સાથે મૂળભૂત વૃત્તિરૂપે રહેલ કામતત્ત્વનું માનવજીવનમાં ઊર્ધ્વીકરણ શક્ય હોવાથી કવિઓએ તેને આધ્યાત્મિક રંગે રંગવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

સ્થૂળ પ્રેમનું સ્વરૂપ વાસનાજન્ય – અધોગામી હોય છે. તે શોક, બંધન અને અનેક આપત્તિઓનું કારણ હોય છે, જયારે સૂક્ષ્મપ્રેમ એ આનંદદાયક, મુક્તિદાયક અને સુખ આપનાર બની રહે છે. સ્થૂળ સ્વરૂપ પરિણામે અનિત્ય અને અનિષ્ટકારક હોય છે, જયારે બીજું સ્વરૂપ – સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પરિણામે નિત્ય અને ઇષ્ટ સિધ્ધિ આપનાર હોય છે. તપ અને વિરહની તીવ્ર વેદના વાસનાને ગાળી નાખી વિશુધ્ધ પ્રેમને પ્રગટ કરે છે.

ઉપરોક્ત દૃષ્ટિકોણને કેન્દ્રમાં રાખી જયારે કાદમ્બરીનું દાર્શનિક અર્થઘટન વિચારીએ તો કથારસથી સભર આ ભવ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ છે અને તેની સમગ્ર કથાસૃષ્ટિ આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક છે. બાણભટ્ટ દાર્શનિક દૃષ્ટિબિંદુથી સમગ્ર કથાનક અને તેનાં પાત્રોને દર્શાવે છે. કથાનું તત્ત્વજ્ઞાનસભર અર્થઘટન આ પ્રમાણે જોઈ શકાય.

વેત્રવતી નદીના કિનારે સ્થિત વિદિશા નગરીમાં શૂદ્રક નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એક દિવસ જયારે તે રાજ્યસભામાં બેઠો હતો ત્યારે ઇન્દ્રનીલમણિની પૂતળી સમાન એક અતિ સૌન્દર્યવાન ચાંડાલકન્યાએ પ્રવેશ કર્યો. તેણીએ અનેક કલાઓમાં પારંગત એવો અદ્ભુત શુક રાજાને ભેટ ધર્યો. આ શુકે રાજા શુદ્રકને આર્યા છંદમાં સંબોધન કર્યું, ત્યારે અત્યંત કુતુહલવશાત્ રાજાએ પોપટનાં માતા – પિતા – જન્મસ્થાન વગેરે બાબત પૂછ્યું.

આ રાજા શૂદ્રક એટલે શોકથી પરિપૂર્ણ જીવ, કામવાસનાને લીધે શાપગ્રસ્ત થવાથી તે શોકથી પરિપૂર્ણ છે. શોકથી તેનામાં અજ્ઞાન છે. બાણભટ્ટની આ કાદમ્બરી કથાનું મુખ્યસૂત્ર શાપ છે. આ શાપ તત્ત્વ અહીં મહત્ત્વની સત્તા ધરાવે છે, જેવું મહત્ત્વ અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં દુર્વાસાનો શાપ ધરાવે છે. આ શાપતત્ત્વ કામના સ્થૂળ સ્વરૂપને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ સુધી લઇ જાય છે. ચંદ્રાપીડનું મન જયારે કાદમ્બરી પ્રત્યે વાસનાથી ભરાઇ ગયું ત્યારે તેને શાપ મળ્યો, પરિણામે તેણે શૂદ્રક બનવું પડ્યું.

વાસનાને લીધે શાપિત શૂદ્રક અજ્ઞાનથી પીડાતો શોકાતુર જીવ છે. **मनोव्यामोहकारी कोऽपि शाप एवायम् ।**

જ્યારે પુંડરિક એ સહસ્ત્રદળ પંકજ છે. તે સૂર્ય કે જ્ઞાન કે વિજ્ઞાનનું પ્રતિક છે. તે બુધ્ધિનું પરમ સ્થાન છે. કામ વાસનાને ગાળનાર છે. મહાશ્વેતા એટલે પ્રજ્ઞા. પ્રજ્ઞા સાથે જ્ઞાન એટલે કે મહાશ્વેતા સાથે પુંડરિકનો તાલમેલ આવશ્યક છે. પ્રજ્ઞા અને જ્ઞાન એ તો શાશ્વત યુગલ છે. મંત્રી શુકનાસ એ પ્રતિભ જ્ઞાનનું પ્રતિક છે. વૈશમ્પાયન – તેનો ભાવ તે વૈશ – આસક્તિયુક્ત કામના ભાવોનું પ્રતિક છે અને પાયન એટલે શુધ્ધિ કે નિરાકરણ. આ બંને ભાવ વૈશમ્પાયનમાં રહેલાં છે. દરેક પ્રકારની કામવાસનામાંથી મુક્ત થવાય ત્યારે મહાશ્વેતા – પ્રજ્ઞાનું મિલન થઇ શકે. ચંદ્રાપીડ એ ચંદ્રનું – મનનું પ્રતિક છે. સ્નિગ્ધતા – ચીકણાપણું એ તેનો ગુણ છે, તેથી જ તો કાદમ્બરી પાસે મૃત્યુ થયું હોવા છતાં તેનું શરીર રહે છે.

જાબાલિ ઋષિ મૃત્યુલોકમાં શ્વેતકેતુના આદર્શના પ્રતિનિધિ છે. તેનો આશ્રમ ઋતંભરાપ્રજ્ઞાનું સિધ્ધક્ષેત્ર છે. આ આશ્રમમાં જ સ્થાનભ્રષ્ટ શુકને પૂર્વસ્મૃતિ થાય છે. તે શુક જ શૂદ્રકની સભામાં મંજરબધ્ધ હોય છે અને જાબાલિ ઋષિનાં આશ્રમમાં મુક્ત હોય છે, અને અંતે કાદમ્બરી એ તો મનની અપ્રવાહિત શક્તિ – કામ છે. જો કે કામને વિશ્વનું મૂળ કહેલ છે. ચંદ્રાપીડ – મન સૌમ્ય છે, પરંતુ કાદમ્બરી કામમય સુરા છે. આ સુરા વારુણી છે. આ સુરાને તપાવવાથી તે સોમમાં પરિણત થાય. સુરા માદકરૂપ છે અને તપ્ત થયેલું રૂપ સોમ તેનું સ્વચ્છ શાંત રૂપ છે. ઈન્દ્રાયુધ અશ્વ ચંદ્રાપીડરૂપી મનનું વહન કરનાર છે. વાહન છે. પુંડરિક કમળ છે તો કપિન્જલ તેનું મધુ છે. જ્ઞાનનું વાહન છેવટે અચ્છોદ સરોવરમાં જ્ઞાનનાં સાગરમાં વિલીન થઇ જાય છે. આમ, આ પ્રમાણેનું તાત્ત્વિક અર્થઘટન અહીં વિચારી શકાય છે.

SHREE BALVANT PAREKH EDUCATION TRUST

Organises

AN INTERNATIONAL CONFERENCE

" The 1st Multidisciplinary conference on Emerging Trends in sustainable Development"

15th & 16at Feb 2024

:: प्रस्तुत कर्ता ::

डॉ. एस. सी. थोरात

ऐसोसिएट प्रोफेसर (आर्ट्स विभाग)

श्री पारेख सायन्स, आर्टस अेन्ड कोमर्स कोलेज,महुवा

Mo. 9408350844 E-mail- thorats709@gmail.com

'अथर्ववेदीय 'शतवार' औषधि की उपादेयता'

वेदों को भारतीय संस्कृति के आधार स्तंभ माने जाते हैं। समूचे ज्ञान-विज्ञान के मूलमें वेदों को रखा गया है। आचार्य सायणने वेदों के महत्व को स्पष्ट करते हुए 'ऋग्वेदभाष्यभूमिका' में लिखा है कि 'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो वेदयति स वेदः।' अभिष्ट की प्राप्ति एवं अनिष्टों से मुक्ति पाने का उपायबोध जो करता है वह 'वेद' है। मनुस्मृतिकार भी 'सर्वज्ञान मयो हि सः' कहकर वेदों को सभी ज्ञान के आधार रूपमें स्वीकृति देते हैं। इष्ट की प्राप्ति और अनिष्ट निवारण हेतु वेदो में आध्यात्मिकता के साथ आधिभौतिक सन्दर्भों को जोड़ा गया है। वेदों में आचार-विचार समाज, राजनीति अर्थ एवं निरोगी-निरामय जीवन जीने के लिए सूचित सन्दर्भों का प्रतिपादन मिलता है।

'अथर्ववेद' सामान्य जन-जन को प्रतिबोधित करने वाला 'वेद' है। मनुष्यों की सुखाकारी वर्धित हो तथा स्वस्थ एवं दीर्ध जीवन की प्राप्ति हो, इसके बारे में अथर्ववेद गहन चिन्तन प्रस्तुत करता है। अतः अथर्ववेद को 'भिषग्वेद' भी कहा गया है। आयुर्वेदका मूल आधार अथर्ववेद है, अथर्ववेद का उपवेद 'आयुर्वेद' है। जो मनुष्यों को दीर्धायु प्रदान करने वाले संदर्भों का विशेष रूप से प्रस्तुतिकरण करता है।

'ऋग्वेद' एवं अथर्ववेद में औषधि के लिए 'ओषधि' शब्दका प्रयोग किया गया है। वैदिक भाष्यकारों और निघंटुओंमें औषधि के बारे में विशेष चिन्तन-मनन किया गया है, और औषधि के वनस्पति, वानस्पत्य औषधि एवं विरूध कुल मिलाकर चार भाग किये गए है। औषधि का अर्थ प्रस्तुत करते हुए सुश्रुत संहितामें कहा गया है कि- 'फलपाकनिष्ठा ओषधय इति।'[१] अर्थात् 'फल पकने तक जीवित रहे बाद में नष्ट हो जाए इसे औषधि कहते हैं। मनुस्मृति में 'औषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः।[२] मतलब फल आने के बाद पककर सुख जाने वाले और जिस पर बहुत सारे फूल और फल लगे, उसे औषधि कहा गया है। चरकसंहिता में 'औषध्य फल पाकान्ताः।'[३] अर्थात् फल आकर पक जाने के बाद जिसका नाश हो जाए या जीवन समाप्त हो जाए इसे औषधि कहते है। अमरकोष में भी चरकसंहिता का अनुशरण देखा जाता है।[४] अतः सुश्रुतसंहिता, चरकसंहिता और अमरकोष एक-दूसरे का अनुमोदन करते हैं।'निघंटु आदर्श' में बापालाल ग. वैध औषधि के बारे में लिखते हैं कि ''फलों के पक जाने के बाद जो वनस्पति नष्ट हो जाति है इसे औषधि कहते हैं। हम सब खाध धान्यो का उपयोग करते हैं वह सब इस वर्ग में समाविष्ट हो जाते हैं।''[५]

अथर्ववेद में अजशृंगी, अपामार्ग,उदुम्बर, कुष्ठ, पुनर्नवा, बिल्व, एवं शतवार आदि कंई औषधिओं के चिकित्सकीय गुणों का वर्णन किया गया है। अथर्ववेद में वर्णित इन औषधियों में 'शतवार' एक महत्व पूर्ण औषधि हैं। चिकित्सा की दृष्टि से यह औषधि का प्रयोग विविध प्रकार के रोगों के निवारण हेतु उपयोगी हैं। इन दिव्य औषधि के लिए हिरण्यशृंग , ऋषभ, दुर्णामचातन, शतावरी, बहुपत्रिका, शतमूला और शतांकुरा एसे समान बोधक नाम मिलते हैं।

अमरकोष में शतमूली, बहुसुता, अभीरू आदि दश नाम दिये है ।[६] यह औषधि को हिन्दीमें शतावर या शतवार, गुजराती में शतावरी, अंग्रेजी मे Adds Kendens और लेटिन में Asparagus Racemosus के नाम से जाना जाता है । शतावर की निरुक्ति देते हुए 'निधंटु आदर्श' में कहा गया है कि 'शतेन आवृणोति इति ।' अर्थात् यह कंई मूलो से भूमि को आवृत्त कर लेती है, अतः इसे 'शतावर' कहते हैं । सच में 'शतावर' औषधि सेंकडों मूलो से भूमि को जकड़ लेति है । इसलिए इसका नाम सार्थक है । शतवार औषधि वलसाड, नवसारी, डांग, नर्मदा, दाहोद, साबरकांठा, गिरनार, गिर के जंगल, बरडा पर्वत आदि गुजरात के कंई भागों में और भारत वर्ष में समान रूप से बहुत मात्रा में पायी जाने वाली औषधि है । 'शतवार' बेल रूप छोटा सा कांटेदार क्षुप होता है, इस के पर्ण तिल्ली की तरह बहुत छोटे-छोटे होते हैं । इस पर आसो-कार्तिक माह में गुच्छेदार छोटे-छोटे पुष्प लगते है, इसकी सुगंध मादक एवं मन को प्रफुल्लित करने वाली होती है । फल छोटे से पहले हरे, पकने के बाद लाल रंग के हो जाते हैं । शतवार औषधि के औषधिय गुणोंके बारे में धन्वन्तरी निघंटु में कहा गया है कि -

शतावरी हिमा तिक्ता रसे स्वादुः क्षयास्रजित ।

वातपित्तहारी वृष्या रसायनवरा स्मृता ।।[८] (ध.नि.)

भावार्थ यह है कि-''शतवार शीतल, कटु, रसमें मधुर, क्षय को जितने वाली, वात-पित्तका नाश करने वाली, वृष्य एवं रसायन गुणों वाली है ।'' इसी तरह राजनिघंटु मे सूचित करते हुए दर्शाया गया हैं कि -

शतावरीद्वयं वृष्यं मधुरं पित्तजिद्धिमम् ।

महती कफवातध्नी तिक्ता श्रेष्ठा रसायने ।

कफपित्तहरास्तिक्तास्तस्य एवांकुरा स्मृता ।।[९]

मतलब यह है कि - '' दोनों प्रकार की शतवार वृष्य, मधुर, पित्त, कफ और वात का नाश करने वाली कटु एवं श्रेष्ठ रसायन है । इसके अंकूर कटु एवं कफ और पित्त को नाश करने वाले हैं ।

अथर्ववेद के (१९/३६/१ से ६) कुल मिलाकर छः मन्त्रों में 'शतवार' औषधि की स्तुति की गई है । यहाँ प्रथम मंत्र में दर्शाया गया है कि शतवार औषधि अनेकाधिक प्रकार के रोगों का नाश करती है । मंत्र इस प्रकार है -

शतवारो अनीनशधक्ष्मान्नक्षांसि तेजसा ।

आरोहन्वर्चसा सह मणिर्दुर्णामचातनः ।।[१०]

मतलब कि-'अनेकाधिक रोगों का नाश करने वाली शतवार औषधि यक्ष्मादि रोगों को तथा उसके जीवाणुंओं को अपनी तीक्ष्णता-तेज से नाश करती है । वह पूर्ण शक्ति के साथ दुष्परिपणामि अनेक रोगों का विनाश करती है । यह मंत्र में निर्दिष्ट 'शतवार' औषधि बल प्रदाता औषधि है । वह अनेक प्रकार के रोग बीजों को नष्ट करती है । यह मंत्र का भावार्थ उपर दर्शाये गए निघंटु गुण संदर्भो से मिलता-जुलता है । क्षय (टीबी) रोग का कफ के साथ संबंध है और शतवार औषधि कफ नाशक है, इस वजह से यह क्षय का नाश करने वाली और रोगी को बल प्रदान करती है । दूसरे मंत्र में उल्लेख मिलता है कि-

श्रृङ्गाभ्यां रक्षो नुदते मूलेन यातुधान्यः ।

मध्येन यक्ष्मै बाधते नैनं पाप्माति तत्रति ।।[११]

अर्थाँत् 'यह शतवार औषधि अपने शृंग भाग से राक्षस रूप रोग के उद्भव को मूल रूप से दुःखदायक पीडाओं को तथा मध्यभाग से यक्ष्मादि रोगों का नाश करती है । यह औषधि से कोई विकृति नहीं होती' यहाँ राजनिघंटु का संदर्भ प्रस्तुत होता है । इनके अंकूरों से कफ और पित्त का नाश होता है, भावार्थ है कि राक्षस स्वरूप क्षय रोग के मूल रूप कफ़का नाश करती है । यहाँ क्षय रोग को राक्षस की उपमा देकर भयंकरता की ओर इशारा किया है । यह मंत्र में स्पष्ट कथन है कि इन औषधि से कोई विकृति नहीं होती । तीसरे मंत्र में भी यह औषधि प्रारंभिक या पुराने क्षय रोग का नाश करती है एसा कथन है ।[१२] यहाँ 'शतवार' औषधि का 'मणि' धारन करने की बात सूचित है । अथर्ववेद के इस मंत्र का कथन सांप्रत समय में भी उपादेय है क्योंकि कफ और कामला(पीलीया) के रोगी को 'शतवार' के मणि की माला पहेनाई जाति है । अगले मंत्र में यह औषधि अनेक शूरवीरों को नवजीवन प्रदान करती है, यथा-

शतं वीरानजनयच्छतं यक्ष्मानपावपत् ।

दुर्णाम्नः सर्वान्हत्वाव रक्षांसि धूनुते ।।[१३]

'शतवार' औषधि अनेक वीरों को नवजीवन देने वाली है, अनेकानेक क्षय रोगीओं को ठीक करती हैं, वह विविध प्रकार के हठीले रोग बीजों का नाश करके, रोग के उद्भव स्थान रूप राक्षसों-जंतुओं को कंपित करके मारती है । यह मंत्र में 'शतम् वीरान्' विशेषण यह औषधि की प्रचंड रोग विनाशक शक्ति का परिचय देती है । अगले मंत्र में 'शतवार' औषधि को 'हिरण्यशृंग' अर्थात् सुवर्णमय अग्रभाग वाली कहा गया है ।[१४] जो इसके स्वरूप की विशेषता है । सच में इनकी कोपलें सुवर्ण वर्ण से युक्त होती है, यहाँ भी उनकी तेजस्विता प्रगट होती है, जो अपने तेज से कंई रोगों का अकेले संहार करती है । अंतिम मंत्र में 'शतवार'औषधि विविध प्रकार के आकार-प्रकार के रोगों का नाश करती है, मंत्र इस प्रकार है ।-

शतमहं दुर्णाम्नीनां गन्धर्वाप्सरसां शतम् ।

शतं शश्वन्वतीनां शतवारेण वारये ।।[१५]

अर्थात् 'मैं शतवार औषधि से सब कुख्यात रोगों को पृथिवी और अंतरिक्ष में, जल और वायु में विधमान जीवाणुंओं से उत्पन्न रोगों को तथा विविध प्रकार के संक्रामक रोगों को दूर करता हूँ ।' इस मंत्र में स्पष्ट कथन है कि- शतवार औषधि विविध प्रकार के रोंगों का नाश करने के लिए शक्तिमान है । 'शतवार' औषधि से पृथिवी पर विधमान, जल में विधमान एवं वायु में विधमान अति सुक्ष्म और वायु में फैले होते हैं, वह तमाम रोगों के जन्तुओं का नाश होता है ।

अथर्ववेद के इन मंत्रो में ज्यादातर क्षय नाशक अर्थात् कफ और उनके साथ जुड़े रोगों को नष्ट करने वाली औषधि के इप में 'शतवार' औषधि की स्तुति है । 'निद्यंटु आदर्श' में 'शतवार' औषधि के उपयोग एवं प्रयोग के संदर्भ में चरक, सुश्रुत, वाग्भट, हारीत, चक्रदत्त, भावमिश्र, वैधमनोरमा और सोढ़ल के संदर्भ उल्लेखनीय है ।[१६] 'नवौषधि चन्द्रोदय' के अनुसार ''शतवार का पाक बनाकर खाने से कामशक्ति बढ़ती है, और वीर्य धातु सुद्रढ होती है । शतवार और अडूसी के पान उबाल कर इस में शक्कर डालकर पीने से सूखी खाँसी मिटती है । शतवार और गुडूची के रस में गुड मिलाकर पीने से ज्वर खत्म होता है । शतवार और गोक्षुर का शरबत बनाकर पीने से मूत्र विकार में लाभ होता है । हरी शतवार दूध के साथ धोंट के पीने से रक्तातिसार में लाभ होता है। शतवार के रस में मधु मिलाकर पीने से पित्त का प्रदर मिट जाता है । शतवार चूर्ण दूध के साथ देने से स्त्रीयों के स्तन में दूध की मात्रा बढती है । शतवार के रस में दूध मिलाकर पीलाने से सभी प्रकार के विष का वेग कम होता है ।''[१७] संक्षेप में 'शतवार' औषधि बल दायक एवं शरीर में फैले विविध प्रकार के रोगों को संहार करके विजय प्राप्त करती दिव्य औषधि है, जो सांप्रत समय में भी इतनी ही उपयोगी एवं प्रभावशाली है, जितनी वैदिक काल में थी ।

अथर्ववेद में 'शतवार' की तरह वर्णित अनेकाधिक औषधियों का ज़तन, संवर्धन एवं सुरक्षा की जिम्मेदारी और कर्तव्य हम सब का है, वजह स्पष्ट है कि- इन अमूल्य औषधियों के बीना मनुष्य का स्वस्थ और निरामय जीवन संभव नहीं । वेदों में औषधिओं को 'माता' के इप में संबोधित किया है क्योंकि औषधि जननी की तरह पालन-पोषण करती है । वर्तमान समय में नये-नये रोगों का प्रादुर्भाव होता रहता है, ऐसी संकट की घडीयों में 'शतवार' जैसी औषधियाँ हमारे शरीर की रोग प्रतिकारक शक्ति बढ़ाकर हमें बचा शकती है ।

संदर्भः-

(१) सुश्रुत संहिता, १/१९

(२) विशुद्ध मनुस्मृति, १/२६

(३) चरक संहिता, १/७०,७२

(४) अमरकोष, 'वनौषधिवर्ग', २/४/६

(५) निघंटु आदर्श, भाग-१, पृ. ५०

(६) अमरकोष, 'वनौषधिवर्ग', २/४/१००

(७) निघंटु आदर्श, 'लशुनादिवर्ग', भाग-२, पृ.६३६

(८) वही, पृ.६३६

(९) राजनिघंटु, पृ. ८५

(१०) अथर्ववेद, १९/३६/१

(११) वही, १९/३६/२

(१२) वही, १९/३६/३

(१३) वही, १९/३६/४

(१४) वही, १९/३६/५

(१५) वही, १९/३६/६

(१६) निघंटु आदर्श, भाग-२, पृ. ६३९,६४०

(१७) वनौषधि-चंद्रोदय, भाग-९, पृ. ५४, ५५

सतत विकास के संदर्भ में काव्यसाहित्य की भूमिका

ठाठागर सावनकुमार नविनचंद्र (Ph.D शोधार्थी)
महाराजा कृष्णकुमारसिंहजी भावनगर विश्वविद्यालय भावनगर

(1) प्रस्तावना :

सतत विकास के संदर्भ में काव्यसाहित्य किस प्रकार से आज प्रासंगिक है इस संदर्भ में कुछ एक बाते विस्तृत रूप से समजनी आवश्यक है। क्योंकि काव्य न केवल मनोरंज है किन्तु भावों की अभिव्यक्ति भी मानी जाती है। साहित्य में दो विधा प्रमुख रही है। (1) गद्य और (2) पद्य अर्थात् काव्य भारतीय साहित्य की बात करे तो भारतीय काव्यशास्त्र के इतिहास 2000 वर्ष पुराना है। इन्हें 6 कालों में विभाजित किया जाता है –

1. प्रारम्भिक काल से 600 विक्रमी तक।
2. रचनात्मक काल 600 से 800 विक्रमी तक।
3. निर्णयात्मक काल 800 से 1000 विक्रमी तक।
4. व्याख्या काल 1000 से 1750 विक्रमी तक।
5. हिन्दी रीतिकालीन काव्यशास्त्र 1700 से 1900 विक्रमी तक।
6. आधुनिक काल 1900 विक्रमी से अद्यावधि तक।

उपर्युक्त काल विभाजन को देखकर हमे यह ज्ञात होता है कि तत् कालीन कवियों ने काव्य के संदर्भ में अपना अति महत्वपूर्ण योगदान दीया है तब जाकर हम एक निश्चित विचार पर आते है।

(2) विषयवस्तु :

कालविभाजन की बात की किन्तु काव्य की परिभाषा से भी अवगत होना आवश्यक बन पडता है। भारतीय काव्यशास्त्र के महान कवियों ने जो काव्य की परिभाषा दी है उनमें से एक विद्वान कवि की परिभाषा की हम जानकारी प्राप्त करेंगे।

“ वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ”

– विश्वनाथ

अर्थात् रसात्मक वाक्य ही काव्य है।

विश्वनाथ जी के मतानुसार यदि रसात्मक वाक्य ही काव्य है तो इसका तात्पर्य है कि वाक्य में रसात्मकता अनिवार्य है।

काव्यसाहित्य की भूमिका की बात करते हुए हमे आचार्य भरत के अनुसार काव्य का प्रयोजन उन्हों ने कुछ इस प्रकार प्रस्तुत किया है –

“ दु:खार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम्।
विश्रान्तिजननं काले नाट्यमेतद् भविष्यति। ”

अर्थात् दु:ख, परिश्रम, शोक तथा साधना से आर्ता मनुष्य को विश्रान्ति प्रदान करना काव्य का प्रयोजन है। काव्य की परिभाषा एवं प्रयोजन को हमने सहज रूप से स्वीकारा तो है किन्तु उतना ही काव्यसाहित्य को हम सिमित न मानते हुए सतत विकास के संदर्भ में काव्यसाहित्य की भूमिका कुछ विशेष रूप से हम देख सकते है।

आधुनिक हिन्दी साहित्य के प्रारंभ के बारे में 1850 ई में एक महान सर्जक भारतेंदु हरिश्चन्द्र हुए है। यहा से खडीबोली या शिष्ट हिन्दी का प्रारंभ हुआ हो एसा प्रतित होता है। इन काव्य के प्रकार में हम (1) पद्य काव्य (2) गद्य काव्य और (3) चंप् काव्य दृष्टव्य होता है।

भारतीय काव्यशास्त्र के ऊपर पाश्चात्य काव्यशास्त्र का प्रभाव पडा उसकी बदौलत हमारे आधुनिक काल में क्रमश: नूतन विचार एवं भावबोध विशिष्ट रूप से प्राप्त होने लगे जिसमें केवल सौंदर्य, कल्पना को ही सिमित न मानते हुए तत् कालीन समस्या के उपर काव्य का सर्जन होने लगा जिसका उद्भव टी। एस। इलियट से हुआ और भारतीय काव्यसाहित्य ने इन्हें बेहतरीन ढंग से प्रस्तुत किया जिस में राष्ट्रवाद भी मिला, समाज की जागृति के नूतन विचार मिले। अब इन विचारधारा में काव्यसाहित्य के माध्यम से मनुष्य को पूर्णत: जागृत करने का प्रयास हुआ और कठिनाई का सामना कैसे करे इस बात का विचार काव्यसाहित्य में प्रस्तुत होने लगा। अत: सतत विकास के संदर्भ में काव्यसाहित्य एक विशाल फलक पर आकर वास्तववादी चित्रण प्रस्तुत होने लगा है।

(3) उपसंहार :

इस प्रकार भारतीय काव्य की वैचारिक्ता एवं पाश्चात्य काव्यशास्त्र की वैचारिक्ता का समन्वय हमे आज के काव्यसाहित्य में सहज रूप से देखने को मिलता है जिसमें "वाक्यं रसात्मकं काव्यम्" भी सिद्ध होता है और दूसरी तरफ नयी वैचारिक्ता के अनुसार पाश्चात्य काव्यशास्त्र के नये विचार वर्तमान काल के काव्यों में देखने को मिलता है। आधुनिक काल से भारतेंदु युग, द्विवेदी युग, छायावाद, प्रयोगवाद, नईकविता, अकविता तथा समकालीन कविता आदि काव्यधारा के प्रमुख सर्जकों ने मार्कसवाद से लेकर तत् कालीन समस्या को अपनी कविता में निरूपित किया है। जिसमे - रामधारीसिंह दिनकर, धूमिल, नागार्जुन, अज्ञेय, सर्वेश्वर दयाल सक्सेना आदि सर्जकों ने प्रस्तुत किया है जैसे - "बीत गई सो बात गई", 'नदी के द्विप' जैसे काव्य में भी पुन:उत्थान की वैचारिक्ता सहज रूप से उभर आती है। अंत में हम कह सकते है कि सतत विकास के संदर्भ में काव्यसाहित्य की भूमिका विशिष्ट तरीके से उभर आइ है उसमे संशय नहीं है।

❋ संदर्भ सूची:

(1) इन्टरनेट

(2) हिन्दी साहित्य का इतिहास - डॉ. नगेन्द्र

(3) पाश्चात्य काव्यशास्त्र - सभापति मिश्र

"एक औरत की नोटबुक" – सुधा अरोड़ा – एक समीक्षा

रेवर जिज्ञासाबेन भाणजीभाई

आधुनिक युग वैसे तो हिन्दी साहित्य में लेखिकाओं का माना जाता है। इसमें कई सारी लेखिकाओं ने अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया है। इन सभी में सातवें दशक की बहुचर्चित लेखिका सुधा अरोड़ा का नाम काफी सम्मान के साथ लिया जाता है। सुधा अरोड़ा ने कथा – साहित्य में स्त्री – जीवन की विषमताओं को निरुपित किया है। साथ ही उन्होंने उपन्यास एवं स्त्री – विमर्श पर आलेखों को भी लिखा है। सुधा अरोड़ा की वैचारिक लेखों पर आधारित अभी पिछले कुछ ही सालों पहले प्रकाशित हुई किताब 'एक औरत की नोटबुक' जो राजकमल प्रकाशन से 2015 में आई है। स्त्री – विमर्श पर आधारित इस किताब के दो खण्ड है, पहला है 'घरेलू हिंसा के खिलाफ' और दूसरा खंड है, 'मानसिक प्रताड़ना के खिलाफ।'

"एक पुरुष पति कुछ एक बरस साथ रहने के बाद यह सूंघ लेता है कि वह किस 'जाति' या 'किस्म' की औरत के साथ है। वह जानता है कि अपनी पत्नी को सज़ा देने का सबसे बेहतरीन तरीका या नुस्खा क्या है। उसे कितने नुकीले या कितने भोथरे औज़ार किस तरह से इस्तेमाल करने है। वह जानता है कि अपनी पत्नी पर शारीरिक बल का इस्तेमाल कर या उसे चाँटा मारकर वह उतनी तकलीफ नहीं पहुँचा सकता, जितनी उसकी उपेक्षा या अवहेलना कर।"

इस किताब को पढ़कर पाठक एक शहरी मध्यमवर्गीय स्त्री के जीवन की विडम्बनाओं से रूबरू होता है, जिन्हें न केवल पूरी दुनिया बल्कि खुद उसका 'हमसफ़र' तकलीफ मानने से इनकार कर देता है। इसमें कोई संदेह नहीं कि यह किताब विमर्श पर आधारित है परंतु कहीं भी अपने उद्देश्य पूर्ति हेतु इसमें अतिशयोक्ति नहीं दिखाई पड़ती या कहीं पर भी जाली यानी कि बनावटी नहीं लगती क्योंकि यह सिर्फ जाति – जेंडर (स्त्री – पुरुष) डिस्कोर्स नहीं परंतु स्त्री और पुरुष के पारस्परिक संबंधो के सामाजिक, आर्थिक एवं मनोवैज्ञानिक पक्ष का गहन विश्लेषण भी है। जब इसे पढ़ना आरम्भ करते है तो लगता है कि यह उन कुछ चुनिंदा पुस्तकों में से एक है जिन्हें पढ़कर अधिक तार्किक और विवेकवान बनते है। यह पुस्तक सिर्फ स्त्री या पुरुष पाठक केन्द्रित नहीं है, वरन् इसमें तो दोटूक सत्य व्यक्त किया गया है।

हिंसा किस – किस प्रकार से की जाती है यह इस किताब में दर्शाया है और इसी कारण से यह पुस्तक सबसे अलग और अनूठी बनती है। इसमें संकलित कुल 13 रचनाओं में से पहला आलेख ही बड़े साहस के साथ स्वीकार करता है कि हिंसा किसी भी रूप में निंदनीय है। चाहे वह पति द्वारा पत्नी पर की गयी हो या माँ द्वारा संतान पर। इस खंड की एक कहानी 'तीसरी बेटी के नाम' जिसका अंतिम पेरेग्राफ कहता है, 'पर सुन मेरी बच्ची ! अपनी कटी हुई हथेलियाँ न फैलाना उस बनानेवाले के सामने कि पिछली बार तुझे बनाते समय जो भूल की थी, उसे सुधार ले ! नहीं ! तुझे तो फिर फिर वही बनना है ! फिर फिर औरत ! सौ जन्मों तक औरत ! तब तक औरत, जब तक तेरे हिस्से का आसमान, तेरे और सिर्फ तेरे नाम न कर दिया जाए !' इसी पुस्तक की एक और कहानी 'बड़ी हत्या, छोटी हत्या' जो स्त्री – भ्रूण हत्या का निर्मम सच दिखलाती है। यह कहानी हमारे अंतरात्मा पर बड़ा ही गहरा प्रभाव करती है जो कि कितनी ही देर के लिए हमारा दिलो – दिमाग कुछ भी कर पाने के पक्ष में नहीं रहता, एकदम निःशब्द और सुन्न होकर रह जाता है। 'ताराबाई चाल : कमरा नंबर एक सो पैतीस' के विषय में सुधाजी खुद कहती है, 'हिंसा एक नकारात्मक भाव है और हिंसक व्यक्ति अपने भीतर की सारी कुंठाओं, सारे असंतोष को अपनी पत्नी या बच्चों (यानी ऐसे लोग जो शारीरिक रूप से उससे कमजोर है) के प्रति आक्रमक होकर अपने भीतर से बाहर निकालने की कोशिश करता है। इसके पीछे का मुख्य कारण उसकी पत्नी के मुखर प्रतिवाद की अनुपस्थिति है।'

'एक औरत की नोटबुक' का दूसरा खंड 'जिसके निशान नहीं दीखते' एक अत्यंत ही नामालूम और सुक्ष्मातिसूक्ष्म मानसिक प्रताड़ना के विषय में बात करता है। और उन न दिखनेवाली चोटों का बड़े ही धारदार तरीके से खुलासा करता है जो कि तब तक पूरी तरह नज़र अंदाज कर दी गई जब तक कि नासूर नहीं बन गई। यहाँ पुष्टि के लिए लेखिका ने वरिष्ठ लेखिका मन्नू भंडारी की आत्मकथा का

एक अंश प्रस्तुत किया है जिसमें वे कहती है कि "इनके (राजेन्द्र यादव के) बहुत भीतरी व्यक्तित्व का एक ऐसा भी हिस्सा है जो बहुत निर्मम, कठोर और अमानवीयता को छूने की हद तक क्रूर भी रहा है और इसकी मार झेली है उन लोगों ने जो बहुत अंतरंग होकर उनके प्यार की सीमा में होने का भ्रम पालते रहे। वास्तव में राजेन्द्र के प्यार और अंतरंगता की सीमा में कोई हो ही नहीं सकता सिवाय खुद राजेन्द्र के क्योंकि किसी को भी प्यार की सीमा में लेते ही अधिकार की बात आ जाती है, जो राजेन्द्र किसी को दे नहीं सकते, समर्पण की बात आ जाती है, जो राजेन्द्र कर नहीं सकते।" इसी आलेख में सुधा जी तनाव युक्त बीमारियों की बात भी करती है। तनावग्रस्त हो जाने से कुछ औरतों की दमें की बिमारी ज़ोर पकड़ लेती है। अपच तथा अम्लपित्त जैसी पाचनक्रिया से संबंधित बीमारियाँ तुरंत ही शरीर को निर्बल बना देती है। वायरस पेट में अल्सर, साइनस, माइग्रेन जैसी सभी बीमारियाँ शारीर में एड्रिनल ग्रंथि के नकारात्मक हिसाब से उत्पन्न होती है और यह प्रक्रिया सीधे ही मानसिक अस्त – व्यस्तता और तनाव से जुड़ी हुई है। इस किताब के पहले खंड यानी कि 'घरेलु हिंसा के खिलाफ' की तुलना में यह दूसरा खंड 'मानसिक प्रताड़ना के खिलाफ' न केवल भिन्न लक्ष्य केन्द्रित है बल्कि आज की स्त्री के सरोकारों को ध्यान में रखते हुए उतना ही जरुरी भी है। स्त्रियों के प्रति जो मानसिक हिंसा बरती जाती है यह एक प्रकार से एक रोग है जिसका शिकार हमारा मध्यमवर्ग और उच्चवर्ग हंमेशा से रहा है। यह एक गुप्त रोग है जिसका सिर्फ आगे वाला हिस्सा ही दिखाई देता है। सदियों से स्त्रियाँ मानसिक हिंसा सहती आ रही है परन्तु यह इतनी स्पष्ट नहीं होती जो गाली – गलौंज या चीख चिल्लाहट के रूप में सुनाई दे सके। यह हिंसा का अत्यंत सूक्ष्म और संहारक स्वरुप है जो एक धीमे जहर की तरह धीरे धीरे मारता है, और रग रग में फ़ैल जाता है। इस दूसरे खंड में मानसिक हिंसा का एक नृशंस रूप पुरुष के सोचे समझे मौन के रूप में अभिव्यक्त किया गया है। वे कहती है, "मानसिक प्रताड़ना में स्थिति अलग होती है क्योंकि पति पत्नी पर हाथ नहीं उठाता और उसके शारीर पर चोट के कोई निशान नहीं छोड़ता इसलिए उसकी आत्मा पर कोई बोझ भी नहीं रहता। ... वह इनसे बेहतर अदृ श्य लेकिन पैने औजारों का इस्तेमाल करता है जिसमें संवादहीनता या चुप्पी की हिंसा प्रमुख है। ऐसे पुरुष दोहरी छवि रखते है, एक वह जो उनकी सार्वजनिक छवि है जिसमें वह बेहद खुश मिज़ाज, जिंदादिल, मिलनसार, बेलौस ठहाके लगानेवाला इंसान दिखाई देता है। आपके पति अगर चुप रहते है, आपसे कुछ शेयर नहीं करते, आप की ओर देखते तक नहीं इसमें असामान्य क्या है ? इसकी आप एफ़ आई आर दर्ज नहीं करवा सकते, क्योंकि बात न करना, चुप रहना, उपेक्षा करना कोई अपराध नहीं है।"

इस पुस्तक में सम्मिलित एक आलेख 'जिसके निशान नहीं दीखते' को 'द हिंदू' मेगजीन में साल 2008 में अंग्रेजी में प्रकाशित किया गया था। इससे पता चलता है कि हमारे समाज में मानसिक प्रताड़ना और चुप्पी की हिंसा की समस्या कितनी अनदेखी रह गई है। जिंदगी के रास्ते से गुज़रते हुए सुधा अरोड़ा 'एक औरत की नोटबुक' की भूमिका में लिखती है "कुछ मुट्ठी भर महिलाओं को समाज में अपना एक प्रतिष्ठित मुकाम हांसिल करते हुए हम देखते है और यह धरना बना लेते है, कि महिलाएँ अब दोयम दर्जे से बाहर निकल आई है और हर जगह अपनी आवाज बुलंद कर रही है, लेकिन सच तो यह है कि यह मुकाम सिर्फ एक या दो प्रतिशन महिलाओं ने ही हांसिल किया है। समाज में महिलाओं का एक बड़ा हिसा आज भी समस्याओं से जूझ रहा है। जो दो प्रतिशत महिलाएँ बदलाव लाना चाहती है – वे राजनीति में हो, न्यायालय में या पुलिस में – उनकी राह में भी लगातार बाधाएँ खडी कर दी जाती है। उन्हें आज भी प्रभूताशाली वर्ग गंभीरता से नहीं लेता और भरसक नज़र अंदाज करने या उनका नोटिस न लेने की कोशिश करता है।" अंततः भारतीय संस्कृति और समाज में बिना किसी तूफ़ान और बवंडर के परिवार नामक संस्था यूँ ही नहीं टीक पायी है, बल्कि कमज़ोर कही जानेवाली स्त्रियों के अपार शक्ति वाले कंधो का महत्वपूर्ण योगदान है। उसने सिर्फ परिवार की जिम्मेदारी ही नहीं उठाई, लेकिन स्वयं को खो कर एक खुशहाल जिन्दगी के लिए सारे ओने – कोने सजाए है। फिर भी जब उसे अपनी बेचैनी का एहसास होता है तब खुद ही उसे होर्मोन्स – असंतुलन का नाम देकर स्वयं को समझा लेती है।

एक पति के लिए तो घर अपनी सुख – सुविधा का आश्रय स्थान है, और खुद का रुतबा जताने की जगह मात्र है, वहीँ एक पत्नी के लिए अपनी तमाम जिम्मेदारीयाँ उठाने का स्थान है। अपनी

पूरी भावनाओं के साथ वह घर – परिवार के लिए अपना वजूद भी मिटा डालती है, जिसका उसे किसी तरह का कोई अभिमान नहीं होता। क्योंकि उसका 'घर' ही उसके लिए सर्वप्रथम आवश्यक रहता है।

डॉक्टर प्रमोद त्रिवेदी का मानना है, "चर्चित कथाकार और सामाजिक सरोकारों से जुडी सुधा अरोड़ा की पुस्तक – 'एक औरत की नोटबुक' में धैर्य, संस्कार, विवशता की परतों के नीचे छुपी वे सच्चाईयां है जिनकी भोक्ता औरतें है।" शालिनी माथुर का मानना है कि "यह किताब एक सामाजिक दायित्व को निभाती हैद्य" डॉ. दीपक शर्मा कहती है कि – "एक औरत की नोटबुक' नारीवाद के महत्वपूर्ण सूत्र 'द पर्सनल इज पोलिटिकल' को वाणी देती है – जहाँ स्त्री के वैयक्तिक यथार्थ का विस्तार समाज की नीतिसम्मत सत्ता से जा जुड़ता है।" दुसरे खंड की कहानियां और आलेखों में जमीन की अभेध परत के नीचे बहनेवाले लावा के जैसी राजदारी और आग को ज्वालामुखी की तरह उभार दिया गया है जिसे तथाकथित भले समाज की सो प्रतिशत स्त्रियों ने भोगा है, मगर पहचाना और कहा अब जा रहा है। सुधा अरोड़ा के लेखन का भाषा – सौन्दर्य, अभिव्यक्ति, छवियाँ, बिम्ब – प्रतिक आदि का प्रयोग उनके भाषा – कौशल को अति प्रभावपूर्ण ढंग से प्रतिबिंबित करता है। हम कह सकते है कि 'एक औरत की नोटबुक' प्रभावशाली और पाठकों को निरंतर जकड़े रखने में समर्थ, रोचक आलेखों, छोटी कहानियां और उनकी व्याख्या का महत्वपूर्ण संकलन है। सुधा अरोड़ा एक सफल और समर्थ लेखिका होने के नाते समाज में फैले हुए एक तरह के तेज़ाब को कागज़ पर उतारने में पूर्णतः सक्षम रही है। इसमें कोई भी संदेह नहीं कि कोई स्त्री इस पुस्तक को पढ़े और उसे इसका एक भी आलेख या कहानी अपनी सी ना लगे।

: संदर्भ :

(1) गद्य कोष

(2) news 18 हिन्दी

(3) 'एक औरत की नोटबुक', सुधा अरोड़ा

सतत विकास के संदर्भ में हिन्दी भाषा – साहित्य में शांति और न्याय

विपुलकुमार बाबुभाई जोशी
शोधार्थी छात्र
महाराजा कृष्णकुमारसिंहजी भावनगर विश्वविद्यालय, भावनगर

1.1 प्रस्तावना :

वर्तमान परिप्रेक्ष्य में देखे तो मनुष्य ने अपनी स्वार्थवृत्ति को पोषने के लिए मूल साहित्य की अवहेलना करके खोखलेपन विकास की ओर गति की है; किसीने उचित ही कहा है कि – "मूल में ही भूल है; तो हमारी प्रगति नहीं हो सकती |" विश्व आयोग (1983) के मुताबिक़ वर्टलैंड कमीशन द्वारा जारी रिपोर्ट (1987) के अनुसार आनेवाली पीढ़ी की अपनी आवश्यकताओं को पूरा करने के हेतु विकास ही सतत विकास है | सतत विकास के संदर्भ में उपस्थित सभी समस्याओं में सामाजिक न्याय एवं पूर्ण समानता स्थापित करना है, साथ में शांतियुक्त एवं न्यायपूर्ण साहित्य का सृजन करना है | विश्व के कई हिस्सों में सशस्त्र संघर्षो के कारण देशों के भीतर और सीमाओं के पार बड़े पैमाने पर विस्थापन हो रहा है तभी वैश्विक कामना करनेवाला साहित्य सृजन अति अनिवार्य एवं आवश्यक है |

इसलिए मूल साहित्य को लेकर विकास की ओर बढ़ना पड़ेगा, क्योंकि साहित्य का सीधा संबंध समाज से रहा है | साहित्य समाज का दर्पण है | हिन्दी भाषा साहित्य सही अर्थो में दिशा निर्देश करता है | सच ही कहा गया है कि –

"अंधकार है वहाँ; जहाँ आदित्य नहीं है;
मुर्दा है देश जहाँ साहित्य नहीं है |"

हिन्दी भाषा साहित्य में अपने आप में एक विपुल भण्डार भरा हुआ है, जो नदी के प्रवाह की भाँति बहता और बढ़ता चला जा रहा है |

किसी भी साहित्य तब लोक भोग्य बनता है, जब उसका अंत सुखद हो | तब ही लोक स्वीकृति प्राप्त करके लोक भोग्य बनता है | हिन्दी साहित्य चार कालों में वर्गीकृत हुआ है : (i) आदि काल, (ii) पूर्व मध्यकाल भक्तिकाल, (iii) उत्तर मध्यकाल रीतिकाल और (iv) आधुनिक काल |

आचार्य रामचंद्र जी के मुताबिक़ आदिकाल या वीरगाथाकाल से लेकर आधुनिक काल, गद्यकाल संवत् 1900 से अद्यावधि जितना साहित्य सृजन हुआ है उसमें समस्याओं के साथ – साथ शांति – प्रियता और न्याय की सही बातों का वर्णन भी हुआ है, जिससे समुचा हिन्दी साहित्य सभी परिवेशों के साथ रचा गया है | आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक हिन्दी भाषा साहित्य सृजन का विपुल भण्डार उभरकर सामने आया है | इन सभी साहित्यिक विधाओं में कविता से कला तक का साहित्य सृजन सुखद और शांतिपूर्ण लोक भोग्य एवं दिशा – निर्देश करनेवाला रहा है | इस साहित्य साधना के माध्यम से हिन्दी साहित्य के सभी पहलुओं, परिवेशो पर लिखा गया, सृजन हुआ साहित्य उपस्थित विविध समस्याएँ जैसे कि आर्थिक, सामाजिक और सांस्कृतिक एवं राजनैतिक इन सभी समस्याओं का समाधान साहित्य सृजन में समाविष्ट हुआ है |

जैसे आर्थिक समस्याओं को उजागर करने वाले गद्य सम्राट प्रेमचंद जिन्होंने – 'मान सरोवर भाग – 1 से 8' अपने कहानी संग्रह में 'कफ़न', 'बड़े घर की बेटी' तथा उपन्यासों में 'गबन', 'गोदान' इसमें आर्थिक – सामाजिक चेतना को उजागर किया है |

श्री जयशंकर प्रसाद कृत 'ध्रुव स्वामिनी' नाट्य कृति में राजनैतिक समस्या को उजागर करके कविश्रीने साहित्य में न्यायपूर्णता की अभिव्यंजना व्यक्त की है साथ में शांति का साम्राज्य स्थापित हो ऐसा भाव व्यक्त किया है |

1.2 सिद्ध साहित्य, जैन साहित्य, नाथ साहित्य एवं रासो साहित्य सृजन में शांति और न्याय स्पष्ट रूप से व्यंजित हुआ है | भाषा के विकास की दृष्टि से सिद्धों द्वारा प्रस्तुत अपभ्रंश भाषा ने हिन्दी के महत्वपूर्ण योगदान दिया है | जैन

साहित्य में भगवान् महावीर का महत्वपूर्ण स्थान रहा है | भगवान् महावीर ने अपने धर्म का प्रचार लोक भाषा के माध्यम से किया | जैन धर्म हिन्दू के सदाचारों के अधिक समीप है जिसमें सदाचार, शांति और न्याय मुख्यत: रहे हैं | आध्यात्मिक दर्शन संबंधी और वर्ण विषय संबंधी साहित्य में ब्रह्म व्यापक है ईस बात की पुष्टि सार्थक होती है | इस प्रकार वीरगाथा काल से लेकर साहित्य सृजन में कई जगह पर प्रकृति के बहुआयामी स्वरूप की भी चर्चा की है, इससे पूरे विश्व मांगल्यमय कामना की बात बलवतर बनती है | इस प्रकार सभी जगह साहित्य सृजन में शांति और न्याय की प्राधान्यता मुख्य रूप से देखने को मिलती है |

भक्तिकालीन हिन्दी साहित्य सृजन में संत काव्य धारा, प्रेम काव्य धारा, कृष्ण काव्य धाराएँ विकसित हुई देखे तो –

- संत काव्य धारा के प्रमुख कवि कबीर जिन्होंने व्यंग्यात्मकता के साथ सधुककड़ी भाषा के उपलक्ष्य में प्रमाणभूत साहित्य साधना की जिसमें शांति और न्याय की महत्ता स्पष्ट रूप से देखने को मिलती है | उदा. देखे –

“एक रक्त से सौ बने,
को ब्राह्मण को शुद |”
कबीर कुआँ एक है पनीहारी अनेक
बरतन सब के न्यारे है; पानी सब में एक |”

इस प्रकार शांति तथा न्याय की अपने साहित्य में उत्कृष्ट भाषा भाव के साथ अभिव्यक्ति की है | दादूदयाल, नानक, सुन्दरदास आदि का स्थान संतों में महत्वपूर्ण है | तथा इन साहित्य कारों ने अपने सृजन में न्याय पूर्णता और शांति की मनोकामना व्यक्ति की है | मूलतः संस्कृत वैदिक भाषा में ही कहा गया है कि –

- “सर्वे भवन्तु सुखिन: सर्वे सन्तो निरामया: सर्वे भद्राणि पश्यन्तु माँ कश्चित् दुःख भागम भवेत् |” सभी वैदिक भाषाओं में शांति और मंगल कामनाओं की पुष्टि मिलती है |

साहित्य का सीधा संबंध समाज से रहा है | साहित्य और समाज एक – दूसरे से घनिष्ठतापूर्ण रूप से जुड़े है | ‘रामायण’ और ‘महाभारत’ इन प्रसिद्ध दोनों ग्रंथो में न्याय, नीति और धर्म की बात को श्रेष्ठतम बताई गई है | विभिन्न पात्रों के माध्यम से शांतिपूर्ण संवादों की रचना से साहित्य में जीवंतता आती है | ‘रामचरित मानस’ तुलसीदास के इस ग्रंथ ने पूरे विश्व को पंथ दिखाया है | शांति, नीति और न्याय की छबि परिलक्षित नजर आती है |

वेदोक्त भाषा में भी कहा गया है कि – ‘आनो भद्रा: कर्तव्य विश्वत:|’ सभी दिशाओं में से कल्याणकारी विचारों प्राप्त हो | ऐसी मंगल कामनाएँ व्यक्त की गई है | लोकप्रिय एवं प्रसिद्ध हिन्दी भाषा का गीत – ‘एक जगत, एक लोंग सबका है एक मान |’ प्रस्तुत गीत में भी शांति की और न्याय की बात हुई है |

संत श्री तुलसीदास ने अपने काव्य में समन्वय और शांति की कामना का अद्दभुत चित्रण किया है | तुलसीजी के साहित्य में धर्म का रक्षक, अधर्म का विनाशक श्री राम के चरित्र के माध्यम से पीड़ित, शोषित, शापित एवं समर्पित भाव के साथ भाषा साहित्य सृजन में अपना अनूठा प्रदान किया | संक्षेप में कहा जाय कि हिन्दी भाषा के सतत विकास में मूलभूत तीन स्तंभो पर साहित्य साधना सफल सिद्ध रही है |

‘गीतांजली’ के रचयिता श्री रवीन्द्रनाथ टागौर ने भी कहा है कि – ‘पूरे विश्व एक नीड़ के समान हैं |’ शांति और न्याय की पराकाष्ठा कवि के काव्य में व्यक्त हुई है | भारतीय सनातन संस्कृति और भाषा वैविध्य में शांति परखता, नीति एवं न्याय की बजह से विकास के संदर्भ में अनुपम अतुल्य साहित्य साधना की सृजनशीलता हुई है |

1.3 वर्तमान विश्व युद्ध, संघर्ष, पलायन, महामारी एवं पर्यावरण संकट जैसी अनगिनत समस्याओं का सामना कर रहा है तब युवाल ओआ हरारी अपनी पुस्तक ‘21 Lessons for the 21st Century’ में कहते है कि – “अपनी प्रजाति को संगठित करने के लिए हमने मिथक रचे | खुद को शक्तिशाली बनाने के लिए हमने प्रकृति को वश में किया | अपने उद्देश्यों की पूर्ति के लिए हम जीवन की पुनर्रचना कर रहे है; लेकिन क्या हम अब भी खुद को जान पाए है या हमारे आविष्यकार हमें अप्रासंगिक बना देंगे ?”

साहित्य में शांति एवं न्याय के संदर्भ में डॉ. विमल कुमार के उपरोक्त शब्दों से ऐसा प्रतित होता है कि पुरे विश्व में अशांति को शांति में परिवर्तन करने में साहित्य सर्वोपरी सिद्ध रहेगा | वैश्विक शांति स्थापित करने में भारत हरहंमेश प्रथम रहा है | भारतीय मूल साहित्य में ही शांति एवं मानवता का और समस्त कारको एवं तत्वों में शांति बनाए रखने की प्रार्थना की गई है देखे तो –

"ॐ धौ: शान्तिरन्तुरिक्षं शान्ति:
पृथिवी शान्तिराय: शान्तिरोषधय: शान्ति: |"

इसमें कहा गया है कि धुलोक में, अंतरिक्ष में पृथ्वी पर, जल में औषधियों में, वनस्पतियों में विश्व में, सभी देवता गणों में शांति हो – ब्रह्मा में सब में शांति हो, चरों और शांति हो, शांति हो ...| ऐसी मंगल कामनाएँ व्यक्त की गई है | बौद्ध एवं जैन धर्म ने दुनिया भर में अहिंसा, अस्तेय, अपरिग्रह का पाठ पढ़ाया | सल्तनत काल, मुग़ल काल एवं ब्रिटिश काल में भी भारत ने सहिष्णुता को ही बढ़ावा दिया |

1.4 वर्तमान में वैश्विक शांति पुरे विश्व की आवश्यकता है | यह एक दिन में संभव नहीं हो सकता | इसके लिए संपूर्ण विश्व को अपने निजी स्वार्थो का त्याग करते हुए शांति और न्याय का स्थापन करना होगा | विश्व नागरिकता की अवधारणा को साकार करते हुए मानव हितों के साथ – साथ प्रकृति का भी संरक्षण करना होगा | संपूर्ण विश्व को पुनर्विचार की आवश्यकता है जो हमारे साहित्य में संग्रहित है, उसे टटोलकर ढूँढना पड़ेगा | अत: भाईचारे की भावना बलवतर बन पायेगी | टिकाऊ विकास के लिए शांतिपूर्ण एवं समावेशी समाजों को बढ़ावा देना, सभी लोगों के लिए न्याय तक दिलाना तथा सभी स्तर पर प्रभावी जवाब देना तथा समावेशी संस्थानों का निर्माण करना साहित्य का मूलभूत: उद्देश्य है | नागरिको के साथ संवाद सृष्टि का आयोजन करके हिंसा, आतंकवाद और अपराध की रोकथाम के लिए रूचिपूर्ण, न्याय परख साहित्य सृजन करना पड़ेगा | जैसे –

"मिलकर रहेंगे हम सारे
पल चाहे जैसा भी आए |
धृणा, वैर और नफरत तज के
ह्रदय में भी प्रेम बसाएँ |
तन के दूरी दिलों से अपने
मानवता का फर्ज निभाएँ
दीप जलाकर भेद – भाव को
सभी को अपने गले लगाएँ |"

1.5 इस उपरोक्त पंक्तियों में पुरे विश्व में अमन - शांति बनी रहे ऐसी अभिलाषा व्यक्त हुई हैं | इस प्रकार प्रत्येक मनुष्य असंख्य तारों और ग्रहों को मिलजूल कर रहते है और अपनी राहों पर चलते हैं | एक पंक्ति देखे तो –

"पर्वत कैसे अटल खड़े हैं,
नदियाँ अपनी गति में बहती,
रंग बेरंगी कलियों को देखो
क्या हो खुशबू औरों से लेती ?"

इस प्रकार शांति, प्यार, न्याय आदि कुदरत से सीखना है | भेदभाव ना जात धर्म, ना कोई ऊपर, ना कोई नीचे | व्यक्ति को शांति के पथ पर चलने की सीख, कभी भी किसी से छल न करने की बात एवं किसी से वेर ना कोई अपना तथा नेकी की राहों पर चलने की बात साहित्य में से मिलती रही है |

राष्ट्र कवि मैथिली शरण गुप्त विरचित 'यशोधरा' साहित्य कृति न्याय और शांति प्रियता की पृष्टि को बलवतर बनाती है | यशोधरा और राहुल के संवादों से जीव मात्र को जीने का अधिकार प्राप्त है ये बात सिद्ध होती है |

संक्षेप में हिन्दी साहित्य की साधना भाषा श्रृंखला अविरत बहती और बढ़ती चली आयी है |

सभ्य समाज का निर्माण साहित्य के माध्यम से अतूट बनाया जा सकता है जैसे कि –

"द्वेष क्लेश और भ्रष्टाचार मिटा कर,
एक बहेतर इंसान बन जाये,
तेरा मेरा सब यही छोड़कर,
इंसानियत का पाठ सिखाएँ
चलो आज हम सब मिलकर,
विश्व को शांतिमय बनाएँ |"

इस प्रकार भाईचारे का पैगाम, हिंसा रूके, हिंसा का प्रतिरोध, सब प्राणीओं में सद्भाव, कल्याण की कामना, साहित्य के मूल को पकड़कर सतत विकास में सर्वथा सुयोग्य, सुनिश्चित एवं सर्वोत्कृष्ट स्थान प्राप्त करे ऐसी मंगल कामनाओं के साथ –

ना हो कोई आतंकी हमला, अपने हो या हो बेगाने, चमन ना उजड़े किसी के घर का, गाएँ ख़ुशी के सभी तराने, मिटाकर अपने दिलों की दूरी, चले मानवता, शांति और न्याय का फर्ज निभाने इस बात को सभी आत्मसात करे ... | ऐसी शांति और न्यायपूर्णता के साथ साहित्य साधना का रथ चलता रहे ऐसी मंगल भावनाएँ व्यक्त होती है | संक्षेप में, आदि काल से लेकर आधुनिक काल तक का सतत विकसित हिन्दी साहित्य में समस्याओं के साथ – साथ अमन – शांति, नीतिमता और मानवीय उपालंभो को व्यंजित करता है |

संदर्भ ग्रंथ :

1.1 हिन्दी साहित्य का इतिहास – रामचंद्र शुक्ल

1.2 wikipedia: https://en.wikipedia.org

1.3 https://hi.m.wikipedia.org

1.4 साहित्य खण्ड मानविकी हिंदी – लक्ष्मण राव, विमल कुमार

1.5 गुजरात राज्य पा.पु.मंडल हिन्दी कक्षा – 8
(यशोधरा, खण्ड काव्य, पृष्ठ – 50/51/52)

ટકાઉ વિકાસ અને તેનાં ધ્યેયો

ડૉ. શંકરભાઈ એલ. રોત
શ્રીમતી જે. પી. શ્રોફ આર્ટ્સ કૉલેજ,
તીથલ રોડ, વલસાડ-396 001 (ગુજરાત)

માનવી સ્વાર્થી પ્રાણી છે. સાથેસાથે તે સામાજિક પ્રાણી પણ છે, તેથી તે હંમેશા સ્વાર્થી રીતે વર્તી શકતો નથી. આમછતાં વિશ્વ સામે જે પર્યાવણીય, સામાજિક અને આર્થિક પડકારો ઊભા થયાં છે તેનાં મૂળમાં માનવીની સ્વાર્થીવૃત્તિ જવાબદાર છે. પર્યાવરણ સાથે જે છેડછાડ કરવામાં આવે છે તેના બહુ ભયાવહ પરિણામો નજરે પડે છે. ઉદ્યોગોની સ્થાપના માટેની જમીન માટે જંગલોનો નાશ કરવામાં આવી રહ્યો છે. જેના પરિણામે ગ્રીન હાઉસ ગેસો જેવા કે કાર્બન ડાયોક્સાઈડ, કાર્બનમોનોક્સાઈડ, મીથેન, ક્લોરોફ્લોરો કાર્બન, ઓઝોન, નાઈટ્રસ ઓક્સાઈડ વગેરેના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે. આ ગ્રીન હાઉસ ગેસોના કારણે પૃથ્વીની સપાટી ઉપરના તાપમાનમાં વધારો થયો છે. તાપમાનના આ વધારાએ ઘણા વિપરીત પડકારો ઊભા કર્યા છે જેમકે, બંને ધ્રુવો ઉપરના બરફનું પીગળવું, પૃથ્વીની સપાટી ઉપર થયેલા તાપમાનના વધારાના કારણે લોકો વધુ ગરમી અનુભવી રહ્યાં છે. ઋતુચક્રમાં મોટા ફેરફારો થયાં છે. અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિનું આવવી. શિયાળા-ઉનાળામાં વરસાદ આવે છે તો વાવાઝોડા અને બીજી કુદરતી આફતો આવે છે. પૃથ્વી પર વધતાં જતાં પ્રદૂષણના કારણે લોકો પરેશાન છે. તેમના સરેરાશ આયુષ્યમાં ઘટાડો થયો છે. તેઓ વિવિધ બીમારીઓના ભોગ બની રહ્યાં છે.

વર્તમાન વિશ્વએ વિકાસ એવી રીતે કરવો જોઈએ કે જેથી કરીને કુદરતી સંસાધનો ભવિષ્યની પેઢીઓ માટે પણ સચવાઈ રહે. વિકાસના નામે કુદરતી સંસાધનોનું અવિવેકી દોહન એ માનવજાત માટે નિકંદન ખોદનારું રહેશે. માનવીઓને ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળો ખોરાક મળી રહેવો જોઈએ. જંતુનાશકોનો ઉપયોગ મર્યાદિત હોવો જોઈએ. લોકોના સ્વાસ્થ્ય સાથે છેડા થવા જોઈએ નહી. પરંતુ આપણે જોઈ રહ્યાં છીએ કે વ્યક્તિ પોતાના સ્વાર્થ માટે નીતિમત્તાને કોરાણે મૂકી દીધી છે. વર્તમાનપત્રોમાં એવા સમાચારો આવતાં રહે છે કે નકલી દૂધ બનાવતી ફેક્ટરી પકડાઈ. લીલા શાકભાજી અને ફળોમાં પણ તે ફ્રેશ રહે તે માટે તેના ઉપર કેમિકલનો છંટકાવ કરવામાં આવી રહ્યો છે. આ ઘટનાઓ વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્યને ખૂબ નુકસાન પહોંચાડી રહી છે.

ટકાઉ વિકાસની પૂર્વભૂમિકા

ટકાઉ વિકાસ (Sustainable Development) શબ્દ કઈ રીતે આવ્યો તે અંગે વિચારીએ તો ઈ.સ. 1983માં પર્યાવરણ અને વિકાસ ઉપર યુએન કમિશન રચવામાં આવ્યું. આ કમિશનને બ્રુન્ડલેન્ડ કમિશન તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે કારણ કે બ્રુન્ડલેન્ડ તે કમિશનના ચેરમેન હતાં. આજે આપણે

'ટકાઉપણું' શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે શબ્દ ઉપર આ કમિશને મોટો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. 1987ના બ્રુન્ડટલેન્ડ કમિશનના રિપોર્ટમાં ટકાઉ વિકાસની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી હતી. ટકાઉ વિકાસના કુલ 17 ધ્યેયો નક્કી થયાં તેના મૂળ ક્યાં રહેલા છે તે તપાસવાનો પણ આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

પૃથ્વી સંમેલન (1992)

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા ઈ.સ. 1992માં 3 થી 14 જુન દરમ્યાન બ્રાઝીલના રીયો-ડી-જાનૈરોમાં ‘ધ યુનાઈટેડ નેશન્સ કોન્ફરેન્સ ઓન એન્વાયર્મેન્ટ એન્ડ ડેવલોપમેન્ટ’ (યુ.એન.સી.ઈ.ડી.) ભરાયું. જેને પૃથ્વી સંમેલન (Earth Summit) કે રીયો કોન્ફરેન્સ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ સંમેલન પ્રથમ હ્યુમન એન્વાર્મેન્ટ કોન્ફરેન્સ જે ઈ.સ. 1972માં સ્વીડનના સ્ટોકહોમ ખાતે યોજાયું હતું તેની વીસમી વર્ષગાંઠ નિમિત્તે યોજાયું હતું. આ સમેલનમાં કુલ 179 દેશોના રાજકીય નેતાઓ, રાજદૂતો, વૈજ્ઞાનિકો, મિડિયાના પ્રતિનિધિઓ અને એન.જી.ઓ. વગેરેએ ભાગ લીધો હતો.

આ સંમેલનમાં પ્રવર્તમાન પર્યાવરણીય પડકારો વિશે ચર્ચા-વિચારણા થઈ. વિકાસના નામે આડેધડ કુદરતી સંસાધનોનું નિકંદન અને ઉદ્યોગો દ્વારા ફેલાવવામાં આવતાં પ્રદૂષણને કારણે ઓઝોન સ્તરમાં ગાબડું, પૃથ્વીની સપાટીના તાપમાનમાં સતત વધારો થવો, ધ્રુવો પર રહેલા બરફનું પિગળવું, જંગલોનો નાશ થવો વગેરે પડકારો ઊભા થયાં. આ પડકારો ઉપર પૃથ્વી સંમેલનમાં ગહન ચર્ચા થઈ. આખરે સંમેલનમાં ટકાઉ વિકાસ કે સતત વિકાસ માટે વિશ્વના દેશોને માર્ગદર્શન આપવા 27 સિદ્ધાંતો નક્કી કરવામાં આવ્યાં. આ સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં રાખીને દરેક દેશે પોતાનો વિકાસ કરવાનો રહેશે. આમ આ અર્થ સમિટમાં ટકાઉ વિકાસનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો.

ક્યોટો પ્રોટોકોલ (1997)

ઈ.સ. 1997માં જાપાનના ક્યોટો શહેરમાં ક્યોટો પ્રોટોકોલ થયો હતો. ક્યોટો પ્રોટોકોલ એ એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંધિ હતી, જે 1992ના યુનાઈટેડ નેશન્સ ફ્રેમવર્ક કન્વેન્શન ઓન ક્લાઈમેટ ચેન્જનું વિસ્તૃત રૂપ હતું. ક્યોટો પ્રોટોકોલ 37 ઔદ્યોગિક દેશો અને વિકાસની પ્રક્રિયામાં રહેલા અર્થતંત્રો અને યુરોપિયન યુનિયન માટે બંધનકર્તા ઉત્સર્જન ઘટાડવાના લક્ષ્યો નક્કી કરે છે. ક્યોટો પ્રોટોકોલ ગ્રીનહાઉસ ગેસ ઉત્સર્જનની છ શ્રેણીઓને આવરી લે છે— કાર્બન ડાયોક્સાઇડ, મિથેન, નાઈટ્રસ ઓક્સાઇડ, હાઇડ્રોફ્લોરોકાર્બન્સ, પરફ્લુરોકાર્બન્સ અને સલ્ફરહેક્સાફ્લોરાઇડ. આ ગ્રીન હાઉસ વાયુઓ પૃથ્વીના તાપમાનમાં વધારો કરે છે. માનવ નિર્મિત CO_2 ઉત્સર્જનના કારણે જે વૈશ્વિક તાપમાન વધી રહ્યું છે તેને સર્વસંમતિના આધારે ગ્રીનહાઉસ ગેસનું ઉત્સર્જન ઘટાડવા સભ્ય રાજ્યોને પ્રતિબદ્ધ કરે છે. આ પ્રોટોકોલ 11 ડિસેમ્બર, 1997માં સાઈન થયો હતો. આ પ્રોટોકોલ ઈ.સ. 2005માં અમલમાં આવ્યો. અને એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે આ પ્રોટોકોલ ઈ.સ. 2012ના 31મી ડિસેમ્બરમાં સમાપ્ત થશે. પરંતુ તેને ઈ.સ. 2020 સુધી ચાલુ રાખવામાં આવ્યો હતો.

રીયો+20 સંમેલન (2012)

ઈ.સ. 2012માં 20મી જુન થી 22મી જુન દરમ્યાન બ્રાઝીલના રીયો-ડી-જાનૈરો ખાતે "યુનાઈટેડ નેશન્સ કોન્ફરન્સ ઓન સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ" યોજાઈ. જેને રિયો 2012 અથવા રિયો+20 અથવા અર્થ સમિટ 2012 તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે ટકાઉ વિકાસ પરની ત્રીજી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ હતી. જેનો ઉદ્દેશ વૈશ્વિક સમુદાયના આર્થિક અને પર્યાવરણીય ધ્યેયો સાથે સમાધાન કરવાનો છે. આ કોન્ફરેન્સનું રાજકીય પરિણામ એ દસ્તાવેજ ઉપર કેન્દ્રિત છે, જેમાં ટકાઉ વિકાસના અમલીકરણ માટે સ્પષ્ટ અને વ્યવહારુ પગલાંનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. રિયોમાં, સભ્ય દેશોએ સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (SDGs)ને વિકસાવવા માટેની પ્રક્રિયા શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું. આ એસ.ડી.જી. એ મિલેનિયમ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (MDGs)ના ઢાંચા ઉપર નિર્માણ પામશે અને 2015 પછીના વિકાસ એજન્ડા સાથે એકરૂપ થશે એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. કોન્ફરન્સમાં ગ્રીન ઇકોનોમી પોલિસીઓ પર અભૂતપૂર્વ માર્ગદર્શિકા પણ અપનાવવામાં આવી હતી. અહી મીલેનિયમ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (એમ.ડી.જી.)માં કુલ 8 ધ્યેયો હતાં. તેના 18 લક્ષ્યો નક્કી કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ 18 લક્ષ્યોના 48 સૂચકો હતાં. એમ.ડી.જી. 31 ડિસેમ્બર, 2015ના રોજ સમાપ્ત થાય છે. ત્યાર બાદ એમ.ડી.જી.ની તરેહ ઉપર સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (એસ.ડી.જી.)ની રચના થનાર છે. એમ.ડી.જી.ના અંત બાદ એસ.ડી.જી.નો અમલ શરૂ થાય છે એટલે કે તેનો અમલ ઈ.સ. 2016થી કરવામાં આવે છે. એમ.ડી.જી. અને એસ.ડી.જી. વચ્ચેનો તફાવત જોઈએ તો એમ.ડી.જી.માં કુલ 8 ધ્યેયો હતાં, તેના 18 લક્ષ્યો નક્કી કરવામાં આવ્યાં હતાં, આ 18 લક્ષ્યોના 48 સૂચકો હતાં. જ્યારે એસ.ડી.જી.માં કુલ 17 ધ્યેયો છે. તેના 169 લક્ષ્યો નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે. આ 169 લક્ષ્યોના 231 આગવા સૂચકો છે. એસ.ડી.જી. તમામ દેશોને આવરી લે છે. જ્યારે એમ.ડી.જી. વિકસીત દેશો પૂરતાં સીમિત હતાં.

'ન્યુ ડેવલપમેન્ટ એજન્ડા' (2015)

સંયુક્ત રાષ્ટ્રની સામાન્ય સભાએ 25 સપ્ટેમ્બર, 2015ના રોજ ઠરાવ નંબર 70/1થી એક નવો ઠરાવ પસાર કર્યો. આ ઠરાવને 'ન્યુ ડેવલપમેન્ટ એજન્ડા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ એજન્ડામાં કહેવામાં આવ્યું કે અમે અમારા વિશ્વને બદલીશું. ('We Transform our World') આ એજન્ડાને '2030 Agenda for Sustainable Development' નામ આપવામાં આવ્યું. આ નામને ટૂંકાવીને '2030 એજન્ડા' રાખવામાં આવ્યું છે. ઈ.સ. 2030 સુધીમાં આ એસ.ડી.જી.ના ધ્યેયોને પૂર્ણ કરવાના રહેશે. એસ.ડી.જી.માં કુલ 17 ધ્યેયો નક્કી કરવામાં આવ્યાં. તેના 169 લક્ષ્યો નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે. આ 169 લક્ષ્યોના 231 આગવા સૂચકો છે.

'2030 Agenda for Sustainable Development'માં ત્રણ પરિમાણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પરિમાણો છે—

(1) આર્થિક વિકાસ (Economic Growth)

(2) સામાજિક સમાવેશક (Social Inclusion)

(3) પર્યાવરણનું સંરક્ષણ (Environmental Protection)

આ ‘સતત વિકાસના ધ્યેયો’ 6 પરિબળો ઉપર આધારિત છે. આ છ પરિબળો છે— લોકો, પૃથ્વી, ભાગીદારી, સમૃદ્ધિ, શાંતિ અને ન્યાય તેમજ ગરીમા. આ છ પરિબળોને ધ્યાનમાં રાખીને વિશ્વના દેશોએ પોતપોતાના વિકાસની રૂપરેખા નક્કી કરવાની રહેશે.

“કોઈ પાછળ રહેવા નહી જોઈએ” (“Leave No One Behind”)

આ એજન્ડા, એ બાબત ઉપર ભાર મૂકે છે કે “કોઈ પાછળ રહેવા જોઈએ નહી”. જે લોકો વિકાસની બાબતમાં પાછળ રહી ગયા છે તે લોકોનો વિકાસ સૌ પ્રથમ થવો જોઈએ અને ઝડપથી થવો જોઈએ. આમ ગરીબીને દૂર કરવા માટેનો નિર્ધાર અહિ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

‘2030 Agenda for Sustainable Development’નો અમલ ઈ.સ. 2016થી શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. અને તે ઈ.સ. 2030માં સમાપ્ત થશે.

ટકાઉ વિકાસના ધ્યેયો (SDG)નો પરિચય

"સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (SDGs)" એ એક સાર્વત્રિક કોલ ટુ એક્શન છે, જેમાં 2030 ના અંત સુધીમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રના સભ્ય દેશો દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાના લક્ષ્યાંકોનો સમાવેશ થાય છે. ટકાઉ વિકાસના ધ્યેયોનો હેતુ ગરીબીનો અંત લાવવાનો, પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવાનો, આબોહવાના બદલાવની કટોકટી સામે પગલાં લેવાનો તેમજ કલ્યાણ અને શાંતિ માટેનો છે. સપ્ટેમ્બર 2015 માં સંયુક્ત રાષ્ટ્રની મહાસભા દ્વારા તે અપનાવવામાં આવ્યો હતો અને જાન્યુઆરી 2016થી તે અમલમાં આવ્યો હતો. આ એક સર્વોચ્ચ એજન્ડા છે જે ગરીબીના મૂળ કારણો સુધી પહોંચે છે અને લોકો તથા વિશ્વ બંને માટે સકારાત્મક પરિવર્તન લાવવા લોકોને એક કરે છે. તે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે કે 2030 સુધીમાં પૂર્ણ થવાના લક્ષ્યાંકોને પ્રાપ્ત કરવા માટે રાજ્યો, ખાનગી ક્ષેત્ર, શૈક્ષણિક અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓ સહકારથી કામ કરશે. ટકાઉ વિકાસના આ ધ્યેયો નીચે મુજબ છે.

Goal-1: ગરીબીનો અંત (No Poverty)

જ્યારે દારૂણ ગરીબીમાં જીવતા લોકોની સંખ્યા 1990 અને 2015 ની વચ્ચે અડધાથી વધુ ઘટીને 190 કરોડમાંથી 83.6 કરોડ થઈ ગઈ છે. ઘણા લોકોને હજુ પણ તેમની સૌથી પાયાની માનવ જરૂરિયાતો, જેવી કે આરોગ્ય, શિક્ષણ, સ્વચ્છ પાણી અને સ્વચ્છતાની પહોંચ માટે સંઘર્ષ કરે છે. આ ધ્યેય દ્વારા એ સુનિશ્ચિત કરવાનું છે કે દરેક વ્યક્તિ માટે ખોરાક, રહેઠાણ, કપડાં, આરોગ્ય અને શિક્ષણ ઉપલબ્ધ હોય, જેથી તેઓ સમાજમાં સંપૂર્ણ રીતે પોતાનો ફાળો આપી શકે. સરકારોએ દારૂણ ગરીબીને દૂર કરવાની રહેશે. તે માટે સરકારે સામાજિક સલામતીની વ્યવસ્થાને અમલમાં મૂકવાની રહેશે.

Goal-2: કોઈ ભૂખ્યુ ન રહેવું જોઈએ. (Zero Hunger)

આ વૈશ્વિક ધ્યેય વિશ્વના પ્રત્યેક વ્યક્તિની ભૂખનો અંત લાવવા, ખોરાકની સલામતી અને સારા પોષણની પ્રાપ્તિ તેમજ ટકાઉ કૃષિને પ્રોત્સાહન આપવાનો ધ્યેય વ્યક્ત કરે છે. વિશ્વના કોઈપણ ખૂણામાં કોઈ ભૂખ્યું ન રહેવું જોઈએ. કોઈ કુપોષિત ન રહેવું જોઈએ. તેના માટે અનાજ ઉપલબ્ધ હોવું જોઈએ.

પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે અનાજની સલામતી હોવી જોઈએ. દરેક વ્યક્તિને પોષણ અને ગુણવત્તાયુક્ત ખોરાક પ્રાપ્ય હોવો જોઈએ. તમામને ગુણવત્તાવાળું અનાજ મળી રહે તે માટે ખેતીને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ એ આ ધ્યેયની વિશેષતાઓ છે.

Goal-3: નિરોગી સ્વાસ્થ્ય અને ગુણવત્તાયુક્ત જીવન (Good Health and Well-being)

સ્વસ્થ નાગરિક રાજ્યના વિકાસમાં પોતાનો યથાયોગ્ય ફાળો આપી શકે છે. જ્યારે લોકોનું સ્વાસ્થ્ય સારું હોય ત્યારે સમાજનું કલ્યાણ થાય છે. તેથી, આ ધ્યેયનો હેતું દરેક ઉંમરે સ્વસ્થ અને ગુણવત્તાયુક્ત જીવનની બાહેધરી આપવાનો છે. તમામ માટે આરોગ્યની સવલતો ઉપલબ્ધ બનાવવી જોઈએ. આ ઉપરાંત બાળ મૃત્યુદરને ઘટાડવા માટે ડીલીવરી કરાવનાર સ્ટાફ તાલીમ મેળવેલ હોવો જોઈએ. 5 વર્ષથી નીચેના બાળકોના મૃત્યુદરનો અંત લાવવો જોઈએ. મેલેરિયા જેવા રોગોનો અંત લાવવો જોઈએ. રસીકરણનો વ્યાપ વધારવો જોઈએ વગેરે બાબતોનો આ ધ્યેયમાં સમાવેશ થાય છે.

Goal-4: ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ (Quality Education)

"ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ" એ તમામ માટે સમાન ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ પુરું પાડવાનો અને જીવનભર શીખવાની તકોને પ્રોત્સાહન આપવાનો વૈશ્વિક ધ્યેય છે. તમામને એક સમાન અને ગુણવત્તાવાળું શિક્ષણ મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી સરકારની છે. કોઈપણ દેશને આગળ લઈ જવો હોય તો શિક્ષણ એ પાયાની બાબત છે. તે ગુણવત્તાયુક્ત હશે અને તમામને પ્રાપ્ય હશે તો તે દેશ ચોક્કસપણે વિકાસ કરશે. પ્રાથમિક શિક્ષણથી કોઈપણ વ્યક્તિ વંચિત ન રહેવી જોઈએ. ગંભીર ગરીબી, સશસ્ત્ર સંઘર્ષ અને અન્ય તાત્કાલિક કટોકટીના કારણે કેટલાક વિકાસશીલ પ્રદેશોમાં શિક્ષણ અંગેની પ્રગતિ ખૂબ જ મુશ્કેલ છે.

Goal-5: લિંગ સમાનતા (Gender Equality)

છોકરીઓ, મહિલાઓ અને ટ્રાંસજેન્ડર સામેના તમામ પ્રકારના ભેદભાવોને દૂર કરવાં. આ માત્ર મૂળભૂત માનવ અધિકાર જ નથી પરંતુ તે ટકાઉ વિકાસને વેગ આપવા માટે પણ મહત્વપૂર્ણ પરીબળ છે. એ બાબત સિદ્ધ થઈ છે કે મહિલાઓ અને છોકરીઓનું સશક્તિકરણ ગુણાત્મક અસર લાવે છે. તે તમામ ક્ષેત્રોમાં આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસને વેગ આપે છે. આખરે અડધો-અડધ મહિલાઓનો હિસ્સો છે. તેથી તેમના સશક્તિકરણથી દેશનો વિકાસ બમણી ગતિએ આગળ વધે છે.

Goal-6: શુદ્ધ પાણી અને સ્વચ્છતા (Clean Water and Sanitation)

શુદ્ધ પાણીની અછત વિશ્વભરના 40 ટકાથી વધુ લોકોને અસર કરે છે. આબોહવાના બદલાવના કારણે તેમજ ગ્લોબલ વોર્મિંગને કારણે, આ દર, જે પહેલાથી જ ચિંતાજનક સ્તરે છે તેમાં હજુ વધુ વધારો થવાની શક્યતા છે. જ્યારે ઈ.સ. 1990થી 2.1 અબજ લોકોને વધુ સારા પાણી અને સ્વચ્છતાની સુવિધા મળી છે, ત્યારે સલામત પીવાના પાણીના પુરવઠાની અછત એ તમામ ખંડોને અસર કરતી મોટી સમસ્યા છે. તેથી પાણીના સ્રોતોને વધારે વધારવાની જરૂર છે. ફેકટરીઓના કેમિકલનો યોગ્ય નિકાલ કરવો જોઈએ. જેથી કરીને પાણી પ્રદૂષિત ન થાય.

Goal-7: પોસાય તેવી અને સ્વચ્છ ઉર્જા (Affordable and Clean Energy)

'પોસાય તેવી અને સ્વચ્છ ઉર્જા'ના ધ્યેયમાં બધા માટે સસ્તી, ભરોસાપાત્ર, ટકાઉ અને આધુનિક ઉર્જા ઉપલબ્ધ કરાવવાનો સમાવેશ થાય છે. અશ્મિભૂત ઇંધણ પર આધારિત વૈશ્વિક અર્થવ્યવસ્થા અને ગ્રીનહાઉસ ગેસના ઉત્સર્જનમાં વધારો આપણી આબોહવાની વ્યવસ્થામાં મોટા ફેરફારો કરી રહ્યા છે. આ ફેરફારો તમામ ખંડોને અસર કરી રહ્યાં છે. જે માનવીને તેઓના નાશ તરફ દોરી જશે. તેથી સૌરઉર્જા, પવનઉર્જા જેવા બિનપરંપરાગત ઉર્જા સ્રોતોમાં વધારો કરવો જોઈએ.

Goal-8: યોગ્ય કામ અને આર્થિક વૃદ્ધિ (Decent Work and Economic Growth)

"યોગ્ય કામ અને આર્થિક વૃદ્ધિ"ના ધ્યેયમાં સ્થિર, સર્વસમાવિષ્ટ અને ટકાઉ આર્થિક વૃદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે. સંપૂર્ણ અને ઉત્પાદક રોજગાર તથા બધા માટે યોગ્ય રોજગારને પ્રોત્સાહનનો સમાવેશ થાય છે. સરકારોએ બેરોજગારી ખતમ કરવી જોઈએ. તમામને યોગ્ય રોજગાર મળી રહે તે સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ.

Goal-9: ઉદ્યોગ, નાવિન્યતા અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર (Industry, Innovation and Infrastructure)

સ્થિતિસ્થાપક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર બનાવો. સર્વસમાવિષ્ટ અને ટકાઉ ઔદ્યોગિકીકરણને સમર્થન આપો. નાવિન્યતાને મજબૂત કરો. વિશ્વની અડધાથી વધુ વસ્તી શહેરોમાં રહેતી હોવાથી, જાહેર પરિવહન અને નવીનીકરણીય ઉર્જા પહેલા કરતા વધુ મહત્વપૂર્ણ બની ગયા છે. ટકાઉ ઉદ્યોગોને ટેકો આપવો અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અને નવીનીકરણમાં રોકાણ કરવું એ અગત્યના માર્ગો છે, જે ટકાઉ વિકાસને શક્ય બનાવે છે.

Goal-10: અસમાનતા ઘટાડવી (Reduced Inequalities)

દેશોની વચ્ચેની અસમાનતા ઘટાડવી જોઈએ. તે સાથે-સાથે દરેક દેશની અંદરની આવકની અસમાનતા પણ ઘટાડવી જોઈએ. આ એક વૈશ્વિક સમસ્યા છે, જે વૈશ્વિક ઉકેલની માંગ કરે છે. તેના ઉકેલ માટે નાણાકીય બજારો અને સંસ્થાઓના નિયમન અને દેખરેખમાં સુધારો, જ્યાં તેની સૌથી વધુ જરૂર છે ત્યાં વિકાસ માટે મદદ અને વિદેશી પ્રત્યક્ષ રોકાણને તે ક્ષેત્રોમાં નિર્દેશિત કરવાનો સમાવેશ થાય છે.

Goal-11: ટકાઉ શહેરો અને સમુદાયો (Sustainable Cities and Communities)

શહેરો આયોજનપૂર્વકના બનાવવા. માનવ વસાહતો તમામનો સમાવેશ કરે તેવી, સલામત, સ્થિતિસ્થાપક અને ટકાઉ બનાવવી. આત્યંતિક ગરીબી ઘણીવાર શહેરી વિસ્તારોમાં કેન્દ્રિત હોય છે. રાષ્ટ્રીય અને સ્થાનિક સરકારો આ વિસ્તારોમાં વધતી જતી વસ્તીને સમાવવા માટે પ્રયત્નો કરી રહી છે. શહેરોને સુરક્ષિત અને ટકાઉ બનાવવાનો અર્થ છે સલામત અને પોસાય તેવાં આવાસ પૂરા પાડવા, ઝૂંપડપટ્ટીની જગ્યાએ તેઓને પોસાય તેવા પાકા રહેઠાણવાળા આવાસો પુરા પાડવા વગેરેનો સમાવેશ આ ધ્યેયમાં થાય છે.

Goal-12: જવાબદારી પૂર્વકનો વપરાશ અને ઉત્પાદન (Responsible consumption and Production)

ટકાઉ ઉત્પાદન અને વપરાશ માટેની પદ્ધતિની ખાતરી કરવી. આર્થિક વૃદ્ધિ અને ટકાઉ વિકાસ હાંસલ કરવા માટે, આપણે માલસામાન અને સંસાધનોનું ઉત્પાદન અને વપરાશ કરવાની રીત બદલીને

તરત જ આપણા પર્યાવરણીય ખવાણને ઘટાડવું જોઈએ. આપણા સામાન્ય કુદરતી સંસાધનોનું કાર્યક્ષમ સંચાલન કરવું જોઈએ. આપણે જે રીતે ઝેરી કચરો અને પ્રદૂષકોનો નિકાલ કરીએ છીએ તે પણ આ ધ્યેયને હાંસલ કરવા સામેનો મોટો પડકાર છે. અશ્મિજન્ય બળતણને સમાપ્ત કરવું જોઈએ. અશ્મિજન્ય બળતણ ઉપરની સબસીડી રદ કરવી જોઈએ.

Goal-13: ક્લાઈમેટ એક્શન (Climate Action)

ક્લાઈમેટ એક્શન એટલે ક્લાઈમેટ ચેન્જ અને તેની અસરો સામે લડવા માટે તાત્કાલિક પગલાં લેવા જોઈએ. જ્યારે યુનાઈટેડ નેશન્સે ક્લાઈમેટ ચેન્જને વિકાસ માટે સૌથી મોટો ખતરો જાહેર કર્યો છે, ત્યારે વર્લ્ડ ઈકોનોમિક ફોરમે તેને "આપણી દુનિયા માટે ગંભીર અસ્તિત્વનું જોખમ" ગણાવ્યું છે. આબોહવામાં બદલાવની અસર માત્ર તાપમાનમાં વધારો જ નથી કરતી પરંતુ તે માનવજાત માટે નિકંદન કાઢનારી નીવડશે. તેથી આબોહવાને સંરક્ષિત રાખવા માટે વિશ્વના દેશોએ સામુહિક રીતે જોઈતી ત્વરીતતાએ પગલા લેવાં જોઈએ.

Goal-14: પાણીમાં રહેનારાં જીવો કે જળચરો (Life below Water)

ટકાઉ વિકાસ માટે મહાસાગરો, સમુદ્રો અને દરિયાઈ સંસાધનોનું સંરક્ષણ અને ટકાઉ ઉપયોગ જરૂરી છે. ત્રણ અબજથી વધુ લોકો તેમની આજીવિકા માટે દરિયાઈ અને દરિયાકાંઠાની જૈવવિવિધતા ઉપર આધાર રાખે છે. જો કે, આજે વિશ્વના 30% માછલીના સ્ટોકનો વધુ પડતો ઉપયોગ થતો હોવાથી તેનો જથ્થો ઉત્પાદન માટેના સ્તરથી નીચે આવી ગયો છે. આથી દરિયાઈ જીવો અને દરિયાઈ જૈવવિવિધતાનું સંરક્ષણ કરવું જોઈએ.

Goal-15: પૃથ્વી ઉપરનું જીવન (Life on Land)

"પાર્થિવ જીવન"નો ઉદ્દેશ પાર્થિવ ઇકોસિસ્ટમનું રક્ષણ અને સુધારો કરવાનો છે તેમજ તેમના ટકાઉ ઉપયોગને ટેકો આપવાનો છે. ટકાઉ વન વ્યવસ્થાપન સુનિશ્ચિત કરવું. રણીકરણ સામેના પડકારનો ઉકેલ લાવવો. જમીનના ધોવાણને રોકવું. નાશના આરે આવેલી પ્રજાતિઓને બચાવવી. આ ઉપરાંત તેમાં જૈવવિવિધતાના નુકસાનને રોકવાના ઉદ્દેશ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

Goal-16: શાંતિ, ન્યાય અને મજબૂત સંસ્થાઓ (Peace, Justice and Strong Institutions)

“શાંતિ, ન્યાય અને મજબૂત સંસ્થાઓ”નું આ ધ્યેય ટકાઉ વિકાસ માટે શાંતિપૂર્ણ અને સર્વસમાવિષ્ટ સમાજોનું નિર્માણ કરવાની બાબત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. બધા માટે ન્યાયની પહોંચ સુનિશ્ચિત કરવી. તમામ સ્તરે અસરકારક, જવાબદાર અને સર્વસમાવેશી સંસ્થાઓનું નિર્માણ કરવું. ઉચ્ચ-તીવ્રતાના સશસ્ત્ર સંઘર્ષ અને અસુરક્ષાની દેશના વિકાસ પર વિનાશક અને વિપરીત અસરો પડે છે. તે આર્થિક વૃદ્ધિને અસર કરે છે અને ઘણીવાર અન્યાયના બનાવો પેઢીઓ સુધી ચાલ્યા કરે છે. આથી તમામને યોગ્ય ન્યાય મળી રહે તથા શાંતિ જળવાઈ રહે તે માટે મજબૂત ન્યાયવ્યવસ્થાની સંસ્થાઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવી જોઈએ.

Goal-17: ધ્યેયોને સિદ્ધ કરવા માટેની ભાગીદારી (Partnerships for the Goals)

બધાજ ધ્યેયો અને લક્ષ્યોને સફળ બનાવવા માટે આ ધ્યેયોના અમલીકરણના માધ્યમોને મજબૂત બનાવવા. તમામ માટે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની પહોંચ ઉપલબ્ધ બનાવવી. નાણાકીય સ્રોતો, યોગ્ય અને ન્યાયોચિત વેપાર તથા બદલાવ લાવવાની ક્ષમતા સાથે તમામ દેશો દ્વારા બધા ધ્યેયો સિદ્ધ

કરવા માટેના પ્રયત્નો કરવાં. ટકાઉ વિકાસના ધ્યેયો વૈશ્વિક ભાગીદારી અને સહકારની મજબૂત પ્રતિબદ્ધતા દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાશે. વિશ્વના દેશો વચ્ચે ભૂતકાળના પ્રમાણમાં અત્યારે વધારે પરસ્પરાવલંબન જોવા મળે છે. નવા વિચારોને વૈશ્વિક સ્તરે પ્રસારવા અને નાવિન્યતાઓને સમર્થન આપવું.

સમાપન:

માનવીએ પોતાની નીતિમત્તાને કોરાણે મૂકી પોતાની અમર્યાદિત એષણાઓને સંતોષવા માટે કુદરતી સંસાધનોનું અઢળક દોહન કરી રહ્યો છે. પોતાના અસ્તિત્વની કે ભાવિ પેઢિની તેને કોઈ ચિંતા નથી. વિકાસની હરણફાળે આ વિશ્વને પ્રદૂષણના હવાલે કરી દીધું છે. ગ્લોબલ વોર્મિંગ, ધ્રુવો પરના બરફનું પીગળવું જેવા ભયાનક પડકારો આંગણે આવીને ઊભાં છે. જેના કારણે માનવજાતિ નિકંદનના કિનારે આવીને ઊભી છે. જો આ પડકારો સામે આંખ આડા કાન કરવામાં આવશે તો માનવજાતનો નાશ નિશ્ચિત છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ નામની વૈશ્વિક સંસ્થા આ પડકારોને બરાબર ઓળખી ગઈ છે. માનવજાત સામે આવનારી વિનાશક આપત્તિને તે ઓળખી ગઈ છે. આ આપત્તિમાંથી માનવજાતને બચાવવા સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ નામની આ વૈશ્વિક સંસ્થા આગળ આવીને વિશ્વના દેશોને નિર્દેશ આપી રહી છે. વિશ્વના દેશોએ પોતાના લોકોનું તેમજ આવનારી પેઢિઓનું ભવિષ્ય સલામત રાખવું હોય તો આ વૈશ્વિક સંસ્થાના આદેશોનું પાલન કરવું પડશે. એજન્ડા 2030નો અમલ કરવો પડશે, તો અને તોજ માનવજાતને મોતના મુખમાંથી બચાવી શકાશે.

नारी विमर्श के संदर्भ मे कृष्णा अग्निहोत्रि

महेता धरमकुमार हर्षदराय

शोधार्थीछात्र

खदरपर प्राथमिक शाला

ता, तलजा जि, भावनगर.

मार्गदर्शक:- डॉ.वाय.ए.गाहा

कृष्णा अग्निहोत्रिजी का परिचय:-

कृष्णाजी का जन्म 8 अक्टूबर 1934 को राजस्थान नसीराबाद में हुआ। तब रात के 8:00 बजे थे । कृष्णा जी का जन्म उच्च कान्यकुब्ज ब्राह्मण परिवार में हुआ था। उस वक्त आज़ादीकी लड़ाई चल रही थी। कृष्णा जी जब पेट में थी उस वक्त उनके माता जी स्वतंत्रता संग्राम में भाग ले जेल चली गई। गर्भवती होने की वजह से उन्हें 24 घंटे जेल में रखकर छोड़ दिया गया। यहां से कृष्णा जी के मन में विद्रोही भाव भर दिए गए । कृष्णाजी ने खुद कहा है - **"बचपन खंडवा गणेशतलाई में बीता। मगर बचपन जैसा बचपन नहीं रहा। माताजी परंपरावादी होने के कारण छोटे भाई बहनों की जिम्मेदारी दी।"** हमारा बचपन हमे लम्बे अरसे तक याद रहे ऐसा होता हे। मगर कृष्णा जी के संदर्भ में देखें तो बहुत संघर्ष से और मेहनती बचपन गुजरा। कृष्णा जी के पिताजी उसकी छोटी बहन के बुलाने पर राजस्थान से खंडवा में आकर बस गए। कृष्णा जी के परिवार में ज्यादातर एकता का भाव दिखाई देता था। मगर उनके मां का स्वभाव कठोर था वह कृष्णा जी को हमेशा खटकता रहता था क्योंकि परंपरा और कठोरता वादी विचार से कृष्णाजी का बचपन जैसे धूल में मिल गया था कृष्णा जी को उनके ही घर के पुरुषों और रिश्तेदारों और नौकर से बचपन में ही गंदे अनुभव हो गए थे। मां का डर कृष्णाजी को इतना था की कोईभी बात वो कहने से डरती थी। परिवार की जिम्मेदारी या उठाते उठाते

कृष्णाजी कब बड़ी हो गई पता ही नहीं चला। ऐसा लगता है कि कृष्णा जी ने बचपन को देखा ही नहीं और बचपन का अनुभव भी नहीं किया। बार-बार उनकी मां कृष्णा जी के पिताजी से उनकी शिकायते करते थी और भीगी आँख से वह सब देखकर कुछ नहीं बोल सकती थी । कृष्णाजी मां से बहुत डरती थी मगर बुआ के बच्चों के साथ बहुत मौज मस्ती करती थी और बहुत शैतानी हरकतें भी करते थी। उनको कुदरत के तत्वों के साथ बहुत अच्छा लगता था वह जंगल में घूमने भी जाया करती थी वहां पर वह पत्थर और फूल इकट्ठे करती थी । उनको जंगली फूल बिनना बहुत पसंद था। फूल बुनते बुनते नए नए सपनों को बुलना भी कृष्णा जी का स्वभाव हो गया। उसे नया-नया जानना बहुत पसंद था। वह बहुत महत्वकांक्षी थी। और कोई भी प्रतियोगिता में सबसे आगे रहे ऐसी उनकी इच्छा थी।

कृष्णाजी ने अपनी आत्मकथा में लिखा है, **"सातवीं कक्षा तक पहुंचते मेरे अंदर की सहमी पनपी भावनाएं कागज पर आकार लेने लगी।"** देखा जाए तो दूर-दूर तक कृष्णा जी के परिवार में कोई साहित्यकार नहीं थे अर्थात साहित्य का निर्माण उनको विरासत में प्राप्त नहीं हुआ। कृष्णजी को अपने जीवन में होने वाले अच्छे और बुरे अनुभव की वजह से लिखने की प्रेरणा मिली। कृष्णजी ने 'महाभारत', 'सत्यार्थ प्रकाश', 'गीता', 'रामचरितमानस', 'कल्याण', 'इतिहास', 'शरतचंद्र' 'बंकिमचंद्र', 'प्रेमचंद्र', 'रविंद्रनाथ टैगोर' की रचनाओं का अध्ययन केवल 14 साल की आयु में कर दिया था।

कृष्णा अग्निहोत्रीजी हिंदी सहित्यमे स्थान:-

बचपन से ही कृष्णा जी हिंदी के जाने-माने साहित्यकार के साथ रही थी सर्वश्री भवानी प्रसाद मिश्रा, नीरज, श्रीमती सुमित्रा कुमारी, शिवमंगल सिंह सुमन, सूर्यकांत व्यास, विश्वनाथ प्रसाद मिश्रा आदि। क्योंकि खंडवा में तुलसी जयंती समारोह मनाया जाता था तब उपर्युक्त सारे साहित्यकार दादा माखनलाल जी के वहां रुकते थे। उनके साथ रहकर कृष्णा जी के मन में यह भाव निर्माण हुआ कि वह साहित्यकार या प्राध्यापक बन सकती है।

राष्ट्रभाषा प्रचार समिति भोपाल, मध्य प्रदेश लेखक संघ भोपाल, अक्षर साहित्य सम्मान, अंबेडकर सम्मान, नागरिक सम्मान अजमेर से, गांधी साहित्य सम्मेलन भोपाल से, रतन भारती पुरस्कार, पन्नालाल पुरस्कार आदि सन्मान और पुरस्कारों से कृष्णा जी को गौरवान्वित किया गया है। भविष्य में और भी सम्मान व पुरस्कार मिलेंगे ऐसी मुझे उम्मीद है।

हिंदी साहित्य क्षेत्र में महिला लेखिकाओं में कृष्णा जी का स्थान अनोखा है। कृष्णा जी का साहित्य संसार जगत की एक उपलब्धि है। इसलिए उनकी रचनाएं अमर कृतियाँ बनी है ऐसा कहना अनुचित नहीं है। टेलिफोनिक बातचीत से यह बात भी पता चली है कि वह अपनी आत्मकथा का तीसरा खंड भी लिख रही है।

कृष्णाजी के नारी विमर्श पर विचार :-

नारी के बारे में एक बहुत अच्छी पंक्ति कहीं पर पढ़ी है :- 'कोमल है कमजोर नहीं तू, शक्ति का नाम ही नारी है..... जग को जीवन देने वाली ,मौत भी तुझसे हारी है।' नारी का जीवन हमेशा प्रेरणा स्त्रोत बना रहता है। आज के ज्यादातर साहित्य का विषय भी नारी है। नारी की रक्षक भी नारी है। आज की नारी अबला ना होकर सबला है, स्वतंत्र है , आज की नारी की विचारधारा भी आजाद है। कृष्णाजी खुद नारी है इसलिए वह नारी स्वतंत्रता के पक्ष में है। कृष्णाजी ने नारी की पराधीनता को अनुभव किया है और जिंदगी में बहुत करीब से देखा है। उन्होंने पाया कि भारतीय नारी बंधनों में जकड़ी है। कृष्णा जी तो कहती है नारी ना तो देवी है ,ना तो राक्षसी , वह मानव रक्त मांस से बनी मानवी। उसे भी संतुष्ट एवं सुखी जीवन जीने का अधिकार है। उनके यह भी मान्यता है भारतीय नारी को अपने आदर्शों में समय के साथ परिवर्तन करना पड़ेगा स्वयं अपनी नारी जाति के प्रति सहृदय, संवेदनशील होना पड़ेगा, क्योंकि नारी का समर्थन नारी नहीं करेगी तो कौन करेगा ? नारी की अस्मिता ऐसे ही दांव पर लगी है समस्याओं के कशमकश में फंसी रहेगी तो आगे कैसे बढ़ेगी। इन सब के बावजूद भी कृष्णा जी स्वतंत्रता पर विश्वास करती है ना तो स्वच्छंदता

पर। चाहे वो 'टेसू की कहानियां' की सीता हो , 'बात एक औरत की' कनु हो आदि उनके साहित्यमे कई जगह नारी स्वतंत्रता दिखाई देती हैं।

उनकी रचनाएं नारी स्वतंत्रता के नए मानदंडों को ग्रहण करती है । वह नारी के अस्तित्व की रक्षा के लिए निरंतर सजाग बनी। आत्मनिर्भरता और आत्म सम्मान की बातें उनके साहित्य में दिखाई देती है। उन्होंने नारी के दांपत्य जीवन को अत्यंत सजग रूप से स्त्री पुरुष के संबंधों को पारस्परिक स्वरूप दर्शाते हुए उसको नया धरातल और मानसिकता प्रदान की।

समाज को सुधारने का कार्य केवल समाज सुधारोको के साथ-साथ साहित्यकारों ने भी ले रखा है । क्योंकि साहित्य समाज का दर्पण तो है । अपनी प्रशंसा या प्रसिद्धि के लिए लिखना कृष्णा जी को पसंद नहीं हैं । पहले तो केवल अपनी मन की पीड़ा को कम करने के लिए लिखीती थी। हर कहानी या उपन्यास में कुछ ना कुछ अच्छाई ही तो छिपी होती थी वह यह मानती थी की समाज को कुछ अच्छा मिलना चाहिए ऐसा उद्देश्य मेरे मन में होता है। ओशो रजनीश की तरह सेक्स को विचारधारा बनाकर पाठकों को आकर्षित करना वह नहीं चाहती थी जहां उन्हें अनिवार्य लगा वहां जिक्र भी किया है। अपने घर के अच्छे संस्कार हमेशा बने रहे ऐसी उसकी कोशिश रहती। समाज को विकास से उन्मुख करने के लिए वह हमेशा लिखती है।

पुरुष वर्चस्व वाले क्षेत्र में महिलाओं ने शानदार प्रवेश किया है। वैश्विक परिदृश्य में उनका ग्राफ कितना ऊँचा उठा है। आज कुछ क्षेत्र तो ऐसे है जहाँ सिर्फ महिलाओं का ही चयन किया जाता है। वर्तमान स्थिति में नारी ने जो साहस का परिचय दिया है वह आश्चर्यजनक है। समाज के हर क्षेत्र में उसका परोक्ष/अपरोक्ष रूप से प्रवेश हो चुका है आज तो कई ऐसी संस्थाये है जिन्हें केवल नारी ही संचालित कर रही है जिस नारी को मध्य युग में बेडियों से जकड़ दिया गया था। उसके संघर्ष की कहानी बड़ी ही लम्बी एवं चुनौतीपूर्ण है, परन्तु वह सफल हुई हैं।" और आगे भी सफल होगी यह दैवीय योजना है। चाहकर भी कोई

उसके बढ़ते कदमों को थाम नहीं सकता है। यही नारी की भव्यता है और यह अत्यन्त सुखद भी है।

संदर्भ ग्रंथ :-

1. कृष्णा अग्निहोत्री - लगता नहीं है दिल मेरा,

2. कृष्णा अग्निहोत्री- और.... और.... औरत,

3. अपना अपना अस्तित्व- कृष्णा अग्निहोत्री, नई किताब प्रकाशन, दिल्ली।

4. उड़ाने ऊंची-ऊंची तथा अन्य कहानियां- कृष्णा अग्निहोत्री, किताबघर प्रकाशन ,नई दिल्ली।

5. मधुमती -जून 1997

6. 'औरत के हक में' - तस्लीमा नसरीन

7 . नारीवाद के देशज आधार - जसबीर जैन

A Descriptive study on Challenges and Opportunities for the Utilization of Solar Power by Government Entrepreneurs in Gujarat

1st Author: Bhaumik Pareshbhai Patel

2nd Author: Dr. Himat Vithhalbhai Senjaliya

ABSTRACT:

This research emphasises how important it is for governmental entities to act as role models and regulators when it comes to promoting sustainable energy transitions. With a focus on Gujarat, a state known for taking a leading role in renewable energy, the study uses a mixed methods approach to look at the potential and difficulties government entrepreneurs confront when integrating solar power solutions. The recognised challenges, which range from budgetary limitations to legal impediments, affect how well solar projects are carried out. On the other hand, the analysis highlights a range of advantages resulting from Gujarat's advantageous solar radiation, benevolent policies, and dedication to sustainable development. This study delivers useful insights for industry stakeholders and policymakers, in addition to adding to academic knowledge via case studies that showcase effective practices. The ultimate goal is to hasten government entrepreneurs' adoption of solar solutions, promoting a more robust and sustainable energy environment in Gujarat and acting as a prototype for international projects.

INTRODUCTION:

Solar power is becoming a hot topic in the energy conversation due to the growing worldwide worries about climate change and the need of switching to sustainable energy sources. Adopting solar electricity is a critical step in encouraging resource efficiency and environmental responsibility in the context of governmental businesses, which play a fundamental role in the development of society. In the dynamic Indian state of Gujarat, this study article sets out to thoroughly examine the prospects and problems related to government entrepreneurs using solar electricity.

Gujarat, a state renowned for its progressive policies and programmes, has led the way in the adoption of renewable energy, with a focus on solar power in particular. Government-owned businesses are essential to the advancement of society and the provision of public services; thus, it is critical to comprehend the dynamics of their interactions with solar energy. In order

to provide light on the challenges that stand in the way of development and the possibilities that open doors for the transition of the energy sector to one centred on sustainable practices, this descriptive research attempts to disentangle the complex solar power environment inside Gujarati government enterprises.

Gujarat's government entrepreneurs confront a variety of difficulties, from financial and technological setbacks to organizational and legal restraints. A comprehensive comprehension of the particular obstacles impeding the smooth assimilation of solar power technology into current infrastructures is crucial for effectively navigating these issues. Conversely, the prospects are just as varied and include the possibility of financial savings, environmental advantages, and the development of a robust and independent energy ecosystem.

Through exploring the experiences of government entrepreneurs in Gujarat, this research hopes to provide insightful information that may guide strategic planning, technical improvements, and policy choices. With the globe experiencing a historic transition to renewable energy, it is critical to comprehend the localized dynamics of solar power utilization in government companies in order to promote a resilient and sustainable future.

In order to create a comprehensive understanding of the obstacles and opportunities facing Gujarati government entrepreneurs who want to use solar power, we will delve into the nuances of government initiatives, case studies, technical considerations, economic implications, stakeholder perspectives, and future prospects in the following sections of this research paper. Our goal in doing this investigation is to provide practical suggestions that can help government organizations incorporate solar energy into their operations, improving the environment and the communities they serve at large.

LITERATURE REVIEW:

International Renewable Energy Agency (IRENA) (2018) in its "Renewable Energy and Jobs – Annual Review 2018" highlights the substantial growth in solar photovoltaic (PV) installations, reaching 9.6 GW in 2017. The report indicates a remarkable 36% increase in employment within the Solar PV sector, totaling 164,400 jobs, with 92,400 focused on on-grid applications. This underscores the multifaceted positive impacts that renewable energy initiatives, particularly solar power, can have on both the environment and society.

Crago and Chernyakhovskiy (2017) shed light on the effectiveness of financial incentives, such as rebates in the United States, to boost Solar PV adoption. The study specifically notes the impact of a rebate program offering $1 per watt, illustrating how financial incentives can serve as powerful instruments in promoting the widespread adoption of solar technologies.

Awerbuch (2000) and Crago and Chernyakhovskiy (2017) emphasize the necessity of recognizing the unique attributes and contributions of photovoltaic technology. These studies advocate for a nuanced understanding of Solar PV and the formulation of policies that reflect the distinctive features of this technology to enhance its deployment.

Dai et al. (2016) and Pahle, Pachauri, and Steinbacher (2016) argue for the economic effectiveness of renewable energy, asserting its potential to lead to green economic growth and employment creation. These studies contribute to the understanding of the broader economic benefits associated with the adoption of renewable energy.

Kappagantu (2015) discusses the key role of government policy instruments, including financial and fiscal incentives, in effectively deploying solar energy. The study highlights the importance of a supportive policy environment to facilitate the adoption of Solar PV across different states.

Meena et al. (2014) emphasize the pivotal role of strong government initiatives in promoting the adoption of Solar Photovoltaic (PV). The study underscores the significance of governmental efforts as a driving force behind the effective deployment of solar energy across various states. This highlights the crucial influence that policy frameworks and government support can have on the widespread implementation of solar technologies.

Turkenburg et al. (2012) highlight the potential of renewable energy use in reducing the depletion of fossil fuels and mitigating the environmental impacts associated with their consumption. This perspective underscores the importance of transitioning towards sustainable energy sources.

Lambert and Silva (2012) and Lehr et al. (2008) emphasize the employment creation potential associated with renewable energy. These studies contribute to the understanding of how the adoption of renewable energy technologies can positively impact labor markets.

Eichholtz, Kok, and Quigley (2010) present evidence suggesting that rents for green offices and buildings surpass those of conventional buildings by approximately 2%. This finding underscores the economic value attributed to environmentally sustainable structures.

Lorenz et al. (2007) emphasize the substantial value addition associated with green buildings. However, they note the need for further investigation into the quantification of intangible benefits, including productivity improvement and enhanced reputation, and their impact on both property and product value.

Purohit (2009) underscores the importance of policy measures that involve providing financial and fiscal incentives to solar installers. By offering incentives, particularly in the form of financial support, governments can play a crucial role in encouraging the installation of solar

technologies. The study advocates for a comprehensive approach involving both financial and fiscal policies to create an environment conducive to the widespread adoption of Solar PV.

Agarwal and Mishra (2006) assert that the deployment of renewable energy sources yields significant social benefits, encompassing environmental enhancements, increased availability of goods and services, employment generation, poverty alleviation, and overall societal advancement.

METHODOLOGY:

Objectives

1. Investigate challenges in solar power adoption by government enterprises in Gujarat.
2. Identify opportunities for government entrepreneurs in solar power utilization.
3. Assess technological and infrastructural obstacles in solar integration.
4. Examine economic viability and financial implications of solar projects.
5. Explore environmental impacts and sustainability of solar use in government enterprises.

Type of Data

For this research paper, secondary data were collected from academic journals, industry publications, and government reports. These sources offer valuable insights into the adoption of solar energy in government enterprises in Gujarat.

Data Analysis

- CHALLENGES IN SOLAR POWER ADOPTION BY GOVERNMENT ENTERPRISES IN GUJARAT

  An analysis of the obstacles Gujarati government businesses faces in using solar electricity shows a complex picture with numerous important takeaways. First, it becomes clear that regulatory restrictions are a major obstacle. Government businesses have challenges while understanding and adhering to the many rules related to the use of solar electricity. The complex network of laws, licences, and permissions often creates a barrier that affects adoption's ease and speed.

  Second, one of the main factors impeding the use of solar electricity is money. Budgetary restrictions or doubts about the solar projects' long-term financial returns may affect government businesses. Even if they go down over time, the initial investment expenses are still a major influence in decision-making. Overcoming this obstacle requires identifying appropriate financing options and making sure there is a strong financial structure.

Thirdly, there is yet another aspect of the issues that are technical in nature. Compatibility and functioning issues in the system may arise from the need for technical modifications or upgrades for the integration of solar power systems into the current infrastructure. Concerns about grid connection, storage capacity, and logistics of maintenance might affect how reliable and efficient solar power options are.

Critical difficulties include raising awareness and establishing capability. It's possible that government organisations lack the skills and knowledge required to properly design, operate, and maintain solar power systems. For stakeholders engaged in the decision-making process to feel empowered and to close this knowledge gap, educational activities and training programmes are crucial.

In conclusion, the study on the obstacles to Gujarati government firms' use of solar electricity emphasises the need of a comprehensive strategy. To successfully integrate solar power solutions into the public sector, a favourable environment pertaining to capacity, technology, finance, and regulations must be established. Furthermore, this research serves as a basis for the development of focused plans and legislative initiatives aimed at resolving these issues and hastening the use of solar energy in Gujarati government companies.

- OPPORTUNITIES FOR GOVERNMENT ENTREPRENEURS IN SOLAR POWER UTILIZATION

This goal is to study and evaluate the possible solar energy business prospects that Gujarati government entrepreneurs may have. For the purpose of encouraging sustainable habits, lowering reliance on traditional energy sources, and harmonising with the more general objectives of environmental conservation, it is imperative to recognise these possibilities. The examination will concentrate on a number of important issues:

- Policy Landscape: Evaluating Gujarat's current laws and rules that promote and incentivize government business owners to use solar energy. Opportunities might emerge from government-issued clear standards, subsidies, and incentives to support solar installations.
- Financial Incentives: Examining monetary possibilities that government entrepreneurs involved in solar power projects might take use of, such as grants, subsidies, and tax breaks. Gaining an understanding of the financial benefits might be essential to promoting more involvement.

- Technological Developments: Surveying the changing terrain of solar inventions and technology. Finding ways for government entrepreneurs to take use of developments in energy storage, smart grid technologies, and solar panel technology to improve the efficacy and efficiency of solar power systems.
- Collaborative Initiatives: Looking for ways to work together with the public and commercial sectors and academic institutes. Collaborations may result in enhanced access to cutting-edge technology, knowledge transfer, and pooled resources.
- Market Demand: Examining the present and potential market for solar-powered products. determining the industries or uses for solar energy that government organisations may use to their advantage while meeting consumer wants and market trends.
- Employment and Skill Development: Evaluating prospects for employment and skill development in the solar energy industry. determining the areas in which government entrepreneurs might use solar efforts to improve local skill sets and create jobs.
- Community Engagement: Investigating ways in which government enterprises might interact with nearby communities. This entails realising the ways in which solar projects may improve communities by expanding access to clean energy, creating jobs, and supporting community development programmes.
- Impact on the Environment: Assessing how government entrepreneurs can support the sustainability of the environment. This involves figuring out where using solar electricity may reduce carbon emissions and have other positive effects on the environment.

➢ TECHNOLOGICAL AND INFRASTRUCTURAL OBSTACLES IN SOLAR INTEGRATION

Evaluating the scientific and physical barriers to solar integration is essential to comprehending the difficulties government entrepreneurs in Gujarat can have in putting solar power projects into action. This goal is to assess the obstacles concerning solar systems' technology components as well as the infrastructure that currently facilitates their integration.

1. Technology Difficulties:
    - Integration Complexity: The intricacy of incorporating solar power systems into the current government infrastructures is a major barrier. One crucial

factor that needs careful consideration is how well-suited solar technologies are to current electricity systems and technology.

- Technological Upgradation: It may be difficult to maintain current systems given the rapid advancement of solar technology. Entrepreneurs may run into problems while integrating newer technology with existing infrastructure.
- Reliability and Maintenance: It's critical to guarantee that solar systems operate consistently and dependably. The total efficiency may be impacted by problems with maintenance, recurring updates, and the availability of qualified staff to handle technical difficulties.

2. Infrastructure Difficulties:
    - system Connectivity: One of the main infrastructure challenges is integrating solar energy into the current power system. Careful thought must be given to concerns about capacity, stability of the grid, and the creation of a two-way communication system between solar arrays and the grid.
    - Space and Land Utilisation: In regions with limited land, the physical space needed for solar systems, including solar panels and associated equipment, presents difficulties. Planning for land use effectively and resolving issues with land availability are essential.
    - Finance Infrastructure Upgrades: It could need a significant financial outlay to upgrade the current infrastructure to allow for the integration of solar electricity. Overcoming infrastructure issues requires resolving budgetary limits and identifying feasible funding solutions.
3. Gathering and Tracking Data:
    - Absence of Data: Sufficient data gathering and tracking technologies are necessary to evaluate solar power systems' performance. Making wise decisions might be hampered by a lack of information on energy output, consumption trends, and system efficiency.
    - Technological Learning Curve: When implementing new solar technology, government entrepreneurs may encounter difficulties connected to the learning curve. To guarantee a seamless transition and optimise the

advantages of solar integration, training initiatives and support systems are essential.

- ECONOMIC VIABILITY AND FINANCIAL IMPLICATIONS OF SOLAR PROJECTS.

  To comprehend the viability and sustainability of such efforts, it is important to analyse the financial ramifications and economic viability of solar projects within the framework of Gujarati government businesses. This goal entails a comprehensive study that covers a range of financial factors associated with the installation and maintenance of solar power installations.

  - Cost-Benefit Analysis: To assess the financial viability of solar projects, a comprehensive cost-benefit analysis must be carried out. This entails evaluating the project's possible financial returns over time, as well as the costs of the original investment and continuing operating expenditures. The study seeks to offer a thorough knowledge of the economic feasibility of adopting solar electricity in government organisations by evaluating the costs and advantages.
  - Return on Investment (ROI): An essential part of the financial analysis is figuring out the ROI. By calculating the ratio of net returns to the original investment, this statistic aids in assessing the effectiveness of the investment. A good return on investment (ROI) signifies a project that is financially feasible, but a negative ROI could point to issues that must be resolved for the economy to be sustained.
  - Payback Period: Determining how long it will take government businesses to recover their initial investment in solar installations requires a thorough analysis of the payback period. While a longer payback time might raise questions about the financial sustainability and economic viability of solar efforts, a shorter payback period is often indicative of a financially healthy project.
  - Financial Models and predictions: Predicting the long-term financial success of solar projects is a necessary step in developing financial models and predictions. Estimating earnings, costs, and profitability is part of this. Government entrepreneurs may use these models as useful tools to help them decide if using solar electricity is economically feasible.
  - Risk assessment: Possible financial risks related to solar projects need to be taken into account in a thorough examination. This covers variations in the price of solar

technology, adjustments to regulations, and other outside variables that might affect the financial results. For solar ventures to be financially successful in the long run, it is imperative that these risks be identified and mitigated.

- ENVIRONMENTAL IMPACTS AND SUSTAINABILITY OF SOLAR USE IN GOVERNMENT ENTERPRISES

Understanding the larger consequences of adopting solar power is aided by the investigation of the environmental repercussions and sustainability of solar usage in government enterprises. This is a thorough analysis:

- Reducing Carbon Emissions: The ability of solar power utilisation to lower carbon emissions is one of its main environmental advantages. There is a big chance to help Gujarati government firms meet the region's overall carbon reduction targets when they switch to solar power. Quantifying the amount of emissions reduction brought about by the use of solar electricity should be the goal of the investigation.
- Sustainable Energy Generation: Since solar energy produces electricity without the emissions linked to traditional fossil fuels, it is naturally environmentally benign. Examining how government businesses produce energy and its environmental impact might help draw attention to the move towards more sustainable and clean energy sources.
- Influence on Water and Air Quality: The quality of the air and water is usually not significantly affected by solar power plants, either during the building or operating stages. Comprehending the possible enhancements in regional air and water quality as a result of decreased dependence on conventional energy sources is essential to comprehending the comprehensive environmental advantages.
- Preservation of Resources: Utilizing solar energy, which is a renewable resource, is the foundation of solar power. Examining the sustainability component entails determining how non-renewable resources, such natural gas or coal, are conserved when solar electricity is used. The long-term environmental sustainability of solar plants may be emphasised by this approach.
- Impact of Biodiversity: It is crucial to look at how solar projects affect the local biodiversity. Comprehending whether solar installations cause ecological disruption or enhance the local flora and fauna is a crucial step towards gaining a thorough comprehension of the environmental consequences.

- Management of Waste: The manufacture and ultimate disposal of materials are part of the lifespan of solar panels. Examining waste management tactics, such as recycling and appropriate disposal methods, is essential to assessing how sustainable solar power consumption is overall in government organisations.
- Public Perception and Awareness: A key component of sustainability is how the general public views the advantages of solar power use in government operations. Examining how people feel about these projects and how much knowledge they have might reveal if there is room for more widespread participation and support from society.

Limitations:

This study on solar power utilization by government entrepreneurs in Gujarat has limitations. Data availability and accessibility, dynamic policy changes, and the regional focus may affect the generalizability of findings. The study relies on existing literature and lacks real-time data, potentially limiting insights. Despite these constraints, the research aims to offer a valuable descriptive analysis of challenges and opportunities in solar energy adoption.

Conclusion /Finding

In summary, this descriptive analysis clarifies the complex environment of obstacles and possibilities for Gujarati government entrepreneurs that want to use solar energy. The inquiry has yielded insightful information on the situation as it is now and has given birth to a sophisticated comprehension of the challenges associated with solar energy adoption in government agencies.

Principal Results:

- Challenges Exist: According to the report, Gujarati government entrepreneurs confront a number of obstacles in their use of solar power, including budgetary limits, infrastructure limitations, and technical impediments.
- Untapped Potential: There are many prospects for the efficient use of solar electricity, even in the face of obstacles. These prospects, which range from legislative incentives to developments in solar technology, provide a bright future for the adoption of sustainable energy.
- Economic Considerations: The report emphasises how crucial it is for government entrepreneurs to have solar projects that are financially viable. Making decisions requires careful consideration of several factors, including the original investment, ongoing expenses, and long-term financial viability.

- Environmental Impact: Adopting solar electricity has significant positive effects on the environment and helps the state meet its sustainability targets. The research does, however, emphasise the need of a well-rounded strategy to deal with future ecological issues.

Recommendations for Further Action:

- Policy Improvement: To provide more complete assistance to government entrepreneurs pursuing solar power projects, policymakers have to think about enhancing and broadening the current rules.
- Building Capacity: Fund training courses and skill-building projects to equip government business owners with the know-how required to use solar energy efficiently.

- Financial Support: To lessen the financial strain on government entrepreneurs and promote more involvement in solar energy projects, provide financial mechanisms, subsidies, and incentives.
- Technology Integration: To solve technical obstacles and ensure optimum system performance, government agencies, research institutes, and private businesses should collaborate to promote the integration of cutting-edge solar technology.
- Public Awareness: Launch initiatives to educate the general public and government entrepreneurs about the advantages of solar electricity for the environment and to promote a sustainable lifestyle.

REFERENCES:

1. Agarwal, A., & Mishra, S. (2006). Social benefits and costs of renewable energy. The Energy Journal, 27(1), 63-92.
2. Awerbuch, S. (2000). Renewable energy technologies for rural development: Analysis of options for India. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 4(1), 1-45.
3. Crago, C. L., & Chernyakhovskiy, I. (2017). The Impact of Solar Panel Rebates: An Econometric Assessment. Energy Economics, 67, 159-171.
4. Dai, H., Xie, Y., Xie, Y., Liu, Y., & Masui, T. (2016). Economic assessment of INDCs and the impact of the Paris Agreement. Energy Economics, 56, 430-441.
5. Eichholtz, P., Kok, N., & Quigley, J. M. (2010). Doing well by doing good? Green office buildings. American Economic Review, 100(5), 2492-2509.

6. IRENA. (2018). Renewable Energy and Jobs – Annual Review 2018. International Renewable Energy Agency.
7. Kappagantu, M. (2015). Government Policies and Strategies for Promoting Sustainable Energy in India. Procedia Economics and Finance, 30, 778-787.
8. Lorenz, D., Lützkendorf, T., & Henn, S. (2007). Sustainability and property valuation: An ex-ante framework. Journal of Property Investment & Finance, 25(3), 268-283.
9. Lambert, J. G., & Silva, R. A. (2012). Onshore industrial wind turbine locations for the United States up to March 2011. National Renewable Energy Laboratory (NREL).
10. Lehr, U., Nitsch, J., Kratzat, M., Lutz, C., & Edler, D. (2008). Employment effects of renewable energy supply – A methodological overview. Ecological Economics, 64(4), 763-775.
11. Meena, H., et al. (2014). Government Initiatives for Promoting Solar Energy: A Case Study of Rajasthan, India. International Journal of Sustainable Energy and Environmental Research, 3(3), 130-138.
12. Pahle, M., Pachauri, S., & Steinbacher, K. (2016). Can the Green Economy deliver it all? Experiences of Renewable Energy Policies with Socio-Economic Objectives. Energy Policy, 95, 70-82.
13. Purohit, P. (2009). Financial and fiscal incentives for promoting solar energy in India. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 13(8), 2149-2154.
14. Turkenburg, W., Uyterlinde, M., & Van Sambeek, E. (2012). The role of renewable energy in the global energy system. Energy Policy, 40, 3-13.

પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રવેશદર- એક અભ્યાસ

ડો. સંદીપ વી વ્યાસ

પ્રો. કરિશ્મા કે ત્રિવેદી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

શ્રી પારેખ કોમર્સ કોલેજ, મહુવા

ગુજરાત અને ભારતમાં સતત અને ઝડપી વસ્તીમાં વધારો જણાય છે. તેની સાથે-સાથે 6-14 વર્ષની વસ્તીમાં પણ વધારો થતો જાય છે. આ વસ્તીનો મોટાભાગના બાળકો પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રવેશ મેળવે છે. શિક્ષણમાં છોકરાને છોકરીઓ બંને પ્રવેશ મેળવે છે. અને હાલમાં નવી શિક્ષણનીતિ દ્વારા થયેલા પ્રવેશદરમા સુધારા ઓની પણ આંકડાકીય માહિતી દર્શાવેલ છે નવી શિક્ષણ નીતિને ગુજરાત અને ભારતના પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રવેશ દર પર જે અસર થઈ છે તે વિસ્તૃત રીતે નીચે મુજબ જોઈ શકાય છે.

કોષ્ટક

ગુજરાતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ (લાખમાં)

વર્ષ	છોકરા ઓ	છોકરીઓ	કુલ	કુલ માં છોકરી ઓ ટકાવારી
1960-61	14.60	7.87	22.47	35.02
1970-71	22.70	13.34	36.64	37.01
1980-81	32.91	21.39	54.30	39.39
1990-91	40.15	30.06	70.20	40.81
2005-06	42.22	35.19	79.41	44.31
2010-11	46.75	39.82	86.17	46.21
2011-12	44.93	43.51	88.44	48.79
2012-13	46.12	44.15	90.27	48.90
2013-14	47.42	44.87	92.29	48.61
2014-15	46.15	45.27	91.42	49.51
2015-16	-	-	90.67	-
2018-19	47.71	47.62	95.33	49.95
2021-22	48.13	48.07	96.2	49.96

સ્રોત:- ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ રાજ્ય રિપોર્ટ કાર્ડ્સ 2021-22 NUEPA

ઉપરોકત કોષ્ટકમાં ગુજરાત રાજયમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રાથમીક શાળાના પ્રવેશને દર્શાવાયો છે. 1961 થી 2021-22 દરમિયાન ગુજરાત રાજયમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રવેશ મેળવાતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ સતત વધતું જણાય છે. 1960-61 માં કુલ 22.47 લાખ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ પ્રાથમિક શાળામાં નોંધાયેલા જણાય છે. જેમાંછોકરીઓનો ટકાવારી હિસ્સો 35,02 ટકા હતો જયારે1980-81 માં કુલ 54.30 લાખ વિદ્યાર્થીઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવતા હતા. જેમાં 32.91 લાખ છોકરાઓ અને 21.29 લાખ છોકરીઓનું પ્રમાણ હતું. કુલ પ્રમાણમાં છોકરીઓનું ટકાવારી પ્રમાણ 39.39 ટકા જેટલું જણાય છે. જયારે 2010-11 માં કુલ વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ 86.17 લાખ જેટલું થયું છે. જેમાં છોકરીઓનું ટકાવારી 46.21 ટકા જેટલું જણાય છે. જયારે 2014-15 માં પ્રાથમિક શાળામાં કુલ પ્રવેશ વધીને 91.42 લાખ જેટલું જણાય છે. જેમાં છોકરીઓનો ટકાવારી હિસ્સો સતત વધીને 49.51 ટકા જેટલો નોંધાયો છે. જ્યારે 2021-22 માં પ્રાથમિક શાળામાં કુલ પ્રવેશ વધીને 96.2લાખ જેટલો જણાય છે.જેમાં છોકરીઓ નો ટકાવારી હિસ્સો સતત વધીને 49.96ટકા જેટલો નોંધાયેલો છે.જે ગુજરાતમાં સ્ત્રી શિક્ષણનો વધારો સૂચવે છે.

ગુજરાત માં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ (લાખમાં)

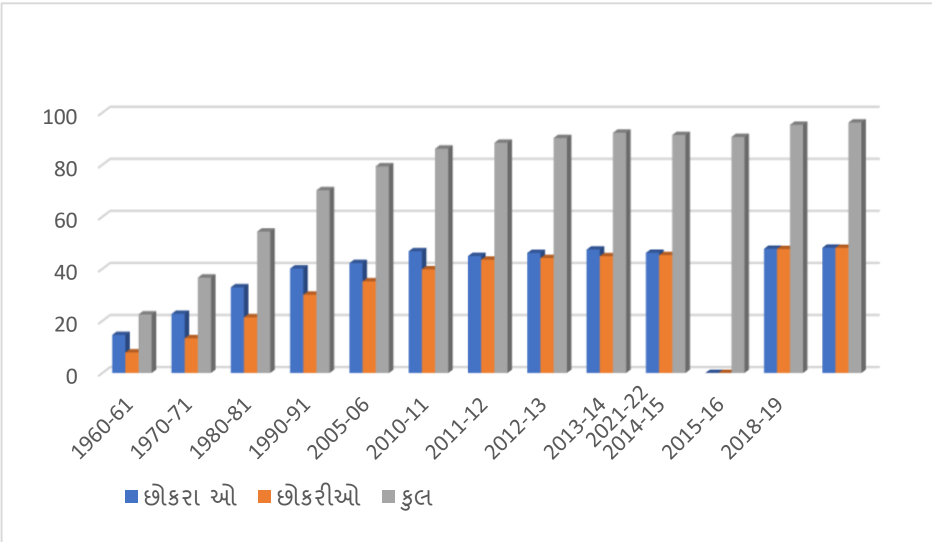

ચાર્ટમાં ગુજરાતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ દર્શાવાયો છે. જે અંતર્ગત 1960-61 થી 2021-22 સુધી કુલ પ્રવેશ સતત વધતો જણાય છે. જયારે આ કુલ પ્રવેશમાં છોકરાઓ અને છોકરીઓનો પ્રવેશ પણ વધ્યો જણાય છે. પરંતુ છોકરાઓની તુલનામાં છોકરીઓનો કુલ પ્રવેશમાં ટકાવારી હિસ્સો વધું વધતો જણાય છે કે જે સમાજમાં સ્ત્રી શિક્ષણના વધતા પ્રમાણ અને મહત્વનું સૂચક જણાય છે. ચાર્ટને તપાસતા જણાય આવે છે કે 1960 થી અત્યાર સુધીના સમયગાળામાં ગુજરાતમાં કુલ પ્રવેશ સતત વધતા દરે વધતો હોય તેમ જણાય આવે છે અને સાથે-સાથે શિક્ષણમાં છોકરાઓની તુલનામાં છોકરીઓના ટકાવારી પ્રમાણમાં પણ

સુધારાજનક રીતે વધારો થતો હોય તેમ જોઈ શકાય છે. અત્યારના સમયમાં છોકરીઓનો 49.96 ટકા હિસ્સો એ શિક્ષણમાં સમાનતાનું સૂચક બને છે.

કોષ્ટક

ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ(કરોડોમાં)

વર્ષ	છોકરાઓ	છોકરીઓ	કુલ	કુલ છોકરીઓ ટકાવારી હિસ્સો
2001-02	8.93	6.73	15.66	42.97
2002-03	8.97	6.90	15.87	43.47
2003-04	9.14	7.79	16.93	46.01
2004-05	9.57	8.14	17.71	45.96
2005-06	9.82	8.38	18.20	46.04
2006-07	9.94	8.49	18.43	46.06
2007-08	10.08	8.73	18.81	46.41
2008-09	10.21	9.06	19.27	47.01
2009-10	9.94	9.05	18.99	47.65
2010-11	10.26	9.24	19.50	47.38
2011-12	10.33	9.41	19.74	47.66
2012-13	10.26	9.64	19.90	48.29
2013-14	10.28	9.61	19.89	48.31
2015-16	10.23	9.68	20.01	48.87
2018-19	11.00	10.49	21.49	48.81
2021-22	11.17	10.73	21.80	49.22

સ્રોતઃ- ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ રાજ્ય રિપોર્ટ કાર્ડ્સ 2021-22 NUEPA

ઉપરોકત કોષ્ટકમાં સમગ્ર ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ દર્શાવાયો છે. જે અંતર્ગત 2001-02 માં ભારતમાં કુલ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રવેશ 15.66 કરોડ જેટલો જણાય છે. જયારે આ પ્રમાણ વધીને 2005-06 માં 18.20 કરોડ જેટલું જણાય છે. જેમાં 9.82 કરોડ છોકરાઓ અને 8.38 કરોડ છોકરીઓનું પ્રમાણ હતું અને કુલપ્રમાણમાં છોકરીઓનો ટકાવારી હિસ્સો 46.04 જેટલો જણાય છે. જયારે 2010-11 માં ભારતમાં કુલ પ્રાથમિક પ્રવેશ 19.50 કરોડ જણાય છે. જેમાં છોકરીઓનો ટકાવારી હિસ્સો 47.38 ટકા જણાય છે. જયારે 2015-16 માં

ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ 20.01 કરોડ જેટલો જણાય છે. જેમાં છોકરાઓનું કુલ પ્રમાણ 10.23 કરોડ અને છોકરીઓનું કુલ પ્રમાણ 9.78 કરોડ જણાય છે. જયારે કુલ પ્રવેશમાં છોકરીઓનું ટકાવારી પ્રમાણ 48.87 ટકા જેટલું જણાય છે. જ્યારે 2021-22 માં ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ 21.80 કરોડ જેટલો જણાય છે જેમાં છોકરાઓનું કુલ પ્રમાણ 11.17કરોડ અને છોકરીઓનું કુલ પ્રમાણ 10.73 કરોડ જણાય છે. જ્યારે કુલ પ્રવેશમાં છોકરીઓનું ટકાવારી પ્રમાણ 49.22 ટકા જેટલું જણાય છે.

ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ (કરોડોમાં)

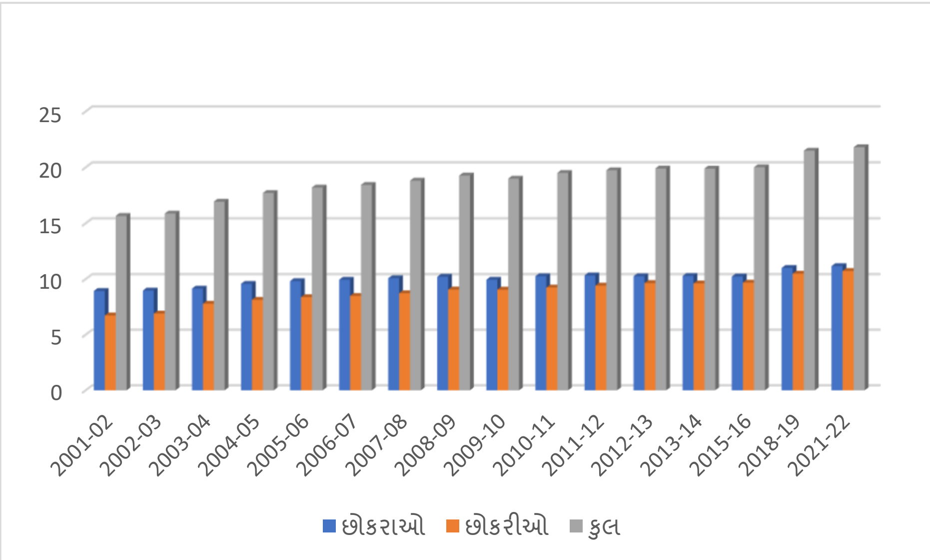

ચાર્ટમાં ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દર્શાવાય છે. જે મુજબ સમગ્ર ભારતમાં સાર્વત્રિક રીતે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રવેશ મેળવતા બાળકોની સંખ્યા વધવા પામી જણાય છે. શરૂઆતમાં છોકરીઓનો ટકાવારી હિસ્સો ઓછો હતો જે ધીમે-ધીમે વધતો જણાય છે. 20 કરોડથી પણ વધું બાળકો ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લેતા જણાય છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓના પ્રમાણને આધારે કુલ પ્રવેશદર દર્શાવવામાં આવે છે. કોઈપણ રાષ્ટ્ર માટે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશદર અતિ મહત્વનો આંક બને છે. જેના આધારે શિક્ષણના વિકાસનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે છે. ભારતમાં અને ગુજરાતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનાં કુલ પ્રવેશદર નીચે પ્રમાણે છે.

<u>કોષ્ટક</u>

<u>પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ દર</u>

વર્ષ	ગુજરાત	ભારત
2004-05	81.21	93.5
2005-06	88.18	94.9
2006-07	89.71	97.1
2007-08	90.13	100.3
2008-09	82.70	101.1
2009-10	84.47	101.5
2010-11	89.69	103.9
2011-12	92.72	97.4
2012-13	94.97	97.0
2013-14	95.99	97.0
2014-15	96.14	96.09
2015-16	98.48	99.21
2021-22	98.62	99.30

સ્ત્રોત:- http://mhrd.gov.in, http://dise.gov.in,www.gujarateducation.gov.in

ઉપરોકત કોષ્ટકમાં ગુજરાત અને ભારતમાં કુલ પ્રવેશદર (Gross enrollment ratio) દર્શાવવામાં આવ્યો છે. જે અંતર્ગત 2004-05 માં ગુજરાતમાં કુલ પ્રવેશદર 81.21 ટકા હતો. જયારે આ સમયગાળામાં ભારતમાં કુલ પ્રવેશદર 93.5 ટકા જેટલો નોંધાયો હતો. વર્ષ 2008-09 માં ગુજરાતમાં કુલ પ્રવેશદર 82.70 ટકા જેટલો જણાય છે. જયારે આ સમયગાળામાં ભારતમાં કુલ પ્રવેશદર 101.1 ટકા જેટલો થયો હતો. અને વર્ષ 2012-13 માં ગુજરાતમાં કુલ પ્રવેશદર (GER) 94.97 ટકા થયું હતું. જયારે સમગ્ર ભારતમાં આજ વર્ષમાં કુલ પ્રવેશદરનું પ્રમાણ 97.0 ટકા નોંધાયું હતું. જયારે2015-16 માં ગુજરાતમાં 98.48 ટકા અને ભારતમાં 99.21 ટકા જેટલો કુલ પ્રવેશદર જણાય છે.જયારે 2021-22 માં ગુજરાતમાં 98.62 ટકા અને ભારત માં 99.30 ટકા પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશદર જણાય છે.

<u>પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ દર</u>

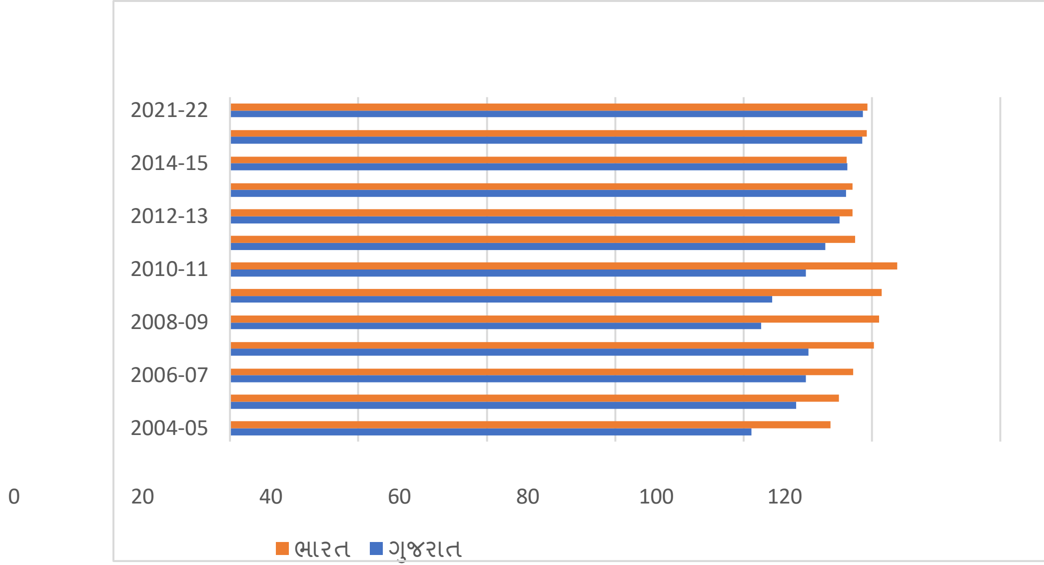

ચાર્ટ માં ગુજરાત અને ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ દર દર્શાવાયો છે. જે અંતર્ગત રાજયમાં અને દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશદર વધતો જતો જણાય છે. વર્ષ 2004-05 થી 2010-11 સુધી ભારતમાં કુલ પ્રવેશદર સતત વધતો જણાય છે. ત્યારબાદ પ્રવેશદર થોડો ઘટતો જણાય છે. જયારે ગુજરાતમાં 2004-05 થી 2021-22 સુધી સતત પ્રવેશદર વધેલો જણાય છે.

Research Paper on Long-term Sustainable Development in Food Industries

(ખાદ્ય ઉદ્યોગોમાં લાંબાગાળા નો પોષણક્ષમ વિકાસ)

Mr. Dhaval G. Parekh
(Asst. Professor & Coordinator)
Shree H.K.Parekh College of Management- Mahuva
Shree Parekh Commerce College- Mahuva

પ્રસ્તાવના :

આ લેખનો ઉદ્દેશ્ય ખાદ્ય ઉદ્યોગોની આસપાસના ટકાઉ અને લાંબાગાળાના વિકાસ પરના વર્તમાન સંશોધનની સમીક્ષા કરવાનો છે. વર્તમાન સંશોધનની સમીક્ષા કરીને આ પેપર એવા ધ્યેયને હાંસલ કરે છે કે જે ટકાઉ-સ્થિરતા અને ટકાઉ વિકાસ ની જરૂરિયાત અંગે માહિતી આપવાનો ઉદેશ છે. આ લેખ માત્ર **દ્વિતીય માહિતી** પરથી સંકલન કરી અને મૌલિક વિચારો સાથે સંકલિત કરેલ છે.

ભારતમાં ખાદ્ય ઉદ્યોગ એ એક વૈવિધ્યસભર અને વિકાસ કરતું ક્ષેત્ર છે જેમાં કૃષિથી લઈને પ્રોસેસ અને વિતરણ સુધીની પ્રવૃત્તિઓની વિશાળ શ્રેણીનો સમાવેશ થાય છે. તેના આગોતરા રાંધણ વારસા માટે પ્રખ્યાત, ભારતીય ખાદ્ય ઉદ્યોગ દેશના અર્થતંત્રમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપે છે. તેમાં મસાલાઓ, ડિહાઈડ્રેટ (સુકવણી), અન્ન , ડેરી, તૈયાર નાસ્તા અને પીણાં પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને પરંપરાગત અને આધુનિક ખાદ્ય પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે. ઝડપી શહેરીકરણ અને બદલાતી ગ્રાહક પસંદગીઓને કારણે નવીનતાઓ, વિદેશી રોકાણોમાં વધારો અને સંગઠિત ખાદ્ય છૂટક ક્ષેત્રનો વિકાસ થયો છે. જો કે, ઉદ્યોગને પુરવઠા શૃંખલાની અક્ષમતા અને વધતી વસ્તીની માંગને પહોંચી વળવા માટે ટકાઉ પ્રથાઓની જરૂરિયાત જેવા પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે, અને સાથેજ આ જરૂરિયાતો ને પૂરી પડતાં સમયે પર્યાવરણની જાળવણી પણ ખુબજ જરૂરી છે.

આપણે જે ભોજન લઈએ છીએ તેના ઉત્પાદન માટે ખાદ્ય અને પીણાં ઉત્પાદન ઉદ્યોગ જવાબદાર છે. વધતી વસ્તી અને ખોરાકની વધતી માંગને કારણે ઉદ્યોગ ટકાઉ અને પોષક્ષમ ક્ષમતાના સંદર્ભમાં પડકારોનો સામનો કરી રહ્યો છે.ત્યારે હો આ ઉધોગ માટે અથવા કહીયે તો તેને બનવાની પ્રક્રિયા માટે લીલા ઇંધણ નો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ખુબજ જરૂરી અને મહત્વના એવા કુદરતી સંસાધનોને આપણે બચાવી શકીએ છીએ. ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં ટકાઉ પ્રણાલિઓ અગાઉ કરતા વધુ મહત્વની બની છે, કારણ કે તે આવનારી પેઢીઓ માટે પર્યાવરણની જાળવણીમાં મહત્વની ભૂમિકા નિભાવે છે.

વૈશ્વિક ઉર્જાના 30 ટકા હિસ્સો કૃષિ અને ખાદ્ય ક્ષેત્રમાં વપરાય છે. ફૂડ વેલ્યુ ચેઈનના દરેક સ્તરે ઊર્જા જરૂરી છે, જેમાં કૃષિ ઇનપુટ, ખેતરમાં કૃષિ ઉત્પાદન, ફૂડ પ્રોસેસિંગ, પરિવહન, માર્કેટિંગ અને વપરાશનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાથમિક કૃષિ માત્ર 20 ટકા વપરાશ કરે છે, જ્યારે ખાદ્ય પ્રસંસ્કરણ સહિત આશરે 40 ટકા વપરાશ કરે છે અને આ રીતે કૃષિ મૂલ્ય સાંકળોની સાથે વૈશ્વિક ઊર્જા વપરાશમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપે છે.

ખરેખર, ખાદ્ય ઉત્પાદન ઉદ્યોગ પર્યાવરણીય ચિંતાઓ દૂર કરવા અને વધતી જતી માગને પહોંચી વળવા માટે નવીનતમ પદ્ધતિઓ અપનાવે છે. અહીં કેટલીક મહત્વપૂર્ણ પહેલ છે જે ખાદ્ય ઉત્પાદકો અમલીકરણ કરી રહ્યા છે, અથવાતો અમલીકારણ કરવાની તાતી જરૂરિયાત છે.

આ લેખમાં આપણે ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં કેટલાંક સ્થિર લાંબાગાળાના વ્યવહારોની ચકાસણી કરીશું, જેમાં ઉત્પાદકોને તેમનાં પર્યાવરણલક્ષી પગલાંને ઘટાડવા નવીન પ્રવાહો અને ટેકનોલોજી સામેલ છે.

Keywords : #Sustainable Development #Renewable energy #Safe food # ખાદ્ય ઉદ્યોગોમાં ટકાઉ અને લાંબાગાળા નો વિકાસ #Solar energy

ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં લાંબાગાળાની અને ટકાઉ પ્રણાલીઓ નો પરિચય :

ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં ટકાઉ અને લાંબાગાળાની પ્રણાલીઓમાં પર્યાવરણ, સામાજિક અને આર્થિક બાબતોને સામેલ કરવો જોઈએ , ઉત્પાદનમાં ,પેકેજિંગ અને ભોજન વિતરણની પ્રક્રિયામાં સામેલ છે.આ પદ્ધતિઓનો ઉદ્દેશ ખાદ્ય ઉત્પાદન, કચરો ઓછો કરવો, કુદરતી સંસાધનોનું સંરક્ષણ કરવું અને ખાદ્ય પૂરવઠા સાંકળમાં સંકળાયેલા કામદારો અને સમુદાયોની સુખાકારીને સહાયતા આપવાનો છે, જેથી એક સ્વસ્થ સમાજની રચના કવાનો ઉદેશ સાર્થક થાય.

ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં ટકાઉ અને સલામતીય પદ્ધતિઓ અંગે સમજવા કેટલીક મહત્વપૂર્ણ બાબતો :

પર્યાવરણીય અસરો :

પૃથ્વી પર પર્યાવરણ એ ખુબજ મહત્વની અને અતિઆવશ્યક બાબત છે અને તેનું સંવર્ધન કરવું તે આપણી સૌની નૈતિક ફરજ છે ,ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં ટકાઉ અને લાંબાગાળાની પદ્ધતિનો ઉદ્દેશ સંસાધનોનો વપરાશ ઓછો કરવો, કચરાનું ઉત્પાદન ઓછું કરી અને પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ ઓછું કરવાનો છે, પછીતે વાયુપ્રદૂષણ હોય કે જળ પ્રદૂષણ જેમ બને તેમ આપણે આબાબત પર ધ્યાન આપવું રહ્યું.

1. સ્રોત સંરક્ષણ:

કુદરતે આપણને પોતના મહત્વ ના અને ઉરજથી ભરપૂર સ્ત્રોત આપેલા છે ટકાઉ અને લાંબાગાળના વિકાસના ઉદેશ સાથે આપણે આ પ્રકૃતિક સ્ત્રોતનું જતન કરી શકિએ છીએ, જળ અને ઊર્જા સંરક્ષણ ટકાઉ પદ્ધતિઓનું અભિન્ન અંગ છે. ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અને પ્રક્રિયાઓનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવા માટે અને સમગ્ર પર્યાવરણીય અસરને ઘટાડવા માટે આનો અમલ કરવામાં આવે છે.

2. ટકાઉ સ્રોત:

ખાદ્ય ઉત્પાદકો જવાબદારીપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવેલી ઘટકોને પ્રાથમિકતા આપે છે, જે વારંવાર સ્થાનિક પૂરવઠાકારોને પરિવહન સાથે સંકળાયેલા કાર્બન ફૂટપ્રિન્ટ ઘટાડવામાં રસ લે છે. નૈતિક શ્રમ પદ્ધતિઓ અને યોગ્ય વેપારી સિદ્ધાંતો સ્થાયી પ્રાપ્તિ માટે અભિન્ન છે.

3. નવપ્રવર્તન સાથે પેકેજિંગ:

પર્યાવરણને અનુકૂળ પેકેજિંગ સામગ્રી, જેમ કે બાયોડિગ્રેડેબલ પ્લાસ્ટિક અને રિસાઇકલ સામગ્રી, પર્યાવરણને થતી પ્રતિકૂળ અસર ઘટાડવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. સતત પેકેજીંગની પદ્ધતિઓમાં કચરો ઓછો કરવા અને જવાબદાર નિકાલ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે.

4. ધોરણો અને પ્રમાણપત્રો:

ઓર્ગેનિક અથવા નિષ્પક્ષ વેપાર પ્રમાણપત્રો અને ધોરણોની સાતત્યતા, નૈતિક અને જવાબદાર વ્યવસાયિક પ્રણાલીઓની પ્રતિબદ્ધતા દર્શાવે છે. પારદર્શક લેબલિંગ ગ્રાહકોને માહિતગાર પસંદગીઓ કરવામાં મદદ કરે છે.

5. સામાજિક જવાબદારી:

પર્યાવરણીય વિચારણા ઉપરાંત ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં ટકાઉ પ્રણાલી સામાજિક જવાબદારીને આવરી લે છે, જેમાં નિષ્પક્ષ શ્રમ પદ્ધતિ, સામુદાયિક જોડાણ અને સ્થાનિક અર્થતંત્રો માટે સહકાર સામેલ છે.થતાં આવા ખાદ્ય ઉત્પાદકોએ સામાજિક જવાબદારી વિભાગ દ્વારા એક ઓડિટ કરી શકાય.

ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં સસ્ટેનેબલ પદ્ધતિઓનો અમલ કરવાનાં ઘણાં ફાયદાઓ :

પર્યાવરણ પર સાનુકુળ અસર:

પર્યાવરણલક્ષી ખાદ્ય ઉત્પાદનનાં મુખ્ય લાભોમાંનો એક લાભ પર્યાવરણલક્ષી અસરમાં ઘટાડો છે. ખાદ્ય ઉત્પાદકો તેમના કાર્બન ફૂટપ્રિન્ટ નોંધપાત્ર રીતે ઘટાડી શકે છે અને વધુ કાર્યક્ષમ પ્રક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરીને પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવામાં મદદ કરી શકે છે.

ખાદ્યઉત્પાદક ની પ્રતિષ્ઠા:

ગ્રાહકો જે પ્રોડક્ટ્સ ખરીદે છે તેની પર્યાવરણીય અસર અંગે વધુ ચિંતિત છે. સતત અને ટકાઉ પ્રણાલીઓ અપનાવીને ખાદ્ય ઉત્પાદકો તેમની પ્રતિષ્ઠા સુધારી શકે છે અને ઈકો કન્સર્ન ગ્રાહકોને અપીલ કરી શકે છે.

ઈંધણ અને અન્ય ખર્ચમાં બચત:

ટકાઉ પ્રથાઓ પણ ખાદ્ય ઉત્પાદકો માટે ખર્ચ બચત તરફ દોરી શકે છે. કચરો ઘટાડીને અને સંસાધનોનું સંરક્ષણ કરીને, ઉત્પાદકો તેમના સંચાલન ખર્ચને ઘટાડી શકે છે અને તેમની નીચેની રેખામાં સુધારો કરી શકે છે, જેનાથી તેમનો કુલખર્ચ બચે છે જેનો ઉપયોગ અન્ય વિકાસ કર્યોમાં થઈ શકે.

કાર્યક્ષમતામાં વધારો:

ટકાઉ પ્રથાઓમાં ઘણીવાર વધુ કાર્યક્ષમ પ્રક્રિયાઓનો ઉપયોગ સામેલ હોય છે, જે ઉત્પાદકોને તેમની કામગીરીને સુવ્યવસ્થિત કરવામાં અને ઉત્પાદકતા વધારવામાં મદદ કરી શકે છે.

સુધારેલ ખોરાકની ગુણવત્તા:

ટકાઉ પ્રથાઓ ખાદ્ય ઉત્પાદનોની ગુણવત્તા સુધારવામાં પણ મદદ કરી શકે છે. વધુ ટકાઉ ખેતી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને, ઉદાહરણ તરીકે: ઉત્પાદકો ઉચ્ચ-ગુણવત્તાવાળા ઘટકોનું ઉત્પાદન કરી શકે છે જે વધુ સારા-સ્વાદ, આરોગ્યપ્રદ ખાદ્ય ઉત્પાદનોમાં પરિણમે છે.

નિયમોનું પાલન:

ટકાઉ ખાદ્ય ઉત્પાદન પદ્ધતિઓ ઉત્પાદકોને પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને કચરો ઘટાડવાના નિયમોનું પાલન કરવામાં પણ મદદ કરી શકે છે.

સુધારેલ સમુદાય સંબંધો:

છેવટે, ટકાઉ પ્રથાઓ સામાજિક જવાબદારીને પ્રોત્સાહન આપીને, પર્યાવરણના રક્ષણ માટે પ્રતિબદ્ધતા દર્શાવીને અને સ્થાનિક સમુદાયોને સમર્થન આપીને સમુદાય સંબંધોને સુધારવામાં મદદ કરી શકે છે.વિશ્વમાં આબાબતે ઘણી કૉમ્યુનિટી કાર્ય કરી રહીછે જેની સાથે સામાજિક જોડાણ પણ કરી શકાય.

ફૂડ મેન્યુફેક્ચરિંગમાં રિન્યુએબલ (ફરીવાર વપરાશ) એનર્જીનો ઉપયોગ

ખાદ્ય ઉત્પાદન ઉદ્યોગ માટે ટકાઉ ઉર્જા આવશ્યક છે, અને ઘણી કંપનીઓ તેમના કાર્બન ફૂટપ્રિન્ટને ઘટાડવા માટે નવીન અને પર્યાવરણીય ઉર્જા સ્ત્રોતો અપનાવી રહી છે.

નવીનીકરણીય ઊર્જાની વ્યાખ્યા

રિન્યુએબલ એનર્જી એ કુદરતી સંસાધનોમાંથી પેદા થતી ઉર્જા છે, જેમ કે સૂર્યપ્રકાશ, પવન, વરસાદ અને જીઓથર્મલ ગરમી, જે સમય જતાં ફરી ભરાય છે. તે અશ્મિભૂત ઈંધણ જેવા ઊર્જાના બિન-નવીનીકરણીય સ્ત્રોતોનો વિકલ્પ છે.

ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં ઉપયોગમાં લેવાતી નવીનીકરણીય ઊર્જાના પ્રકાર

સૌર ઊર્જા: (Solar energy)

વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે ખાદ્ય ઉત્પાદન સુવિધાઓની છત પર સોલાર પેનલ લગાવી શકાય છે.અને આબતે હવે દરેક દેશની સરકારો પણ આર્થિક યોગદાન આપવાની પહેલ કરી રહીછે. ખુદ સરકાર પણ આ પ્રકારના પ્રોજેક્ટ્સ પર કામ કરી રહીછે, The Bhadla Solar Park એ ભારત સરકાર સ્વરા સૌર ઉર્જા તરફ આગળ વધવાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

પવન ઊર્જા: (Wind energy)

પવનની શક્તિનો ઉપયોગ કરવા અને વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે વિન્ડ ટર્બાઇન પરિસરમાં સ્થાપિત કરી શકાય છે. આ બાબતે ખાદ્યઉધોગના કંપની ધારકો સરકાર અને અન્ય પવનચકકી ઉત્પાદકોનો સંપર્ક કરીશકે છે.

ભૂઉષ્મીય ઊર્જા: (Geothermal energy)

હીટ પંપનો ઉપયોગ જમીનમાંથી ગરમી કાઢવા અને પાવર ઉત્પાદન પ્રક્રિયાઓમાં તેનો ઉપયોગ કરવા માટે કરી શકાય છે.

બાયોમાસ ઊર્જા: (Biomass energy)

ખાદ્ય ઉત્પાદન પ્રક્રિયાઓમાંથી ઓર્ગેનિક કચરાને એનારોબિક પાચન અને ગેસિફિકેશન જેવી પ્રક્રિયાઓ દ્વારા ઊર્જામાં રૂપાંતરિત કરી શકાય છે.

બાયોગેસ અથવા ગોબર ગેસ એ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઉર્જાનો સ્વચ્છ, બિન પ્રદૂષિત અને સસ્તો સ્ત્રોત છે. તેમાં 55–70% મિથેન હોય છે જે જ્વલનશીલ છે. પાચન નામની પ્રક્રિયા દ્વારા સામાન્ય રીતે ગોબર ગેસ પ્લાન્ટ તરીકે ઓળખાતા બાયોગેસ પ્લાન્ટમાં પશુઓના છાણમાંથી બાયોગેસ ઉત્પન્ન થાય છે.

ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં જળ સંરક્ષણ:

પાણી એક અમૂલ્ય સંસાધન છે, અને તેનું સંરક્ષણ કરવું એ ટકાઉ વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે. ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં, પાણીના ઉપયોગમાં વિવિધ પ્રક્રિયાઓ જેમ કે સફાઈ, પ્રક્રિયા અને ઠંડક માટે થાય છે. જો કે, પાણીનો વધુ પડતો ઉપયોગ પર્યાવરણીય અને નાણાકીય ચિંતાઓ તરફ દોરી શકે છે.

તેથી, ખાદ્ય ઉત્પાદન પ્રક્રિયાઓમાં જળ સંરક્ષણ વ્યૂહરચનાઓ અમલમાં મૂકવી નિર્ણાયક છે. ખાદ્ય ઉત્પાદકો પાણીનું સંરક્ષણ કરી શકે તેવી કેટલીક રીતો અહીં છે:

1. ઉપયોગમાં દેખરેખ અને પાણીનો વપરાશ ઘટાડવો

ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં પાણી બચાવવાની સૌથી અસરકારક રીતોમાંની એક છે પાણીના વપરાશ પર દેખરેખ રાખવી અને તેમાં ઘટાડો કરવો. જ્યાં પાણીનો વધુ પડતો ઉપયોગ થતો હોય તેવા અમુક વિસ્તારોને ઓળખવા માટે નિયમિત રીતે વોટર ઓડિટ કરીને આ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પ્રમાણિત વોટર ઓડિટર્સ પાસે કોઈપણ ખાદ્યઉધોગકારો આ પ્રક્રિયા કરાવી શકે છે.

એકવાર આ વિસ્તારોની ઓળખ થઈ જાય પછી, ઉત્પાદકો પ્રક્રિયા સુધારણાઓને અમલમાં મૂકીને પાણીના વપરાશને ઘટાડવા માટે પગલાં લઈ શકે છે, જેમ કે સફાઈ માટે ઉચ્ચ દબાણવાળી નોઝલનો ઉપયોગ, બિન-પીવા યોગ્ય હેતુઓ માટે ગંદાપાણીનો પુનઃઉપયોગ, અને ઠંડકનું પાણી રિસાયક્લિંગ કરવું.

2. પાણી માટે કાર્યક્ષમ સાધનોની સ્થાપના

ખાદ્ય ઉત્પાદકો પાણી-કાર્યક્ષમ સાધનો જેમ કે લો-ફ્લો નોઝલ, કાર્યક્ષમ બોઈલર અને સ્ટીમ સિસ્ટમ્સ ઇન્સ્ટોલ કરીને પણ પાણીનું સંરક્ષણ અને બચત કરી શકે છે. આ સુધારાઓ વિવિધ પ્રક્રિયાઓ માટે જરૂરી પાણીના જથ્થાને ઘટાડવામાં મદદ કરી શકે છે. દાખલા તરીકે, જૂની અને બિનકાર્યક્ષમ સ્ટીમ સિસ્ટમને આધુનિક સાથે બદલવાથી પાણીના વપરાશમાં 20% સુધીનો ઘટાડો થઈ શકે છે.

3. રેઈન વોટર હાર્વેસ્ટિંગ

ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં પાણી બચાવવાની બીજી અસરકારક રીત વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ છે. આમાં સફાઈ અને સિંચાઈ જેવા બિન-પીવા યોગ્ય કાર્યક્રમોમાં ઉપયોગ માટે વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ અને સંગ્રહ કરવાનો સમાવેશ થાય છે. સંગ્રહિત વરસાદી પાણીનો ઉપયોગ કૂલિંગ ટાવર અને અન્ય બિન-પીવા યોગ્ય હેતુઓ માટે પણ થઈ શકે છે. આપના દેશમાં રેઈન વોટર હર્વેસ્ટિંગ માટે લાર્સન & ટુબ્રો કંપની દ્વારા ખુબજ મોટી પહેલ થયેલીછે જેમાં તેઓ કોઈપણ ઉધોગને કે વ્યક્તિગત રીતે પોતાના સંકુલમાં રેઈન વોટર હર્વેસ્ટિંગ માટે ટેકનિકલ સહાય પૂરી પડી રહ્યા છે.

4. જળ વ્યવસ્થાપન વ્યૂહરચનાનો અમલ

અસરકારક જળ વ્યવસ્થાપન વ્યૂહરચના ખાદ્ય ઉત્પાદકોને પાણીનો કાર્યક્ષમ અને અસરકારક ઉપયોગ થાય તેની ખાતરી કરીને પાણી બચાવવામાં મદદ કરી શકે છે. આ વ્યૂહરચનાઓમાં વ્યાપક જળ વ્યવસ્થાપન યોજનાનો અમલ કરવાનો સમાવેશ થાય છે જેમાં પાણીની બચત તકનીકો, પાણી-કાર્યક્ષમ પ્રથાઓ અને લીકને રોકવા માટે સાધનોની નિયમિત જાળવણીનો સમાવેશ થાય છે.

તારણો અને સલાહ- સૂચનો:

1. ઈકો-ફ્રેન્ડલી પેકેજિંગનો ઉપયોગ કરવો :

ફૂડ પેકેજિંગ એ કચરો અને પ્રદૂષણનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. દર વર્ષે 78 મિલિયન મેટ્રિક ટનથી વધુ પ્લાસ્ટિક પેકેજિંગનું ઉત્પાદન થાય છે - જેમાંથી માત્ર 14% રિસાયકલ થાય છે. મોટા ભાગનું પ્લાસ્ટિક બિન-નવીનીકરણીય સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરીને બનાવવામાં આવે છે જેના બદલે આ બાબતે ગંભીરતા દાખવી નવીન સ્ત્રોત દ્વારા પેકિંગ કરવું જોઈએ.

2. ખોરાકનો કચરો ઓછો કરો

પ્રોસેસિંગ અને મેન્યુફેક્ચરિંગ દરમિયાન ખોરાકના કચરાના મુખ્ય કારણોમાંનું એક બિનકાર્યક્ષમતા છે. ખાદ્ય ઉત્પાદકો અને પ્રોસેસર્સ તેમની પ્રક્રિયાઓ અને વ્યવસ્થાપન પ્રણાલીને શ્રેષ્ઠ બનાવીને ખાદ્ય કચરાને નોંધપાત્ર રીતે ઘટાડી શકે છે. આ ખોરાકના નુકસાનને કાળજીપૂર્વક માપવા અને તેના કારણોને ઓળખવાથી શરૂ થાય છે. તેનો અર્થ એ પણ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે કર્મચારીઓ યોગ્ય રીતે પ્રશિક્ષિત થાય અને આ બાબતે ગંભીરતા દાખવે.

3. ઉર્જાના ઉપયોગમાં સુધારો

પરંપરાગત ઊર્જાના સ્ત્રોતનાં બદલે ઉત્પાદકોએ નવીનતમ ઊર્જાના સ્ત્રોત જેમકે સૌર ઊર્જા, પવન ઊર્જા, ભૂઉષ્મીય ઊર્જા કે બાયોમાસ (બાયો ગેસ) ઊર્જાનો ઉપયોગ કરવો.

4. ઓડિટીંગ, પ્રમાણપત્ર અને તાલીમ દ્વારા ટકાઉ અને લાંબાગાળાના લક્ષો હાંસલ કરવા:

ઓડિટીંગ, પ્રમાણપત્ર અને તાલીમ સેવાઓની વ્યાપક શ્રેણી પૂરી પડતી સંસ્થાઓનો સંપર્ક કરીને અને તમની સેવાઓનો લાભ લઈને પ્રોસેસર્સ અને ઉત્પાદકોને તેમની પર્યાવરણીય અને સામાજિક અસરો ઘટાડવા માટે તેઓ સક્ષમ બનાવે છે.

References

1. https://energypedia.info/wiki/Energy_within_Food_and_Agricultural_Value_Chains
2. https://cgwa.mowr.gov.in/
3. https://www.lntsustainability.com/sustainable-development-goals/
4. Books of Sustainable development by IPCAG
5. Gujarati NEWS Papers
6. Statistical and economics bureau of India.

An analysis study of Inflation Accounting

Priya Jagad

Assistant Professor

Shree Parekh Commerce College – Mahuva

Abstract:

Inflation accounting is a special method used to take into account the impact of rising or falling costs of goods in certain regions of the world on the figures reported by international companies. Financial statements are adjusted based on price indexes, rather than relying solely on cost accounting, to provide a clearer picture of a company's financial position in an inflationary environment. This method is also sometimes called price-level accounting.

Keyword: inflation accounting, index price, financial performance and statement

Introduction:

Inflation accounting is a type of accounting that takes into account the effects of inflation on a company's financial statements. Adjusts the company's financial statements to reflect changes in the purchasing power of the currency, which is necessary because inflation can nullify the accuracy of financial reports.

Inflation accounting allows for a more accurate representation of a company's financial position and performance over time by adjusting historical financial statements to current prices and incorporating inflation adjustments into future financial projections.

Inflation Accounting Methods

1) **CCP and CCA method:**

There are two main methods used to account for inflation. The first is current purchasing power (CCP) and the second is current cost accounting (CCA).

The current purchasing power method involves adjusting financial statements and associated figures to the current price. For non-monetary items, this is done by taking historical figures and applying a specific conversion rate based on a price index.

The conversion rate is obtained by dividing the end-of-period index price by the beginning-of-period index price. Monetary items are subject to a net gain or loss upon adjustment.

The current cost method of accounting uses fair market value instead of historical cost. With this method, all monetary and non-monetary assets must be adjusted to their current value.

This method values assets at their fair market value rather than at their historical cost when the asset was purchased. However, this method reaffirms monetary and non-monetary items at their current values.

2) Current Value Method

This method measures and resets all assets and liabilities to their current cost structure.

3) Replacement Cost Accounting Method

This method measures and resets all assets and liabilities to their current cost structure.

Objectives of Inflation Accounting:

1. The main objective of inflation accounting is to incorporate realism into financial statements. This is done to reflect the performance and financial position of a company accurately and fairly over a given period.
2. It makes it possible to compensate for changes in expenses over time and ensures the precise projection of future costs
3. It eliminates financial statement distortions due to historical costs
4. It provides meaningful inter-period comparisons
5. Inflation accounting is necessary for companies whose fixed assets are depreciated at a specific rate
6. It improves the quality of decision making in an organization.
7. If a company produces goods and services that are subject to inflation, inflation accounting helps track how the value of expenses changes over time.

8. Improves the measurement of income and expenditure in light of changes in purchasing power parity.

Advantages of inflation accounting:

The advantages are mainly as follows:

1. Inflation accounting reflects a company's current balance, not the historical balance.

2. It is useful in case of general inflation or hyperinflation because in such cases it provides many benefits to its customers.

3. Allows more realistic and comparable statistical analysis of other companies' financial statements. Profits and losses in inflation accounting reflect the true situation of a business.

4. Provides meaningful financial ratios with present value adjustments.

Disadvantages of Inflation Accounting

The limitations of inflation accounting are:

1. Accounting for inflation is a complex process, making it more difficult to compile company figures and present them to investors.

2. Creates moral hazard problems for companies that mislead customers about their finances.

3. Leads to numerous restatements and constantly changing financial statements.

4. In times of deflation, the cost of depreciation will be low, which does not reflect the true financial position of an entity.

Conclusion:

Inflation accounting is a method of tracking changes in the value of an asset subject to inflation. One of the biggest challenges is keeping track of all expenses subject to inflation. Moreover, it is also difficult to track all the expenses related to the cost of production.

Reference:

- https://corporatefinanceinstitute.com/resources/accounting/inflation-accounting/
- https://navi.com/blog/inflation-accounting/
- https://www.investopedia.com/terms/i/inflation-accounting.asp
- Tweedie, D., & Whittington, G. (2009). The debate on inflation accounting. Cambridge Books.
- Whittington, G. (1983). Inflation accounting: An introduction to the debate (Vol. 3). Cambridge University Press.
- Robson, K. (1994). Inflation accounting and action at a distance: the Sandilands episode. Accounting, Organizations and Society, 19(1), 45-82.
- Thompson, G. (1987). Inflation accounting in a theory of calculation. Accounting, Organizations and Society, 12(5), 523-543.
- Rosenfield, P. (1981). A history of inflation accounting. Journal of Accountancy (pre-1986), 152(000003), 95.
- Whittington, G. (1983). Inflation accounting. GREAT BRITAIN: THE UNIVERSITY PRESS, CAMBRIDGE.

Green Marketing: A Theoretical framework

Shaileshbhai B. Patel
Associate Professor,
Shree Parekh Science, Arts & Commerce College,
Mahuva.

Abstract

In today's economic environment, environmental issues play an important role in business. In most countries, the government is concerned about environmental issues. In today’s businesses, ecologically sustainable development has become a key issue. Green marketing is therefore one of the strategies that a company can adopt to achieve this.

Green marketing indicates to the process of selling products and services depend on their environmental benefits. Such a product or service must itself be ecological or produced in an ecological manner. In current environmentally conscious world, the word “green” has become a buzzword.

Meaning of Green Marketing

Green marketing, also known as eco-marketing or environmental marketing, is the practice of encourage a company's products to demonstrate their sustainability. Companies could design sustainable packaging, create products that reduce the consumer's carbon footprint, or use environmentally friendly procedures during the distribution process.

Some companies also make use of green marketing when they make public donations to nonprofit firm that carry out sustainability initiatives. Green marketing is part of a broader social movement for more sustainable and morally correct business practices in response to rapidly evolving climate change.

Benefits of Green Marketing

Here are a few benefits of using green marketing as a business strategy:

(1) Appeal to a new market

By using green marketing strategies, businesses can appeal to different demographic groups. A growing number of consumers are concerned about how big companies affect the environment. Consumers want to know how products are made and how their use can impact the world they live in. Through green marketing, an organization can attract these people. These initiatives also help organizations compete with other companies that do not implement environmentally friendly practices.

(2) Increases profitability and brand loyalty.

Companies that are the first in their industry to offer an eco-friendly product or service benefit greatly from green marketing. This strategy can help companies stand out from their competitors, as environmentally conscious consumers deliberately seek out companies with sustainability promise. Therefore, green marketing can help businesses effectively rebrand their products to increase their profitability and brand loyalty.

(3) Reduces overall costs

Switching to environmentally friendly manufacturing processes or using sustainable materials can sometimes reduce a company's overall costs. By conserving water and energy, a business's monthly operating expenses can decrease significantly.

Using sustainable materials can also reduce waste disposal costs. Even using green building materials when constructing offices, warehouses or manufacturing sites can save businesses money in the long run because they often require less upkeep and maintenance.

(4) Help the environment

True green marketing not only helps businesses make more profits and build customer loyalty, but it also helps the planet. Companies that deliver on their promises can make a significant contribution to curbing climate change and preserving the environment. This should be the main goal of green marketing techniques, because it is the reason why consumer attitudes and preferences have changed in the first place: they want companies to be responsible.

Disadvantages of Green Marketing

Some consumers criticize companies that use green marketing strategies simply because they cater to trends. Organizations can avoid accusations of "greenwashing" by keeping their promises and prioritizing sustainability over profits. Another potential downside to green marketing is initial increased costs, as developing and implementing new advertising strategies can be resource-intensive. It also need of organizations to invest in new technologies and raw materials that could be more costly. It is important for the organization to recognize that these initial investments generally translate into long-term savings resulting from increased sales and more sustainable operations.

Strategies for Green Marketing

Here are eight green marketing techniques that an organization or firm can use to develop a sustainable strategy:

1. Produce sustainable products

One of the most famous green marketing techniques is producing sustainable products that consumers can use as alternatives to unsustainable products. These products range from shampoos with less harmful ingredients that dissolve more easily in water to reusable straws and water bottles. These products can help consumers feel better about their impact on the environment, so businesses can gain traction in the green market by offering alternative products to consumers.

2. Use sustainable materials to make products

Businesses can practice green marketing by using sustainable materials to make their products. This may involve using recycled materials or other environmentally friendly materials, such as more easily biodegradable product packaging. For example, a coffee company that uses compostable bags and a printing company that uses remanufactured ink would use sustainable materials to their advantage.

3. Responsible waste disposal

Practicing responsible waste disposal is one way to offset a business's impact on the environment. Manufacturing products can lead to the creation of hazardous waste, which often harms the environment if disposed of improperly.

Businesses can practice green marketing by presenting their responsible waste disposal programs as a sustainable contribution. This is a particularly effective strategy for helping businesses stand out from competitors who do not use responsible waste disposal practices.

4. Opt for electronic marketing

One small way businesses can practice green marketing is to move their entire marketing strategy to digital platforms. Printed materials such as brochures, pamphlets, magazines and catalogs are costly to the environment, especially if consumers do not recycle them properly. Businesses looking to transition to a fully digital strategy can use mechanisms such as social media marketing, email marketing campaigns, and text marketing. to reduce your ecological footprint.

5. Implement environmentally friendly energy practices

When companies turn to renewable energy sources, such as solar, wind, hydroelectric or geothermal, they can reduce manufacturing costs and make an environmental difference. In recent years, access to renewable energy sources has increased and the market for renewable energy harvesting is expected to grow in the coming decades as more countries invest in it. Implementing green energy practices can result in a decrease in the price of goods and services

that a business offers to consumers. If a company spends less money creating the product, it can reduce the cost of purchase for the consumer.

6. Use emissions-friendly shipping practices

Shipping goods long distances can leave a significant carbon footprint. Trucks and planes, among other means of transportation, are among the largest contributors to greenhouse gas emissions. To reduce their environmental footprint, businesses can choose to ship items in bulk rather than individually, or they can offer an eco-friendly shipping option when consumers check out. When consumers opt for eco-friendly shipping options, they can choose longer shipping times or combine multiple orders into one package to help reduce emissions.

7. Promote a green alliance

Companies that practice environmental solidarity with consumers are also part of the green marketing movement. By pledging to donate to activist or nonprofit organizations aimed at saving the environment in some way, businesses can become part of a green alliance. Companies looking to improve consumer perceptions of their brand's environmental practices often choose this green marketing strategy as a starting point for the future. sustainability efforts.

8. Invest in your community

Some companies run green marketing campaigns that show how much they invest in their local communities. There are several ways to achieve this, such as sponsoring a recycling program local or by donating sustainable infrastructure, such as solar panels or compost bins, to local citizens. This type of initiative is very successful, because the image of the company often benefits as much as that of local citizens.

Conclusion:

Green marketing, also known as eco-marketing or environmental marketing, is the practice of promoting a company's products to demonstrate their sustainability. Companies could design sustainable packaging, create products that reduce the consumer's carbon footprint, or use environmentally friendly procedures during the distribution process. Green marketing is the process of using and promoting environmentally friendly products and services. Additionally, it refers to a wide range of sustainable strategies and practices.

Reference:

Mishra, P., & Sharma, P. (2010). Green marketing in India: Emerging opportunities and challenges. Journal of Engineering, Science and Management Education, 3(1), 9-14.

Mishra, P., & Sharma, P. (2014). Green marketing: Challenges and opportunities for business. BVIMR Management Edge, 7(1).

Dangelico, R. M., & Vocalelli, D. (2017). "Green Marketing": An analysis of definitions, strategy steps, and tools through a systematic review of the literature. Journal of Cleaner production, 165, 1263-1279.

Polonsky, M. J., & Rosenberger III, P. J. (2001). Reevaluating green marketing: a strategic approach. Business horizons, 44(5), 21-21.

Chamorro, A., Rubio, S., & Miranda, F. J. (2009). Characteristics of research on green marketing. Business strategy and t

Websites:

https://emeritus.org/blog/sales-and-marketing-green-marketing/

https://www.investopedia.com/terms/g/green-marketing.asp

https://www.shopify.com/blog/what-is-green-marketing

https://sendpulse.com/support/glossary/green-marketing

https://www.upgrad.com/blog/what-is-green-marketing/

सतत विकास के संदर्भ में हिन्दी उपन्यास साहित्य में स्त्री-विमर्श

डॉ महेशकुमार वाय.त्रिवेदी
सहायक अध्यापक,
श्री पारेख आर्ट्स कालेज महुवा.

हिन्दी उपन्यास विधा नारी विमर्श को सो प्रतिशत न्याय दिलाने की विधा रही है। अन्य विधा के अलावा नारी अत्याचार, शोषण, गृह कलेश, नारी का यौन उत्पीडन आदि जो समाज में घटित हो रहा है इस पर उपन्यास विधा ने बखुबी न्याय दिया हैं। आज कल स्त्री-विमर्श को भी बहुत महत्व दिया जा रहा है। हमारे साहित्य में सदियों से नारी को स्थान मिला है। आधुनिक काल में साहित्य की प्रत्येक विधा में नारी विमर्श को स्थान मिला है। नारी जीवन के प्रत्येक पहलुओं पर विमर्श हो रहा है।

हालाकि देखा जाये तो यथार्थ स्त्री-विमर्श की शुरूआत मुंशी प्रेमचंद के उपन्यासों से मिलती है। उनका 'निर्मला' उपन्यास नारी-विमर्श का उत्कृष्ट उदाहरण है। साथ ही 'गबन' की जाल्या, रतन आदि नारियाँ अपनी घर-गृहस्थी सँभालते हुए अपना समग्र जीवन समर्पीत कर देती है। 'गबन' की जाल्या अपने पति रमानाथ को सही रास्ते पर लाने के लिए छोटे शहर से कलकत्ता तक संघर्ष करती है। जाल्या सरकारी तंत्र से और अदालत से संघर्ष करती है। प्रेमचंद जी ने लिखा है-

"यह पत्नी और पुरुष का रिवाजी नाता है, पर अब मैं गोपियों के कृष्णा से भी न बदलूँगी। लेकिन तुम्हारे दिल में अब भी चोर है। तुम अब भी मुझसे किसी-किसी बात में परदा रखते हो।"[1]

सरकारी तंत्र से संघर्ष करते हुए पति को सही रास्ते पर लाने के लिए अदालत में कहती है-

"मेरे पति निर्दोष है, ईश्वर की दृष्टि से ही नहीं,नीति की दृष्टि से भी वह निर्दोष है। उनके भाग्य में मेरी विलासासक्ति का प्रायश्चित करना लिखा था, वह उन्होंने किया।"[2]

इस प्रकार प्रेमचंद के हिन्दी उपन्यास साहित्य में आधुनिक स्त्री का विमर्श दिखांई पड़ता हैं।

प्रेमचंद जी ने सबसे अधिक नारी-विमर्श किया है। अपने 'निर्मला' उपन्यास में पंद्रह वर्षीय निर्मला का दहेज के कारण बुढ़े वकील, तीन बच्चों के बाप बाबू तोताराम के साथ विवाह करवा दिया जाता है। इस उपन्यास में लेखक ने समस्या निरूपण के साथ-साथ स्त्री-विमर्श भी प्रस्तुत किया हैं। निर्मला यहाँ तीनों बच्चों को माँ का प्यार देना चाहती है, पर बच्चे, पति और समाज उसे स्वीकार नहीं करते, फिर भी वह अपना गृहस्थी धर्म निभाने का प्रयत्न करती है। यहाँ भारतीय नारी की करूण जीवन

गाथा के साथ-साथ नारी-विमर्श भी दिखाई पड़ता है। उपन्यास के प्रारंभ में ही लेखक ने लिखा है-

"ओर नहीं तो क्या तु बैठी रहेगी? हम लड़किया है, हमारा घर कहीं नहीं होता।"[3]

यहाँ पर नारी जीवन की सांसारिक करूणता के साथ-साथ स्त्री-विमर्श भी मिलता है।

'निर्मला' उपन्यास की अन्य स्त्रियों में नारी-विमर्श दिखाई पड़ता हैं। निर्मला की सहेली सुधा जो अपने पति डा.भालचंद को कड़वा सच बतलाती है-

"ऐसे आदमी न हो तो गरीब कवारियों की नाव कौन पार लगाये? तुम और तुम्हारे साथी बिना भारी गठरी लिए बात नहीं करते . . .।"[4]

यहाँ पर दहेज के खिलाफ नारी-विमर्श दिखाई पड़ता है।

प्रेमचंदोत्तर हिन्दी उपन्यासों में नारी-विनर्श की तो जैसे बाढ़ आ गई हैं। आगे चलकर साठोत्तरी उपन्यासों ने इस परंपरा को अधिक गतिमय बनाया है। इस परंपरा में महिला लेखिकाओं ने मेदान मारा हैं। स्त्री-विमर्श का प्रतिपादन करने वाली प्रमुख लेखिका एवं उनकी रचनाओं को देखे तो उषा प्रियंवदा की 'रूकोगी नहीं राधिका', मैत्रीय पुष्पा का 'अल्मा कबुतरी' और 'सुनों मलिक सुनो', कुसुम अंसल की 'एक ओर पंचवटी' और 'तापसी' आदि हैं। उषा प्रियंवदा के उपन्यासों में नारी विमर्श को बहुत न्याय मिला है। जहाँ सुयोग्य जीवन साथी का अनुभव साथ ही पुनर्विवाह, नौकरी, तलाक आदि पर स्त्री-विनर्श का मर्मस्पर्शी चित्रण मिलता हैं। 'रूकोगी नहीं राधिका' उपन्यास के मध्य भाग में राधिका अपना स्त्री-विमर्श बतलाती हुई कहती है-

"तभी तो हमारे यहाँ कितनी ही लड़कियों का चरित्र पर्याप्तः विकसित हो पाता है? माता-पिता अपने ही विचारों को उन पर थोपते रहते हैं। रहा मेरा सवाल, मैं स्वेच्छापूर्ण जीवन की इतनी आदि हो गई हूँ कि विघ्न सह नहीं पाती।"[5]

'रुकोगी नहीं राधिका' उपन्यास की नायिका की भाँति अन्य उपन्यास की नायिका भी स्त्री-विमर्श में सहयोग देती हैं। कुसुम अंसल के उपन्यास की नायिका साधवी मानव सभ्यता के बंधनों का अतिकमण करके नारी-व्यथा को प्रकट करती है। साधवी का पति उसे दाम्पत्य प्रेम नहीं देता, गँवार समझता है और बिजनेस पार्टी में अन्य पुरुष के साथ नाचने का आग्रह करता है। यहाँ पर साधवी अपना पति परायण स्वभाव छोड़ती नहीं है। उसका पति कहता है-

"अपने को समझती क्या हो? उस दो कोडी के इन्जिनीयर से खूब घुल-मिलकर बाते कर रही थी। गोयल के साथ तो नाचने को नहीं उठी।"[6] यहाँ पर आधुनिक युग की नारी-विमर्शता दिखाई गई हैं।

स्त्री-विमर्श के बहुत से आधुनिक प्रयत्न है, जो सभी धर्म गुरुओं द्वारा प्रस्थापित किया गया हैं। आचार्य धर्मेन्द्र की वाणी में-

"सात्विक कोमलता और करुणा ही मूलतः स्त्री-विमर्श की प्राण शक्ति है। इसलिए स्त्री-विमर्श साहित्य की आत्मा है, जितनी ही कोमल भावनाएँ है वे सब स्त्रीतत्व से जुड़ी हुई हैं। स्त्री का हमारी संस्कृति में सर्वोच्च स्थान है, ऐसे आचार्य जो नारी की नींदा करते है और उसे नरक का द्वार कहते है, वे स्वयं कहाँ से आये है? नारी के बिना उनका अस्तित्व ही क्या है..।"[7]

इसी प्रकार उपन्यासकार नासीरा शर्मा ने भी अपने उपन्यासों में नारी-विमर्श की अभिव्यक्ति की है। उनके अनुसार स्त्री और पुरुष एक-दूसरे के पुरक है, दोनों मिलकर एक इकाई है। नारी-विमर्श का चित्रण करते हुए उन्होंने अपने एक उपन्यास में लिखा है-

"औरत अधिक इमानदार, निष्ठावान, कर्मठ, धैर्यवान और बलिदान करने वाला ऐसा जीव है; जिसका मुकाबला दुनिया का दूसरा प्राणी नहीं कर सकता।"[8]

आधुनिक हिन्दी उपन्यासकार शिवानी के उपन्यासों में भी नारी-विमर्श बखूबी मिलता है। उनके 'गैंड़ा' उपन्यास की नारी सुपर्णा है, जो बदसुरत पति की पत्नी होने पर भी पत्नी-धर्म निभाती है-

"'सुपर्णा', अपनी पीठ पर पड़ा पति का वह हाथ उसे चाबूक-सा ही तिलमिलाता गया था-पूरे सप्ताह बाद पति के मुँह से सुने अपने नाम की खनक उसे बौरा गई..।"[9]

हिन्दी साठोत्तरी उपन्यास में मैत्रीय पुष्पा को हम स्त्री-विमर्श के संदर्भ में कैसे भूल सकते है? मैत्रीय जी की सभी रचनाओं में स्त्री-विमर्श एक कांति की मिसाल है। 'बेतवा बहती रही', 'चाक', 'झूलानट', 'अगनपाखी', 'अल्मा कबुतरी' आदि उपन्यासों की नायिकाएँ संघर्षशील नारी समाज का प्रतिनिधित्व करती हैं। अपने गौरव, शील, अस्तित्व में समाज से संघर्ष करके परंपरा, रूढ़ियों और पुरुष-प्रधान व्यवस्था से झूझती हैं। लेखिका ने सभी उपन्यासों में यथार्थ को भी रखा है, तो साथ ही वैवाहिक जीवन की समस्याओं में नारी-विमर्श को भी प्रस्तुत किया है। इस दृष्टि से सही कहा गया है कि-

"मैत्रीय जी की नई सदी की नारी अपना नारी चरित्र अपनी शर्तो पर जीना चाहते है।"[10]

इस प्रकार यहाँ स्वतंत्रता के लिए नारियाँ संघर्ष करती हैं।

अति आधुनिक हिन्दी उपन्यास जगत में 'कही इसुरी फाग' उपन्यास में शोधार्थी नायिका को चित्रित किया गया है। जिनमें नारी का परिवर्तित रूप दिखाया गया

है, जो नारी-विमर्श को उत्थान की ओर ले जाता हैं। नई सदी की नारी परंपरा, रुढ़ियों, नियमों में बंधकर शोषण और अन्याय को नही सह सकती। वह ऐसे शोषण का विरोध करके संघर्षमयी बन जाती हैं। वैवाहिक यौन संबंध की महत्ता बताकर अवैध संबंधों के खिलाफ मोरचा लगाती है, तो साथ ही वैवाहिक आर्थिक और पारिवारिक बंधन को ठुकराती है। इस उपन्यास में नायिका हिन्दू धर्म के मध्यवर्ग की 'अहीर' जाति की है। प्रस्तुत उपन्यास में बहु कहती है कि-

"बेटा जाति या जात किसने बनायी है? रज्जो तो कहती है कि मैं प्रताप की जोरु हूँ, जो ठाकुर है. . . ।"[11]

इस प्रकार निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि हिन्दी उपन्यासकारों ने आदिवासी स्त्री-विमर्श के माध्यम से समाज के ऐसे वर्ग का साक्षात्कार करवाया है जो वर्तमान में अपनी पीड़ा या शोषण के प्रति निर्भीकभाव से आवाज उठाते है। इस परंपरा में सर्वाधिक योगदान महिला लेखिकाओं का माना जा सकता है। यह साहित्यकार अपने लेखन के बल पर उनकी आवज को घर-घर तक पहुँचाते है और समाज में या देश में क्रांति लाने का भगीरथ कार्य करते है।

----------- अस्तु -----------

[4]

डॉ महेशकुमार वाय.त्रिवेदी
सहायक अध्यापक,
श्री पारेख आर्ट्स कालेज महुवा.

■ संदर्भ सूची ■

(1) 'ग़बन', प्रेमचंद, जनभारती प्रकाशन इलाहाबाद, पृष्ठ-69

(2) वही, पृष्ठ-69

(3) 'निर्मला', प्रेमचंद, जनभारती प्रकाशन इलाहाबाद, पृष्ठ-5

(4) वही, पृष्ठ-105

(5) 'रुकोगी नहीं राधिका', उषा प्रियंवदा, राजकमल प्रकाशन इलाहाबाद, पृष्ठ-53

(6) 'एक ओर पंचवटी'; कुसुम अंसल, यात्रा बुक्स नई दिल्ली, पृष्ठ-13

(7) 'जींदा मुहावरा', नासिरा शर्मा, राजकमल प्रकाशन इलाहाबाद, पृष्ठ-6

(8) 'औरत के लिए औरत', नासिरा शर्मा, राजकमल प्रकाशन इलाहाबाद, पृष्ठ-6

(9) 'गैंडा', शिवानी, सरस्वती विहार नई दिल्ली, पृष्ठ-39

(10) 'आधुनिक हिन्दी कथा-साहित्य में नारी का बदलता स्वरूप', डा. मदिता चन्दा एवं डा. सुलक्षणा टोप्पो, पृष्ठ-126

(11) 'कह गई बासुरी फाग', मैत्रीय पुष्पा, पृष्ठ-80

[卐]

An Analytical Study of Value-Added Statement of Oil and Natural Gas Corporation Limited

Mukesh D. Chauhan

Research Scholar

Department of Commerce

Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University, Bhavnagar.

1. Introduction

Generally profit or loss is considered to evaluate the performance of any entity.By evaluating the performance of the entity based on this profit or loss, an idea of how the unit is performing is obtained. But it is important from the owner's point of view to evaluate the performance of the entity only on the basis of profit or loss. Taking into account the value added by the business unit along with the profit loss can give a better idea of the entity’s performance. Because of some entity which are loss making but contribute well to the economy this can be well realized through value added. Thus, if value value added is taken into account along with profit and loss, the performance of the entity can be clearly defined. Entity

2. Meaning of Value Added

Value added is the amount that is obtained from the market price of goods and services produced minus the cost of goods and services purchased from outside the entity. This value added is the result of the efforts put in by various parties in the production of goods and services, like employees, capital providers, government etc. This value added is shared in various forms among such different parties who contribute to the creation of value added, Like in the form of salary to the employees, in the form of interest and dividends to the capital providers, in the form of taxes to the government etc.

3. Meaning of Value Added Statement

A statement prepared to calculate how much value added has been created by the entity during the accounting period and how much value added has been distributed among the various parties contributing to the creation of value added is called a Value Added Statement**.** This statement is prepared in two parts, the first part shows how much value added is created by the entity and the second part shows how much this value added has been distributed among the various parties contributing to the creation of value added.

.

4. Objectives of Study

This study is based on the following objectives.

(1) To calculate the value added of ONGC during the study period.

(2) To study the distribution pattern of value added of ONGC.

(3) To determine the relationship between ONGC's value added and their net profit.

(4) To determine the relationship between ONGC's value added and their market price of share.

5. Research Methodology

5.1 Period of the study

The duration of this study will be 5 years from the financial year 2018-19 to 2022-23. The year 2018-19 will be taken as the base year.

5.2 Data Collection

This study is based entirely on secondary data. The information required for the purpose of the study will be taken from the audited annual report of ONGC.

5.3 Hypotheses of the study

In order to achieve the objectives of the study following hypotheses has been framed, these hypothesis has been tested through Student's 'T' test.

(1) There is no significant relation between Net Pofit and Gross Value Added.

(2) There is no significant relation between Net Pofit and Net Value Added.

(3) There is no significant relation between Gross Value Added and Market Price of Share.

(4) There is no significant relation between Net Value Added and Market Price of Share.

5.4 Tools & Techniques Analysis

Following accounting and statistical tools will be used in this study .

(1) Value Added Statement

(2) Index

(3) Correlation of coefficient

(4) 't' - Test

6. Value Analysis of Value-Added Statement Oil and Natural Gas Corporation Ltd.

Table - 1

Value Added Statement of Oil and Natural Gas Corporation Ltd.

(₹ in Cr.)

Particular	2022-23	2021-22	2020-21	2019-20	2018-19
(A) Generation of Value Added :					
Sales / Turnover	1,54,754	1,09,962	67,891	95,701	1,09,300
± Stock of semi-finished and finished goods	482	143	426	-247	166
Add : Other Operating Revenues	763	383	250	512	355
Add : Other Income	7,627	6,516	8,518	6,105	7,519
	1,63,626	1,17,004	77,085	1,02,072	1,17,340
Less : Bought-in-goods and services purchased from outsiders	79,820	44,446	32,014	48,750	47,002
Gross Value Added **Gross Value Added Indices**	**83,806** **(119)**	**72,558** **(103)**	**45,071** **(64)**	**53,322** **(76)**	**70,338** **(100)**
Less : Depreciation And Amortisation Expenses	20,090	18,076	16,327	18,617	15,779
Net Value Added **Net Value Added Indices**	**63,716** **(117)**	**54,482** **(100)**	**28,744** **(83)**	**34,705** **(64)**	**54,559** **(100)**
(B) Distribution of Value Added					
To pay employees	10,621	11,082	10,127	11,512	12,113
To pay government	11,566	734	5,156	8,126	14,923
To pay lenders	2,700	2,360	2,215	2,824	2,492
To pay shareholders	17,612	11,448	2,202	7,234	9,595
Retain in business	21,216	28,858	9,045	5,009	15,436
Net Value Added	**63,716**	**54,482**	**28,744**	**34,705**	**54,559**

*[**Source:** Compiled and Calculated From Annual Reports of Oil and Natural Gas Corporation Ltd. 2018-19 to 2022-23.]*

6.1 Generation of Value Added

Table - 1 shows the Gross Value Added of Oil and Natural Gas Corporation Limited shows a fluctuating trend during the study period. The Gross Value Added index was 100 in base year 2018-19. It decreased to 76 in 2019-20. It further decreased to 64 in 2020-21, which was the lowest. It increased to 103 in 2021-22. It further increased to 119 in 2022-23,

which was the highest. The absolute figure of Gross Value Added was ₹ 70338 Cr. in 2018-19. It decreased to ₹ 53322 Cr. in 2019-20. It further decreased to ₹ 45071 Cr. in 2020-21. It increased to ₹ 72558 Cr. in 2021-22. It further increased to ₹ 83806 Cr. in 2022-23.The average Gross Value Added during the study period was ₹ 65019 Cr..

The Net Value Added of Oil and Natural Gas Corporation Limited also shows a fluctuating trend during the study period. The Gross Value Added index was 100 in base year 2018-19. It decreased to 64 in 2019-20. It further decreased to 83 in 2020-21, which was the lowest. It increased to 100 in 2021-22. It further increased to 119 in 2022-23, which was the highest. The absolute figure of Gross Value Added was ₹ 54559 Cr. in 2018-19. It decreased to ₹ 34705 Cr. in 2019-20. It further decreased to ₹ 28744 Cr. in 2020-21. It increased to ₹ 54482 Cr. in 2021-22. It further increased to ₹ 63716 Cr. in 2022-23. The average Net Value Added during the study period was ₹ 47271 Cr..

6.2 Distribution of Value Added

(1) Payment to Employee

Table - 1 reveals that the amount of payment to employees from value added was fluctuating trend during the study. The amount of payment to employees from value added was ₹ 12113 Cr. in 2018-19. It decreased to ₹ 11512 Cr. in 2019-20. It further decreased to ₹ 10127 Cr. in 2020-21. It increased to ₹ 11082 Cr. in 2021-22. It further decreased to ₹ 10621 Cr. in 2021-22. The average payment during the study period was ₹ 11091 Cr..

(2) Payment to Government

Table - 1 reveals that the amount of payment to government from value added was decreasing trend during the study, except 2022-23. The amount of payment to government from value added was ₹ 14923 Cr. in 2018-19. It decreased to ₹ 8126 Cr. in 2019-20. It further decreased to ₹ 5156 Cr. in 2020-21. It further decreased to ₹ 734 Cr. in 2021-22. It increased to ₹ 11566 Cr. in 2021-22. The average payment during the study period was ₹ 8101 Cr..

(3) Payment to Lenders

Table - 1 reveals that the amount of payment to lenders from value added was increasing trend during the study, except 2020-21. The amount of payment to lenders from value added was ₹ 2492 Cr. in 2018-19. It increased to ₹ 2824 Cr. in 2019-20. It decreased to ₹ 2215 Cr.

in 2020-21. It further increased to ₹ 2360 Cr. in 2021-22. It further increased to ₹ 2700 Cr. in 2021-22. The average payment during the study period was ₹ 2518 Cr..

(4) Payment to shareholders

Table - 1 reveals that the amount of payment to shareholders from value added as a divided was decreasing trend up to 2020-21, thereafter increasing trend observed. The amount of payment to shareholders from value added was ₹ 9595 Cr. in 2018-19. It decreased to ₹ 7234 Cr. in 2019-20. It further decreased to ₹ 2202 Cr. in 2020-21. It increased to ₹ 11448 Cr. in 2021-22. It further increased to ₹ 17612 Cr. in 2021-22. The average payment during the study period was ₹ 9618 Cr..

(5) Retain in business

Table - 1 reveals that the amount of retain in business from value added was fluctuating trend during the study. The amount of retain in business from value added was ₹ 15436 Cr. in 2018-19. It decreased to ₹ 5009 Cr. in 2019-20. It increased to ₹ 9045 Cr. in 2020-21. It further increased to ₹ 28858 Cr. in 2021-22. It further decreased to ₹ 21216 Cr. in 2021-22. The average retain in business during the study period was ₹ 15913 Cr..

7. Relation Between Net Profit and Value Added of Oil and Natural Gas Corporation Ltd.

Table – 2

Coefficient of Correlation between Net Profit and Value Added of Oil and Natural Gas Corporation Ltd.

YEAR	NET PROFIT (X)	GVA (Y)	NVA (Z)	Coefficient of Correlation between Net Profit (X) and GVA (Y)	Coefficient of Correlation between Net Profit (X) and NVA (Z)
2018-19	26,716	70,338	54,559	r_1 (X,Y) = 0.932	r_2 (X,Z) = 0.929
2019-20	13,445	53,322	34,705		
2020-21	11,246	45,071	28,744		
2021-22	40,306	72,558	54,482		
2022-23	38,829	83,806	63,716		

Table - 2 shows that the coefficient of correlation between Net Profit(X) and Gross Value Added (Y) is r_1 (X,Y) = 0.932 which indicates a very higher degree of positive correlation between Net Profit and Gross Value Added, It means that there is a very higher degree of relation between Net Profit and Gross Value Added. Also the correlation between Net Profit(X) and Net Value Added(Z) is r_2 (X,Z) = 0.929 which shows a very higher degree of positive correlation between Net Profit and Net Value Added which means that there is a very high relation between Net Profit and Net Value Added.

Hypothesis Testing

To test the significance of the coefficient of correlation between net profit and value added the following hypotheses are formulated and tested through Student's 'T' test.

(1) Hypothesis - 1

Null Hypothesis (H_0) : There is no significant relation between Net Pofit and Gross Value Added.

Alternative Hypothesis (H_1) : There is significant relation between Net Pofit and Gross Value Added.

- T (cal) = 4.35
- T(tab) = 2.31 at 5% level of significance.

Calculated value of 'T' is 4.35, which is more as compared to critical value of 'T' at 5% level of significance. Hence, null hypothesis rejected that means there is significant correlation between Net Profit and Gross Value Added.

(2) Hypothesis - 2

Null Hypothesis (H_0) : There is no significant relation between Net Profit and Net Value Added.

Alternative Hypothesis (H_1) : There is significant relation between Net Profit and Net Value Added.

- T (cal) = 4.35
- T(tab) = 2.31 at 5% level of significance.

Calculated value of 'T' is 4.35, which is more as compared to critical value of 'T' at 5% level of significance. Hence, null hypothesis rejected that means there is significant correlation between Net Profit and Gross Value Added.

8. Relation between Value Added and Market Price of Oil and Natural Gas Corporation Ltd.

Table – 3

Coefficient of Correlation between Value Added and Market Price of Share of Oil and Natural Gas Corporation Ltd.

YEAR	GVA (X)	NVA (Y)	Market Price of Share (Z)	Coefficient of Correlation between GVA (X) and Market Price of Share (Z)	Coefficient of Correlation between NVA (Y) and Market Price of Share (Z)
2018-19	70,338	54,559	159.75	r_1 (X,Z) = 0.796	r_2 (Y,Z) = 0.844
2019-20	53,322	34,705	68.30		
2020-21	45,071	28,744	102.15		
2021-22	72,558	54,482	163.90		
2022-23	83,806	63,716	151.05		

Table - 3 shows that the coefficient of correlation between Gross Value Added (X) and Market Price of Share (Z) is r_1 (X,Z) = 0.796 which indicates a higher degree of negative correlation between Gross Value Added and Market Price of Share , It means that there is a higher degree of relation between Gross Value Added and Market Price of Share. The correlation between Net Value Added (Y) and Market Price of Share (Z) is r_2 (Y,Z) = 0.844 which shows a very higher degree of positive correlation between Net Value Added and Market Price of Share, which means that there is a very higher relation between Net Value Added and Market Price of Share.

Hypothesis Testing

To test the significance of the coefficient of correlation between Value Added and Market Price of Share the following hypotheses are formulated and tested through Student's 'T' test.

(1) Hypothesis - 1

Null Hypothesis (H_0) : There is no significant relation between Gross Value Added and Market Price of Share.

Alternative Hypothesis (H_1) : There is significant relation between Gross Value Added and Market Price of Share.

- T (cal) = 2.28
- T(tab) = 2.31 at 5% level of significance.

Calculated value of ‘T’ is 2.28, which is lower as compared to critical value of ‘T’ at 5% level of significance. Hence, null hypothesis accepted that means there is no significant correlation between Gross Value Added and Market Price of Share.

(2) Hypothesis - 2

Null Hypothesis $(\mathbf{H_0})$ **:** There is no significant relation between Net Value Added and Market Price of Share.

Alternative Hypothesis $(\mathbf{H_1})$ **:** There is significant relation between Net Value Added and Market Price of Share.

- T (cal) = 2.73
- T(tab) = 2.31 at 5% level of significance.

Calculated value of ‘T’ is 2.73, which is more as compared to critical value of ‘T’ at 5% level of significance. Hence, null hypothesis rejected that means there is significant correlation between Net Value Added and Market Price of Share.

9. Findings and Suggestions

9.1 Findings

Based on this study the following things have been found out.

(1) The trend of Gross Value Added during the study period was found to be fluctuating and the average Gross Value Added during the study period was ₹ 65019 Cr..

(2) The trend of Net Value Added during the study period was also found to be fluctuating and the average Net Value Added during the study period was ₹ 47241 Cr..

(3) During the study period the highest value added distribution is in the form of retained earnings in the business which averaged ₹15913 Cr. and the lowest distribution is in the form of interest to the provider of borrowed capital which averaged ₹ 2518 Cr..

(4) Correlation between Net profit and Gross Value Added during the study period was 0.932 which is significant and correlation between Net profit and Net Value Added was 0.929 which is significant.

(5) Correlation between Gross Value Added and Market Price of Shares during the study period was 0.796 which is not significant and correlation between Net Value Added and Market Price of Shares was 0.844 which is significant.

9.2 Suggestions

Based on this study the following suggestions are made

(1) A company should try to reduce the cost of goods and services purchase from outside as much as possible so as to increase value added.

(2) The amount of retained earnings in the business is high, if the rate of return of the company is higher than the rate of return of the market then there is no question but if the rate of return of the company is lower than the rate of return of the market then the dividend should be given more to the shareholders and the retained earnings in the business should be reduced.

10. Conclusion

Thus, in this study, the performance of the unit has been evaluated by analyzing the Value added Statement of Oil and National Gas Corporation Limited. If we consider the above value added related information along with the profit, a real picture of the company's performance can be seen. On the basis of value added, employees, providers of borrowed capital, government, etc. can get an idea of how much contribution the parties have made to the company's performance. This study will be useful in getting an idea of company performance and understanding the concept of value added reporting

- **Reference**

- **Books**

1. Ravi M. Kishore (2005), Advance Management Accounting, New Delhi, Taxmann Publishing Company.
2. Rao, P. (2002), Value Added Reporting : In Theory, Practice and Research, New Delhi, Deep and Deep Publications.

- **Journals**

1. Kumar, S. (2016). The State of Value-Added Statement in India: An Empirical Inquest. The IUP Journal of Accounting Research & Audit Practices , 15 (2), 7-22.
2. Mandal, N., & Goswami, S. (2008). Value Added Statement (VAS) - A Critical Aanalysis. Great Lakes Herald , 2 (2), 98-120.
3. Polisetty, A., & Madhuri, S. J. (2018). Value Added Statements: Analysis on Volkswagen. IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM) , 20 (2), 48-52

4. Rathi, R. A. (2017). Value added statement: A new dimension to accounting communication. International Journal of Applied Research , 3 (7), 1193-1197.

5. Websites

1. www.aubsp.com
2. www.caclubindia.com
3. www.mbaknol.com
4. www.yourarticlelibrary.com

‘आदिवासी कविताओं में चित्रित पारंपरिक पर्यावरणीय ज्ञान संपदा’

(कवि ‘अनुज लुगुन’ की कविताओं के विशेष संदर्भ में)

पूजा भंडारी

स्नातकोत्तर विद्यार्थी

शोध सार

प्रस्तावना: जलवायु परिवर्तन का अर्थ है, जलवायु में परिवर्तन, जो प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से मानव गतिविधि के कारण होता है और वैश्विक वातावरण की संरचना को बदलता है।' विश्व स्वास्थ संगठन' के अनुसार वर्ष 2030 ई.वी और 2050ई.वी के बीच, जलवायु परिवर्तन के कारण कुपोषण, मलेरिया, दस्त आदि से प्रति वर्ष 2,50,000 अतिरिक्त मौत होने की संभावना है। संयुक्त राष्ट्र का ‘एजेंडा 2030' के अनुसार भूमि, क्षेत्र और संसाधनों पर आदिवासियों के अधिकारों को पूरा किए बिना विकास लक्ष्यों को प्राप्त करना संभव नहीं है। उनका कहना है कि जलवायु परिवर्तन स्पष्ट रूप से केवल एक पर्यावरणीय मुद्दा नहीं है, बल्कि गंभीर सामाजिक-आर्थिक निहितार्थ वाला मुद्दा है, क्योंकि उनके जीवन का मूख्य आधार जल, जंगल और ज़मीन हैं। पर्यावरण और भूमि के संसाधनों पर निर्भरता के कारण जलवायु परिवर्तन, वनों की कटाई, प्रदूषण इत्यादि समस्याएँ आदिवासियों के लिए गंभीर खतरे बने हैं।यह पारंपरिक ज्ञान उनकी संस्कृतियों के विघटन का कारण बनता है। साहित्य समाज का आयना है, तथा पारंपरिक ज्ञान का वाहक है। आदिवासी हिंदी साहित्य में रामदयाल मुंडा, एलिस एक्का, वंदना टेटे, रघुनाथ मुर्मू इत्यादि रचनाकारों ने इन विषयों पर अपनी कलम चलायी हैं। उसी तरह 'अनुज लुगुन', इक्कीसवीं सदी के प्रमुख आदिवासी कवियों में से एक हैं, जो झारखंड के निवासी है। पर्यावरण के प्रश्नों को आदिवासी दृष्टि से समझना ज़रूरी हैं।

उद्देश्य:अनुज लुगून की कविताओं को केंद्र में रखकर, उनमें चित्रित पारंपरिक पर्यावरणीय ज्ञानसंपदा का अध्ययन कर उनके जीवन शैली समझना, जलवायु परिवर्तन के समस्या का समाधान खोजने में योगदान देना तथा इन समस्याओं का समाधान खोजने में आदिवासियों की भूमिका को प्रस्तुत करना हैं।यह ज्ञान के सह-उत्पादन को सक्षम करने, जोखिमों को दूर करने और मजबूत करने के लिए स्थायी रणनीतियों को साझा करने के लिए आदिवासियों का मौसम वैज्ञानिकों, जलवायु विशेषज्ञों, निर्माताओं और वैज्ञानिकों के बीच संवाद को बढ़ावा देने की आवश्यकता की ओर इशारा करता है।

शोध प्रविधि: इस शोध कार्य के लिए अनुज लुगुन द्वारा लिखित तीन काव्य संग्रह- ‘बाघ और सुगना मुंडा की बेटी' (2017 ई.वी.), पत्थलगड़ी (2021 ई. वी.), और ‘अघोषित उलगुलान’(2023 ई.वी.)का पाठ विश्लेषण किया गया है। उसी तरह अंतरजाल पर संयुक्त राष्ट्र द्वारा सतत विकास लक्ष्य के बारे में जानकारी हासिल की।साथ ही साथ पुस्तक तथा अंतरजाल पर उपलब्ध आलोचनात्मक सामग्री का अध्ययन किया गया है।

काव्यगत विशेषताएँ:आदिवासियत को जीवन पद्धति के साथ-साथ एक वैचारिक अवधारणा के रूप में प्रतिष्ठित करते हुए अनुज लुगुन ने प्रतिरोध की काव्य-चेतना को एक सशक्त मोर्चा देने का प्रयास निरंतर अपनी कविता में किया है।देशों, भाषाओं और संस्कृतियों के पार जाते हुए वे हर उस असहाय के साथ खड़ी होते हैं जो

परभक्षी सभ्यता के निशाने पर है, जिसे सत्ता और शक्ति की विभिन्न संरचनाओं ने गैरजरूरी के खाते में डाल दिया है।उसी तरह 'पूर्वजों की सहजीविता' की चिन्ता काव्य में नज़र आती है।चेतना और विचार की निर्मिति पर कवि का ध्यान है।उन्होंने भाषा, सभ्यता, जल, जंगल, ज़मीन, श्रमजीवी, शोषण, राजनीति, आरक्षण, आदिवासी अस्मिता तथा अस्तित्व, जीवन संघर्ष, प्रेम, मानवता, इत्यादि विषय पर अपनी कलम चलायी है।

परिणाम:

जलवायु परिवर्तन की चुनौती के समाधान के लिए आदिवासियों का नीति निर्माण में हिस्सा बनाना होगा ।ऐसा इसलिये, चूँकि उनके पास अपने पूर्वजो का पारम्परिक ज्ञान है। उस ज्ञान की अहमियत को ना कमतर आँका जा सकता है और ना ही आँका जाना होगा।बताया गया है कि पेरिस जलवायु समझौते के लक्ष्य हासिल करने, जलवायु सहनक्षता को मज़बूती देने और वैश्विक तापमान में बढ़ोत्तरी को 1.5 डिग्री सेल्सियस तक सीमित रखने के लिये, आदिवासी समुदायों के अधिकारों का सम्मान और जलवायु नीतियों में उनकी भागीदारी बढ़ाई जानी होगी।जिसके वजह से पेरिस में वर्ष 2015 में जलवायु सम्मेलन के दौरान स्थानीय समुदायों और आदिवासी लोगों के लिये एक प्लैटफ़ॉर्म (Local Communities and Indigenous Peoples Platform) स्थापित किया गया था।इस पहल की मदद से, जलवायु परिवर्तन से निपटने के लिये संयुक्त राष्ट्र की प्रक्रियाओं में आदिवासी लोगों की आवाज़ों को ज़्यादा असरदार ढंग से शामिल किये जाने के प्रयास किये गए।

निष्कर्श: इस प्रपत्र के माध्यम से जलवायु परिवर्तन के कारण होने वाली आदिवासियों की समस्याएँ, संघर्ष, प्रतिरोध तथा समस्या पर समाधान का विश्लेषण किया गया है। पर्यावरण की समस्या का हल साहित्य और विज्ञान के संगम द्वारा निश्चित ही संभव है।

बीजशब्द:आदिवासी,जलवायु परिवर्तन,जीवनशैली,साहित्य,विज्ञान,परंपरा ज्ञानसंपादा ,पर्यावरण,जलवायु परिवर्तन

प्रस्तावना

इस धरती पर अच्छे से जीवन बिताने के लिए समतुल्य पर्यावरण का होना अनिवार्य होता हैं। परंतु सब कुछ इसके विपरीत हो रहा हैं। जलवायु परिवर्तन' बढ़ रहा है। जलवायु परिवर्तन का अर्थ है जलवायु में परिवर्तन, जो प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से मानव गतिविधी के कारण होता है और वैश्विक वातावरण की संरचना को बदलता है। जलवायु परिवर्तन आज के समय की सबसे बड़ी समस्या है। सामान्य लोगों इसका प्रभाव बड़े पैमाने पर दिखायी देता हैं। विश्व स्वास्थ संगठन के अनुसार 2030 ई.वी. और 2050 ई.वी. के बीच, जलवायु परिवर्तन के कारण कुपोषण, मलेरिया, दस्त और गर्मी के तनाव से प्रति वर्ष 2,50,000 अतिरिक्त मौते होने की संभावना हैं। कई आदिवासी लोगों के लिए, जलवायु परिवर्तन उनके अस्तित्व के लिए एक संभावित खतरा है और मानवाधिकारों और समानता का एक प्रमुख मुद्दा है, क्योंकि उनके जीवन का मूख्य आधार जल, जंगल और ज़मीन हैं। संयुक्त राष्ट्र का एजेंडा 2030 के अनुसार भूमि, क्षेत्र और संसाधनों पर आदिवासियों के अधिकारों को पूरा किए बिना विकास लक्ष्यों को प्राप्त करना संभव नहीं है। उनका कहना है कि जलवायु परिवर्तन स्पष्ट रूप से केवल एक पर्यावरणीय मुद्दा नहीं है, बल्कि गंभीर सामाजिक-आर्थिक निहितार्थ वाला

मुद्दा है। विश्व बैंक भी जलवायु परिवर्तन को गरीबी उन्मूलन, बाल मृत्यु दर, मलेरिया और अन्य बीमारियों से निपटने के साथ-साथ पर्यावरणीय स्थिरता सहित सहस्राब्दी विकास लक्ष्यों की उपलब्धि में बाधा डालने की क्षमता के रूप में देखता है। यह पारंपरिक ज्ञान और उनकी संस्कृतियों के विघटन का कारण बनता है। पर्यावरण पर जलवायु परिवर्तन के प्रभाव को कम करने और उनके पारंपरिक ज्ञान के उपयोग के माध्यम से मिलने वाले समाधान को महत्त्व देता है। जलवायु परिवर्तन के समस्या का समाधान खोजन के निर्णय लेने की प्रक्रियाओं में आदिवासियों की पूर्ण भागीदारी के लाभ पर भी प्रकाश डालता है। अंतर्राष्ट्रीय संगठन अब मानता है कि उनके अधिकारों की रक्षा और उनकी विशिष्ट संस्कृतियों और जीवन शैली को बनाए रखने के लिए विशेष उपायों की आवश्यकता है। पर्यावरण से संबंधीत इन समस्याओं को आवाज़ देने के लिए विज्ञान के साथ साथ साहित्य भी अपना महत्वपूर्ण योगदान दे रहा हैं। साहित्य समाज का आयना है तथा पारंपरिक ज्ञान का वाहक हैं। आदिवासी हिंदी साहित्य में कई रचनाकारों ने इन विषयों पर अपनी कलम चलायी हैं। जैसे की रामदयाल मुंडा, एलिस एक्का, वंदना टेटे, रघुनाथ मुर्मू, इत्यादि प्रख्यात रचनाकर हैं। उसी तरह अनुज लुगुन इक्कीसवी सदी के प्रमुख आदिवासी कवियों में से एक हैं, जो झारखंड के निवासी है। पर्यावरण के प्रश्नों को आदिवासी दृष्टि से समझना जरूरी हैं। इस शोध कार्य का उद्देश्य अनुज लुगुन की कविताओं को केंद्र में रखकर, उनमें चित्रित पारंपरिक पर्यावरणीय ज्ञानसंपदा का अध्ययन करना आदिवासियों की जीवन शैली समझना, जलवायु परिवर्तन के समस्या का समाधान खोजने में योगदान देना ।पर्यावरण की समस्या का हल साहित्य और विज्ञान के संगम द्वारा निश्चित ही संभव हैं। संभावित ज़रूरी वैज्ञानिक आविष्कारों, विकास तथा सहायता के लिए यह शोध कार्य महत्वपूर्ण सिद्ध हो सकता है।

उद्देश्य

• अनुज लुगून की कविताओं को केंद्र में रखकर, उनमें चित्रित पारंपरिक पर्यावरणीय ज्ञानसंपदा का अध्ययन कर उनके जीवन शैली समझना, जलवायु परिवर्तन के समस्या का समाधान खोजने में योगदान देना तथा इन समस्याओं का समाधान खोजने में आदिवासियों की भूमिका को प्रस्तुत करना हैं।

• आदिवासी द्वारा पर्यावरण पर जलवायु परिवर्तन के प्रभाव को कम करने और उनके पारंपरिक ज्ञान के उपयोग के माध्यम से मिलने वाले समाधान को महत्त्व देता है।

• जलवायु परिवर्तन के समस्या का समाधान खोजन के निर्णय लेने की प्रक्रियाओं में आदिवासियों की पूर्ण भागीदारी के लाभ पर भी प्रकाश डालता है।

• यह ज्ञान के सह-उत्पादन को सक्षम करने, जोखिमों को दूर करने और मजबूत करने के लिए स्थायी रणनीतियों को साझा करने के लिए आदिवासियों का मौसम वैज्ञानिकों, जलवायु विशेषज्ञों, निर्माताओं और वैज्ञानिकों के बीच संवाद को बढ़ावा देने की आवश्यकता की ओर इशारा करता है।

शोध प्रविधि:

इस शोध कार्य के लिए अनुज लुगुन द्वारा लिखित तीन काव्य संग्रह-'बाघ और सुगना मुंडा की बेटी'(2017ई.वी.),'पत्थलगड़ी'(2021ई.वी.)और 'अघोषित उलगुलान' (2023 ई. वी.) का पाठ विश्लेषण किया

गया है। अन्तरजाल पर उपलब्ध संयुक्त राष्ट्र द्वारा सतत विकास लक्ष्य के बारे में जानकारी हासिल की। साथ ही साथ ,पुस्तक तथा उपलब्ध आलोचनात्मक सामग्री का अध्ययन किया गया है।

काव्यगत विशेषताएँ:

- सभ्यता के तथाकथित केन्द्रों से अपसरित आक्रामक विकास के विरुद्ध संघर्षरत नागरिकता के आत्मनिर्भर हाशियों के पक्ष में हिन्दी कविता को एक निर्णायक भंगिमा देने में अनुज लुगुन की कविता की अहम भूमिका रही है। आदिवासियत को जीवन-पद्धति के साथ-साथ एक वैचारिक अवधारणा के रूप में प्रतिष्ठित करते हुए उन्होंने प्रतिरोध की काव्य-चेतना को एक सशक्त मोर्चा देने का प्रयास निरंतर अपनी कविता में किया है। वे उस जीवन के बीचोबीच रहते आए हैं जो मुख्यधारा से दूर अपनी प्राकृतिक जिजीविषा और सम्पूर्णता के साथ पेड़ों, पहाड़ों, नदियों और पशु-पक्षियों से अपने आदिम रिश्ते निभाते हुए अपने अस्तित्व में सार्थक है और जिसे चाहें तो मुख्यधारा के विकल्प के रूप में भी देखा जा सकता है। लेकिन होता इसके विपरीत है। अनुज की कविताएँ लगातार इस संघर्ष के साथ चलती हैं।
- उनकी कविताओं में इस सफर की हर छवि अपने मूल मानवीय तर्क के साथ उपस्थित है। ये कविताएँ, आदिवासी जीवन के खूबसूरत बिम्ब हम तक पहुँचाती हैं और आक्रान्ताओं के विरुद्ध तनी मुट्ठियों को भी स्वर देती हैं। देशों, भाषाओं और संस्कृतियों के पार जाते हुए वे हर उस असहाय के साथ खड़ी होती हैं जो परभक्षी सभ्यता के निशाने पर है, जिसे सत्ता और शक्ति की विभिन्न संरचनाओं ने गैरजरूरी के खाते में डाल दिया है।
- हिन्दी में लिखी गयी आदिवासी जीवन, समाज, चिन्ता की कविता में अनुज लुगुन सर्वोपरि हैं, पर उनकी चिन्ताएँ कहीं बड़ी और वैश्विक हैं।
- कविता में बार-बार 'सहजीविता' की बात कही गयी है। आदिवासी समाज में जो 'सहजीविता' थी, वह क्रमशः नष्ट होती गयी है। 'पूर्वजों की सहजीविता' की चिन्ता कवि को है। अपने पूर्वजों से विच्छेद का अर्थ उसके लिए अपने अस्तित्व की रीढ़ का तोड़ा जाना है।

  चेतना और विचार की निर्मिति पर कवि का ध्यान है। सभ्यता के विकास के बाद ही, पहले धीमी गति से और बाद में तीव्र गति से ज़मीन, जंगल, नदियाँ, आदिवासी, उनके सहजीवी सभी खतरे में पड़े ।उन्होंने भाषा,सभ्यता,जल,जंगल,जमीन,श्रमजीवी,

  शोषण,राजनीति, आरक्षण,आदिवासी अस्मिता तथा अस्तित्व,जीवन संघर्ष,प्रेम, मानवता, इत्यादि विषय पर अपनी कलम चलायी है।
- उन्होंने अंग्रेजी ,हिंदी ,तथा कई आदिवासी शब्दों का प्रयोग किया है।

परिणाम

आदिवासीयों की कल्पना तो प्रकृति की तरह व्यापक है। जितनी बड़ी प्रकृति है, उतनी बड़ी उनकी कल्पना है।आदिवासी समाज एक ऐसा समाज है, जो प्राकृतिक संपदाओं से सर्वाधिक समृद्ध भू-भाग पर निवास करने के बावज़ूद बुनियादी सुविधाओं से यचित है। उसे बार-बार अपने अस्तित्व का संकट झेलना पड़ा है। विश्व की सबसे प्राचीन सभ्यता के संवाहक समाज की यह विडंबना है। प्रकृति और आदिवासी हमेशा एक-दूसरे के पूरक

रहे हैं। वे एक-दूसरे की ज़रूरत का पूर्ति करते रहे हैं। लेकिन बाहरी लोगों की नज़र सदैव उनके भूतल और भूगर्भ में मौजूद प्राकृतिक संसाधनों व संपदा पर रही।आदिवासी समुदाय को आज प्राकृतिक संसाधनों पर अपने पारंपरिक अधिकारों के लिए लगातार संघर्ष करना पड़ रहा है। जल-जंगल और ज़मीन जो उनकी जीविका का एकमात्र सहारा था,क्योंकि उनका जीवन पूर्ण तरह से पैसों पर नही बल्कि पर्यावरण पर निर्भर होता है।जलवायु परिवर्तन से उन्हें गैर आदिवासी लोगो से ज्यादा समस्याओं का सामना करना पड़ता है। इसीलिए उन्हें अधिकार के लिए अस्तित्व की लड़ाई लड़नी पड़ रही है।

आदिवासी लोग वैश्विक आबादी का क़रीब छह फ़ीसदी हैं और उनका दीर्घकाल से प्रकृति के साथ समरसतापूर्ण सम्बन्ध रहा है।विश्व की 80 फ़ीसदी जैवविविधता के संरक्षण में, उनकी अहम भूमिका है और जलवायु संकट के अनेक समाधान उनके पास मौजूद हैं। जलवायु परिवर्तन मामलों पर संयुक्त राष्ट्र की संस्था की कार्यकारी सचिव पैट्रीशिया ऐस्पिनोसा का कहना है कि आदिवासी लोगों को जलवायु परिवर्तन की चुनौती के समाधान का हिस्सा बनाना होगा ।ऐसा इसलिये, चूँकि उनके पास अपने पूर्वजो का पारम्परिक ज्ञान है। उस ज्ञान की अहमियत को ना कमतर आँका जा सकता है और ना ही आँका जाना होगा।बताया गया है कि पेरिस जलवायु समझौते के लक्ष्य हासिल करने, जलवायु सहनक्षता को मज़बूती देने और वैश्विक तापमान में बढ़ोत्तरी को 1.5 डिग्री सेल्सियस तक सीमित रखने के लिये, आदिवासी समुदायों के अधिकारों का सम्मान और जलवायु नीतियों में उनकी भागीदारी बढ़ाई जानी होगी।जिसके वजह से पेरिस में वर्ष 2015 में जलवायु सम्मेलन के दौरान स्थानीय समुदायों और आदिवासी लोगों के लिये एक प्लैटफ़ॉर्म (Local Communities and Indigenous Peoples Platform) स्थापित किया गया था।इस पहल की मदद से, जलवायु परिवर्तन से निपटने के लिये संयुक्त राष्ट्र की प्रक्रियाओं में आदिवासी लोगों की आवाज़ों को ज़्यादा असरदार ढंग से शामिल किये जाने के प्रयास किये गए। जलवायु परिवर्तन पर समाधान निकलने तथा लक्ष्यों की प्राप्ति के लिये, राष्ट्रीय और अन्तरराष्ट्रीय जलवायु नीतियों के विकास में आदिवासियों की अर्थपूर्ण तथा बराबर के साझीदार अनिवार्य है।

परिचर्चा:

आदिवासियों की अपनी जीवन पद्धति, सोच और दृष्टि है जो उनके गीतों, कथाओं और साहित्य से प्रतिबिंबित होती है।जैसे 'आदिवासी' नाम आते ही असभ्य, बर्बर, हिंसक और आदिम-अवस्था में रह रहे सबसे पिछड़े मानव का बोध लिया जाता है।इस अवस्था की प्रवृत्तियों का विश्लेषण करते हुए राहुल सांकृत्यायन जी ने मानव और समाज में लिखा है- "...उसके पास साधन कम थे इसलिए उसे अपनी बढ़ती हुई आवश्यकताओं के लिए व्यक्ति से अधिक समाज पर भरोसा रखना पड़ता था और इसलिए जो कुछ भी थोड़ी बहुत सम्पत्ति थी यह 'सामूहिक' थी। जो सम्पत्ति थी वह भी सम्मिलित थी क्योंकि वह सम्मिलित श्रम से प्राप्त होती थी। इस अवस्था को आदिम साम्यवाद कहते हैं। इस आदिम साम्यवादी काल में उच्च-निम्न वर्ग नहीं थे। धर्म नहीं था, व्यक्ति के अलग अस्तित्व का ख्याल तक नहीं था।"आदिवासी समाज की सामाजिक-संरचना और उसके द्वारा निर्मित संस्कृति संकुलों का विश्लेषण करने से आदिवासी समाज की बिल्कुल अलग जीवन पद्धति और आकांक्षाओं का पता चलता है।वस्तुतः आदिवासियों की सहजीवी प्रवृत्ति ही है जिसमें मनुष्य और प्रकृति का समान अस्तित्व और उसकी अस्मिता एक-दूसरे से गहरी जुड़ी रहती है। उनके यहाँ प्रकृति से विच्छन्न किसी भी तरह के 'आदिवासियत' की परिकल्पना नहीं है। मुण्डारी में गीत भी है-

''जंगल के लोग जंगल की ही चिंता करते हैं
नदी किनारे के लोग नदी की ही चिंता करते हैं
लड़की-पत्ते के लिए ही जंगल की चिंता करते हैं
मछली-केकड़ा के लिए ही नदी की चिंता करते हैं।''

कवि अनुज लुगुन की काव्य पंक्तियाँ:

"संवाद और सम्मान
सहजीविता के लिए अनिवार्य शर्त है
जंगलों से, नदियों से पेड़ों से,
जुगनुओं से, तितलियों से
दृश्य-अदृश्य, बोले-अबोले प्रकृति से
विश्व कल्याण के लिए,"

(बाघ और सुगना मुंडा की बेटी,74)

"सहजीविता की समझ ही ज्ञान है
संवेदनाओं, अनुभूतियों की पहचान ही ज्ञान है ज्ञान
प्रतिस्पर्धा नहीं प्रेम सिखाता है
प्रकृति और मनुष्य
मनुष्य और प्रकृति की सहजीविता
समूह में सम्भव है
इसे सींचना पड़ता है
अब यह तुम सबका दायित्व है कि
इसका बीजारोपण आगामी पीढ़ी में करो"

(बाघ और सुगना मुंडा की बेटी,76)

"बहुत कम बच रहा है ऑक्सीजन
नाक में मास्क लगाकर तो रोज़ जिया नहीं जा सकता
और न ही इसके लिए घर में दुबक कर बैठा जा सकता है
साँस लेने के लिए खुली जगह की ज़रूरत होती है

हम बन्द हो रहे हैं सब ओर से"(पत्थलगढ़ी 28)

"बहुत कम बच रहा है ऑक्सीजन
इसका मतलब सिर्फ यह नहीं
कि जंगल कट रहे हैं या ग्रीन हाउस का उत्सर्जन बढ़ गया है
इसे इस तरह भी समझा जाना चाहिए कि
किसी एक आदमी या, किसी एक रंग की
जातीयता और राष्ट्रीयता की बात
अचानक लाखों लोगों को मौत की नींद सुला सकती है।"

(पत्थलगढ़ी 28)

"तुम्हें क्या चाहिए तुम मुझसे कहो
तुमसे ज्यादा मैं जानता हूँ अपनी इस धरती के
रूप-रस-गन्ध और स्पर्श के बारे में
कहो मुझसे तुम्हें क्या चाहिए..?"

(अघोषित उलगुलान 80)

"खेतों के आसमान के साथ
हमने चाहा कि जंगल बचा रहे अपने कुल-गोत्र के साथ
पृथ्वी को हम पृथ्वी की तरह देखें
पेड़ की जगह पेड़ ही देखें
नदी की जगह नदी
समुद्र की जगह समुद्र
और पहाड़ की जगह पहाड़"

(अघोषित उलगुलान 110)

निष्कर्श:

इस प्रपत्र के माध्यम से जलवायु परिवर्तन के कारण होने वाली आदिवासियों की समस्याएँ, संघर्ष, प्रतिरोध तथा समस्या पर समाधान का विश्लेषण किया गया है। साहित्य समाज को समझने का सबसे अच्छा माध्यम है।विज्ञान के क्षेत्र में विकार हो रहा है। लोगों का जीवन भी आसान हो रहा है ।उसीके साथ इसका नकारात्मक

प्रभाव भी पर्यावरण हो रहा है।विकास करना अनिवार्य है परंतु लोगों तथा पर्यावरण की जरूरतों को समझना सब महत्वपूर्ण है।अगर मूल समस्या का ही पता न हो था बड़े बड़े विकास का मोल कुछ नही।साहित्य इसमें अपना योगदान देता हुई।इसके माध्यम से आदिवासियों तथा पर्यावरण संबंधित की समस्याएँ जान सकते है ।अगर साहित्य और विज्ञान साथ साथ चले तभी समस्या का सही तरह से हल निकल सकते है।जलवायु परिवर्तन जैसे समस्या का हल साहित्य और विज्ञान के संगम द्वारा निश्चित ही संभव है।जिसमे आदिवासियों की पारंपरिक पर्यावरणीय ज्ञान संपदा महत्वपूर्ण किरदार निभाती है और आगे भी निभा सकती है ।क्योंकि उनसे अच्छा कोई भी इस धरती को नही समाज सकता।

संदर्भ सूची

[1] लुगुन अनुज, बाघ और सुगना मुण्डा की बेटी', वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, द्वितीय संस्करण-2018

[2] लुगुन अनुज,पत्थलगड़ी , वाणी प्रकाशन ,नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-2021

[3] लुगुन अनुज,अघोषित उलगुलान ,वाणी प्रकाशन,नई दिल्ली,प्रथम संस्करण -2023

[4] रमणिका गुप्ता (संपादक), विमुक्त घुमंतु आदिवासियों का मुक्ति संघर्ष, कल्याणी शिक्षा परिषद्, नई दिल्ली-110002, प्रथम संस्करण-2015

[5] संतोष भारतीय (संपादक), दलित अल्पसंख्यक सशक्तिकरण', राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-2008

[6] -रमणिका गुप्ता (संपादक) 'आदिवासी शौर्य एवं विद्रोह (झारखंड), रमणिका फाउंडेशन, नई दिल्ली-110092, प्रथम संस्करण-2015

[7] रमणिका गुप्ता (संपादक), 'आदिवासी समाज और साहित्य', कल्याणी शिक्षा प्रकाशन, नई दिल्ली-110002, प्रथम संस्करण-2015 (पृ. संख्या-80)

[8] उमा शंकर चौधरी (संपादक), हाशिये की वैचारिकी, अनामिका पब्लिकेशन एंड डिस्ट्रीब्यूटर्स (प्रा.) लि., नई दिल्ली-110002, प्रथम संस्करण-2008

[9] लुगुन अनुज,'मुण्डारी आदिवासी गीतों में जीवन-राग और आदिम आकांक्षाएँ',काशी हिन्दू विश्वविद्यालय हिन्दी विभाग, कला संकाय वाराणसी-221005,2014

[10] रमणिका गुप्ता (संपादक), आदिवासी और नयी शताब्दी', वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली- 110002, द्वितीय संस्करण-2008

નારદપુરાણમાં નિર્દેશિત ગ્રહાનુસાર દાંપત્યવિચાર: એક અધ્યયન

પંડ્યા હેતલ અશોકભાઈ

શોધછાત્રા,

શામળદાસ આર્ટસ કોલેજ, ભાવનગર.

(મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી સંચાલિત)

સારાંશ:-

નારદપુરાણમાં દાંપત્યજીવન વિશે કહેલી વાતનો અભ્યાસ કરેલ છે. નારદપુરાણ અને જયોતિષશાસ્ત્રના મતના સંગમથી દાંપત્યજીવનમાં આવતા અવરોધોને પહેલેથી જ જાણીને નિવારી શકાય, તે હેતુથી આ અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવેલ છે. દાંપત્યજીવન નક્કી કરતો સપ્તમ ભાવનો સ્વામી અને સપ્તમ ભાવ સ્થિત ગ્રહો શુભ સ્થિતિમાં હોય તો દાંપત્યજીવન સુખરૂપ બનતું હોય છે. વર્તમાન સમયમાં મોટાભાગની કુંડળીમાં સપ્તમ ભાવના સ્વામી તથા સપ્તમ સ્થિતિ ગ્રહો પીડીત હોવાથી દાંપત્યજીવનમાં અવરોધ આવે છે, જે માટે જરૂરી નિવારણ કરવાથી શુભ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શબ્દ:- નારદપુરણ, દાંપત્યજીવન, સપ્તમ ભાવ, કલત્ર ભાવ

પૂર્વભૂમિકા:-

નારદપુરાણએ અઢાર મહાપુરાણોમાંનું એક છે, જે પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથોની એક શૈલી છે. જે બ્રહ્માંડના પૌરાણિક અને બ્રહ્માંડ સંબંધી ઈતિહાસનું વર્ણન કરે છે. તે પરંપરાગત રીતે નારદ ઋષિને આભારી છે અને તે નારદ અને સનતકુમાર વચ્ચેના સંવાદના સ્વરૂપમાં રચાયેલ છે. જ્યારે નારદ પુરાણ મુખ્યત્વે બ્રહ્માંડશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, પૌરાણિક કથાઓ અને ધાર્મિક પ્રથાઓ સહિતના વિષયોની વિશાળ શ્રેણીને આવરી લે છે, તે લગ્નજીવન સહિત જીવનના વિવિધ પાસાઓ પર માર્ગદર્શન પણ આપે છે.

નારદ પુરાણમાં જયોતિષીય વિચારણાઓ અને લગ્ન પર ગ્રહના પ્રભાવને નિર્દેષિત કરેલ છે. હિંદુ પરંપરામાં, લગ્નનો નિર્ણય કરતી વખતે જ્યોતિષીય સુસંગતતાને ધ્યાનમાં

લેવામાં આવે છે. હિન્દુશાસ્ત્ર પ્રમાણે વ્યક્તિના જન્મ સમયે ગ્રહોની સ્થિતિ લગ્ન સહિત જીવનના વિવિધ પાસાઓ પર નોંધપાત્ર અસર કરે છે.

આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ૧૬ સંસ્કારની વિચારધારાએ ઋષિમુનિઓ દ્વારા આપણને આપવામાં આવેલી અમૂલ્ય ભેટ છે. જેનાથી સુચારૂ જીવન જીવવાની દિશા મળે છે. કહેવાયું છે કે '**धन्यगृहस्थाश्रमः**।'વિવાહિત ગ્રહસ્થાશ્રમ સંબંધિત પ્રથમ સંસ્કાર છે. જયોતિષશાસ્ત્રમાં સપ્તમ ભાવ દાંપત્ય ભાવ બતાવવામાં આવેલ છે. જે અંતર્ગત પતિ-પત્નીનું લગ્ન જીવન તથા લગ્ન-જીવન દરમિયાન સુખ-દુ:ખનો વિચારજન્મકુંડળીમાં સાતમા ભાવથી કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના મુખ્ય ૧૮ પુરાણ પૈકીનું ૧ નારદપુરાણમાં સપ્તમ ભાવને અનુલક્ષીને સિદ્ધાંત આપવામાં આવેલ છે. આ સિદ્ધાંતોને વર્તમાન સમયમાં કઈ રીતે પ્રસ્તૃત થાય છે? તેનો અભ્યાસ કરીશું.

નારદપુરાણમાં નિર્દેશિત સપ્તમ ભાવ પર વિચાર:-

- સ્ત્રીના જન્મલગ્નથી સપ્તમભાવમાં કોઈ ગ્રહ ન હોય તો એનો પતિ કુત્સિત હોય છે.[1]
- સપ્તમ સ્થાન નિર્બળ હોય અને એના પર શુભગ્રહની દ્રષ્ટિ ન હોય તો સ્ત્રીનો પતિ નપુંસક હોય છે.[2]
- સપ્તમ સ્થાનમાં બુધ અને શનિ હોય તો પણ પતિ નપુંસક હોય છે. [3]
- જો સપ્તમ ભાવમાં ચર રાશિ હોય તો એનો પતિ પરદેશવાસી હોય છે.[4]
- સપ્તમ ભાવમાં સૂર્ય હોય તો એ સ્ત્રીને પતિ ત્યજી દે છે. [5]
- મંગળ હોય તો એ સ્ત્રી બાળવિધવા હોય છે. [6]
- શનિ સપ્તમ ભાવમાં પાપગ્રહથી દ્રષ્ત હોય તો એ સ્ત્રી કન્ય (અવિવાહિત) રહીને જ વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. [7]
- જો સપ્તમ ભાવમાં એકથી વધુ પાપગ્રહો હોય તો પણ સ્ત્રી વિધવા થાય છે. [8]
- શુભ અને પાપગ્રહ બંને હોય તો એ પુનર્ભૂ હોય છે. [9]
- જો સપ્તમ ભાવમાં પાપ ગ્રહ નિર્બળ હોય અને એના પર શુભગ્રહની દ્રષ્ટિ ન હોય તો પણ સ્ત્રી પોતાના પતિ દ્વારા ત્યજવામાં આવે છે નહીં તો શુભગ્રહની દ્રષ્ટિ હોતાં એ પતિપ્રિયા હોય છે. [10]

- મંગળના નવમાંશમાં શુક્ર અને શુક્રના નવમાંશમાં મંગળ હોય તો એ સ્ત્રી પરપુરૂષમાં આસકત હોય છે. આ યોગમાં ચંદ્રમા જો સપ્તમ2 ભાવમાં હોય તો એ પોતાના પતિની આજ્ઞાથી કાર્ય કરે છે.[11]
- જો ચંદ્રમા અને શુક્રથી સંયુકત શનિ તથા મંગળની રાશિ (મકર, કુંભ, મેષ, વૃશ્ચિક) લગ્નમાં હોય તો એ સ્ત્રી કુલટા સ્વભાવની હોય છે. જો કહેલ લગ્ન પર પાપગ્રહની દ્રષ્ટિ હોય તો એ સ્ત્રી પોતાની માતા સહિત કુલટા સ્વભાવની હોય છે. [12]
- જો સપ્તમ ભાવમાં મંગળનો નવમાંશ હોય અને એના પર શનિની દ્રષ્ટિ હોય તો એ નારી રોગમુકત યોની ધરાવતી હોય છે. [13]
- જો સપ્તમ ભાવમાં શુભગ્રહોઅનો નવમાંશ હોય તો એ પતિની વ્હાલી હોય છે. [14]
- શનિની રાશિ કે નવમાંશ સપ્તમ ભાવમાં હોય તો એ સ્ત્રીનો પતિ વૃદ્ધ અને મુર્ખ હોય છે. [15]
- સપ્તમ ભાવમાં મંગળની રાશિ કે નવમાંશ હોય તો એનો પતિ સ્ત્રી લોલુપ અને ક્રોધી હોય છે. [16]
- બુધની રાશિ કે નવમાંશ હોય તો વિદ્વાન અને બધા કાર્યોમાં નિપુણ હોય છે. [17]
- ગુરૂની રાશિ કે નવમાંશ હોય તો જિતેન્દ્રિય અને ગુણવાન હોય છે. [18]
- ચંદ્રની રાશિ કે નવમાંશ હોય તો કામી અને કોમળ હોય છે. [19]
- શુક્રની રાશિ કે નવમાંશ હોય તો એ સ્ત્રીનો પતિ ભાગ્યશાળી અને રૂપાળો હોય છે. [20]
- સૂર્યની રાશિ કે નવમાંશ સપ્તમ ભાવમાં હોય તો એ સ્ત્રીનો પતિ અત્યંત કોમળ અને વધુ કાર્ય કરનારો હોય છે. [21]
- શુક્ર અને ચંદ્રમા લગ્નમાં હોય તો એ સ્ત્રી સુખી અને ઈર્ષાળુ હોય છે. [22]
- જો બુધ અને ચંદ્રમા લગ્નમાં હોય તો કળાઓને જાણનારી તથા સુખી અને ગુણિયલ હોય છે. [23]
- શુક્ર અને બુધ લગ્નમાં હોય તો સૌભાગ્યવતી કળાઓને જાણનારી અને બહુ સુંદર હોય છે.[24]
- લગ્નમાં ત્રણ શુભગ્રહો હોય તો એ અનેક પ્રકારનાં સુખ, ધન અને ગુણોથી યુકત હોય છે. [25]

- પાપગ્રહ અષ્ટમ ભાવમાં હોય તો એ સ્ત્રી અષ્ટમેશ જે ગ્રહના નવામાંશમાં હોય એ ગ્રહના પૂર્વકથિત બાલ્ય વગેરે અવસ્થામાં વિધવા થાય છે. [26]
- જો દ્વિતીય ભાવમાં શુભગ્રહો હોય તો એ સ્ત્રી પોતે જ પતિની સમક્ષ મરણ પામે છે. [27]
- કન્યા, વૃશ્ચિક, સિંહ કે વૃષ રાશિમાં ચંદ્રમા હોય તો સ્ત્રી ઓછા સંતાન ધરાવતી હોય છે. [28]
- જો શનિ મધ્યમ, બળવાન તથા ચંદ્રમા, શુક્ર અને બુધ એ ત્રણ્ય નિર્બળ હોય તથા ચંદ્રમા, શુક્ર અને બુધ એ ત્રણેય નિર્બળ હોય તથા શેષગ્રહો (રવિ, મંગળ અને ગુરૂ) સબળ થઈને વિષમ રાશિ-લગ્નમાં હોય તો એ સ્ત્રી કદરૂપ થાય છે. [29]
- ગુરૂ, મંગળ, શુક્ર, બુધ એ ચારેય બળવાન થઈને સમરાશિના લગ્નમાં રહેલા હોય તો એ સ્ત્રી અનેક શાસ્ત્રોને અને બ્રહ્મને જાણનારી તથા લોકમાં વિખ્યાત થાય છે. [30]
- જે સ્ત્રીના જન્મ લગ્નથી સપ્તમમાં પાપગ્રહ હોય અને નવમ ભાવમાં કોઈ ગ્રહ હોય તો સ્ત્રી પૂર્વકથિત નવમસ્થ ગ્રહ જનિત પ્રવજ્યાને પ્રાપ્ત થાય છે. આ (કીધેલા) વિષયોનો વિવાહ, વરાગ કે પ્રશ્નકાળમાં પણ વિચાર કરવો જોઈએ. 31

નારદપુરાણના પુર્વભાગના અધ્યાય-૫૬માં પત્ની માટેનો વિચાર આપેલ છે. તે નીચે મુજબ છે.

શુભ	અશુભ
■ લગ્ન કે ચંદ્રમાથી પંચમ અને સપ્તમ ભાવ જો શુભગ્રહ અને પોતાના સ્વામીથી યુકત કે દ્રષ્ટ હોય તો જાતકને તે બંને (પુત્ર-પત્ની)નું સુખ સુલભ થાય છે નહીં તો નહી. ■ પુરૂષ અને સ્ત્રી ગ્રહો સપ્તમ ભાવમાં હોય અને એના પર શુભગ્રહોની દ્રષ્ટિ હોય તો પતિ-પત્ની બંને પરિણતાંગ	■ કન્યા લગ્નમાં રવિ અને મીન લગ્નમાં શનિ હોય તો એ બંને પત્નીનો નાશ કરનારા હોય છે. (લગ્ન કે ચંદ્રમાંથી પંચમ અને સપ્તમ) ■ એ જ રીતે પંચમ ભાવ (મેષ, વૃશ્ચિક સિવાયની રાશિ)માં મંગળ હોય તો પુત્રનો નાશ કરનાર થાય છે. ■ જો શુક્રથી કેન્દ્ર (૧,૪,૭,૧૦)માં પાપગ્રહો હોય અથવા બે પાપગ્રહોની વચ્ચે શુક્ર હોય, એમના પર શુભગ્રહનો યોગ કે દ્રષ્ટિ ન હોય

શુભ	અશુભ
(પુરૂં આયુષ્ય ભોગવીને વૃદ્ધાવસ્થા સુધી જીવનાર) હોય છે. ■ બુધ જે દ્રેષકાળમાં હોય એના પર જો કેન્દ્ર સ્થિત શનિની દ્રષ્ટિ હોય તો જાતક શિલ્પકળામાં કુશળ થાય છે.	તો જાતકની પત્નીનું મરણ, અગ્નિથી કે પડવાથી થાય છે. ■ લગ્નથી ૧૨,૬ ભાવોમાં ચંદ્રમા અને સૂર્ય હોય તો એ સ્ત્રી સહિત (પુરૂષ તો કાણો હોય એને પત્ની પણ કાણી મળે છે.) એક નેત્ર ધરાવતા (કાણા) પુરૂષને જન્મ આપે છે. એવું મુનિઓએ કહ્યું છે. ■ લગ્નથી સપ્તમ કે નવમ, પંચમમાં શુક્ર અને સૂર્ય બંને હોય તો એ જાતકની પત્ની વિકલ (અપંગ) હોય છે. ■ શનિઅ લગ્નમાં શુક્ર સપ્તમ ભાવમાં રાશિસંધિ (કર્ક, વૃશ્ચિક, મીનના અંતિમાંશ)માં હોય તો એ જાતક વંધ્યા સ્ત્રીનો પતિ થાય છે. ■ જો પંચમ ભાવ શુભગ્રહથી યુકત કે દ્રષ્ટ ન હોય, લગ્નથી ૧૨,૭માં અને લગ્નમાં જો પાપગ્રહો હોય તથા પંચમ ભાવમાં ક્ષીણ ચંદ્રમા સ્થિત હોય તો એ પુરૂષ યુત્ર અને પત્નીવિહોણા હોય છે. ■ શનિના વર્ગ (રાશિ-નવાંશ)માં શુક્ર સપ્તમ ભાવમાં હોય અને શનિથી દ્રષ્ત હોય તો એ જાતક પરસ્ત્રીમાં આસકત થાય છે. ■ જો એ બંને (શનિ-શુક્ર) ચંદ્રમાની સાથે હોય તો એ સ્વયં પરસ્ત્રીમાં આસકત થાય છે અને એની પત્ની પરપુરૂષમાં આસકત થાય છે. ■ શુક્ર અને ચંદ્રમા બંને સપ્તમ ભાવમાં હોય તો જાતક સ્ત્રી વિહોણો થાય છે. ■ દશમ, સપ્તમ અને ચતુર્થ ભાવમાં

શુભ	અશુભ
	ક્રમાનુસાર ચંદ્રમા, શુક્ર અને પાપગ્રહો હોય તો જાતક વંશનો નાશક બને છે અર્થાત એનો વંશ નષ્ટ થઈ જાય છે. ■ શુક્ર શનિના નવમાંશમાં થઈને દ્વાદશ ભાવમાં સ્થિત હોય તો જાતક દાસીનો પુત્ર થાય છે. ■ સૂર્ય અને ચંદ્રમા બંને સપ્તમ ભાવમાં રહીને શનિથી દ્રષ્ટ હોય તો જાતક નીચ સ્વભાવનો થાય છે. ■ શુક્ર અને મંગળ બંને સપ્તમ ભાવમાં સ્થિત હોય અને એમના પર પાપગ્રહની દ્રષ્ટિ હોય તો જાતક વાતરોગી થાય છે. ■ કર્ક કે વૃશ્ચિકના નવમાંશમાં સ્થિત ચંદ્રમા જો પાપ્ગ્રહથી યુકત હોય તો બાળક ગુપ્તરોગથી ગ્રસ્ત હોય છે. ■ ચંદ્રમા જો પાપગ્રહોની વચ્ચે રહીને લગ્નમાં સ્થિત હોય તો જન્મેલ શિશુ કૃષ્ઠરોગી હોય છે. ■ ચંદ્રમા દશમ ભાવમાં મંગળ સપ્તમ ભાવમાં અને શનિ જો વેશિ (સૂર્યથી દ્વિતિય) સ્થાનમાં હોય તો જાતક વિકલાંગ થાય છે. ■ સૂર્ય અને ચંદ્રમા બંને પરસ્પર નવમાંશમાં હોય તો બાળક શૂળરોગી થાય છે. ■ જો બંને (સૂર્ય-ચંદ્રમા) કોઈ એક જ સ્થાનમાં હોય તો કૃશ (ક્ષીણ શરીર) થાય છે. ■ જો સૂર્ય, ચંદ્રમા, મંગળ અને શનિ એ ચારેય ક્રમાનુસાર ૮,૬,૨,૧૨ ભાવોમાં સ્થિત હોય તો એમાંથી જે બળવાન હોય એ ગ્રહના દોષ (કફ, પિત્ત અને વાત સંબંધી વિકાર) થી જાતક નેત્રવિહોણો થાય છે.

શુભ	અશુભ
	■ ૯,૧૧,૩,૫ એ ભાવોમાં પાપગ્રહો હોય તથા એમના પર શુભગ્રહની દ્રષ્ટિ ન હોય તો તેઓ ઉત્પન્ન શિશુ માટે કર્ણરોગ ઉત્પન્ન કરનારા હોય છે. ■ સપ્તમ ભાવમાં સ્થિત પાપગ્રહો જો શુભગ્રહથી દ્રષ્ટ ન હોય તો તેઓ દન્તરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ■ લગ્નમાં ગુરૂ અને સપ્તમ ભાવમાં શનિ હોય તો જાતક વાત રોગથી પીડિત હોય છે. ■ ૪,૭ ભાવમાં મંગળ અને લગ્નમાં બૃહસ્પતિ હોય અથવા શનિ લગ્નમાં અને મંગળ ૯,૫,૭ ભાવમાં હોય અથવા બુધ સહિત ચંદ્રમા ૧૨ ભાવમાં હોય તો જાતક ઉન્માદરોગથી પીડિત થાય છે. ■ જો ૫,૯,૨ અને ૧૨ ભાવોમાં પાપગ્રહો હોય તો એ જાતકને બંધન પ્રાપ્ત થાય છે. (એને કારાવાસનું કષ્ટ ભોગવવું પડે છે.) લગ્નમાં જેવી રાશિ હોય એને અનુકુળ જ બંધન સમજવું જોઈએ. (જેમ કે ચતુષ્પદ રાશિ લગ્ન હોય તો દોરડાથી બંધાઈને, દ્વિપદ રાશિ લગ્ન હોય તો બેડીમાં બંધાઈને, તથા જળચર રાશિલગ્ન હોય તો બંધન વિના જ એ કારાવાસમાં રહે છે.) જો સર્પ, શૃંખલાઅ, પાશ સંજ્ઞક દ્રેષ્કાણ લગ્નમાં હોય તથા એમશ પર બળવાન પાપગ્રહની દ્રષ્ટિ હોય તો પણ પૂર્વોકત રીતે બંધન પ્રાપ્ત થાય છે. ■ મણ્ડલ (પરિવેશ) યુકત ચંદ્રમા જો શનિથી યુકત અને મંગળ દ્વારા જોવા તો હોય તો

શુભ	અશુભ
	જાતક મૃગી (વાઈ) રોગથી પીડિત અપ્રિયભાષી અને ક્ષયરોગથી યુકત હોય છે. ■ મણ્ડલ (પરિવેશ) યુકત ચંદ્રમા જો દશમ ભાવસ્થિત સૂર્ય, શનિ અને મંગળથી દ્રષ્ત હોય તો જાતક ભૃત (અન્યનો ચાકર) થાય છે. એમાં પણ એકથી દ્રષ્ટ હોય ત્રિષ્ઠ, બે થી દ્રષ્ત હોય તો મધયમ અને ત્રણેથી દ્રશ્ય હોય તો અધમ ભૃત્ય થાય છે. ■ ઉપર કહેલા પુરૂષ જાતકનાં જે જે ફળ સ્ત્રી જાતકમાં સંભવ હોય તે બધા એવા યોગમાં ઉત્પન્ન સ્ત્રી માટે સમજવાં જોઈએ. જે ફળ સ્ત્રીમાં અસંભવ હોય એ બધા એના પતિમાં સમજવા જોઈએ.

સપ્તમભાવનો અભ્યાસ :-

સાતમુ સ્થાન બગડે છે ત્યારે જીવનમા ઘણો જ ઉત્પાત મચી જાય છે અને જીવન જીવવું ઘણું જ અસહ્ય બની જાય છે અને જયારે સાતમું સુધરેલું હોય ત્યારે જીવન માં આનંદની રેલમછેલ ઉડતી હોય છે નીચેનાં કારણો દામ્પત્ય જીવનને દુઃખી બનાવવામાં ઘણો જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે[૩૨]

૧ સપ્તમેશ છઠ્ઠે , આઠમેં બારમેં પાપદ્રષ્ટિ કે યુક્ત

૨ ષષ્ઠેશ , અષ્ટમેશ કે દ્વાદશેશ સાતમે પડ્યો હોય અને વળી પાપ દ્રષ્ટ હોય કે પાપ યુક્ત હોય

3 સાતમું પાપકર્તરીમાં

૪ સાતમું પાપ દ્રષ્ટ કે પાપ યુક્ત

૫ સપ્તમ કારક શુક્ર પાપકર્તરી માં પાપયુક્ત કે પાપદ્રષ્ટ

૬ લગ્નેશ સપ્તમેશ પસાર શત્રુ હોય

૭ સાતમે સૂર્ય રાહુ ગ્રહણ હોય

૮ લગ્ન થી , ચંદ્ર થી શુક્ર થી મંગળદોષ

૯ લગ્નેશ ,સપ્તમેશ અશુભ દ્રષ્ટિ યોગમાં ,પાપમુક્ત કે પાપદ્રષ્ટ

૧૦ સાતમાં સ્થાન સાથે પાપગ્રહોનો કોઈપણ રીતે થતો અશુભ સંબંધ

૧૧ સુખેશ તથા સપ્તમેશ ની ખરાબ સ્થિતિ

૧૨ અગિયારમાં ની અને એકાદશ ની ખરાબ સ્થિતિ

૧૩ દુષિત બારમું સ્થાન અને દ્વાદશેશ

૧૪ સાતમે સૂર્ય મંગલ અંગારક યોગ

૧૫ લગ્ન લગ્નેશ ની અશુભ સ્થિતિ પાપસંબંધ

૧૬ બીજું ,દ્વિતીયેશ , ચતુર્થ ચતુર્થેશ સપ્તમ સપ્તમેશ , અષ્ટમ અષ્ટમેશ એકાદશ એકાદશેશ દ્વાદશ દ્વાદશેશ તથા સૂર્ય શુક્ર તેમજ ગુરુની કુંડળી માં અશુભ પરીસ્થિતિ દામ્પત્ય જીવન માં એક ય બીજી રીતે ઓછુ કે વત્તું દુઃખ ઉભું કરે છે અને સ્ત્રી કે પુરુષ નું જીવન યાતનામય બની જાય છે [33]

કુંડલી થકી અભ્યાસ:-

લગ્ન	સૂર્ય	ચંદ્ર	મંગલ	બુધ	ગુરુ	શુક્ર	શનિ	રાહુ	કેતુ
૨	૯	૫	૮	૯	૩	૯	૨	૫	૧૧

ઉપરની કુંડલીમાં નીચેનાં યોગો જોવા મળે છે અને તેનાથી બગડેલા લગ્નજીવનનો ખ્યાલ આવે છે.

૧ સપ્તમ મંગલ સપ્તમેશ મંગલ

૨ દ્વાદશેશ મંગલ સાતમે, શનિ તેના પ્રતિયોગ માં

૩ સપ્તામબિંદુ મંગલ

૪ અષ્ટમેશ દ્વિતીયેશ પરિવર્તન

૫ પતિસુખ દર્શક ચતુર્થેશ સૂર્ય આઠમેં રાહુ થી દ્રષ્ટ

૬ ચોથે ચંદ્ર રાહુગ્રહણ

૭ પતિસુખ કારક ગુરૂ શત્રુ ગ્રહી

૮ દશમું પણ દુષિત બની ગયું

૯ દશમે શનિ, રાહુ, મંગલ , ગુરૂ , ચંદ્ર , કેતુ છ ગ્રહો ની દ્રષ્ટિ

સમગ્ર જીવન ચુથાઈ ગયું અને ઉઘાડો અપયશ પણ મળ્યો [૩૪]

નિષ્કર્ષ/ તારણ:-

સપ્તમ ભાવને કલત્ર ભાવ તરીકે કહેવાય છે. આ ભાવ ઉપરથી પતિ, પત્ની, ગૃહ સંબંધી વિવાદ, સખી, સ્પર્ધક, યુદ્ધ, દાવો, વ્યાપાર, ભાગીદારી, યાત્રા, કમર, મુત્રપીંડ આ બધી વસ્તુને જોવામાં ઉપયોગ થાય છે. હવે મુખ્યત્વે આપણે અહીં દાંપત્યભાવ વિશે જન્મકુંડળીના સાતમાં ભાવમાં રહેલા નવ ગ્રહ તથા સાતમા ભાવના કારક ગ્રહ એટલે શુક્ર અને ગુરૂતથા સપ્તમેશની સ્થિતિ તથા સપ્તમેશ પર દ્રષ્ટિ કરતા ગ્રહના ષડવર્ગ બળ જોઈને ફળાદેશ કરવામાં આવે છે.

પત્નીનો કારક શુક્ર છે અને પતિનો કારક ગુરૂ છે. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો આ સ્થાનમાં

(1) સૂર્ય:- સૂર્ય ભાગીદારી માટે અનુકુળ થાય. કોર્ટ-કચેરીના કાર્યમાં યશ અપાવે છે. સ્ત્રીથી પરાભાવ થાય. શત્રુ પર વિજય મેળવે. ધનલાભ આપે. દાંપત્યજીવન સુખી રહે. આ સૂર્યનું સામાન્ય ફળાદેશ છે પરંતુ અહીં સૂર્ય ઉપર જન્મકુંડળીમાં કયાં ગ્રહકેવી અસર કરે છે? તેની ઉપર ફળાદેશનો આધાર રહે છે.

(2) ચંદ્ર:- જો સાતમા ભાવે ચંદ્ર હોય તો 15માં વર્ષે માતાને ભયંકર બીમારી આવે. વિદ્વાન બને અને તેજ કાંતિયુકત બને. જાહેરજીવનમાં આગળ આવે અને પરદેશથી લાભ મળે.

(3) મંગળ:- જો સાતમા મંગળ હોય તો 17મા વર્ષે અગ્નિનો ભય થાય. 37મા વર્ષે પત્નીને કષ્ટનો યોગ બને. પ્રવાસ ઘણા થાય. અસંતોષી બને. કોર્ટ-કચેરીના કાર્યમાં અપજશ બની શકે. સાતમે મંગળ લાગણીશીલ બને.

(4) બુધ:- જો સાતમા સ્થાનમાં બુધ હોય તો 19મા વર્ષે સફળતા અપાવે. 22મા વર્ષે દાંપત્ય યોગ બને. ચંચળવૃતિના હોય. નીતિયુકત બને. ખોટા કાર્યોથી દુર રહે. અહિં જે ગ્રહ સાથે યુતિમાં તેનું ફળ આપવે મંડે.

(5) ગુરૂ:- જો સાતમા ભાવમાં ગુરૂ હોય તો ભાગીદારીથી લાભ રહે. વહેલુ લગ્ન થઈ શકે. કોર્ટમાં દાવામાં સફળતા મળે. જાહેર-જીવનમાં યશ અપાવે. 21મા વર્ષે માંદગી આવવા સંભવ રહે.

(6) શુક્ર:- સાતમા ભાવે શુક્ર હોય તો કોઈપણ કળા-કાળીગરીમાં સુખી બનાવે. તેનું દાંપત્ય સુખ ઉચા પ્રકારનું આપે. ધનવાન બનાવે. સુખી બને. લગ્ન પછી ભાગ્યોદય આપનાર બને. 21મા વર્ષે વિવાહ થાય પરંતુ સાતમો સ્વામી, સાતમાનો કારક ગ્રહ શનિ કે મંગળ કે રાહુ કે કેતુ કે સુર્યથી પીડીત ન હોવા જોઈએ.

(7) શનિ:- સાતમે શનિ ખુબ મોડા લગ્ન કરાવે. પતિ-પત્નીના ઉંમર વચ્ચે તફાવત રહે. 17મા વર્ષે અગ્નિથી ભય રહે. 37મા વર્ષ પત્નીને કષ્ટી આવે.

(8) રાહુ:- સાતમે રાહુ ભાગીદારી તથા દાંપત્યજીવન ઉણપ લાવે છે. ધન-સંપતિ ઓછી કરે છે. વિવાદો થાય છે. રાહુના નિવારણથી લાભ રહે.

(9) કેતુ:- કેતુનું ફળ શાસ્ત્રકારોએ મંગળ જેવું બતાવ્યુ છે. જેથી સાતમે મંગળ મુજબ કેતુનું ફળ મળે પરંતુ કેતુ અકળ ગ્રહ તરીકે કેવું ગ્રહ આપે? તે વિચારનીય પ્રશ્ન છે. દાંપત્યજીવનમાં મતભેદ ઉદ્દભવે તેનું કારણ સ્પષ્ટ ન દેખાય.

ખાસ કરીને સૂર્ય, મંગલ, શનિ , બુધ, રાહુ , કેતુ હોય તો અથવા દ્રષ્ટિ હોય તો તેનું નિવારણ કરવું જોઈએ

ગુરુ ,શુક્ર ,ચંદ્ર પીડિત હોય તો બળવાન કરવા

જે-તે ગ્રહોની શુભ-અશુભ દ્રષ્ટિ દાંપત્યજીવનના ફળના શુભ-અશુભ ગ્રહોમાં વધ-ઘટ કરે છે. ગુરૂનું બળવાન હોવું એ દાંપત્યજીવન માટે સારું કહ્યું છે.

કુંડળીમાં અશુભ ફળ આપનારા ગ્રહોનું નિવારણ કરવાથી દાંપત્યજીવનમાં શુભ ફળ મળતું હોય છે. મોટાભાગના છુડાછેડાની પરિસ્થિતિમાં સપ્તમ ભાવનો અભ્યાસ કરીને ચોકકસ નિવારણ કરવામાં આવે તો છુડાછેડા અટકે શકે છે.

પાદટીપ:-

[1] शून्ये कापुरुषो द्युने बले क्लीचो न सदृशि–ના.પુ. શ્લોક ૩૦૪

2 शून्ये कापुरुषो द्युने बले क्लीचो न सदृशि–ना.पु. श्लोक ३०४

3 बुधाक्योश्चरभे नित्यं परदेशपरायण:–ना.पु. श्लोक ३०५

4 बुधाक्योश्वरभे नित्यं परदेशपरायण:–ना.पु. श्लोक ३०५

5 तत्सृष्ता मदगे सूर्ये स्त्री बालविध कुजे–ना.पु. श्लोक ३०५

6 तत्सृष्ता मदगे सूर्ये स्त्री बालविध कुजे–ना.पु. श्लोक ३०५

7 पापदृष्टे शनौ द्युने कन्यैवापद्यते जराम–ना.पु. श्लोक ३०६

8 आग्रेयैर्विधवास्तस्थैः पुनर्भूर्मिश्रकैर्भवेत्–ना.पु. श्लोक ३०६

9 आग्रेयैर्विधवास्तस्थैः पुनर्भूर्मिश्रकैर्भवेत्–ना.पु. श्लोक ३०६

10 क्रुरे हीनबलेड्स्तस्थे पतित्यक्ता न सदृशि–ना.पु. श्लोक ३०७

11 मिर्थोशगैः सितारौ तु कुरुतोडन्यरतां स्त्रियम–ना.पु. श्लोक ३०७

12 शीतअरश्मिर्यदा द्युने तदा भर्तुरनुसया
सौरारर्क्षे लग्नगते सिंदृशुक्रे तु बंधकी
मात्रा सार्द्वमसद्दृष्टे तथा कौजेंशकेडस्तगे–ना.पु. श्लोक ३०९

13 मंददृष्टे व्याधियोनिः –ना.पु. श्लोक ३०९

14 सद्ग्रहनाशे पतिप्रिया–ना.पु. श्लोक ३०९

15 मंदर्क्षे वांशके द्युने वृद्धौ मूर्खः पतिः स्त्रियाः–ना.पु. श्लोक ३०९

16 स्त्रीलोलः क्रोधनःकौजे –ना.पु. श्लोक ३१०

17 बौधे विद्वांश्च नैपुळाः–ना.पु. श्लोक ३१०

18 जितेंद्रियो गुणी जैवे –ना.पु. श्लोक ३११

19 चांद्रे कामी मृदृस्तथा–ना.पु. श्लोक ३११

20 शौक्रे सौभाग्ययुक्कांत –ना.पु. श्लोक ३११

21 सौरेति मृदृकर्ज्मकृत्–ना.पु. श्लोक ३११

22 शुक्राब्जयोर्लग्नगयोः सुखिनीर्ष्यासमन्विता–ना.पु. श्लोक ३१२

23 ज्ञेंद्वोः कलासु निपुणा सुखिता च गुणान्विता–ना.पु. श्लोक ३१२

24 सुकज्ञयोस्तु शुभगाअ कलाज्ञा रुचिरांगना–ना.पु. श्लोक ३१३

25 अनेकसौख्यार्थगुळा लग्ने सौम्यत्रये स्थिते–ना.पु. श्लोक ३१३

26 क्रुरडष्तमे ड्ष्तमेशांशे यस्य स्यात्तद्वयह समे–ना.पु. श्लोक ३१४

27 वैधव्यं च मृतिस्तस्या स्वयं सत्स्वर्थगेषु तु–ना.पु. श्लोक ३१४

28 अल्पापत्यत्वमब्जेडस्याकन्यालिहिरिगोषु तु–ना.पु. श्लोक ३१५

29 सौरे मध्यकबले चंद्रशुक्रज्ञैर्बलवर्जितै:
शेषैः सवीर्यैरजर्क्षि लग्ने कुरुपिणी भवेत–ना.पु. श्लोक ३१५

30 जीवारकविसौम्येषु बलिषु समभेतनौ
विख्यातानैकशास्त्रज्ञा वनिता ब्रह्मवादिनी–ना.पु. श्लोक ३१६

31 पापेडस्टे नवमस्थस्य प्रवज्यामेति भामिनी
उद्वाहे वरणे प्रश्ने सर्वमेतद्विचिंतयेत्–ना.पु. શ્લોક ૩૧૭

32 સંદેશ પ્રત્યક્ષ પંચાંગ પેજ ૨૨૧

33 સંદેશ પ્રત્યક્ષ પંચાંગ પેજ ૨૨૧

34 સંદેશ પ્રત્યક્ષ પંચાંગ પેજ ૨૨૧

સંદર્ભગ્રંથો:-

(૧) નારદપુરાણ ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર.

(૨) नारदीयमहापुराणो, Maharishi University of Management, Vedic Literature Collection.

(૩) સંદેશ પ્રત્યક્ષ પંચાંગ ઈ.સ. ૧૯૯૬ – ૯૭

Forensic Accounting – An Overview
Comprehensive study on Forensic Accounting

Fenee Shah
Assistant Professor
Shree Parekh Commerce College

Abstract
Forensic accounting is the branch of accounting that deals with the detection and prevention of financial crimes. As a forensic accountant, you will use your skills in accounting, auditing and investigative techniques to detect and analyze cases of fraud and other financial crimes.
Forensic accounting uses accounting, auditing and investigative skills to examine the finances of an individual or business. Forensic accountants are certified public accountants who search for evidence of crimes and typically work for insurance companies, financial institutions and law enforcement agencies.

Keyword: Forensic accounting, investigation, **Tax evasion,** auditin

Introduction
Forensic accountants analyze financial records and accounts that can be used as legal evidence and often testify in court as expert witnesses. They can work on cases such as fraud and embezzlement and explain the nature of a financial crime in court.

Forensic accounting, forensic accounting or financial forensics is the specialized practice area of accounting that investigates whether businesses engage in financial reporting misconduct or workplace financial misconduct on the part of employees, officers or directors of the organization. Forensic accountants apply various skills and methods to determine whether there has been financial misconduct by the company or its employees.

Areas of Operation for Forensic Accounting

Forensic Accountants have the following areas of operation:

- **Claim investigation:** The investment industry requires forensic accountants to verify the authenticity of a claim. In addition to this, they also quantify the economic damages in a case. They do this by using a combination of current conditions, historical data and future forecasts to calculate damage. Based on this analysis, accountants recommend the possible claim amount.
- **Business interruption claims:** This is the loss suffered by a business due to uncontrolled incidents. This results in the inability to perform commercial functions. This requires businesses to seek coverage through various insurance policies. Forensic accountants identify and analyze fraud in such claims and explain what insurance companies consider

when hiring outside accountants. They also analyze and compare the financial statements of the company before and after said business interruption.

- **Breach of contract:** Occurs when a contract is not adequately performed by the parties legally bound to it. Forensic accountants quantify financial losses resulting from such contractual disputes. These professionals analyze the entire contract and assess non-compliances to help the parties reach an appropriate agreement.
- **Misappropriation of funds:** Forensic accounting is also useful in determining whether allocated funds are being used for purposes other than those intended. They examine accounting books, bank books and financial statements, among other documents, to identify fraud.
- **Tax Evasion:** Forensic accountants help identify the methods and amount of tax evasion being committed. To investigate tax fraud, they analyze financial data and prepare reports to explain the fraud. He also provides documentary evidence as an expert in tax court proceedings.

Explore <u>free accountant courses</u>

Job Responsibilities of Forensic Accountants

The professional responsibilities of forensic accountants include identifying the following:

• Handling of accounting books.

• Misrepresentation of finances and business operations.

• Misappropriation of company funds by stakeholders and key management.

• Deterioration of investments in subsidiaries, associated companies and possible transactions with related parties.

• Conduct forensic investigations to trace funds and identify assets to be recovered.

• Provide support in litigation as an eyewitness

Methodologies and Tools Used in Forensic Accounting

- Forensic accounting professionals use two methods to conduct their investigation:
- Direct Methods: Also known as the transaction method, in which accountants review canceled checks, invoices, public records, contracts, and agreements.
- Indirect methods: There are the following three methods:
- Cash T Method: Involves comparing the money received with the amount of money spent. This method helps determine whether a business or financial entity has underestimated its revenue. Another similar method is the source and use of funds which looks at the amount spent on lifestyle versus assets and investments.
- Net worth method: In this method, accounting professionals calculate the total assets and deduct it from the total liabilities of a company. This results in a net worth, which is then compared to the income reported over different accounting periods. If unreconciled differences are identified, an investigation is conducted.
- Bank Deposit Method: Here the total annual deposits are analyzed and compared with the total expenses. Any transfers between accounts and redeposited checks are deducted from

the total annual deposit to evaluate the net deposit. Then, the total cash spending in a year is added to the deposits to get the total income in a year. This number is compared to funds from known sources so that unknown sources of funds can be identified. Once unknown sources are identified, they are investigated.

• Forensic Accounting Software: There are many accounting programs useful to forensic accountants. This software helps as follows:

• extract transactions from bank statements

• automate quality control

• find undisclosed or hidden assets

• identify fraudulent transfers and preferential payments

• view the flow of funds from the sources list to accounts or legal entities

• monitor the progress of all data in real time

• Benford's Law: This law states that in a set of natural numbers, the smallest digits appear disproportionately more frequently than the initial digits. As the number increases, the frequency of occurrence decreases. Since there is a disparity between the distribution established in Benford's law and what the uniform distribution indicates, this disparity helps locate cases of fraud.

• Data mining: Forensic accountants also use data mining to examine metadata and data sets. This is done to identify anomalies, patterns and trends to provide predictive value for the future. Businesses can create models using different algorithms to identify transactions associated with purchase fraud.

• Computer-Assisted Audit Tools (CAAT): These tools are used to find irregularities in given data. This tool helps auditors and accountants provide analytical results.

Conclusion

Forensic accounting is an important branch of accounting since financial frauds can cripple any business completely. With the help of methodologies used in this branch, businesses can prevent themselves from becoming victims of such frauds. Forensic accountants can even help in preventing businesses from doing anything that may not be in the interest of our legal system.

Reference

Honigsberg, C. (2020). Forensic accounting. *Annual Review of Law and Social Science, 16*, 147-164.

Kranacher, M. J., & Riley, R. (2019). *Forensic accounting and fraud examination*. John Wiley & Sons.

Bhasin, M. L. (2007). Forensic accounting: A new paradigm for niche consulting. *The Chartered Accountant, January*.

Okpako, A. E. P., & Atube, E. N. (2013). The impact of forensic accounting on fraud detection. *European Journal of Business and Management*, *5*(26), 61-70.

Smith, G. S. (2015). The past, present, and future of forensic accounting. *The CPA Journal*, *85*(3), 16.

Book:

Nigrini, M. J. (2020). *Forensic analytics: Methods and techniques for forensic accounting investigations*. John Wiley & Sons.

Singleton, T. W., & Singleton, A. J. (2010). *Fraud auditing and forensic accounting* (Vol. 11). John Wiley & Sons.

Websites:

en.wikipedia.org

www.investopedia.com

corporatefinanceinstitute.com

www.accounting.com

www.coursera.org

श्रीमल्लोकाचार्यस्वामिविरचितार्थपञ्चकस्य साम्प्रत् समये उपादेयता

रामानुजप्रसादः जगदीशभाई शुक्ला
अनुसन्धित्सु - विद्यावारिधेः छात्रः
सौराष्ट्र-विश्वविद्यालयः (राजकोटम्)

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ [१](मुण्ड.-३-१-१)

अस्मिन् शरीररूपे पिप्पलवृक्षे एकपदेन निवसन्तौ परस्परं मित्रभावापन्नौ सुष्ठुपर्णौ पक्षिणौ जीवात्मा परमात्मा च शरीररूपम् एकमेव पिप्पलस्य वृक्षं समाश्रित्य निवसतः । तयोः एकः आत्मा (जीवात्मा) तस्माद्वृक्षात् जायमानं कर्मरूपं फलं (सुखदुःखात्मकं) सुस्वादुपूर्वकं खादति । अन्यः परमात्मा तं कर्मफलम् अभक्षयन् दृष्टा भूत्वा राराजते । श्वेताश्वतरोपनिषादि चायं मन्त्रोऽविकलतया गृहीतो विद्यते । उभयत्र जीवात्म-परमात्मप्रतिपादकतया द्वैतत्त्वमाभासिकं गृहीतम् । चैतन्यसामान्यात् जीवः परमात्मनोऽभिन्नोऽपि फलभोक्तृत्वाद् भिन्नोऽभिहितः । परमात्मा तु न फलभोक्तेति यावत् ।

प्रास्ताविकम् -

पद्मासनापादपद्मपरागपतङ्गमाः प्रत्यग्रव्यग्रमनस्कप्रखरमेधाधराः पदार्थपीयूषपानाप्यायितपण्डिताःप्रसादवागधिष्ठानपुष्कलपरायणाः भारतीपदभृतस्वान्तः करणाः वागानुप्राणिताः अयि संस्कृतानुरागिणः विद्वान्सः विद्यार्थीनश्च ।

निखिलभूमण्डलेऽस्मिन् भारतस्य कीर्तिराध्यात्मिकसम्बद्धतया वर्तत इति विदन्त्येव मनीषिणः । अध्यात्मचिन्तनं भारतीयदर्शनेषु अतिश्रेयस्करः प्रमुखविषयः आस्तिकैर्मन्यन्ते । यतः "आत्मा वाऽरे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो

१.-ऋग्वेदः - १-१६४-२० [हिन्दी- वेदान्तपरिभाषा-श्रीगजाननशास्त्री मुसलगांवकर-चौखम्बा विद्या भवनम्, वाराणसी-१- प्रथमः संस्करणम् वि.संवत् - २०२० . प्राक्कथनम् - पृ.सं.-४]

[१०८ उपनिषद सरल हिन्दी भावार्थसहितम् - ज्ञानखण्डः| सम्पादकः-वेदमूर्तिः तपोनिष्ठः पं.श्रीरामशर्मा आचार्यः | प्रकाशकः - युग निर्माणयोजना (गायत्री तपो भूमि, मथुरा(उ.प्र.) प्रथमसंस्करण-२००५ . पृष्ठसङ्ख्या - ४

निधिध्यासितव्यः आत्मनो वा अरे दर्शनेन मत्वा विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्"[२] (बृहदारण्यकोपनिशद २/४/५) श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः मत्वा च सततं धेयं इति दर्शनहेतवः | 'दृश्'[3] धातुः प्रेक्षणार्थे उपयुज्यते | "दृश् धातोः"[४] ल्युट् प्रत्यते कृते दर्शनाशव्दो निष्पद्यते | येन हेतुना समस्तं निखिलं चराचरं विश्वम् अवलोक्यते परीक्ष्यते च तद्दर्शनम् इति |

पाणिनेर्जैमिनैश्चैव व्यासस्य कपिलस्य च |

कणादस्याक्षपादस्य दर्शनानि षडैव हि ||[५]

अत्र प्रथमतः पाणिनेर्व्याकरणदर्शनं निर्दिष्टम् | परन्तु तत्स्थाने पतञ्जलेः योगदर्शनमेव विद्वद्भिः स्वीक्रियते | अत एव संस्कृतजगति न्यायवैशेषिकौ (द्वे तर्कौ), साङ्ख्ययोगौ (द्वे साङ्ख्ये), पूर्वोत्तरमीमांसे (द्वे मीमांसे) इत्यादीनि षडास्तिकदर्शनानि सुप्रसिद्धानि |

जगद्ब्रह्मणोर्भेदाभेदबोधकतयापाततः परस्परव्याहतानामिव भासमानानां श्रुतिवाक्यानामविरोधेन शास्त्रीयप्रक्रियां लोकानुभवं चानुश्रुत्य समञ्जसार्थप्रतिपादनादत्युत्कृष्टमिदमौपनिषदं विशिष्टाद्वैतदर्शनमिति बहु मन्यन्ते विपश्चितः | तदिदं दर्शनमनिदंप्रथम श्रुतिप्रमाणसिद्धमपि कैश्चिन्मतान्तरप्रवर्तकैः स्व-स्वमतप्रतिष्ठापनपरैर्मध्ये समुपजनितविच्छेदप्रसरं पुनर्नाथयामुनादिभिराचार्यवर्यैः यथापुरं परिवर्धितमभूदिति सार्वलौकिकमेतत् |

---

(२). **बृहदारण्यकोपनिषद्** - अध्याय-०४ , ब्राह्मण-०५, सूत्र- ६ |

(३). **भावार्थे ल्युट् इति सूत्रेण |**

(४). **अमरकोशेऽपि** दर्शनाऽऽलोकनेक्षणंम् इति आलोकनेक्षण शब्दयोः पर्यायत्वेन दर्शनशब्दो निर्दिष्टः -

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी |

दृग्दृष्टिः चास्त्र नेत्राम्बु रोदनं चास्त्रमश्रु च ||

(५). **डो. शशिबालागौडविरचितः "दर्शनशास्त्रस्येतिहासः**", सम्पादकः-श्रीज्वालाप्रसाद गौड| प्रकाशनम्-चौखम्बा सुरभारती,वारानासी-खीष्टाब्दः - २०१२ | पृष्ठसङ्ख्या -५ . भूमिकाभागः

अर्थपञ्चकस्य सामान्यं परिचयः -

श्रीकाञ्चीपूर्णावतीर्णः श्रीवत्सवंशवारिधिविधुः धर्मोन्नायकः श्रीपिल्लैलोकाचार्यस्वामिमहाभागस्य अष्टादशरहस्यप्रबन्धग्रन्थाः विद्यमानानि सन्ति | तेष्वष्टादशेषु पुराणसदृशेषु प्रबन्धग्रन्थेषु हीरक-माणिक्यसदृशोऽयं दिव्यप्रबन्धः | अष्टादशपुराणेषु यत्स्थानं श्रीमद्भागवतस्य विद्यते तत्स्थानं लोकाचार्यस्वामिविरचिताष्टादशप्रबन्धग्रन्थेषु अर्थपञ्चकस्य विद्यते | श्रीपराशरीयधर्मशास्त्रे उत्तरखण्डे अर्थपञ्चकस्य विषये एवं हि वर्णितम् | यत्-

अर्थपञ्चकतत्त्वज्ञः पञ्चसंस्कारसंस्कृताः |

आकारत्रयसम्पन्नाः महाभागवताः स्मृताः ||[६] **(पराश.अ.१०/ श्लो.९)**

सरलार्थं यथा- के उत्तमभागवताः? इति प्रश्ने सति, ये **अर्थपञ्चकस्य** ज्ञानेन परिपूर्णाः तत्त्वज्ञाः सन्ति, ये **पञ्चसंस्कारेण** (तापः पुण्ड्रः तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चमः) सम्पन्नाः सन्ति, ये **आकारत्रयेण** (अनन्यार्हशेषत्वम्, अनन्यशरणत्वम्, अनन्यभोग्यत्वम्) सुसम्पन्नाः सन्ति, ते उत्तमाः भागवताः श्रीवैष्णवाश्च सन्ति |

प्रकारान्तरेणोपायान्तरेण यत्किमपि निखिलशास्त्रेऽस्मिन् प्रतिपाद्यते वा तत् अर्थपञ्चकम् एव विद्यते | अतः प्रत्येकस्य जीवस्य परमकर्तव्यमस्ति यत् अर्थपञ्चकस्य ज्ञानम् अवश्यं प्राप्तव्यम् | वेदवेदान्तवेद्य पदवाक्यप्रमाणपारावारवारिणः मुनयश्च माहात्मानोऽर्थपञ्चकान् एवं सन्दर्शयन्ति |

प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्तुश्च प्रत्यगात्मनः |

प्राप्त्युपायं फलं प्राप्तेस्तथा प्राप्तिविरोधि च ||

---

(६). **अर्थपञ्चकम् "मर्मबोधिनी" नाम्न्या भाषाटीकया** - सम्पादकः- डा. सुदामा सिंहः - प्रथमावृत्ति - ९००० .

वदन्ति सकलावेदाः सेतिहासपुराणकाः ।

मुनयश्च महात्मानो वेदवेदाथवेदिनः ॥[७] (हारीत संहिता)

अर्थपञ्चके वर्णिताः पञ्चार्थाः(भेदाः) तस्योपार्थाः(उपभेदाश्च) कोष्ठकमाध्यमेन सन्दर्शयन्नस्मि ।

स्वस्वरुपम्	परस्वरुपम्	पुरुषार्थस्वरुपम्	उपायस्वरुपम्	विरोधिस्वरुपम्
नित्यः	परः	धर्मः	कर्मः	स्वस्वरुप-विरोधिः
मुक्तः	व्यूहः	अर्थः	ज्ञानम्	परस्वरुप-विरोधिः
बद्धः	विभवः	कामः	भक्तिः	पुरुषार्थरूप-विरोधिः
केवलः	अन्तर्यामी	आत्मानुभवः	प्रपत्तिः	उपायस्वरुप-विरोधिः
मुमुक्षुः	अर्चावतारः	भगवदनुभवः	आचार्याभिमानः	प्राप्तिरूप-विरोधिः

अपि तु दीर्घतमोऽयं ग्रन्थः तथापि संक्षिप्तनिरुपणस्य दुःसाहसं करोमि । तत्रादौ 'स्वस्वरूपम्' निवेदयन्नस्मि ।

(७). **अर्थपञ्चकम् "मर्मबोधिनी" नाम्न्या भाषाटीकया** - सम्पादकः- डा. सुदामा सिंहः - प्रथमावृत्ति - १००० . विवाहपञ्चमी मार्गशीर्ष- २०५१ , पृष्ठसङ्ख्या - ७

स्वस्वरूपम् (आत्मस्वरूपम्)

(१). नित्यसुरी - परमपदश्रीवैकुण्ठे विद्यमानाः नित्यराराजन् जीवात्मानः |

(२). मुक्तात्मा - ये जीवाः संसारचक्र-संसारबन्धानात् विमुक्तो भूत्वा जगतेऽस्मिन् श्रीवैकुण्ठं प्राप्तवान् |

(३). बद्धात्मा - जगतेऽस्मिन् कर्मबन्धनैर्बद्धः जीवात्मानः |

(४). कैवल्यार्थी - विश्वप्रपञ्चात् मुक्तिं लब्ध्वा स्वात्मानुभवे लीनः |

(५). मुमुक्षुः - संसारेऽस्मिन् वर्तमानं भूत्वा ये जीवात्मानः नित्यंप्रति परब्रह्मपरमात्मानं कैन्कर्यम् (दासता) कर्तुमिच्छन्ति |

परस्वरुपम् (परब्रह्मपरामात्मस्वरुपम्)

(१). परत्वम् - परवासुदेवे परमपदस्थितं भगवतः सर्वोत्कृष्टस्वरुपम् |

(२). व्यूहः - क्षीराब्धेः भगवतः स्वरुपम्, सृष्टेः जन्मस्थितिलयः रूपं सङ्कर्षणः,प्रद्युम्नः,अनिरुद्धः रूपेण स्थितः |

(३). विभवः - श्रीरामः, श्रीकृष्णः आद्यवताराः |

(४). अन्तर्यामि - सर्वान्तर्यामि परमात्मा | अन्तरात्मनि परमात्मरूपे, हृदयेऽस्मिन् श्रीमहालक्ष्मीजी स्वरूपे स्थितः |

(५). अर्चावतारः - मन्दिरमठगृहेष्वादिषु स्थानेषु राराजत् भगवतः दिव्यविग्रहः |

उपायस्वरुपम् (साधनस्वरुपम्)

(१). कर्मयोगः - यज्ञव्रतदानतपध्यानादि कार्येषु प्रयुज्यमानं भूत्वा शास्त्रविदिताभ्यासेन इन्द्रियेषु नियन्त्रणस्याभ्यासः| **“यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मः”**[८]

---

(८). **यज्ञ-मीमांसा [प्रथमः-खण्डः]** श्रीवेणीरामः शर्मा गौड.- प्रकाशकः- मास्टर खेलाडीलाल एण्ड सन्स. संस्कृत बुकडिपो. काशी. प्रथमसंस्करणम्- सन्-१९४४. भूमिकायाम् -पुष्ठसङ्ख्या-३

"यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मः"[९] **"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः"**[१०] दानस्य महिमा, तपः पूताः कथं भवामः इत्याद्युपायाः सन्ति |

(२). ज्ञानयोगः - सुहृदि राराजते-शोभते भगवन् श्रीमन्नारायणस्य कर्मयोगैरर्जितज्ञानं लब्ध्वा श्रेष्ठव्रततपादि करणीयम् | श्रेष्ठतमोऽयं कर्मः भक्तियोगे सहायको विद्यते |

(३). भक्तियोगः - ज्ञानेन समाहितेन कर्मेण भक्तियोगस्य उत्पत्तिर्भवति | किन्नाम भक्तिरिति प्रश्ने सति अर्थपञ्चके भक्तेः लक्षणं प्रतिपादितमस्ति यत् -

"तैलधारादविच्छिन्नस्मृतिसन्तान भक्तिः"[११] अर्थात् तैलस्य धारा अवच्छिन्नरूपे (निरन्तरम्) पतति, तत्र न कोऽपि छिद्रो विद्यते, तथैव ईश्वसरस्य भक्तिः करणीय|

(४). प्रपत्तिः - (शरणागतिः) - यदा भक्तिज्ञानकर्मैः हीनो जीवः स्वात्मानम् असमर्थं जानाति | अथ च ईश्वरः एव सर्वसमर्थः सर्वशक्तिमान् विद्यते न कोऽप्यन्यम् | इदमेव शरणागतिः | भगवत्प्राप्तिहेतुराचार्यैरुद्दिष्टम् अत्यन्तसरलम् उपायं हि शरणागतिः | शरणागतिः तु गूढतमो दिर्घतमो विषयः तथाप्यस्माकं तपःपूताचार्यवर्यैः शरणागतेः षड्विधभेदान् सन्दर्शितानि यथा-

---

(९). **यज्ञ-मीमांसा [प्रथमः-खण्डः]** श्रीवेणीरामः शर्मा गौड.- प्रकाशकः- मास्टर खेलाडीलाल एण्ड सन्स. संस्कृत बुकडिपो. काशी प्रथमसंस्करणम्- सन्-१९४४. भूमिकायाम् -पुष्ठसङ्ख्या- ५

(१०). **डो. शशिबालागौडविरचितः "दर्शनशास्त्रस्येतिहासः"**, सम्पादकः-श्रीज्वालाप्रसाद गौड| प्रकाशनम्-चौखम्बा सुरभारती,वारानासी- ख्रीष्टाब्दः - २०१२ |. भूमिकाभागः पृष्ठसङ्ख्या -४

(११). **अर्थपञ्चकम् "मर्मबोधिनी" नाम्न्या भाषाटीकया** - सम्पादकः- डा. सुदामा सिंहः - प्रथमावृत्ति - ९००० . विवाहपञ्चमी मार्गशीर्ष-२०५१ , पृष्ठसङ्ख्या- १११

अनुकूलस्य सङ्कल्पः प्रतिकूलस्य वर्जनम्, |

रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्वे वरणं तथा |

आत्म निक्षेप कार्पण्यं षड्विधा शरणागतिः ||[१२]

(हरी भक्तिविलास.११-६७६)

शरणागतेः भेदद्वयं विद्यते (१) आर्तप्रपत्तिः,(२) दृप्तप्रपत्तिः |

I. **आर्तप्रपत्तिः** – येषां कृते क्षणमपि संसारोऽयम् असहनीयं विद्यते, ये त्वरया परमपदं प्राप्तुमिच्छन्ति ते इति |

II. **दृप्तप्रपत्तिः**– संपूर्णतया ये ईश्वराश्रयमापनाः भगवद्भागवताचार्याणां कैन्कर्यम् (सुश्रुषा) कुर्वन्ति ते इति |

(५).आचार्याभिमानम् - पूर्वोपदिष्टार्थान् क्रियमाणे असमर्थजीवानां कृते पदवाक्यप्रमाणपारावारवारिणः आचार्यपादानां कृपाकटाक्षम् अथ च तेषामुपरि अस्माकं श्रद्धा एव आचार्याभिमान् | गुरुः साक्षात् परब्रह्मेति विशुद्धभावः आचार्याभिमान् एव |

(४) पुरुषार्थस्वरुपम् (उपायस्वरुपम्)

(१). धर्मः - चराचराणां जीवानां कल्याणाय कृतं श्रेष्ठतमं कार्यम् |

"वेदोऽखिलो धर्ममूलम्"[१३] **"धर्मेणहीनाः पशुभिस्समानाः"**[१४] इत्यादि धर्मः एव |

(२). अर्थः - शास्त्रविदितमार्गैः धनार्जितं कृत्वा श्रेयशमार्गे तस्य व्ययम् | एतादृशम् अर्थस्य कामना, अर्थः |

---

(१२). **श्रील सनातनगोस्वामिकृत् 'दिग्दर्शिनी' टीकोपेत्**- श्रील गोपालभटः गोस्वामिविलखित- श्रीहरी भक्तिविलासः| श्रीगदाधरगौरहरिप्रेस- द्वितीयसंस्करणम् - भूमिकायाम् - पृष्ठसङ्ख्या- ४

(१३). **यज्ञ-मीमांसा [प्रथमः-खण्डः]** श्रीवेणीरामः शर्मा गौड.- प्रकाशकः- मास्टर खेलाडीलाल एण्ड सन्स. संस्कृत बुकडिपो. काशी प्रथमसंस्करणम्- सन्-१९४४. भूमिकायाम् -पुष्ठसङ्ख्या - ८

(१४). **भर्तृहरिविरचितम्- नीतिशतकम्** |प्रकाशकः - रश्मिकान्तः, सी जमनादासशाह, सी जमनादास कम्पनी. आवृत्तिः - २००१-२००२ | पृष्ठसङ्ख्या- २५.

(३). कामः - ऐहिकपारलौकिकभौतिकसुखस्य कामना कामः |

(४). आत्मानुभवः-कैवल्यः - निजनन्दानुभवाय मुक्तिः कैवल्यम् |

(५). भगवत्कैङ्कर्यम् - निस्वार्थतया भगवत्कैङ्कर्य(दासता) करणीयं,येन सांसारिककलेवरान्तरं धृतसूक्ष्मशरीरेण नित्यसूरीणां, मुक्तात्मनां सान्निध्यं भवेदिति |

(५) विरोधिस्वरुपम् (बाधारूपम्)

(१). स्वरुपविरोधिः - अज्ञानतिमिरेण वशीभूताः, शरीरमेवात्मा, देहात्मबुद्धिः, स्वात्मान् अन्यस्य दासं स्वीकरोति, आत्मायाः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य भावस्य दृष्टिः इत्यादि स्वरुपविरोधेः प्रमाणानि सन्ति |

(२). परत्वविरोधिः - परधर्मस्य च परदेवस्य प्रति श्रेष्ठभावः निजधर्मस्य हीनता भावः, श्रीरामकृष्णाद्यवतारेषु सामान्या बुद्धिः, भगवतः श्रीविग्रहं प्रति निम्नतरो भावः इत्यादि परत्वविरोधेः लक्षणानि सन्ति |

(३). उपायविरोधिः - भक्तिर्ज्ञानकर्मप्रपत्तिराचार्याभिमानः इमे श्रेष्ठोपायातिरिक्तम् अन्योपायान् श्रेष्ठं ये जानन्ति | अथ चेश्वरस्य चाचार्यस्योपरि विश्वासो नैव कुर्वन्ति | आद्युपायविरोधिलक्षणानि सन्तीति |

(४). पुरुषार्थविरोधिः - भगवदीय सेवातिरिक्तम् अन्यस्य कर्मस्य चिकीर्षा(कामना) |

(५). प्राप्तिविरोधिः - त्वरिल्लक्ष्यप्राप्तिरेव प्राप्तिविरोधित्वम् | यथा देहादि सम्बन्धितं जघन्यापराधः, भगवद्भागवदपचारः इत्यादि |

अर्थपञ्चकस्य साम्प्रत् समये उपादेयता

जगदिदम् आधिव्याधिपीडितम्, दुःखदावाग्निदग्धम्, अभावग्रस्तम्, चिन्तासहस्त्रनिचितम् अविश्वास-पिशाच-क्षुब्धम्, नृशंसकर्म-संत्रस्तम्, अनाद्यभावः विशिर्णचित्तम्, क्षुत्-पिपासाशीविषसंदष्टं च संलक्ष्यते | देशे, विदेशे,सर्वस्मिंश्च भूमण्डले क्रान्तेर्विद्रोहस्य नरसंहारस्य च कारुणिकं दृश्यं प्रेक्ष्यते | शान्तेर्नामापि न श्रुतिपथमुपयाति | सर्वोऽपि लोकस्त्रासादीनां संहाराय, भयानां विध्वंसाय,

अविश्वासस्य चापगमाय जीवने सुखशान्तेर्मूलं किमपि तत्त्वं कामयते | परं तत्त्वं शान्तिश्च कथमिव लभ्या विश्वशान्तिमन्तरेण | कृतेऽपि प्रयत्ने शान्तिः सौख्यं समृद्धिश्च दुरवापान्येव | यत्र शान्तेर्निवासस्तत्रैव सुखं, वैभवं, शिक्षा, उन्नतिः, कलाविकासः, धर्मचर्चा, संस्कृतिसमुदयः | विश्वशान्तिः कथं भवति? - विश्वशान्तेः सद्भावार्थं लोकेषु समाजेषु राष्ट्रेषु च सद्भावोदयस्य समवेदनायाः सहानुभूतेश्च परमावश्यकता | सङ्कीर्णा राष्ट्रियताऽपि विश्वशान्तेः प्रत्यवायरुपेणोपतिष्ठते |

साम्प्रत् समस्या त्रिषु भागेषु विभक्तुं शक्यते यथा आन्तर्राष्ट्रीयसमस्या, राष्ट्रीयसमस्या, वैयक्तिकसमस्या च | तत्रादौ -

आन्तर्राष्ट्रीयसमस्या - आन्तर्राष्ट्रीयसमस्यायां युद्धम्, आतङ्कवादादिनां समावेशो भवति | युद्धेन मानवसभ्यतायाः ह्रासो भवतीति जानन्त्येव तत्र भवन्तो भवन्तः | यथा रुस-युक्रेन युद्धम्, ईझरायल-हमासादि, न कोऽपि एतावतं राष्ट्रं विद्यते यत् युद्धव्यालेन सन्दन्शितं नास्ति |धर्मशास्त्रीय प्रमाणेन तेभ्यः युद्धग्रस्तेभ्यः जनेभ्यः सन्मार्गे उत्प्रेरणाय सर्वोत्कृष्टप्रयासः कर्तुंशक्यते|

अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम् |

उदारचरितानां तु वसुधैवकुटुम्बकम् ||[१५] (महोपनिषद्-अ.६/मन्त्र-७१)

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् |

देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ||[१६] (ऋ.१०-१९१-२)

राष्ट्रीयसमस्या - राष्ट्रीयसमस्यायां जतिवादः, साम्प्रदायिकता वर्गसंघर्षादयस्य समावेशो भवति | समेतेषां सामस्यानां समाधाने **“सर्व धर्मसमभावः” “वसुधैव कुटुम्बकम्” “सङ्घे शक्तिः कलौ युगे”** | इत्यादि प्रमाणैः सन्मार्गे प्रेरितुं शक्यते |

---

(१५). महोपनिषद् अध्यायः - ६ / मन्त्र ७१ |

(१६). ऋग्वेदः - १०-१९१-२ |

वैयक्तिकसमस्या - वैयक्तिकसमस्यासु मदिरापानम्, द्युतक्रीडा,परस्त्रीगमनम् आद्यपराधानां सामावेशो भवति | ऋग्वेदे नासदीयसूक्ते द्युतस्य परीणामः, ब्रह्मणरारण्यकादि ग्रन्थेषु मदिरापानं परस्त्रीगमनमित्याद्यपराधानां निदर्शनोपायान् सन्दर्शितानि सन्ति |

निरक्षरता - निरक्षरता अपि साम्प्रत्समयस्य महत् समस्या अस्ति | निरक्षरतायाः कारणेषु परिवारः, समाजादिनां निरक्षरता, आधुनिकशिक्षायाः अभावः | इत्यादि कारणानि सन्ति | तत्र लङ्क विद्यया किं भवति? इत्यादि सूक्तिर्माध्यमेन सत्पथ्युत्प्रेरणीय |

सद्गुणानां प्रकाशिका दुर्गुणानां विनाशिका विद्या कं नालङ्करोति? नूतनानां विषयाणां जनयित्री, परितापानां हर्त्री सर्वेषां कल्याणं करोति |

(१). विद्यानाम नरस्य.......विद्याविहीनः पशुः||[१७]
(२). येषां न विद्या.......मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति||[१८]
(३). विद्या ददाति विनयं |[१९] **(४).विद्या गुरूणां गुरुः |**[२०]

एवम् अर्थपञ्चकं प्रत्येकजीवस्य कल्याणम्, सत्पथं सन्दर्शयन्ति | अतः प्रत्येकस्य जीवस्य परमकर्तव्यमस्ति यत् अर्थपञ्चकस्य ज्ञानं महत् यत्नेन अपि अवश्यं प्राप्तव्यम् | समस्तसंस्कृतवङ्गमये यत्किमपि वर्णितं विद्यते तत्सर्वं अर्थपञ्चकस्य ज्ञानमेव राराजते |

---

(१७). भर्तृहरिविरचितम्-नीतिशतकम् |प्रकाशकः - रश्मिकान्तः, सी जमनादासशाह, सी जमनादास कम्पनी. आवृत्तिः - २००१-२००२ | पृष्ठसङ्ख्या- २४ . श्लोक-१६

(१८). संपूर्ण चाणक्यनीति - अध्याय-१० -श्लोक-७ प्रथम संस्करणः. २०१३ पृष्ठसङ्ख्या- १०२

(१९). भारतीय दर्शनम् - २४७ प्रथमसंस्करणम् २०१७ पृष्ठसङ्ख्या - ८

(२०). भर्तृहरिविरचितम्-नीतिशतकम् |प्रकाशकः - रश्मिकान्तः, सी जमनादासशाह, सी जमनादास कम्पनी. आवृत्तिः - २००१-२००२ | पृष्ठसङ्ख्या- ३१ . श्लोक-३६

संदर्भशूचिः

(१) ऋग्वेदः- १-१६४-२०. हिन्दी- वेदान्तपरिभाषा-श्रीगजाननशास्त्री मुसलगांवकर-चौखम्बा विद्या भवनम्, वाराणसी-१- प्रथमः संस्करणम् वि.संवत्-२०२० . प्राक्कथनम् -पृ.सं.-४ |

१०८-उपनिषद-सरल हिन्दी भावार्थसहितम्-ज्ञानखण्डः | सम्पादकः-वेदमूर्तिः तपोनिष्ठः पं.श्रीरामशर्मा आचार्यः | प्रकाशकः - युग निर्माणयोजना (गायत्री तपो भूमि, मथुरा(उ.प्र.) प्रथमसंस्करण-२००५ . पृष्ठसङ्ख्या - ४

(२)बृहदारण्यकोपनिषद्-अध्याय-०४.ब्राह्मण-०५,सूत्र-६|
श्रीमद्विक्सेनाचार्यस्वामिप्रणीतया "गूढार्थदीपिका" श्री पादसूदर्शनाचार्यब्रह्मचारिणः - डो.सुदामा सिंहः बोधगया | द्वितीयावृतिः- कार्तिक-पूर्णिमा सं-२०५४| कालीचरणशुक्लः-मगध शुभंकर प्रेस प्रेस, रामसागर नई सडक गयाधाम |
(३) भावार्थे ल्युट् इति सूत्रेण |
(४) पण्डितप्रवरश्रीमदमरसिंहविरचितः "अमरकोषः" | विद्वद्वरश्रीभानुजी दीक्षितकृतया 'सुधाख्यया' व्याख्यासहिता- संस्कर्ता-शिवदत्तदाधिमथः, संशोधकः-पं.वासुदेवः लक्ष्मणशास्त्री पणशीकरः | प्रकाशनम्- चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान-दिल्ली | ख्रीष्टाब्द-२०२१ अमरकोशः २-६-९३ . पृष्ठसङ्ख्या- २३५ |
(५) डो. शशिबालागौडविरचितः "दर्शनशास्त्रस्येतिहासः", सम्पादकः-श्रीज्वालाप्रसाद गौड| प्रकाशनम्-चौखम्बा सुरभारती,वारानासी- ख्रीष्टाब्दः - २०१२ | भूमिकाभागः-पृष्ठसङ्ख्या -५ .
(६) अर्थपञ्चकम् "मर्मबोधिनी" श्रीपादसूदर्शनाचार्यब्रह्मचारिणः -डो.सुदामा सिंहः बोधगया | पञ्चमावृतिः-१००० | विवाहपञ्चमीमार्गशीर्ष-२०५१ कालीचरणशुक्लः-मगध शुभंकर प्रेस प्रेस, रामसागर नई सडक गयाधाम |

(७). अर्थपञ्चकम् "मर्मबोधिनी" नाम्न्या भाषाटीकया-श्रीपादसूदर्शनाचार्यब्रह्मचारिणः-डो.सुदामा सिंहः, बोधगया | पञ्चमावृतिः-१००० | विवाहपञ्चमीमार्गशीर्ष-२०५१ कालीचरणशुक्लः मगध शुभंकर प्रेस प्रेस, रामसागर नई सडक गयाधाम - पृष्ठसङ्ख्या - ७

(८) यज्ञ-मीमांसा [प्रथमः-खण्डः] श्रीवेणीरामः शर्मा गौड.- प्रकाशकः- मास्टर खेलाडीलाल एण्ड सन्स. संस्कृत बुकडिपो. काशी. पुनर्मुद्रणादि सर्वादिकारः सुरक्षितः| प्रथमसंस्करणम्- सन्-१९४४. भूमिकायाम् -पुष्ठसङ्ख्या-३

(९) यज्ञ-मीमांसा [प्रथमः-खण्डः] श्रीवेणीरामः शर्मा गौड (वेदाचार्यः,काव्यतीर्थः)- प्रकाशकः- मास्टर खेलाडीलाल एण्ड सन्स. संस्कृत बुकडिपो. काशी | पुनर्मुद्रणादि सर्वादिकारः सुरक्षितः| प्रथमसंस्करणम्- सन्-१९४४. भूमिकायाम् -पुष्ठसङ्ख्या- ५

(१०)डो.शशिबालागौडविरचितः "दर्शनशास्त्रस्येतिहासः", सम्पादकः- श्रीज्वालाप्रसादगौडः | प्रकाशनम्-चौखम्बा सुरभारती,वाराणसी- ख्रीष्टाब्दः - २०१२ |. भूमिकाभागः पृष्ठसङ्ख्या -४

(११) अर्थपञ्चकम् "मर्मबोधिनी" नाम्न्या भाषाटीकया-श्रीपादसूदर्शनाचार्यब्रह्मचारिणः- डो.सुदामा सिंहः, बोधगया | पञ्चमावृतिः-१००० | विवाहपञ्चमीमार्गशीर्ष-२०५१ कालीचरणशुक्लः मगध शुभंकर प्रेस प्रेस, रामसागर नई सडक गयाधाम - पृष्ठसङ्ख्या - ७ | पृष्ठसङ्ख्या- १११

(१२)श्रील सनातनगोस्वामिकृत् 'दिग्दर्शिनी' टीकोपेत्- श्रील गोपालभटः गोस्वामिविलखित- श्रीहरी भक्तिविलासः द्वितीयसंस्करणम् | भूमिकायां पृष्ठसङ्ख्या- ४ | श्रीहरिदासशास्त्रिणा संपादितम् | सद्ग्रन्थप्रकाशकः - श्रीगदाधरगौरहरिप्रेस- श्रीहरिदास निवास, कालीदह,पो.वृन्दावनम्, जिला-मथुरा (उत्तरप्रदेशः)

(१३)यज्ञ-मीमांसा [प्रथमः-खण्डः] श्रीवेणीरामः शर्मा गौड(वेदाचार्यः,काव्यतीर्थः)- प्रकाशकः- मास्टर खेलाडीलाल एण्ड सन्स. संस्कृत बुकडिपो. काशी पुनर्मुद्रणादि सर्वादिकारः सुरक्षितः | प्रथमसंस्करणम्- सन्-१९४४. भूमिकायाम् -पुष्ठसङ्ख्या - ८

(१४) भर्तृहरिविरचितम्-नीतिशतकम् |प्रकाशकः - रश्मिकान्तः, सी जमनादासशाह, सी जमनादास कम्पनी.सी-१८,माधवपुरा मार्केट,पोलिसकमिशनरस्य कचेरी निकटेस्मिन्, शाहिबागरोड. अहमदाबाद | आवृत्तिः - २००१-२००२ | पृष्ठसङ्ख्या- २५.

(१५) महोपनिषद् अध्यायः - ६ / मन्त्र ७१ |

(१६) ऋग्वेदः - १०-१९१-२ |

(१७) भर्तृहरिविरचितम्-नीतिशतकम् - पृष्ठसङ्ख्या- २४ . श्लोक-१६ |प्रकाशकः - रश्मिकान्तः, सी जमनादासशाह, सी जमनादास कम्पनी.सी-१८,माधवपुरा मार्केट,पोलिसकमिशनरस्य कचेरी निकटेस्मिन्, शाहिबागरोड. अहमदाबाद | आवृत्तिः - २००१-२००२ |

(१८)संपूर्ण चाणक्यनीति - अध्याय-१० -श्लोक-७ | व्यख्यारः-विष्णुमित्र शर्मा. संपादनंसंवर्धनम्-काका हरि ओ३म्,मनोजपब्लिकेशन्स-७६१, मेईन रोड बुराडी दिल्ली|- प्रथम संस्करणः. २०१३ पृष्ठसङ्ख्या- १०२

(१९) भारतीय दर्शनम्- २४७ पुस्तकम्-१ राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी- शिक्षासंस्थानम् |

ए-२४-२५ संस्थागतक्षेत्रम्,विभागः-६२ नोएडा(उत्तरप्रदेशः) प्रथमसंस्करणम् २०१७ पृष्ठसङ्ख्या - ८

(२०)भर्तृहरिविरचितम्-नीतिशतकम्-पृष्ठसङ्ख्या-३१.श्लोक-३६|प्रकाशकः - रश्मिकान्तः, सी जमनादासशाह, सी जमनादास कम्पनी.सी-१८,माधवपुरा मार्केट,पोलिसकमिशनरस्य कचेरी निकटेस्मिन्, शाहिबागरोड. अहमदाबाद | आवृत्तिः - २००१-२००२ |

'અંગુલિમાલ'   નાટક આસ્વાદ

સોલંકીદક્ષા મહેશભાઇ (પી.એચ.ડી.સ્કોલર)

કવિશ્રી બોટાદકર આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કૉલેજ બોટાદ.

કોઈપણ સાહિત્ય કૃતિમાં સમાજનું પ્રતિબિંબ ઝીલાતું હોયછે તેમાં સાંપ્રત જીવનની સમસામાયિકતા પ્રગટ થતી હોયછે.સતીશ વ્યાસ કૃત 'અંગુલિમાલ ' નાટક બૌદ્ધકાલીન અંગુલિમાલની આંગળી કાપવાની પૌરાણિક કથાઘટકને પસંદ કરી આધુનિક સમયની સાથોસાથ માનવજીવનની અનેક સમસ્યાઓ તથા વાસ્તવિક ઘટનાઓને ચરિતાર્થ કરતું નાટક છે'.જે પૂર્વાર્ધ 'અને 'ઉત્તરાર્ધ 'એમ બે અંકમાં વહેંચાયેલું છે.પૂર્વાર્ધમાં ત્રણ દ્રશ્યો અને ઉત્તરાર્ધમાં નવ દ્રશ્યોછે.એમ મળીને સમગ્ર નાટક પંદર દ્રશ્યમાં વિભાજીત છે.

પૂર્વાર્ધમાં 'ગયા 'નામના ગામમાં મહેનત મજૂરી કરીને રહેતાં અંગીરામના ગરીબ પરિવારની કથા છે.અંગીરામ અહી મુખ્ય નાયકછે.જેને કંઇ પણ કામ કર્યા વગર હરામનું ખાવાની ટેવ પડી ગઈ છે.તેની પત્ની સવિતા તથા વૃદ્ધ માતા-પિતા પારકા કામ કરીને ગુજરાન ચલાવેછે.અંગીરામ ઘરમાં સૌનું તિરસ્કૃત પાત્ર બનેછે. સૌ તેની તરફ આંગળી ચીંધેછે, તેને હડધૂત કરેછે. એ આંગળીઓ તેને શૂળની જેમ ખુંચેછે તેથી તે ઘર છોડીને ચાલ્યો જાયછે.ગામમાં પણ તેની રાવ આવવાનું ચાલુ થાયછે હવે ગામના લોકો પણ તેની સામે આંગળી ચીંધવા લાગેછે.આથી ગુસ્સે થયેલો તે ગામના હાથ ભાંગી નાખવા દોડેછે.

અંગીરામના ઘરમા અન્નનો એક દાણો નથી બાળકો સવિતા પાસે ખાવાનું માંગેછે ત્યારે પતિ તરફ રોષે ભરાયેલી સવિતા કકળાટ કરેછે.અંગીરામ મંદિરમાં જઈને સદાવ્રતમાંથી સંતાન માટે ખાવાનું લઇને આવેછે.પરંતું માં,પત્ની અને પિતા આ મહેનત વગરના ખાવાનું ના પાડી તે પાછું આપવાનું કહેછે પરંતું અંગીરામ એકલો જ બધું ભોજન આરોગી જતા ઘરના સૌ 'હરામનું ખાનાર'એમ કહી નફરતથી આંગળી ચીંધવા લાગેછે.આંગળીઓ જોઈ તેનું માથુ ફરવા લાગેછે.પોતાની સેક્સ ઉઠેલી આંગળીઓ તોડી નાખવા મથેછે.પણ તેના પ્રયાસો નિષ્ફળ જાયછે.

સવિતા બાળકોના ભરણ-પોષણ માટે પંચાયતમાં જઈ તેના વિરુદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવેછે.પંચનો હુકમ થતા ગામના સૌ લોકો અંગીરામનો ન્યાય સાંભળવા પહોંચી જાયછે.પંચમાં બેઠેલા સૌ તથા મુખી પણ તેને આળસુ, અપરાધી કહી તેની સામે આંગળી ચીંધેછે. આ આંગળીઓ જોતા જ તેને અસહ્ય પીડા થતાં બાજુમાં ઉભેલા ખડ્ગધારીની તલવાર ખેંચી, પોતાના તરફ પંચમાં ઊઠેલી તમામ આંગળીઓ કાપવા લાગેછે.આંગળીઓનો ઢગલો કરેછે.આંગળીઓની માળા બનાવી અંગુલિમાલ નામ ધારણ કરેછે,આમ અંગિરામના નવા અવતારની સાથે નાટકોનો પૂર્વાર્ધ પૂર્ણ થાયછે.

નાટકના ઉત્તરાર્ધમાં અંગુલિમાલ અંગ્રેજી સંવાદ બોલતો જોવા મળેછે.સત્તાણું આંગળીઓ એકઠી કરી ચુકેલા અંગુલિમાલને ત્રણ આંગળીઓની જરૂર છે.અંગુલિમાલની આંગળીઓ માટેની શોધ આધુનિક માણસની

જેમ ચોપડીઓમા સીમિત ન રહેતા ટી.વી.મા પણ ચમકેછે.અંગુલિમાલને હવે ચોક્કસ વ્યક્તિઓની ચોક્કસ આંગળીની જરૂર છે. અંગુલિમાલને આ સિદ્ધિમા સહકાર આપવાપાત્ર 1-2-3 તૈયાર થાયછે.પાંચલાખ રૂપિયા અને પોતાના પર ચાલતી અદાલતી તપાસ બંધ કરવાની શરતે પ્રદેશ મહિલા પ્રતિનિધિ મિસ ડોલી પોતાની આંગળી આવેછે.હરસુખ બકાલી પોતાની આંગળીના બદલામાં પુરવઠા ખાતાના મંત્રી બનવાની માંગણી કરેછે.જેમાં સાંપ્રત રાજકારણ,સ્વાર્થી અને સત્તાની લાલચ, હડપ કરવાની નિતી વગેરે પર અહી નાટ્યકારે વ્યંગ રજૂ કર્યોછે.અંગુલિમાલ અંતે બકાલીને પુરવઠાખાતાના મંત્રી બનાવેછે. અંગુલિમાલને હવે જરૂર છે એક આંગળીની કે જે લાંચ કે ભયને વશ ન થનારી જ્ઞાનીજનની.અંતે અંગુલિમાલ એક જ્ઞાનીજનની પત્નીને નિશાન બનાવી તેમના દીકરાને મેડીકલમાં પ્રવેશ અને દીકરીના લગ્નને માટે પચ્ચીસલાખની લાલચ આપી સિદ્ધાંત વાદી એવા જ્ઞાનીજનની આંગળી મેળવવામાં સફળ બનેછે.આ રીતે ગળામાં આંગળીઓની માળા. ધારણ કરી જ્ઞાન,બુદ્ધિ,મન,સ્વમાન સર્વેને ગિરવે મૂકી અંગુલિમાલ ગાદી સત્તા મેળવેછે.

આમ નાટ્યાંતે સાંપ્રત રાજકારણ, સ્વાર્થી અને લાલચુ સત્તાધીશો, મરવાને વાંકે જીવતી નિર્માલ્ય પ્રજા વગેરેનું સચોટ ચિત્રણ તથા નાટકના સમગ્ર વસ્તુને વ્યંજિત કરવામાં વૃંદગાન મદદરુપ નીવડેછે.નાટકના પાત્રમાંથી પ્રગટ થતી વ્યક્તિત્વની લાક્ષણિક્તા નાટકના વસ્તુને લક્ષ્ય સુધી પહોંચાડેછે.બે યુગોનું જોડાણ કરતું અંગુલિમાલનું પાત્ર રંગભૂમિ પર અનોખી જમાવટ કરેછે.સવિતા,તારા,હરિ,મુખી,અને ગ્રામજનોના સંવાદોમાંથી કુટુંબ અને ગામડાનું ચિત્ર પ્રગટેછે.સવિતા અને બાળકોની ખુમારી સ્પર્શી જાય તેવી છે.કથાકારના કથામાંથી પ્રગટ થતો દુન્વયી સંસારનો સાર તથા ક્ષણભંગુર દુન્વયી સંબંધોની વાસ્તવિકતાનું દર્શન કરાવેછે.નાટકના સંવાદ વસ્તુને બે પૂરું પાડેછે આમ સમગ્ર રીતે જોતા 'અંગુલિમાલ 'મૌલિક અને સ્વતંત્ર રીતે આધુનિક દ્રષ્ટિકોણ ધરાવતું નાટક છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. અંગુલિમાલ-લે.સતીશ વ્યાસ (પ્રથમ આવૃત્તિ-જૂન-2006)

માનસિક સ્વાસ્થ્ય

ડૉ. રામ વાઢેર

અધ્યક્ષ : મનોવિજ્ઞાન વિભાગ

શ્રી. પારેખ સાયન્સ,આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, મહુવા

૧. પ્રસ્તાવના

નબળું માનસિક સ્વાસ્થ્ય એ આધુનિક સમયનો એક સળગતો પ્રશ્ન છે એટલે માનવીએ સ્વસ્થ રહેવાની કળા અનિવાર્યપણે શીખવી પડશે. જો સુખી અને સંતોષી જીવન જીવવું હોય તો વ્યક્તિએ માનસિક રીતે સ્વસ્થ રહેવું પડશે. આપણે બધાએ 'સ્વાસ્થ્ય' શબ્દથી ખૂબ પરિચિત છીએ પરંતુ સ્વાસ્થ્યનો અર્થ ખૂબ સંકુચિત અને એક પક્ષીય કરીએ છીએ. આપણે દરેક એવું માનીએ છીએ કે સ્વાસ્થ્ય એટ્લે શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પરંતુ ખરેખર સ્વાસ્થ્ય બે પ્રકારનું હોય છે – શારીરિક અને માનસિક. ઈશ્વરે માનવીને શરીર અને મન બંને આપ્યા છે. શરીરને સારું રાખવા આપણે ખૂબ પ્રયાસો કરીએ છીએ. શુધ્ધ સાત્વિક ખોરાક લઈએ, શુધ્ધ પાણી પીઈએ, કસરતો કરીએ અને નાની એવી સમસ્યા દેખાય તો દોડીને ડોક્ટર પાસે જઈએ. પરંતુ આપણા મનમાં કોઈ ખામી દેખાય તો તેની નોંધ પણ નથી. મનને તંદુરસ્ત રાખવા આપણા કોઈ નક્કર પ્રયાસો કરતાં અનેક ગણી માનસિક સમસ્યાઓ ધરાવે છે. આવી સમસ્યા એશિયાના દેશોની સરખામણીમાં યુરોપના દેશોમાં વધારે જોવા મળે છે. અમેરીકામાં દર દસ માણસોમાંથી એક માણસ ગંભીર મનોવિકૃતિનો ભોગ બનેલો છે. મનોવિકૃતિમાંથી છૂટવા અમેરીકામાં દારૂ પાછળ દર વર્ષે દસ બિલિયન ડોલર ખર્ચે છે.[૨] વિચિત્રતા એ છે કે આપણી આસપાસ વિશાળ સમાજ પથરાયેલો હોવા છતાં એમ લાગે છે કે મારું કોઈ નથી. માનવી સતત આવો એકલતાનો અનુભવ કરે છે. એરિકફ્રોમ નામના મનોવૈજ્ઞાનિક કહે છે કે "આધુનિક માનવીએ પોતાની જાત સાથે કેમ વર્તવું અને અર્થપૂર્ણ રીતે જીવન કેમ જીવવું તે જાણતો નથી."[૨] અને એટલે જ માનવી શાંતિ અને આનંદ મેળવવા વલખાં મારે છે. વીસમી સદીનો યુગ ચિંતાનો યુગ છે, જેમાં માનવી માનસિક રીતે બેચેન છે.

માનસિક સ્વાસ્થ્યનો વ્યવસ્થિત રીતે અભ્યાસ થઈ શકે તે માટે ડિપ્લોમા ઈન સાયકોલોજી અને ડિપ્લોમા ઈન મેડિકલ એન્ડ સોશ્યલ સાયકોલોજીમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યને લગતા વ્યવસ્થિત અભ્યાસો થયા છે. ઈ.સ.૧૯૦૯માં અમેરીકામાં 'નેશનલ કમિટી ફોર મેન્ટર હાઈજીન' નામની સંસ્થાની શરૂઆત થઈ અને ભારતમાં ઈ.સ.૧૯૩૭માં મુંબઈમાં 'તાતા ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સ્પેશ્યલ સાયકોલોજી' નામની સંસ્થાની શરૂઆત થઈ અને ઈ.સ.૧૯૬૪માં બેંગલોરમાં 'ઓલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ મેન્ટલ હેલ્થ' નામની સંસ્થા શરૂ થઈ.[૩] ત્યારબાદ આજે તો ભારતમાં અસંખ્ય આવી સરકારી સંસ્થાઓ અને એન.જી.ઓ. આ કાર્યમાં ખૂબ કાર્યરત છે.

સૌ પ્રથમ આપણે માનસિક સ્વાસ્થ્યની વ્યાખ્યાઓ દ્વારા સમજૂતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

"માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે માનસિક શાંતિ." – સોરેન્સન અને મામ [૩]

"માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે આત્મનિરીક્ષણથી આવેગો અને ઈચ્છા શક્તિને સમજવાની શક્તિ." – બર્નહાર્ટ [૩]

"માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે વ્યક્તિ પોતાની સાથે અને સમાજ સાથે સુમેળ સાધી શકે તેવી શક્તિ." – બર્નહાર્ટ [૩]

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાના જણાવ્યા અનુસાર "સ્વાસ્થ્ય એ માત્ર રોગ, નબળાઈ કે શક્તિના અભાવની ગેરહાજરી જ નથી, તે એક એવી પરિસ્થિતી છે જેમાં વિવિધ પરિસ્થિતિઓના શક્ય વિકલ્પો માંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી શક્ય એટલી ઉચ્ચ અવસ્થા છે."[૧]

૨. માનસિક સ્વાસ્થ્યના લક્ષણો :

ઉપરોક્ત દર્શાવેલી વ્યાખ્યાઓ પરથી માનસિક સ્વાસ્થ્યના કેટલાક લક્ષણો તારવી શકાય.

માનસિક સ્વાસ્થયનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ લક્ષણ છે જીવન ધ્યેય. જે વ્યક્તિનું જીવન ધ્યેય નિશ્ચિત હોય તે વ્યક્તિ માનસિક રીતે સ્વસ્થ ગણાય. આ ઉપરાંત તેનામાં સરળતા, પરિશ્રમ અને કર્તવ્ય નિષ્ઠા જેવા ગુણો વિશેષ જોવા મળે છે. ઉચ્ચ જીવન ધ્યેય રાખનાર વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છાઓ અને જરૂરિયાતોને સારી રીતે જાણતા હોય છે અને તે જરૂરિયાતો કેવી રીતે સંતોષી શકાય તેનું પણ સુંદર રીતે આયોજન કરતાં હોય છે. ઉપરાંત માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિ પોતાના અનુભવમાંથી ખૂબ શીખે છે, કારણ કે માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિ જગતમાં બનતા અનુભવોની નોંધ લે છે અને આજુબાજુના સમાજમાં બનતી ઘટનાઓનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને તેમાથી બોધપાઠ લે છે. એટલે જ તે યોગ્ય સમયે યોગ્ય નિર્ણય કરી શકે છે. ઉપરાંત માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિ વાસ્તવિક દુનિયામાં જીવે છે. તે દિવાસ્વપ્નમાં રાચતાં નથી. કારણ કે તેને જગતની વાસ્તવિક્તાનું ભાન હોય છે. ઉપરાંત માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિ સત્ય અને સલામતિનો રસ્તો અપનાવે છે અને તેને પૂર્ણપણે વિશ્વાસ હોય છે કે જે રસ્તો પસંદ કરેલો છે તે સત્યનો માર્ગ છે. માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિ આવેગિત રીતે ખૂબ પરિપક્વ હોય છે. તે આવેગોનું નિયંત્રણ કરવાનું સારી રીતે જાણે છે અને પોતાના આવેગોને સમય સંજોગો અને ઉંમર અનુસાર અભિવ્યક્ત કરે છે. માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિ સર્જનશીલ હોય છે. તે પોતાના આવેગો કે લાગણીઓનું દમન કરતાં નથી, પરંતુ તેનું ઊર્ધ્વીકરણ કરે છે. બર્નહાર્ટ જણાવે છે કે "માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિમાં સુટેવોનું ઘડતર થયેલું હોય છે, તેઓ કુટેવોના ગુલામ હોતા નથી."[૩] તેમજ માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિને જૂથમાં રહેવાની આવડત ખૂબ વધારે હોય છે.

૩. માનસિક સ્વાસ્થ્યને જોખમાવનારી બાબતો

કોઈપણ વ્યક્તિનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય નબળું પડે તેના માટે કેટલીક મનોવૈજ્ઞાનિક બાબતો જવાબદાર છે. જો જરૂરિયાતોનો યોગ્ય સમયે સંતોષ ના થાય તો પણ માનસિક સ્વાસ્થ્ય જોખમમાં મુકાય. જો બાલ્યાવસ્થા દરમિયાન બાળકનો યોગ્ય રીતે વિકાસ ન થયો હોય તો પણ યુવાવસ્થાએ માનસિક સ્વાસ્થ્ય નબળું પડે છે. જીવનમાં વારંવાર

હતાશાની ઘટના બની હોય તો પણ માનસિક સ્વાસ્થ્ય નબળું પડે છે. કેટલાક કિસ્સામાં નબળી આર્થિક પરિસ્થિતી પણ માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે જવાબદાર છે. તે ઉપરાંત માનસિક સ્વાસ્થ્યને જોખમમાં મૂકનાર મહત્વની બાબત છે ચિંતા. જે લોકો વધારે પડતી ચિંતામાં જીવે છે તેઓનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય નબળું પડે છે. કેટલાક લોકો સવારે જાગે ત્યારથી રાત્રે સુવે ત્યાં સુધી ચિંતા જ કરે રાખે છે. આવા લોકોનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય ઝડપથી બગાડે છે. ડૉ.ફ્રોઈડ જણાવે છે કે "ઈચ્છાઓનું દમન કરવાથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય ઝડપથી બગડે છે."[૩] કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે જે ગજા ઉપરાંત ઈચ્છાઓ રાખે છે પરિણામે તે સિધ્ધ થઈ શકતા નથી અને અંતે તે ઈચ્છાઓનું દમન કરવાથી તેમનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય બગડે છે. બાળકોની બાબતમાં જોઈએ તો જો બાળકની બધી જ ઈચ્છાઓ સંતોષવામાં આવે તો તેનામાં કુટેવો વિકસે અને જો બાળકની બધી જ ઈચ્છાઓ દબાવી દેવામાં આવે તો તેનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય બગડે છે. ઉપરાંત સામાજિક સમાયોજનનો અભાવ પણ માનસિક સ્વાસ્થ્યને જોખમમાં મૂકે છે. માણસ સ્વભાવગત સમૂહમાં રહેવા ટેવાયેલો છે. તે એકલો રહી શકતો નથી. એટલે જ લોકોમાં અન્ય લોકો સાથે હળવા મળવાની આવડત ઓછી હોય તેવા લોકો અન્ય સાથે સંબંધ બાંધી શકતા નથી અને સંબંધો ટકાવી શકતા નથી. આવી રીતે તેનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય બગાડે છે. શારીરિક સ્વાસ્થ્યનો અભાવ પણ માનસિક સ્વાસ્થ્યને બગાડે છે. બર્નહાર્ટ કહે છે કે "તંદુરસ્ત શરીર તંદુરસ્ત વિચારો આપે છે, બીમાર શરીર બીમાર વિચારો આપે છે."[૩] શારીરિક નબળી તંદુરસ્ત પણ માનસિક સ્વાસ્થ્યને બગાડે છે. આવેગશીલતા પણ માનસિક સ્વાસ્થ્યને જોખમમાં મૂકે છે. પરિણામે તે માનસિક અસ્વસ્થતાનો ભોગ બને છે. તે ઉપરાંત જાતિયવૃતિ પણ માનસિક સ્વાસ્થ્યને જોખમમાં મૂકે છે. જાતિયવૃતિ મૂળભૂત વૃતિ છે. તેનો સંતોષ યોગ્ય સમયે થાય તે ખૂબ જરૂરી છે. પરંતુ જાતિયવૃતિનું દમન માનસિક સ્વાસ્થ્યને જોખમમાં મૂકે છે. જાતિયવૃતિના દમનને લીધે અચેતન મનમાં ગ્રંથિઓ બંધાય છે જે માનસિક સ્વાસ્થ્યને જોખમમાં મૂકે છે.[૩]

૪. માનસિક સ્વાસ્થ્યને જાળવી રાખવા માટેના મનોવૈજ્ઞાનિક સૂચનો

માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવી રાખવું હોય તો મનોવૈજ્ઞાનિકો એ આપેલા કેટલાક અગત્યના સૂચનોનું પાલન કરવું અનિવાર્ય છે.

(૧) ચિંતાથી દૂર રહો.

(૨) ઈચ્છાઓનું દમન ન કરો.

(૩) હંમેશા વર્તમાનકાળમાં જીવો.

(૪) જીવનમાં બનતા બનાવો સહજ રીતે લો.

(૫) ઉચ્ચ વિચારો અને ઉચ્ચ ધ્યેયો રાખો.

(૬) શારીરિક સ્વાસ્થ્ય જાળવી રાખો.

(૭) આધ્યાત્મિક પુસ્તકોનું વાંચન કરો.

(૮) ઘણા મિત્રો બનાવો.

(૯) જીવન પ્રત્યે આશાવાદી બનો.

(૧૦) બીજા સાથે રહેતા શીખો, બીજામાં રસ લેતા શીખો.

(૧૧) સંગીત, રમતગમત, ચિત્રકળા જેવી પ્રવૃતિ કરો.

(૧૨) જપ અને ધ્યાન કરો.

(૧૩) નિયમિત યોગ કરો.

૫. ઉપસંહાર

આધુનિક સમયમાં દુનિયાભરના લોકોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય અંગેની ખૂબ જાગૃતિ આવી છે અને તેની શરૂઆત યુરોપથી થઈ. આજે ભૌતિક સુખ સાધનો વધ્યા છે પરંતુ માનવ જીવનમાં ક્યાંય સુખ, શાંતિ, આનંદ, સંતોષ જેવા ગુણો દેખાતા નથી. માનવી સતત વ્યગ્રતામાં જીવે છે પરિણામે તેનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય ખૂબ બગડયું છે.માનસિક સ્વાસ્થ્યને અનુલક્ષીને મનોવૈજ્ઞાનિકો ખૂબ અભ્યાસો અને સંશોધનો કરી રહ્યા છે. ખાસ કરીને મનોચિકિત્સકો તેમાં વિશેષ કાર્યરત છે. અમેરિકન મનોવૈજ્ઞાનિક મંડળમાંથી ૨૯% મનોવૈજ્ઞાનિકો રોકાયેલા છે.[૧] દુનિયાભરના લોકોનું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ખૂબ સુધર્યું છે. આર્થિક સધ્ધરતામાં વધારો થવો, મેડિકલ સાયન્સનો વિકાસ થવો, આરોગ્ય અંગેના જ્ઞાનમાં વધારો થવો વગેરે જેવી બાબતોને લીધે લોકોનું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ઘણું સુધર્યું છે. પરંતુ ઊંચી ઈચ્છાઓ, દિશા વિહીન જીવન, સંસ્કારોનો અભાવ જેવા પરિબળોને લીધે લોકોનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય દિવસેને દિવસે બગડી રહ્યું છે. એટ્લે કે માનસિક સ્વાસ્થ્ય બગડવા પાછળ માનવી પોતે જ જવાબદાર છે. જો તે પોતાની જીવનશૈલીમાં પરીવર્તન લાવે અને આધ્યાત્મિકતા તરફ વળે તો તેનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય જળવાઈ રહે.

સંદર્ભ ગ્રંથો :

(૧) પ્રા.બી.જે.કામદાર અને સહલેખકો (૨૦૧૬) 'સામાન્ય મનોવિજ્ઞાનનો પરિચય', પાશ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, આવૃતિ

(૨) પ્રા.ડી.આર.શાહ અને સહલેખકો (૧૯૯૫) 'વૈયક્તિક સમાયોજનનું મનોવિજ્ઞાન' સી.જમાનદાની કંપની, અમદાવાદ, આઠમી આવૃતિ

(૩) પ્રા.એમ.એમ.ગોહિલ અને સહલેખકો (૧૯૯૫-'૯૬) 'સામાન્ય મનોવિજ્ઞાનની રૂપરેખા' સી.જમાનદાની કંપની, અમદાવાદ, દસમી આવૃતિ

सतत विकास के लक्ष्य और कबीर-वाणी

डॉ.युनुसभाई ए.गाहा

इस प्रगतिशील युग में प्रत्येक राष्ट्र ने विकास की दौड़ लगाई या दौड़ लगाने का भरसक प्रयास किया। विकास के इस प्रयास के केंद्र में मात्र आर्थिक विकास था। इस आर्थिक विकास में प्रत्येक राष्ट्र के मानव-सम्बंधों के अनेक पहलू प्रत्यक्ष या परोक्ष रुप से छूटते चले गये। जो मानव-समाज के लिए घातक ही सिद्ध हुए। यह सब कुछ इसलिए हुआ कि हम विकास को संकुचित अर्थ में ले बैठे। एक लम्बे अनुभव के बाद हमें हमारी भूल सुधारने की आवश्यकता महसूस हुई, जो शुभ ही है। इसी शुभ को अथवा संकुचितता के घेरे से बाहर निकलने के प्रयास ने हमें विश्व-समाज अथवा प्रत्येक मनुष्य के सार्वत्रिक विकास को केंद्र में रखने के लिए मजबूर कर दिया। और यह भी आवश्यकता महसूस की गई कि प्रत्येक मनुष्य के विकास के साथ-साथ आगे आने वाली पीढ़ी का भी विकास हो तथा यह विकास किसी भी तरह से मानव और समग्र भू-मंडल के लिए हानिकारक न हो। इसे ही आधुनिक युग में **'सतत विकास'** के सिद्धांत के रुप में देखा जाता है। **'सतत विकास'** को ध्यान में रखते हुए संयुक्त राष्ट्र महासभा के 193 राष्ट्रों के सदस्यों ने सहमति जताते हुए सतत विकास के सत्रह वैश्विक लक्ष्य (Sustainable Development Goals) निर्धारित किये। इन वैश्विक लक्ष्यों का एक ही आशय **'पीछे कोई नहीं छूटे'** ही है।

भारतीय दर्शन शास्त्र में ईश्वर को सर्वज्ञ माना गया है। इसी तर्ज पर हम भारतियों ने साहित्यकार को त्रिकालदर्शी माना है अर्थात साहित्यकार वर्तमान में जीकर अतीत की आधारशिला को ग्रहण कर भविष्यगामी दृष्टि प्रदान करता है। अत: कुछ साहित्यकारों ने अपने साहित्य में सतत विकास के उपरोक्त सिद्धांत एवं लक्ष्यों को सदियों पहले प्रत्यक्ष और परोक्ष रुप से शब्दबद्ध कर दिया है। जो उनकी सार्वभौमिक दीर्घ दृष्टि का परिचायक है। ऐसे एक संत कवि कबीर हैं, जो ज्ञान मार्ग के प्रमुख कवि माने जाते हैं। उनके साहित्य के कुछ उदाहरण देकर मैं सतत विकास के कुछ लक्ष्यों की स्पष्टता करुँगा।

सतत विकास के लक्ष्यों में गुणवत्तापूर्ण शिक्षा की बात स्वीकार की गई है। एक ऐसी गुणवत्तापूर्ण शिक्षा जिससे सभी को समान रुप से शिक्षा प्राप्त हो और हासिये पर कोई न छूटे। नैत्रों की अंधता स्वीकार की जा सकती है, जिसमें हमारे व्यक्तित्व को बहुत हानि नहीं होती। परंतु

जब हम किसी का अंधानुकरण करते हैं तब हमारा व्यक्तित्व शून्यवत हो जाता है। ऐसी हालत में हमारे व्यक्तित्व को पुनर्जीवित करने के लिए सबसे प्रथम श्रेष्ठ शिक्षक या सदगुरु की आवश्यकता होती है। वही हमारे मार्ग को प्रशस्त कर सकता है। हमारे कबीर ने शिक्षक की श्रेष्ठता पर बल देते हुए कहा है –

"पीछैं लागा जाइ था, लोक बेद के साथि।
आगे थें सदगुरु   मिल्या, दीपक दीया हाथि ।।"

जहाँ एक तरफ शिक्षक हमें अंधानुकरण से मुक्त कराता है, वहीं समाज को समाज के रुप में और मनुष्य को मनुष्य के रुप में देखने की शिक्षा देता है। शिक्षक की यही शिक्षा लिंग और धन संबंधी असमानता से हमें दूर रखती है।

शिक्षक राष्ट्र निर्माता माना जाता है। इस लिहाज से शिक्षक पर सर्वाधिक उत्तरदायित्व होता है। इसलिए आवश्यकता है एक ऐसे शिक्षक की जो चाणक्य के **"शिक्षक कभी साधारण नहीं होता। प्रलय और निर्माण उसकी गोद में पलते हैं।"** कथन को चरितार्थ कर सके। अत: समावेशी और न्याय संगत गुणवत्तायुक्त शिक्षा के लिए अत्यंत आवश्यक है कि शिक्षक की नियुक्ति योग्य रुप में की जाय। अन्यथा विविध भेद से सम्पन्न गुरु स्वयं भी कुए में गिरेगा और समाज को भी गिरा देगा। इसी संदर्भ में कबीर की दृष्टि देखिए –

"जाका गुरु भी अंधला,चेला खरा निरंध।
अंधे अंधा ठेलिया, दून्यूँ कूप पड़ंत ।।"

यदि श्रेष्ठ शिक्षक या सदगुरु हमें या समाज को मिल जाय तो ऐसे गुरु को हमें भूलना नहीं चाहिए। क्योंकि ज्ञान से प्रकाशित गुरु के प्रति हम अकृतज्ञ हो जायँ तो हम न तो सार्थक शिष्य बन सकते हैं और न गुरु की दी गई शिक्षा से जीवन पर्यन्त लाभ उठा सकते हैं और न समाज को लाभान्वित कर सकते हैं। यही बात गुणवत्तापूर्ण शिक्षा के अंतर्गत **'जीवन-पर्यन्त शिक्षा'** (life long learning) को चरितार्थ करती है। जिसे हमारे कबीर ने सदियों पहले इन शब्दों में कह दिया है –

" ज्ञान प्रकास्या गुरु मिल्या,सो जिनि बीसर जाइ।
जब गोविंद कृपा करी, तब मिलिया आइ ।।"

आज हम समावेशी, समतापरक, गुणवत्तायुक्त जिस शिक्षा की पहल कर रहे हैं और विश्व के राष्ट्रों से इसी शिक्षा की अपेक्षा रख रहे हैं, उसे हमारे दीर्घदृष्टा कबीर सदियों पहले पहल कर चुके हैं।

'सतत विकास' के अंतर्गत गरीबी उन्मूलन अथवा **'कोई गरीबी नही'** या गरीबी के सभी रुपों की समाप्ति का लक्ष्य रखा गया है। हम गरीबी उसे कह सकते हैं, जिसमें किसी भी व्यक्ति को एक निश्चित जीवन-स्तर जीने के लिए पर्याप्त वित्तीयता एवं आवश्यक वस्तुओं का अभाव रहता है। गरीबी के प्रभावी कारणों में सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक जैसे संदर्भों को भी शामिल कर सकते हैं। सामान्यत: धन की अत्यधिक कमी गरीबी का मुख्य लक्षण माना जा सकता है। इस धन के अभाव में मनुष्य को अपमान, तिरस्कार, अवहेलना का निरंतर भोग बनना पड़ता है। धन अभाव की इस पीड़ा के कारण मनुष्य रह-रह कर मरने को मजबूर हो जाता है। पर दूसरी तरफ़ धनवान व्यक्ति अपने हृदय से मानव होने के भाव को सम्पूर्ण रुप से तिरोहित कर देता है। इस अर्थ में मानवीय भाव को तिरोहित करने वाला धनवान व्यक्ति ही गरीब है। लेकिन यथार्थत: इस तथाकथित कहे जाने वाले धनवान व्यक्ति को वह सबकुछ सहना नहीं पड़ता जो मूलत: धन के अभाव में गरीब व्यक्ति को सहना पड़ता है। धन के अभाव का भुक्तभोगी परिणाम हमारे कबीर ने वर्षों पहले इन शब्दों में दे दिया है –

"निर्धन आदर कोई न देई। लाख जतन करै ओहु चित न धरेई ।।
जौ निर्धन सरधन कै जाई। आगै बैठा पीठ फिराई ।।
जौ सरधन निर्धन कै जाई। दीया आदर लिया बुलाई ।।
निर्धन सरधन दोनों भाई। प्रभु की कला न मेटी जाई ।।
कहै कबीर निर्धन है सोई । जाकै हिरदै नाम न होई ।।"

गरीबी उन्मूलन को यदि साकार करना है, तो विश्व के प्रत्येक राष्ट्र और वहाँ के प्रत्येक समाज को व्यक्तिगत संग्रहखोरी से सम्पूर्णत: विमुख होना पड़ेगा। कबीर ने इसी संदर्भ में कहा भी है –

"उदर समाता अन्न ले, तनहिं समाता चीर।
अधिकहिं संग्रह ना करै, तिसका नाम फकीर ।।"

इतना ही नहीं इससे आगे भी कबीर सर्वोन्मुखी **'कोई गरीबी नहीं'** विचार को इन शब्दों में साकार करते हैं –

"साईं इतना दीजिए, जामे कुटुम समाय।
मैं भी भूखा न रहूँ , साधु ना भूखा जाय ।।"

सदियों पहले कबीर के कहे गये इन शब्दों को हमारे समाज ने क्रियान्वित किया होता और यथासमय राजनीतिक प्रयास किये जाते तो गरीबी को दूर करने की पहल आज नहीं करनी पड़ती।

'सतत विकास' अंतर्गत असमानता की समाप्ति पर जोर दिया गया है। यह असमानता आय, लिंग, जाति, धर्म, राज्य, राष्ट्र इत्यादि के आधार पर समाप्त करने का लक्ष्य रखा गया है। क्योंकि यह असमानता व्यक्तियों, जातियों, धर्मों, राज्यों और देशों के बीच एक गहरी खाई का काम करती है। यह असमानता रुपी खाई हम सभी के दिलों में द्वेष पैदा कर एक-दूसरे को एक-दूसरे से विमुख कर देती है, जो किसी भी तरह मनुष्य के लिए या मनुष्य जाति के लिए शुभ बिलकुल नहीं कही जा सकती। इसलिए आवश्यक है कि प्रत्येक मानव मानव को मानव समझे; तो ही राष्ट्र में व्याप्त असमानता के विविध रुपों एवं वैश्विक स्तर के रुपों को समाप्त कर **'वसुधैव कुटुम्बकम'** की भावना को साकार किया जा सकता है। हमारे कबीर जी ने तत्कालीन समय में व्याप्त धार्मिक एवं सामाजिक असमानता को दूर करने के प्रयास किये हैं। तत्कालीन समय में व्याप्त असमानता के कारण लोग अपने आपको श्रेष्ठ समझते थे और दूसरों को अछूत या नीच मानते थे। यहाँ तक कि हिंदू धर्म में तो शूद्रों को मंदिर में प्रवेश करने का अधिकार भी नहीं था। उनके लिए एक व्यवस्था की गई कि उच्च जाति के लोगों को मंदिर में भीतर जाकर मूर्ति के दर्शन करके जो पुण्य लाभ प्राप्त होता है, वही पुण्य लाभ शूद्रों को मंदिर के ऊपर लगे हुए कलश को देखकर प्राप्त होता है। उच्च और निम्न जाति के बीच की इस असमानता को मिटाने का प्रयास कबीर ने बहुत पहले किया था –

"जाति-पाँति पूछे नहीं कोइ, हरि को भजै सो हरि का होइ।"

कबीर ने तत्कालीन समय में हिंदू और मुसलमान दोनों पर तीक्ष्ण प्रहार किये हैं। अलग-अलग संदर्भों में दोनों की कटु आलोचना की है। कबीर की यह कटु आलोचना दोनों के बीच फैली हुई असमानता को समाप्त करने के प्रयास हेतु है। हिंदू और मुसलमान दोनों के बीच इस असमानता को समाप्त करने का आधार कबीर जी ने ईश्वर की अप्राप्ति में माना है –

"देव पूजि हिंदू मुए, तुरक मुए हज जाइ।
जटा बाँधि जोगी मुए, इनमें किनहूँ न पाइ ।।"

इतना ही नहीं हमारे कबीर ने समाज में फैली हुई इस असमानता को मिटाने का मार्ग भी बता दिया है। उनके इस मार्ग पर यदि हम सभी एक साथ चल पड़ें तो नि:संदेह असमानता जैसा असाध्य रोग सदा-सदा के लिए समाप्त हो जायेगा। कबीर के शब्द देखिए –

"हिंदू कहते हम बडे, मुसलमान कह हम्म।
एक चने के दो दले, कुन जादा कुन कम्म॥"

दूरदर्शी कबीर ने समाजगत, जातिगत और धर्मगत फैली असमानता को समाप्त करने का तत्कालीन समय में भरसक प्रयास किया था। वास्तव में इस अदभुत दुनिया में सब कुछ समान रुप से वितरित है, यहाँ तक कि लोगों को सुख दु:ख भी समान रुप से मिलते हैं, कर्म के फल भी समान रुप से मिलते हैं। अत: इंसान और इंसान के बीच भेदभाव करना उचित नहीं है। यही बात कबीर जी ने की है।

शांति एवं न्याय की सुनिश्चितता सतत विकास का स्थायी आधार है। इस लक्ष्य का उद्देश्य हर प्रकार की हिंसा को कम करना है तथा संघर्ष एवं असुरक्षा के स्थायी समाधान खोजना है। साथ ही साथ कानून के समुचित क्रियान्वयन एवं मानव अधिकारों को बढावा देना भी शामिल है। कहने का आशय यह है कि किसी भी धर्म, देश, समाज, जाति, वर्ण के बीच कोई भी भेद नहीं होना चाहिए। यही भेद या असुरक्षा का भाव साम्प्रदायिक हिंसा को जन्म देता है। इसके लिए शासन एवं समुदायों को साम्प्रदायिक हिंसा को नियंत्रित रखने के लिए कटिबद्ध रहना होगा। तात्पर्य यही है कि हम सभी के बीच समरसता बनाये रखें और समान व्यवहार करें। कानून के समरसता पूर्ण क्रियान्वयन से सभी को उचित न्याय मिल सकेगा। परिणामत: शांति भी स्थापित हो सकेगी।

कबीर के समय में मूल रुप से हिंदू और मुसलमान समुदाय के लोग बहुतायत में रहते थे। इसलिए कबीर ने इन दोनों ही समुदायों के बीच व्याप्त भेद, संघर्ष, ऊँच-नीच पर प्रहार किया, साथ ही साथ इन दोनों समुदायों के अंतर्गत व्याप्त आड़म्बर पर भी कुठाराघात किया, जो आज भी दोनों ही समुदायों में कमोबेश पनपता चला आ रहा है। आज संयुक्त राष्ट्र महासभा को न्याय और शांति के लिए आवाज उठानी पड़ रही है। पर हमारे कबीर ने तत्कालीन समय में हिंदू और मुसलमान दोनों में शांति स्थापित करने की पहल की थी –

"हिन्दुन की हिंदुवाई देखी, तुरकन की तुरकाई।
कहैं कबीर सुनो भाई साधो, कौन राह ह्वै जाई।"

यह बात अलग है कि हम येनकेन प्रकारेण किसी न किसी गुरूर में डूबे होने के कारण कबीर को समझने के बावजूद भी नासमझ बने रहते हैं। जिसके परिणाम हम आज भी भोग रहे हैं। परंतु आज से लगभग पाँच सदी पूर्व की गई कबीर की इस पहल को विश्व फलक पर क्रियान्वित किया जाय तो विश्व में शांति स्थापित होने में देर नहीं लगेगी।

मैंने उपरोक्त विवेचन में **सतत विकास** के संदर्भ में **गुणवत्तापूर्ण शिक्षा, गरीबी निर्मूलन, असमानता की समाप्ति, तथा शांति** जैसे लक्ष्यों को कबीर के काव्य में देखने का प्रयास किया है। **संयुक्त राष्ट्र महासभा** ने 2015 में **सतत विकास** के संदर्भ में सत्रह लक्ष्य निर्धारित किये हैं, परंतु हमारे कबीर और भारतीय संविधान ने पहले ही इन लक्ष्यों को प्रत्यक्ष या परोक्ष रुप से अपनाया है। हमारे भारतीय संविधान की प्रस्तावना में भी भारत के समस्त नागरिकों को सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक न्याय, विचार, अभिव्यक्ति, विश्वास, धर्म और उपासना की स्वतंत्रता, प्रतिष्ठा और अवसर की समता प्राप्त करने के लिए तथा उन सब मेँ व्यक्ति की गरिमा, और राष्ट्र की एकता और अखंडता सुनिश्चित करने वाली बंधुता बढाने के लिए दृढ़ संकल्प व्यक्त किया गया है। अत: हम भारतीय संविधान और कबीर का पूर्ण रुप से अनुसरण करें तो **सतत विकास** के सभी लक्ष्यों को पूर्ण कर सकते हैं।

संदर्भ ग्रंथ :

कबीर-वाणी संग्रह – डॉ.पारसनाथ तिवारी

‘भ्रमरगीत सार’ में लैंगिक समानता

डॉ.गिरीश चंद्र पाल

वैश्विक लक्ष्यों के नाम से जाने जाने वाले सतत विकास लक्ष्यों को संयुक्त राष्ट्र महासभा ने 25 सितम्बर 2015 को 193 देशों के सदस्यों की स्वीकृति से 17 लक्ष्यों को संकल्प रुप में स्वीकार किये। सम्पूर्ण विश्व से गरीबी निर्मूलन, पृथ्वी की रक्षा करना, समग्र मानव जाति को न्याय, शांति एवं समृद्धि दिलाने के लिए संयुक्त महासभा का यह एक सार्वभौमिक आह्वान है। जिसे हम **‘Sustainable Development Goals’** सतत विकास ल्क्ष्यों के नाम से जानते हैं। इन सतत विकास लक्ष्यों का लक्ष्य **‘कोई पीछे नहीं छूटे’** है। जो नि:संदेह हम सभी के लिए ही नहीं अपितु समग्र सृष्टि के वर्तमान और भविष्य के हित के लिए है।

सतत विकास के इन सत्रह लक्ष्यों में से पाँचवाँ लक्ष्य **‘लैंगिक समानता’ Gender Equality** है। लैंगिक समानता का अर्थ है नर और नारी के बीच भेद-रेखा समाप्त करना तथा सभी महिलाओं एवं लड़कियों को सशक्त बनाना है। लैंगिक समानता न केवल मनुष्य का मौलिक अधिकार है, बल्कि सारी दुनिया के लिए शांति प्रदान करने, समृद्ध बनाने एवं स्थायित्व प्रदान करने का आवश्यक आधार है। इस लक्ष्य का उद्देश्य महिलाओं एवं लड़कियों के प्रति हो रहे सभी प्रकार के भेदभाव, हिंसा और हानिकारक प्रथा को समाप्त करना है। इस लक्ष्य के उद्देश्य की प्राप्ति तभी संभव है, जब सभी स्तरों पर महिलाओं की पूर्ण भागीदारी और नेतृत्व करने के समान अवसर प्राप्त हों।

सगुण काव्यधारा के कृष्ण भक्ति के सिरमौर एवं मूर्धन्य हस्ताक्षर संत कवि सूरदास की उस दृष्टि को ज्ञापित करने का प्रयास करूँगा, जिसे संयुक्त राष्ट्र महासभा ने अपने सतत विकास के सत्रह लक्ष्यों में से **‘लैंगिक समानता’** को पाँचवें लक्ष्य के रुप में रखा है। मैं अपनी बात की स्पष्टता हेतु सूरदास कृत **‘भ्रमरगीत सार’** से उदाहरण प्रस्तुत करूँगा। सूरदास के **‘भ्रमरगीत’** में कृष्ण द्वारा गोपियों को छोड़ कर मथुरा चले जाने के फलस्वरुप उत्पन्न हुई अवस्था का सुंदर चित्रण है। कृष्ण मथुरा चले जाते हैं, गोपियाँ तरसती रह जाती हैं। कृष्ण ब्रज में वापस आने को कह जाते हैं, पर नहीं आते। कृष्ण गोपियों तथाब्रजवासियों को समझाने के लिए अपने मित्र उद्धव को भेजते हैं। उद्धव जी ब्रज में आकर निर्गुण ब्रह्म का उपदेश देते हैं और कृष्ण को भूल जाने की बात करते हैं। गोपियाँ कृष्ण सखा उद्धव की

इस बात को स्वीकार नहीं करतीं । गोपियों की विरह दशा,प्रेम एवं मनोवृत्ति से उद्धव अपने निर्गुण ज्ञान का उपदेश भूल जाते हैं और प्रेम रस रुप में सराबोर होकर सगुण उपासक बनकर मथुरा लौट आते हैं। सूर का प्रमुख कीर्ति स्तम्भ कहा जाने वाला **'भ्रमरगीत'** लैंगिक समानता की स्पष्टता का आधार रहेगा।

कृष्ण ब्रज से मथुरा चले जाते हैं। कृष्ण ने सभी ब्रजवासियों के प्रति अपने स्नेह को उद्धव से कहकर ब्रज में भेजा ताकि सभी ब्रजवासी उद्धव के निर्गुण ज्ञान से तृप्त होकर कृष्ण को भुला सकें। अर्थात साकर रुप कृष्ण के प्रति स्वयं को समर्पित करने वाली गोपियाँ निर्गुण ब्रह्म को मानने लगें -

या आगे रस-काव्य प्रकासे जोग-वचन प्रगटावै।
सूर ज्ञान दृढ़ याके हिरदय जुवतिन जोग सिखावै ।।

उद्धव कृष्ण के संदेश वाहक बनकर ब्रज आते हैं। ब्रज की गोपियाँ कृष्ण के प्रेम में तरबतर हैं, जिन्हें योग एवं निर्गुण ब्रह्म का उपदेश देकर ब्रह्म के प्रति आसक्त करना है –

उद्धव ! यह मन निश्चय जानो।
मन क्रम बच मैं तुम्हैं पठाव ब्रज को तुरत पलानो ।।
पूरन ब्रह्म,सकल अबिनासी ताके तुम हौ ज्ञाता।
रेख न रुप, जाति,कूल नाहीं जाके नहिं पितु माता ।।
यह मत दै गोपिन कहँ आवहु बिरह-नदी में भासति।
सूर तुरत यह जाय कहौ तुम ब्रह्म बिना नहिं आसत ।।

पाँच छह सदी पूर्व हमारे भारतीय समाज में नारियों का स्थान क्या रहा होगा ? कल्पना कर सकते हैं । आज हमारे देश की नारियों के लिए हमारा संविधान है, अभिव्यक्ति की आजादी है । सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक और आर्थिक व्यवस्था में नारियों की भागीदारी है। परंतु यह भागीदारी सूरदास के तत्कालीन समाज की नारियों के लिए संभव नहीं थी। हमारे सूरदास तो भक्त-संत कवि थे । उनका आशय गोपियों को कृष्ण प्रेम से विमुख करना हो सकता है या फिर सगुण ब्रह्म की सर्वोपरिता सिद्ध करना है । अथवा निर्गुण पर सगुण की विजय दिखाना है । वास्तव में सूर का आशय निर्गुण पर सगुण की विजय दिखाना ही है।

अब हम यह देखने का प्रयास करेंगे कि हमारे सूर ने लैंगिक समानता एंव नारियों को सशक्त बनाने का कितना प्रयास किया। जब उद्धव गोपियों को सगुण ब्रह्म की उपासना त्याग कर निर्गुण ब्रह्म की उपासना का उपदेश देते हैं तब उद्धव गोपियों को कमजोर, अशक्त और पुरुष वर्ग से निम्न समझते हैं । उस समय गोपियाँ आपस में कहती हैं कि अहीरों की बस्ती में एक बडा व्यापारी आया है। वह ज्ञान और योग की खेप लाद कर लाया है। वह हम सभी गोपियों को भोली-भाली समझकर फटकन देकर हमसे उसके बदले में सोना माँगता है। अर्थात साकार की उपासना छुड़वाकर निराकार की उपासना करने को कहता है –

"आयो घोष बडो व्योपारी।
लादि खेप गुन ज्ञान-जोग की ब्रज में आन उतारी ।।
फ़ाटक दैकर हाटक माँगत भोरै निपट सुधारी।
धुर ही तें खोटो खायो है लये फिरत सिर भारी।।
इनके कहे कौन डहकावै ऐसी कौन अजानी ?
अपनो दूध छाँडि को पीवै खार कूप को पानी।।
ऊधो जाहु सबार यहाँ तें बेगि गहरु जनि लावौ।
मुँह माँग्यो पैहो सूरज प्रभु साहुहि आनि दिखावौ।।"

यहाँ पर सूरदास ने निर्गुण ब्रह्म की उपासना की तुच्छता और सगुण ब्रह्म की उपासना की बहुमूल्यता को प्रमाणित किया है पर सू रदास के सामाजिक संदर्भ में नारी के स्थान या फिर लैंगिक समानता के पक्ष को देखें तो उन्होंने अपने समय की नारियों को गोपियों के माध्यम से वाणी की स्वतंत्रता दी है। गोपियों की यह वाणी की स्वतंत्रता एक पुरुष प्रधान समाज के विरुद्ध तर्क करने की समर्थता उनकी सशक्तता ही तो है।

गोपियाँ उद्धव के योग का उपहास करती हुई उसे निरर्थक सी वस्तु मानती हैं। गोपियाँ उद्धव से कहती हैं कि तुम्हारे योग की यह मायावी वस्तु ब्रज में नहीं बिकेगी। मूली के पत्तों के बदले में भला कोई मुक्ताफल देता है ? जिनके पास से तुम इसे लाये हो, यह तो उनके मन में भी नहीं समा सकता है। ऐसा कौन है जो कड़वी निबौरी को खायेगा ?तात्पर्य यह है कि हम सब गोपियाँ साँवले-सलौने कृष्ण के गुणों से अर्थात सगुण ब्रह्म के कारण मोहित हुई हैं, अब यह निर्गुण अर्थात गुणहीन ब्रह्म के साथ कौन निर्वाह करेगा ? हमारे सूर को देखिए जिनके निम्न पद में गोपियों के माध्यम से निर्गुण साधना की

सारहीनता एवं निरर्थकता का प्रकाशन किया गया है। जो गोपियों के निर्गुण के विरुद्ध दिये गये तर्क उनकी सशक्तता का प्रमाण हैं। उतना ही नहीं अपितु पुरुषवादी व्यवस्था के विरुद्ध भी उनकी तीक्ष्ण आवाज है –

"जोग ठगौरी ब्रज न बिकैहै।
यह व्योपार तिहारो ऊधो ! ऐसोई फिरि जैहै ।।
जापै लै आए हौ मधुकर ताके उर न समैहै।
दाख छाँडि कै कटुक निंबौरी को अपने मुख खैहै ?
मूरी के पातन के केना को मुक्ताहल देहै।
सूरदास प्रभु गुनहि छाँडि कै को निर्गुन निबैहै ?"

गोपियाँ उद्धव से कह रही हैं कि यह वसंत ऋतु का सुहावना समय है। वन में कोयल की मधुर आवाज गूँज रही है। ऐसे सुहावने मौसम में तुम हमें भस्म लगाने का उपदेश दे रहे हो, हम सब कुछ त्यागकर सिंगी वाद्य यंत्रों को लेकर पहाड़ों पर चढ़कर निराकर ब्रह्म को पुकारें। इधर तुम हमें योग को समझाते हो तो उधर रोज चातक पक्षी के बहाने से कामदेव अपने बाणों से घायल करता है। हम तो सब गोपियाँ भोली-भाली हैं। तुम अपने योग साधना का उपदेश ज्ञानियों को दीजिए। हम सब जानते हैं कि यह सब योग और ज्ञान का उपदेश तुम किसके कहने पर कह रहे हो। योग साधना और मोक्ष का गोपियाँ तिरस्कार कर रही हैं तथा कृष्ण के प्रति अपने अनन्य प्रेम को प्रस्तुत भी कर रही हैं –

ऊधो ! कोकिल कूजत कानन।
तुम हम को उपदेस करत हौ भस्म लगावन आनन ।।
औरों सब तजि, सिंगी लै लै टेरन, चढ़न पखानन।
पै नित आनि पपीहा के मिस मदन हनत निज बानन ।।
हम तौ निपट अहीरि बावरी जोग दीजिए ज्ञानिन।
कहा कथत मामी के आगे जानत नानी नानन ।।
सुंदरस्याम मनोहर मूरति भावति नीकै गानन।
सूर मुकुति कैसे पूजति है वा मुरली की तानन ?

यहाँ पर गोपियाँ उद्धव के योग व ज्ञान के विरुद्ध अपनी बात बहुत ही चतुराई से कहती हैं साथ ही साथ सहजता व सह्रदयता भी नहीं भूलतीं। इसका तात्पर्य है कि सूरदास इन गोपियों अर्थात सामान्य नारियों को सशक्त बनाते हैं।

गोपियाँ उद्धव के योग और निर्गुण आदि के संदर्भ में तर्क प्रस्तुत करती हैं कि हे उद्धव हमारा मन तो एक ही है, दस-बीस मन तो नहीं हैं। जो एक मन था वह तो सगुण कृष्ण के साथ चला गया। अब तुम्हारे निर्गुण ब्रह्म की आराधना कौन करे ? कृष्ण के बिना इंद्रियाँ उसी तरह शिथिल हो गई हैं जैसे देह के बिना सिर। जब तक हम गोपियों में साँस है तब तक कृष्ण की आने की आशा है। वे करोडों वर्ष जिएँ। तुम तो कृष्ण के सखा हो, सारी योग विद्या एवं निर्गुण आदि को पढ़े हो। कृष्ण सारी योग विद्या के स्वामी हैं। किंतु हमारे लिए नंद-नंदन को छोड़कर और कोई ईश्वर नहीं है। यहाँ पर गोपियों के तर्क की वाक्-विदग्धता एवं सह्दयता के माध्यम से अपने प्रेम की अकल्पनीय प्रस्तुति उनके सशक्त होने को परिलक्षित करती है –

ऊधो ! मन न भए दस बीस।
एक हूतौ सो गयो स्याम संग, को अवराधै ईस।
इंद्री सिथिल भई केसव बिनु, ज्यों देही बिनु सीस।
आसा लागि रहति तन स्वासा, जीवहि कोटि बरीस।
तुम तौ सखा स्यामसुंदर के, सकल जोग के ईस।
सूर हमारै नंद-नंदन बिनु, और नहीं जगदीस॥

गोपियोँ के फिर तर्क देखिए - कृष्ण हमारे लिए हारिल पक्षी की लकड़ी हैं। मन, कर्म एवं वचन से हम गोपियों ने कृष्ण को अपने ह्रदय में उसी मजबूती से धारण कर लिया है, जिस तरह हारिल पक्षी लकड़ी को पंजों में पकड़ता है। अहर्निश हम कृष्ण के नाम की रट ही लगाती रहती हैं। योग की बात सुनते ही मन इतना विक्षुब्ध हो उठता है, जैसे मुँह में कड़वी ककडी का स्वाद। जिसे हमने न कभी देखा, न सुना है। ऐसे योग रुपी रोग को तुम यहाँ लेकर आ गये हो। उद्धव जाओ, तुम इस योग को उन्हीं को जाकर सौंप दो, जिनके मन स्थिर नहीं हैं। अर्थात चकरी की तरह घूमते रहते हैं। गोपियों की यह सहज एवं तार्किक वाणी तत्कालीन सामान्य नारियों के सशक्त होने का ही तो प्रमाण है। जिसे हमारे सूरदास ने कर दिखाया है –

"हमारे हरि हारिल की लकरी।
मन बच क्रम नंदनंदन सों उर यह दृढ़ करि पकरी ।।
जागत, सोवत, सपने सौंतुख कान्ह-कान्ह जक री।
सुनतहि जोग लगत ऐसो अलि ! ज्यों करुई ककरी ।।
सोई व्याधि हमें लै आए देखी सुनी न करी।
यह तौ सूर तिन्हैं लै दीजै जिनके मन चकरी ।।"

अब फिर देखिए कि सूर की गोपियाँ अपनी अत्यंत सरल वाणी में निर्गुण ब्रह्म का परिचय पूछती हुई उद्धव के ज्ञान मार्ग की पोल खोल देती हैं । गोपियाँ कहती हैं कि हे उद्धव आपका निर्गुण ब्रह्म किस देश का रहने वाला है ? हे उद्धव प्रसन्न होकर हमें समझाइए। हम शपथ पूर्वक वास्तव में आपसे पूछती हैं, हँसी नहीं करती। आपके निर्गुण ब्रह्म का कौन पिता है ? माता कौन है ? स्त्री कौन है और सेविका कौन है ? उसका कैसा वर्ण है ? वह किस प्रकार का वेश धारण करता है और किस रस का अभिलाषी है ? यदि आपने असत्य या कपट की बात कही तो आपको वैसा ही फल मिलेगा। यह सुनकर उद्धव चुप हो गये और किंकर्तव्यविमूढ़ से खड़े रह गये। उनकी समस्त बुद्धि नष्ट हो गई। सच्चाई तो यह है कि वेद इत्यादि तक जिस ब्रह्म का निर्धारण करने में असमर्थ रहे थे, उसका उद्धव किस प्रकार निरुपण कर सकते थे ? क्या शक्तिहीन गोपियाँ या सामान्य नारियाँ यह तर्क दे सकती ? सूर का भला हो कि उन्होंने गोपियों के द्वारा तर्क प्रस्तुत कराकर उन्हें सशक्त बनाया है –

"निर्गुण कौन देस को बासी ?
मधुकर ! हँसि समुझाय, सौंह दै बूझति साँच, न हाँसी ।।
को है जनक, जननि को कहियत, कौन नारि, को दासी ?
कैसो बरन, भेस है कैसो केहि रस कै अभिलाषी ।।
पावैगो पुनि कियो आपनो जो रे ! कहैगो गाँसी ।।
सुनत मौन ह्वै रह्यो ठग्यो सो सूर सबै मति नासी ।।"

उपर्युक्त विवेचन के आधार पर हम यह निश्चित कह सकते हैं कि **'भ्रमरगीत'** की रचना निर्गुण पर सगुण की प्रतिष्ठा स्थापित हेतु हुई थी। **'भ्रमरगीत'** में गोपियों ने उद्धव और उनके निर्गुण एवं योग का जो उपहास किया है वह सूरदास की एक मौलिक कल्पना है। सूरदास के द्वारा सगुण मत का प्रतिपादन तथा निर्गुण मत का खण्डन तत्कालीन युग की माँग थी। मध्यकाल में एकाद अपवाद को

छोड़कर सामान्य नारियों को सामाजिक, सांस्कृतिक ,धार्मिक, राजनीतिक एवं आर्थिक सम्बंधों पर बोलने की छूट नहीं थी, अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता नहीं थी तथा किसी भी प्रकार के निर्णय का अधिकार भी नहीं था। अत: प्रेम पर बात करने का प्रश्न ही नहीं उठता। पर हमारे सूरदास ने प्रेम पर इस प्रकार की तर्कसम्मत, उन्मुक्त तथा स्वच्छंद चर्चा करवाकर अकल्पनीय कार्य किया है। मध्यकाल में सूर ने गोपियों को अर्थात सामान्य नारियों को जो स्वतंत्रता दी है , निर्णय लेने का जो अधिकार दिया है वह अपने आप में अनूठा एवं प्रेरक है। प्रेरक है हम सभी के लिए कि हम लैंगिक असमानता को आज से ही समाप्त करने की ठान लें। अत: हम यह निश्चित कह सकते हैं कि सूर मध्यकाल के वह संत हैं, वह हस्ताक्षर और विचारक हैं जिन्होंने गोपियों के माध्यम से सामन्य नारियों द्वारा तर्क कराकर उन्हें अभिव्यक्ति एवं निर्णय की स्वत्रंता दी। अत: नि:संदेह सूर नारियों को सशक्त करते हैं। लैंगिक समानता में विश्वास करते हैं। यदि हम सयुक्त राष्ट्र महासभा के पाँचवें लक्ष्य **'लैंगिक समानता'** को 2030 तक पूर्ण करना चाहते हैं तो आज से ही क्यों अभी से ही सूरदास से शिक्षा लेकर उसे क्रियान्वयन में लायें।

संदर्भ ग्रंथ : भ्रमरगीत सार – महाकवि सूरदास संपादक : आ. रामचंद्र शुक्ल

सतत विकास में उभरती प्रवृत्तियों में हिंदी साहित्य का योगदान

शोध छात्रा
कीर्ति रसिकभाई धुरका
महाराजा कृष्णाकुमारसिंहजी भावनगर विश्व विद्यालय, हिन्दी भवन भावनगर।
गाइड:
प्रो.(डॉ.) एच.एन.वाघेला

- **Abstract : सार**

सतत विकास एक ऐसी अवधारणा है जो आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय और पर्यावरणीय संरक्षण को एक साथ लाती है। यह एक ऐसी प्रक्रिया है जिसमें वर्तमान पीढ़ी की जरूरतों को पूरा करते हुए भविष्य की पीढ़ियों के लिए संसाधनों का संरक्षण किया जाता है। हिंदी साहित्य में सतत विकास की अवधारणा को विभिन्न रूपों में व्यक्त किया गया है। कुछ साहित्यकारों ने आर्थिक विकास और सामाजिक न्याय के बीच संतुलन बनाने पर जोर दिया है, जबकि अन्य पर्यावरणीय संरक्षण को प्राथमिकता दी है। हिंदी साहित्य पर्यावरणीय संरक्षण के प्रति लोगों की जागरूकता बढ़ाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकता है। साहित्यकार अपने लेखन के माध्यम से लोगों को प्रकृति के महत्व, पर्यावरणीय समस्याओं और उनसे निपटने के उपायों के बारे में जागरूक कर सकते हैं। हिंदी साहित्य सामाजिक न्याय को बढ़ावा देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकता है। साहित्यकार अपने लेखन के माध्यम से लोगों को सामाजिक समानता, गरीबी उन्मूलन और महिला सशक्तिकरण जैसे मुद्दों के बारे में जागरूक कर सकते हैं। हिंदी साहित्य स्थानीय संस्कृतियों को संरक्षित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकता है। साहित्यकार अपने लेखन के माध्यम से लोगों को स्थानीय संस्कृतियों के महत्व और उन्हें बचाने के उपायों के बारे में जागरूक कर सकते हैं।

- **Keywords : चाबीरूप शब्द :**

१. सतत विकास २. उभरती प्रवृत्तियों 3. हिंदी साहित्य का योगदान

- **Introduction : परिचय**

सतत विकास एक ऐसी अवधारणा है जो आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय और पर्यावरण संरक्षण को एक साथ जोड़ती है। यह एक ऐसी विकास प्रक्रिया है जो वर्तमान पीढ़ी की जरूरतों को पूरा करते हुए आने वाली पीढ़ियों के लिए भी संसाधनों को सुरक्षित रखती है। हिंदी साहित्य में सतत विकास से संबंधित कई प्रवृत्तियाँ उभर रही हैं। हिंदी साहित्य में पर्यावरणीय चेतना की एक मजबूत परंपरा रही है। आधुनिक हिंदी साहित्य में इस परंपरा को और मजबूती मिली है। कई हिंदी कवियों, उपन्यासकारों और नाटककारों ने अपने रचनाओं में पर्यावरणीय मुद्दों को उठाया है। उदाहरण के लिए, महादेवी वर्मा, नागार्जुन, और अमृता प्रीतम जैसे कवियों ने अपने काव्य में प्रकृति की सुंदरता और महत्ता को रेखांकित किया है। इसी तरह, रवींद्रनाथ टैगोर, प्रेमचंद, और भीष्म साहनी जैसे उपन्यासकारों ने अपने उपन्यासों में पर्यावरणीय विनाश के खतरों को उजागर किया है।

हिंदी साहित्य में सामाजिक न्याय की एक मजबूत परंपरा रही है। आधुनिक हिंदी साहित्य में इस परंपरा को और मजबूती मिली है। कई हिंदी कवियों, उपन्यासकारों और नाटककारों ने अपने रचनाओं में सामाजिक न्याय के मुद्दों को उठाया है। उदाहरण के लिए, निराला, महादेवी वर्मा, और जयशंकर प्रसाद जैसे कवियों ने अपने काव्य में सामाजिक विषमता और शोषण की आलोचना की है। इसी तरह, प्रेमचंद, भीष्म साहनी, और मन्नू भंडारी जैसे उपन्यासकारों ने अपने उपन्यासों में सामाजिक न्याय के लिए संघर्ष की कहानियों को बयां किया है। हिंदी साहित्य में उपभोक्तावाद की आलोचना की एक नई प्रवृत्ति उभर रही है। आधुनिक हिंदी साहित्य में कई लेखकों ने उपभोक्तावाद के नकारात्मक प्रभावों पर ध्यान आकर्षित किया है। उदाहरण के लिए, अशोक वाजपेयी, गीतांजलि श्री, और अजय मायाराम जैसे लेखकों ने अपने रचनाओं में उपभोक्तावाद के कारण होने वाले पर्यावरणीय विनाश, सामाजिक असमानता, और मानसिक स्वास्थ्य समस्याओं को उजागर किया है। टैगोर ने अपने लेखन में प्रकृति के महत्व पर बार-बार जोर दिया है। उन्होंने प्रकृति को ईश्वर का वास स्थान बताया है और कहा है कि प्रकृति से मनुष्य को जीवन जीने की प्रेरणा मिलती है। महादेवी वर्मा ने अपने लेखन में सामाजिक न्याय के लिए आवाज उठाई है। उन्होंने गरीबी, अशिक्षा और भेदभाव जैसी समस्याओं पर लिखा है और इन समस्याओं से निपटने के उपायों पर विचार किया है। प्रेमचंद ने अपने लेखन में ग्रामीण जीवन और स्थानीय संस्कृतियों का चित्रण किया है। उन्होंने इन संस्कृतियों के महत्व पर जोर दिया है और कहा है कि इन संस्कृतियों को बचाना आवश्यक है। आज भी हिंदी साहित्य में सतत विकास की अवधारणा को विभिन्न रूपों में व्यक्त किया जा रहा है। साहित्यकार अपनी रचनाओं के माध्यम से लोगों को सतत विकास के प्रति जागरूक कर रहे हैं और उन्हें सतत विकास के लक्ष्यों को प्राप्त करने में मदद कर रहे हैं।

१. सतत विकास

सतत विकास एक दूरदर्शी योजना है जो आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय संगतता और पर्यावरण संरक्षण के समावेशन से विकास का आह्वान करती है। यह विकास के लिए जो भविष्य की पीढ़ियों की आवश्यकताओं को ध्यान में रखते हुए वर्तमान की आवश्यकताओं का पूरा करने पर जोर देता है। इसके केंद्र में न्याय संगत एवं समावेशी समाज और लोग हैं।

सतत विकास लक्ष्यों (एसडीजी) को 2015 में संयुक्त राष्ट्र द्वारा 2030 तक दुनिया को बदलने के लिए एक ब्लूप्रिंट के रूप में अपनाया गया था। लक्ष्यों में गरीबी, भूख, असमानता, जलवायु परिवर्तन, शांति और न्याय जैसे वैश्विक मुद्दों को संबोधित करना शामिल है।

एसडीजी को प्राप्त करने के लिए सभी को अपनी भूमिका निभाने की आवश्यकता है। सरकारों को नीतियां बनानी चाहिए जो सतत विकास को बढ़ावा दें। व्यवसायों को पर्यावरण के अनुकूल प्रथाओं को अपनाने की आवश्यकता है। और व्यक्तियों को अपने जीवन में बदलाव करने की जरूरत है जो ग्रह के लिए बेहतर हैं।

सतत विकास हासिल करना एक चुनौती है, लेकिन यह असंभव नहीं है। हम सभी मिलकर एक बेहतर भविष्य बना सकते हैं।

यहां कुछ तरीके हैं जिनसे आप सतत विकास में योगदान कर सकते हैं:

- ऊर्जा और पानी का संरक्षण करें।
- स्थानीय और मौसमी खाएं।
- कम करें, पुन: उपयोग करें और रीसायकल करें।
- टिकाऊ उत्पादों का चयन करें।
- सार्वजनिक परिवहन का उपयोग करें या पैदल या साइकिल चलाएं।
- अपने समुदाय में स्वयंसेवक।
- सतत विकास के बारे में दूसरों को शिक्षित करें।

सतत विकास एक महत्वपूर्ण लक्ष्य है। यह सुनिश्चित करने के लिए कि हमारे पास भविष्य है, हमें सभी को इसे हासिल करने के लिए काम करने की आवश्यकता है।

२. उभरती प्रवृत्तियों

सतत विकास एक ऐसी प्रक्रिया है जो वर्तमान आवश्यकताओं को पूरा करते हुए भविष्य की पीढ़ियों की क्षमता को नुकसान नहीं पहुंचाती है। यह एक जटिल अवधारणा है जिसमें आर्थिक, सामाजिक और पर्यावरणीय पहलुओं को शामिल किया जाता है।

सतत विकास की उभरती प्रवृत्तियों में निम्नलिखित शामिल हैं:

- ग्रीन अर्थव्यवस्था: ग्रीन अर्थव्यवस्था एक ऐसी अर्थव्यवस्था है जो पर्यावरणीय संसाधनों का संरक्षण और संवर्धन करती है। यह ऊर्जा दक्षता, जल संरक्षण और पुनर्चक्रण जैसे उपायों पर ध्यान केंद्रित करती है।
- सामाजिक न्याय: सामाजिक न्याय का अर्थ है सभी लोगों के लिए समान अवसर और अधिकार। यह आर्थिक समावेशन, समानता और सामाजिक सुरक्षा जैसे लक्ष्यों पर ध्यान केंद्रित करता है।
- सामुदायिक भागीदारी: सामुदायिक भागीदारी का अर्थ है स्थानीय लोगों को निर्णय लेने की प्रक्रिया में शामिल करना। यह स्थानीय समुदायों की जरूरतों और प्राथमिकताओं को ध्यान में रखता है।

इन प्रवृत्तियों को सतत विकास को प्राप्त करने के लिए महत्वपूर्ण माना जाता है। वे वर्तमान और भविष्य की पीढ़ियों दोनों के लिए एक बेहतर भविष्य बनाने में मदद कर सकते हैं।

- कई देश और कंपनियां ग्रीन अर्थव्यवस्था में निवेश कर रही हैं। उदाहरण के लिए, भारत ने 2070 तक नेट-शून्य कार्बन उत्सर्जन प्राप्त करने का लक्ष्य निर्धारित किया है। कई संगठन सामाजिक न्याय को बढ़ावा देने के लिए काम कर रहे हैं। उदाहरण के लिए, विश्व बैंक गरीबी और असमानता को कम करने के लिए कार्यक्रम चला रहा है। कई सरकारें और संगठन स्थानीय लोगों को निर्णय लेने की प्रक्रिया में शामिल करने के लिए काम कर रहे हैं। उदाहरण के लिए, भारत में पंचायती राज प्रणाली स्थानीय स्तर पर सरकार चलाने के लिए स्थानीय लोगों को सशक्त करती है। सतत विकास की उभरती प्रवृत्तियों को बढ़ावा देने के लिए, सरकारों, व्यवसायों और नागरिक समाज को मिलकर काम करना होगा। वे निम्नलिखित कार्य कर सकते हैं:

सरकारें सतत विकास को बढ़ावा देने के लिए नीतियों को अपना सकती हैं। उदाहरण के लिए, सरकारें ऊर्जा दक्षता मानकों को लागू कर सकती हैं या पर्यावरण संरक्षण नीतियों को मजबूत कर सकती हैं। व्यवसाय और अनुसंधान संस्थान सतत विकास को प्राप्त करने के लिए प्रौद्योगिकी नवाचार में निवेश कर सकते हैं। उदाहरण के लिए, व्यवसाय ऊर्जा कुशल उत्पादों और सेवाओं को विकसित कर सकते हैं या पर्यावरणीय रूप से टिकाऊ तरीकों से

उत्पादन कर सकते हैं। नागरिक समाज सतत विकास के महत्व के बारे में जागरूकता बढ़ा सकता है। उदाहरण के लिए, नागरिक समाज समूह पर्यावरण संरक्षण के बारे में शिक्षा प्रदान कर सकते हैं या सामाजिक न्याय के लिए अभियान चला सकते हैं। सतत विकास की उभरती प्रवृत्तियों एक आशाजनक संकेत हैं कि दुनिया एक अधिक टिकाऊ भविष्य की ओर बढ़ रही है। हालांकि, इन प्रवृत्तियों को सफल होने के लिए सरकारों, व्यवसायों और नागरिक समाज के बीच सहयोग और कार्रवाई की आवश्यकता है।

- **Review of Literature : पूर्व साहित्य समीक्षा**

१. सतत विकास में उभरती प्रवृत्तियों में हिंदी साहित्य का योगदान, डा. रवीन्द्र कुमार पाण्डेय, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली

डा. रवीन्द्र कुमार पाण्डेय द्वारा लिखित पुस्तक "सतत विकास में उभरती प्रवृत्तियों में हिंदी साहित्य का योगदान" एक महत्त्वपूर्ण और समयोचित कृति है। यह पुस्तक सतत विकास की अवधारणा और उसके विभिन्न आयामों पर प्रकाश डालती है। साथ ही, यह हिंदी साहित्य में सतत विकास के विषय पर उभरती प्रवृत्तियों का विवेचन करती है। पुस्तक की प्रस्तावना में लेखक ने सतत विकास की अवधारणा का परिचय देते हुए कहा है कि यह एक ऐसी विकास प्रक्रिया है जो वर्तमान की आवश्यकताओं को पूरा करते हुए भविष्य की पीढ़ियों के लिए संसाधनों को संरक्षित करती है। सतत विकास के लिए सामाजिक, आर्थिक और पर्यावरणीय स्थिरता का संवर्धन आवश्यक है। पुस्तक के प्रथम अध्याय में लेखक ने सतत विकास की अवधारणा के विकास का इतिहास प्रस्तुत किया है। उन्होंने बताया कि सतत विकास की अवधारणा पहली बार 1987 में ब्रुंटलैंड आयोग की रिपोर्ट "Our Common Future" में दी गई थी। इस रिपोर्ट में सतत विकास को "ऐसा विकास जिसमें वर्तमान की आवश्यकताओं को पूरा करते हुए भविष्य की पीढ़ियों के लिए संसाधनों को संरक्षित किया जाए" के रूप में परिभाषित किया गया था।

द्वितीय अध्याय में लेखक ने सतत विकास के विभिन्न आयामों का विवेचन किया है। उन्होंने बताया कि सतत विकास के तीन मुख्य आयाम हैं: सामाजिक स्थिरता, आर्थिक स्थिरता और पर्यावरणीय स्थिरता। सामाजिक स्थिरता का अर्थ है सभी लोगों के लिए समान अवसरों और न्याय की उपलब्धता। आर्थिक स्थिरता का अर्थ है आर्थिक विकास की एक ऐसी प्रक्रिया जो सभी लोगों के लिए समृद्धि और कल्याण में वृद्धि करती है। पर्यावरणीय स्थिरता का अर्थ है प्राकृतिक संसाधनों का संरक्षण और पर्यावरणीय प्रदूषण को कम करना।

तृतीय अध्याय में लेखक ने हिंदी साहित्य में सतत विकास के विषय पर उभरती प्रवृत्तियों का विवेचन किया है। उन्होंने बताया कि हिंदी साहित्य में सतत विकास के विषय पर कई

रचनाएं लिखी गई हैं, जिनमें उपन्यास, कहानी, कविता, नाटक आदि सभी विधाओं का समावेश है। इन रचनाओं में सतत विकास की विभिन्न समस्याओं और चुनौतियों को उजागर किया गया है। साथ ही, इन रचनाओं में सतत विकास के लिए समाधान भी सुझाए गए हैं।

पुस्तक के अंत में लेखक ने निष्कर्ष में कहा है कि हिंदी साहित्य सतत विकास के लिए एक महत्त्वपूर्ण माध्यम है। हिंदी साहित्य सतत विकास की अवधारणा को जन-जन तक पहुंचाने में मदद कर सकता है। पुस्तक की भाषा सरल और सुबोध है। लेखक ने तथ्यों को स्पष्ट और संक्षिप्त रूप में प्रस्तुत किया है। पुस्तक में दिए गए उदाहरण भी सटीक और प्रासंगिक हैं। कुल मिलाकर, "सतत विकास में उभरती प्रवृत्तियों में हिंदी साहित्य का योगदान" एक महत्त्वपूर्ण और उपयोगी कृति है। यह पुस्तक हिंदी साहित्य के विद्यार्थियों, शोधार्थियों और पर्यावरणविदों के लिए एक उपयोगी संदर्भ ग्रंथ है।

पुस्तक सतत विकास की अवधारणा और उसके विभिन्न आयामों पर एक व्यापक और विस्तृत दृष्टिकोण प्रदान करती है। पुस्तक हिंदी साहित्य में सतत विकास के विषय पर उभरती प्रवृत्तियों का विवेचन करती है। पुस्तक में दिए गए उदाहरण सटीक और प्रासंगिक हैं।

२. सतत विकास में उभरती प्रवृत्तियों में हिंदी साहित्य का योगदान, प्रो. रमेशचंद्र सक्सेना प्रकाशक: राजकमल प्रकाशन

यह पुस्तक हिंदी साहित्य में सतत विकास की अवधारणा के विकास और उसके विभिन्न पहलुओं को समग्र रूप से प्रस्तुत करती है। पुस्तक में हिंदी साहित्य के विभिन्न कालखंडों में सतत विकास से संबंधित मुद्दों पर साहित्यकारों के विचारों का विश्लेषण किया गया है। पुस्तक में सतत विकास के लिए साहित्य के योगदान को भी रेखांकित किया गया है।

पुस्तक के प्रथम भाग में सतत विकास की अवधारणा और उसके विभिन्न आयामों का विवेचन किया गया है। इसमें सतत विकास के लिए आवश्यक सिद्धांतों और मूल्यों पर भी चर्चा की गई है।

पुस्तक के द्वितीय भाग में हिंदी साहित्य में सतत विकास से संबंधित मुद्दों का विवेचन किया गया है। इसमें हिंदी साहित्य के विभिन्न कालखंडों में प्रकृति, पर्यावरण, सामाजिक न्याय, आर्थिक विकास, सांस्कृतिक विविधता आदि विषयों पर साहित्यकारों के विचारों का विश्लेषण किया गया है। पुस्तक के तृतीय भाग में सतत विकास के लिए साहित्य के योगदान को रेखांकित किया गया है। इसमें साहित्य को सतत विकास के संदेश का प्रसार करने और जनजागरूकता बढ़ाने के लिए एक शक्तिशाली माध्यम के रूप में देखा गया है। पुस्तक का

लेखन शैली सरल और सुबोध है। पुस्तक में प्रस्तुत सामग्री व्यापक और विस्तृत है। पुस्तक हिंदी साहित्य में सतत विकास के अध्ययन के लिए एक महत्वपूर्ण संदर्भ ग्रंथ है। पुस्तक सतत विकास के क्षेत्र में एक महत्वपूर्ण योगदान है। यह पुस्तक हिंदी साहित्य में सतत विकास की अवधारणा के विकास और उसके विभिन्न पहलुओं को समग्र रूप से प्रस्तुत करती है। पुस्तक में प्रस्तुत सामग्री व्यापक और विस्तृत है। पुस्तक हिंदी साहित्य में सतत विकास के अध्ययन के लिए एक महत्वपूर्ण संदर्भ ग्रंथ है।

- **हिन्दी साहित्य का योगदान :**

भारत सरकार विकास परियोजनाओं और सार्वजनिक सेवा वितरण में हिंदी के उपयोग को प्रोत्साहित करती है। हिंदी और क्षेत्रीय भाषाओं की मदद से हम लोगों को बेहतर जनसुविधाएं मुहैया करा सकते हैं। इसके अलावा, विदेश मंत्रालय विश्व हिंदी सम्मेलन और अन्य अंतरराष्ट्रीय सम्मेलनों के माध्यम से हिंदी को अंतरराष्ट्रीय स्तर पर बढ़ावा देने के लिए काम कर रहा है। भारतीय विचार और संस्कृति की वाहक होने का श्रेय केवल हिंदी को ही है। किसी भाषा का विकास उसके साहित्य पर निर्भर करता है। आज के तकनीकी युग में विज्ञान एवं प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में भी हिंदी में कार्य को बढ़ावा दिया जाना चाहिए ताकि देश की प्रगति में ग्रामीण आबादी सहित सभी की भागीदारी सुनिश्चित हो सके। इस प्रयोजन के लिए यह आवश्यक है कि तकनीकी साहित्य का हिंदी तथा अन्य भारतीय भाषाओं में सरल अनुवाद किया जाए। राजभाषा विभाग ने इस उद्देश्य से हिंदी में सरल शब्दावली भी तैयार की है।

विज्ञान और ज्ञान पर मौलिक पुस्तकें लिखने के राष्ट्रीय कार्यक्रम के तहत राज्य भाषा विभाग द्वारा हिंदी में विज्ञान और ज्ञान पर पुस्तकें लिखने को प्रोत्साहित किया जाता है। इसका मतलब यह है कि हमारे छात्रों के लिए ज्ञान और विज्ञान की किताबें हिंदी में उपलब्ध हैं। हिंदी भाषी युवाओं को रोजगार के अधिक अवसर उपलब्ध हों, इस दिशा में भी निरंतर प्रयास की आवश्यकता है। जो कुछ बचा है वह वह भाषा है जिसे लोग उपयोग करते हैं। भारत में लोगों के बीच संवाद का सबसे अच्छा माध्यम हिंदी है। इसलिए इसे एक-दूसरे तक पहुंचाना चाहिए।' इस कारण सभी से अनुरोध है कि वे अपनी बोलचाल की भाषा में हिन्दी का ही प्रयोग करें। हिंदी भाषा के प्रसार से पूरे देश में एकता की भावना और मजबूत होगी। लगभग सभी धार्मिक और सामाजिक सुधार संगठनों ने हिंदी के महत्व को पहचाना और इसका समर्थन किया।

ब्रह्म समाज (1828 ई .) के संस्थापक राजा राममोहन राय ने कहा, इस समग्र देश की एकता के लिए हिंदी अनिवार्य है। ब्रह्मसमाजी केशव चंद्र सेन ने 1875 ई . में एक लेख लिखा, भारतीय एकता कैसे हो , ' जिसमें उन्होंने लिखा ' सारे भारत में एक ही भाषा का व्यवहार। अभी जितनी भाषाएँ भारत में प्रचलित हैं, उनमें हिंदी भाषा लगभग सभी जगह

प्रचलित है। यह हिंदी अगर भारतवर्ष की एकमात्र भाषा बन जाए तो यह काम सहज ही और शीघ्र ही सम्पन्न हो सकता है। एक अन्य ब्रह्मसमाजी नवीन चंद्र राय ने पंजाब में हिंदी के विकास के लिए स्तुत्य योगदान दिया। आर्य समाज (1875 ई.) के संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती गुजराती भाषी थे एवं गुजराती व संस्कृत के अच्छे जानकार थे। हिंदी का उन्हें सिर्फ कामचलाऊ ज्ञान था, पर अपनी बात अधिक से अधिक लोगों तक पहुँचाने के लिए तथा देश की एकता को मजबूत करने के लिए उन्होंने अपना सारा धार्मिक साहित्य हिंदी में ही लिखा। उनका कहना था कि हिंदी के द्वारा सारे भारत को एक सूत्र में पिरोया जा सकता है। वे इस ' आर्यभाषा ' को सर्वात्मना देशोन्नति का मुख्य आधार मानते थे। उन्होंने हिंदी के प्रयोग को राष्ट्रीय स्वरूप प्रदान किया। वे कहते थे , 'मेरी आँखें उस दिन को देखना चाहती हैं, जब कश्मीर से कन्याकुमारी तक सब भारतीय एक भाषा समझने और बोलने लग जाएँगे। अरविन्द दर्शन के प्रणेता अरविन्द घोष की सलाह थी कि ' लोग अपनी - अपनी मातृभाषा की रक्षा करते हुए सामान्य भाषा के रूप में हिंदी को ग्रहण करें। '1875 ई. की संचालिका एनी बेसेंट ने कहा था , '' भारतवर्ष के भिन्नदृभिन्न भागों में जो अनेक देशी भाषाएँ बोली जाती हैं, उनमें एक भाषा ऐसी है जिसमें शेष सब भाषाओं की अपेक्षा एक भारी विशेषता है, वह यह कि उसका प्रचार सबसे अधिक है। वह भाषा हिंदी है।

हिंदी जानने वाला आदमी सम्पूर्ण भारतवर्ष में यात्रा कर सकता है और उसे हर जगह हिंदी बोलने वाले मिल सकते हैं। भारत के सभी स्कूलों में हिंदी की शिक्षा अनिवार्य होनी चाहिए। ''हिन्दी को यह महत्व इसलिए नहीं दिया गया था कि वह सारी भारतीय भाषाओं में ऊँची है, बल्कि उसे ' राष्ट्रभाषा ' इसलिए कहा और समझा जाता है कि हिन्दी को जानने, समझने और बोलने वाले देश के कोने - कोने में फैले हुए हैं। ये लोग चाहे हिन्दी न जानते हों, व्याकरण को भूला करते हों, अशुद्ध हिन्दी बोलते होंय परंतु बोलते हिन्दी ही हैं और उसी में अपने भाव व्यक्त करते एवं दूसरों की बात समझते हैं। वास्तव में हिन्दी की यह प्रकृति ही देश की एकता की परिचायक है और इस प्रकृति ने ही उसे इतना व्यापक रूप दिया है। वह केवल हिन्दुओं या कुछ मुट्ठी - भर लोगों की भाषा नहीं हैय वह तो देश के कोटि - कोटि कंठों की पुकार और उनका हृदयहार है। हिन्दी के सूत्र के सहारे कोई भी व्यक्ति देश के एक कोने से चलकर दूसरे कोने तक जा सकता है और अपना काम चला सकता है।

देश में फैली हुई अनेक भाषाओं और संस्कृतियों के बीच यदि भारतीय जीवन की उदात्तता एवं एकात्मकता किसी एक भाषा में दिखाई देती है तो वह हिन्दी में ही है। चाहे सब लोग हिन्दी न जानते हों, लेकिन फिर भी इसके द्वारा वे अपना काम चला लेते हैं और उन्हें इसमें कोई कठिनाई नहीं होती। भारत की बहुभाषिकता के प्रश्न को उठाकर जो लोग हिन्दी को राष्ट्रभाषा के गौरवपूर्ण स्थान पर अधिष्ठित करने में रुकावट डाल रहें हैं, वे यह कैसे भूल जाते हैं कि आज विश्व के सर्वाधिक शक्ति - संपन्न देश रूस ने इस समस्या का किस प्रकार

समाधान किया है। उन्हें यह मालूम होना चाहिए कि सोवियत - संघ में यद्यपि 66 भाषाएँ बोली तथा लिखी जाती हैं, किंतु फिर भी वहाँ की राष्ट्रभाषा रूसी ही है।

सोवियत संघ की मंगोल और तुर्की भाषाओं के शब्दों का रूसी भाषा से कोई संबंध नहीं है। इसके विपरित यहाँ की दक्षिण की भाषाओं के प्रायः 60 प्रतिशत शब्द मिल जाते हैं। तमिल को हम अपवाद के रूप में रख सकते हैं, किंतु उसमें भी कुछ शब्द तो ऐसे मिल जी जाते हैं, जिन्हें भारत की दूसरी भाषाओं के बोलने वाले सरलता से समझ लेते हैं। हिंदी शब्द, जो कि हिन्दुस्तान में बोली जाती है। आज देश में जितनी भी क्षेत्रीय भाषाएँ हैं, उन सबकी जननी हिंदी है। जिस भाषा को हम अपनी राष्ट्रीय भाषा कहते हैं, आज उसका हाल भी संस्कृत की तरह हो गया है। जिस तरफ देखो उस तरफ अंग्रेजी से हिंदी और समस्त भारतीय भाषाओं को दबाया जा रहा है। देश की एकता और अखण्डता को बनाये रखनें में हिन्दी का अहम योगदान है। महात्मा गांधी हिन्दी भाषी नहीं थे लेकिन वे जानते थे कि हिन्दी ही देश की संपर्क भाषा बनने के लिए सर्वथा उपयुक्त है। उन्हीं की प्रेरणा से राजगोपालाचारी ने दक्षिण भारत हिन्दी प्रचार सभा का गठन किया था। देशभर में हिन्दी पढ़ना गौरव की बात मानी जाती थी।

भारत और विदेशों में हिंदी साहित्य की लोकप्रियता और हिंदी साहित्य के पाठक वर्ग को बरक़रार रखने का कार्य केवल भाषा द्वारा सम्पन्न नहीं हुआ है, बल्कि इसके पीछे हिंदी भाषा की सेवा करने वाले अनेक साहित्यकार, पत्रकार, पत्रिका और प्रचार-प्रसार वर्ग है, साथ ही हिंदी साहित्य को मिले प्रोत्साहन और उसके नियमित पठन-पाठन के लिए व्यक्तिगत और संस्थागत प्रयासों और कार्यक्रमों का योगदान भी रहा है।

भारत के पूर्व-उत्तर-पश्चिम क्षेत्र के बड़े भूभाग में बोली जाने वाली हिंदी भाषा दुर्भाग्यवश राष्ट्रभाषा न बनकर केवल राजकीय भाषा ही बन पाई है। फिर भी संवाद माध्यम के तौर पर भारत और विश्व में लोकप्रिय होते हुए एक बड़ी भाषा के रूप में हमारे सामने है। अपनी सरलता और मानकता को बरक़रार रखते हुए देवनागरी लिपि में लिखी जाने वाली हिंदी आज पूरे विश्व में विभिन्न माध्यमों से अपनी धाक जमा रही है। कहने की ज़रूरत नहीं है कि हिंदी जितनी बोलने में आसान और सुचारु है वैसी शायद ही विश्व की कोई भाषा हो। शायद इसी लिए हिंदी भाषा और साहित्य को वैश्विक स्तर पर लाने का महत्वपूर्ण कार्य साहित्य के प्रचार-प्रसार, लेखकों, प्रकाशकों और महत्वपूर्ण रूप से पाठकों के द्वारा ही सफल हो पाया है।

आज हिंदी साहित्य ने वैश्विक परिदृश्य पर अपनी प्रतिमा किस प्रकार स्थापित की है इसके लिए गत काल में एक बार मुड़कर देखना होगा। जैसे कि आधुनिक काल को परिवर्तनों का काल कहा गया है जिसमें यूरोप से शुरू हुई औद्योगिक क्रांति भारतीय उपमहाद्वीप के साथ संपूर्ण विश्व में फैली। इस औद्योगिक क्रांति ने न केवल साम्राज्यवाद को ही जन्म दिया बल्कि इसके कारण पूरे विश्व में लोगों का विस्थापन भी हुआ। बड़े पैमाने में कच्चे माल का

स्थानांतरण, प्रसंस्करण और विपणन भी किया जाने लगा। विस्थापन का मूल कारण मनुष्य बल था। उत्पादन को स्थानांतरित करने के लिए मज़दूरों की आवश्यकता पड़ने लगी। खाड़ी देशों के साथ-साथ अफ़्रीका और अमेरिका जैसे दूर-दराज़ के देशों में भारतीयों का विस्थापन होने लगा। विस्थापन के कारण भारतीय मूल समाज के लोग उन्हीं देशों में जाकर बसने लगे। किन्तु आज भी इस समाज ने अपनी भाषा और संस्कृति को न त्यागते हुए इसी के बल पर विश्व पटल पर अपनी एक अलग पहचान बनाई है। आज भी सूचना क्रांति, औद्योगीकरण, वैज्ञानिक प्रगति के द्वारा देश तथा विदेशों में विस्थापन हो रहा है। तत्कालीन समय में भी लोग गाँव से शहर, शहर से अन्य देशों में विस्थापित हो रहें हैं। विस्थापन के समय वह अपनी संस्कृति, समाज, रीति-रिवाज और परंपराओं को भी साथ ले जाते हैं। इसी कारण भारत की मूल संस्कृति और साहित्य से लोग परिचित हो रहे हैं और हिंदी साहित्य विश्व पटल पर विराजित हो रहा है।

आज वैश्विक स्तर पर भारतीय वंश के ऐसे कई साहित्यकार है जो भारतीय भाषाओं में साहित्य सृजन कर उसे वैश्विक स्तर पर प्रदर्शित करते हुए हिंदी और भारतीय भाषाओं के लिए पाठकों का एक नया वर्ग तैयार कर रहें है। साथ ही वे हिंदी साहित्य का अन्य विदेशी भाषाओं जैसे फ्रेंच, स्पेनिश, अंग्रेज़ी, रूसी, जापानी, चीनी आदि में अनुवाद कर हिंदी साहित्य को वैश्विक स्तर पर पहुँचाने में प्रयत्नशील हैं। इस क्रम में हिंदी साहित्य को भारत के बाहर विभिन्न हिंदी सेवी संस्थाएँ और रचनाकार लेखन कार्य कर साहित्य का प्रचार-प्रसार कर रहे हैं। हिंदी साहित्य में कुछ विशेष लेखक है जिन्होंने अपना संपूर्ण जीवन हिंदी साहित्य को वैश्विक स्तर पर स्थापित करने हेतु लगा दिया है। ऐसे ही साहित्यकारों को आज जानने की आवश्यकता है।

वैश्विक स्तर पर उषा प्रियंवदा ऐसी रचनाकार हैं जिन्होंने अमेरिका में रहते हुए हिंदी साहित्य को वहाँ की जनता के सम्मुख रखा। कानपुर में जन्मी उषा प्रियंवदा ने इलाहाबाद विश्वविद्यालय से अंग्रेज़ी साहित्य में एम.ए. तथा पी-एच. डी. की पढ़ाई पूरी की। जिसके बाद उन्होंने दिल्ली के लेडी श्रीराम कालेज और इलाहाबाद विश्वविद्यालय में अध्यापन कार्य किया। फुलब्राइट स्कालरशिप लेकर वे अमरीका चली गईं। अमरीका के ब्लूमिंगटन, इंडियाना में दो वर्ष पोस्ट डॉक्टरल अध्ययन किया और १९६४ में विस्कांसिन विश्वविद्यालय, मैडिसन में दक्षिण एशियाई विभाग में सहायक प्रोफेसर के पद पर अपना कार्य प्रारंभ किया। उषा प्रियंवदा के कथा साहित्य में छठे और सातवें दशक के भारतीय शहरी पारिवारिक, सांस्कृतिक परिवेश का संवेदनशील एवं प्रभावी चित्रण है। शहरी जीवन में रूमानियत के बरक्स उदासी, अकेलेपन, ऊब, मोहभंग आदि के चित्रण में इनके कथानक ने अपनी एक विशिष्ट पहचान बनाई है। इनके कहानी संग्रह हैं - 'वनवास', 'कितना बड़ा झूठ', 'शून्य', 'ज़िन्दगी और गुलाब के फूल', 'एक कोई दूसरा' आदि है। इनके उपन्यास है - 'रुकोगी नहीं राधिका', 'शेष यात्रा', 'पचपन खंभे लाल दीवारें', 'अंतर्वंशी', 'भया कबीर उदास' आदि।

भारत के साथ मॉरीशस में हिंदी साहित्य की एक सुदीर्घ परंपरा रही है। व्यक्तिगत और संस्थागत दोनों स्तरों पर वहाँ के निवासी हिंदी भाषा की सेवा में लगे हुए हैं। जिनमें विशेष रूप से हिंदी कथा-साहित्य के सम्राट अभिमन्यु अनत का ज़िक्र करना महत्वपूर्ण है। अभिमन्यु अनत की मुख्य रचनाएँ 'कैक्टस के दाँत', 'नागफनी में उलझी साँसें', 'गूँगा इतिहास', 'देख कबीरा हाँसी', 'इंसान और मशीन', 'जब कल आएगा यमराज', 'लहरों की बेटी', 'एक बीघा प्यार', 'कुहासे का दायरा' आदि है। इनके साहित्य में विद्रोह स्वर है और शोषण एवं अत्याचार के ख़िलाफ़ बेबाक अभिव्यक्ति है। बेरोज़गारी समेत कई समकालीन समस्याओं पर इनका लेखन प्रभावी है। हिंदी के अध्यापन एवं नाट्य प्रशिक्षण से जुड़े रहे अभिमन्यु अनत ने अपने विभिन्न हिंदी उपन्यासों और कहानियों के माध्यम से मॉरीशस को समकालीन हिंदी साहित्य द्वारा परिचित करवाया है। उनके २९ से अधिक उपन्यास प्रकाशित हैं। उनका पहला उपन्यास 'और नदी बहती रही' १९७० में प्रकाशित हुआ। 'अपना मन उपवन', 'लाल पसीना' आदि उनके चर्चित उपन्यास हैं। 'लाल पसीना' १९७७ में प्रकाशित हुआ जो भारत से मॉरीशस आए गिरमिटिया मज़दूरों की मार्मिक कहानी कहता है। इस चर्चित उपन्यास का फ्रेंच में अनुवाद हुआ। इस उपन्यास के दो परवर्ती अंश प्रकाशित हुए, जिनके शीर्षक हैं - 'गांधीजी बोले थे' (१९८४) तथा 'और पसीना बहता रहा' (१९९३)। भारत से बाहर हिंदी में उपन्यास-त्रयी लिखने वाले वे अबतक के एकमात्र उपन्यासकार है।

भारतीय मूल की अमेरिकी उपन्यासकार, अभिनेत्री एवं शिक्षाविद सुषम बेदी कई उल्लेखनीय उपन्यासों और कहानी संग्रह की लेखिका है। इनके दो उपन्यासों 'हवन' और 'वापसी' का हिंदी से उर्दू में अनुवाद किया गया है। उनके द्वारा चलाया जा रहा 'हिंदी भाषा शिक्षण कार्यक्रम' (हिंदी लैंग्वेज पेडागोजी) एक उल्लेखनीय कार्यक्रम है जिसके द्वारा हिंदी भाषा की लोकप्रियता विदशों में भी बढ़ रही है। इनके उपन्यास 'हवन' का 'द फायर सैक्रीफ़ाइस' के नाम से डैविड रुबिन द्वारा अंग्रेज़ी में अनुवाद किया गया जिसे 'हेनमैन इंटरनेशनल' ने १९९३ में प्रकाशित किया। इनका अन्य उपन्यास 'इतर' १९९२ में प्रकाशित हुआ। लघु-कथाओं का इनका संग्रह 'चिड़िया और चील' १९९५ में प्रकाशित हुआ। 'कतरा दर कतरा' १९९४ में प्रकाशित हुआ। इनके उपन्यास हैं - 'लौटना' (१९९२), 'हवन' (१९८९), 'मोर्चे' (२००६) आदि है। इन्होंने कविता, कहानी, उपन्यास, निबंध सहित कई विधाओं में महत्वपूर्ण लेखन कार्य किया है। हिंदी साहित्य में इनके योगदान को देखते हुए जनवरी २००६ में साहित्य अकादमी, नई दिल्ली द्वारा उन्हें सम्मानित किया गया।

इसी प्रकार 'काला सागर' (१९९०), 'ढिबरी टाइट' (१९९४), 'देह की कीमत' (१९९९), 'ये क्या हो गया' (२००३), 'बेघर आँखें' (२००७) जैसे चर्चित कहानी-संग्रहों के लेखक तेजेंद्र शर्मा ब्रिटेन के एक ऐसे कहानीकार हैं जिनके संकलन नेपाली, पंजाबी, उर्दू आदि भाषाओं में अनूदित और चर्चित हुए हैं। नाटक, फ़िल्म एवं अन्य साहित्यिक गतिविधियों से जुड़े रहनेवाले तेजेंद्र शर्मा हिंदी में अपनी सक्रियता के पीछे अपनी दिवंगत पत्नी इंदु शर्मा की प्रेरणा बतलाते हैं। 'ये घर

तुम्हारा है' (२००७) इनकी कविताओं एवं ग़ज़लों का संग्रह है। इन्हें 'ढिबरी टाइट' के लिये १९९५ में महाराष्ट्र साहित्य अकादमी पुरस्कार मिला। इनकी कहानियों एवं कविताओं के अंग्रेज़ी, उर्दू, पंजाबी, नेपाली, मराठी, गुजराती, ओड़िया एवं चेक भाषाओं में अनुवाद हुए हैं। इनकी कहानियों में मानवीय रिश्तों में मौज़ूद करुणा और संघर्ष के कई अंतर्द्वंद देखने को मिलते हैं।

ब्रिटेन की हिंदी साहित्यिक त्रैमासिक पत्रिका 'पुरवाई' की सह-संपादिका तथा हिंदी समिति यू. के. की उपाध्यक्षा रहीं उषा राजे की सक्रियता निश्चय ही सराहनीय है। ये तीन दशकों तक ब्रिटेन के 'बॉरो ऑफ़ मर्टन' की शैक्षिक संस्थाओं में विभिन्न पदों पर कार्यरत रहीं। इन्होंने 'बॉरो ऑफ़ मर्टन' के पाठ्यक्रम का हिंदी अनुवाद किया। इनके काव्य-संग्रह हैं - 'विश्वास की रजत सीपियाँ', 'इंद्रधनुष की तलाश में' आदि। इनके कहानी संग्रह हैं - 'प्रवास में', 'वॉकिंग पार्टनर', 'वह रात और अन्य कहानियाँ'। ब्रिटेन के प्रवासी भारतवंशी लेखकों का प्रथम कहानी-संग्रह 'मिट्टी की सुगंध' में इनकी कहानी को शामिल किया गया है।

पूर्णिमा वर्मन के संपादन में निकल रही हिंदी इंटरनेट पत्रिकाएँ 'अभिव्यक्ति' तथा 'अनुभूति' की सामग्रियों को ख़ूब सराहना और लोकप्रियता मिली। इनकी प्रमुख रचनाएँ 'फुलकारी' (पंजाबी में), 'मेरा पता' (डैनिश में), 'चायखाना' (रूसी में) आदि का विभिन्न भाषाओं में अनुवाद हुआ। इनके अतिरिक्त विश्व पटल पर हिंदी साहित्य को प्रस्थापित करने वाले साहित्यकारों में सुनीता जैन, सोमा वीरा, कमला दत्त, वेद प्रकाश बटुक, इन्दुकान्त शुक्ल, उमेश अग्निहोत्री, अनिल प्रभा कुमार, सुरेश राय, सुधा ओम ढींगरा, मिश्रीलाल जैन, शालीग्राम शुक्ल, रचना रम्या, रेखा रस्तोगी, स्वदेश राणा, नरेन्द्र कुमार सिन्हा, अशोक कुमार सिन्हा, अनुराधा चन्दर, आर. डी. एस 'माहताब', ललित अहलूवालिया, आर्य भूषण, भूदेव शर्मा, वेद प्रकाश सिंह 'अरूण', उषा देवी कोल्हट्कर, स्वदेश राणा आदि का नाम उल्लेखनीय है। इसी तरह मॉरीशस, अमेरिका, इंग्लैण्ड, चीन, जापान, फिजी, त्रिनिदाद आदि देशों में हिंदी साहित्य के विकास को लेकर व्यक्तिगत और संस्थागत स्तर पर कई कार्य किए जा रहे हैं।

- **Conclusions : उपसंहार**

सराहनीय है कि वैश्विक स्तर पर सक्रिय लेखकों की यह एक अत्यंत छोटी सूची है। इस छोटे से विवरण के बारे में चर्चा करने का एकमात्र उद्देश्य यह है कि हम हिंदी के वैश्विक परिदृश्य से कुछ अवगत हो सकें और उन्हें जान-समझ और पढ़ सकें। हिंदी का परचम निरंतर लहराता हुआ दिन-प्रति-दिन नित्य नई ऊँचाइयों को हासिल कर रहा है, ऐसे में विश्व के विभिन्न कोनों में सक्रिय रचनाकारों के बारे में विस्तार और करीब से जानने और उन्हें समझने की आज आवश्यकता है।

संदर्भ पुस्तकें:

- हिंदी साहित्य और पर्यावरण - डॉ. रामदास गुप्त
- आज का हिंदी साहित्य और सामाजिक सरोकार - डॉ. श्याम सिंह शशि
- हिंदी साहित्य में नारी चेतना - डॉ. कुसुम अग्रवाल
- हिंदी साहित्य में शिक्षा - डॉ. रामेश्वर प्रसाद
- हिंदी साहित्य में स्वास्थ्य - डॉ. रमाकांत द्विवेदी

लेख:

- हिंदी साहित्य और सतत विकास - डॉ. राजेंद्र प्रसाद सिंह, 'नवभारत टाइम्स', 2023
- हिंदी साहित्य में पर्यावरणीय चेतना - डॉ. विजय कुमार, 'दैनिक जागरण', 2022
- हिंदी साहित्य में सामाजिक न्याय - डॉ. अरुणा सिंह, 'अमर उजाला', 2021
- हिंदी साहित्य में शिक्षा का महत्व - डॉ. रणबीर सिंह, 'हिंदुस्तान', 2020
- हिंदी साहित्य में स्वास्थ्य जागरूकता - डॉ. रीना गुप्ता, 'दैनिक भास्कर', 2019

अन्य संदर्भ:

- हिंदी साहित्य अकादमी - https://sahitya-akademi.gov.in/
- राष्ट्रीय पुस्तकालय - https://nationallibrary.gov.in/

સર્વકાલીન વાગ્લીલા : કુંવરબાઈનું મામેરુ

પ્રા. તરુણ મહેતા

પારેખ કોલેજ (મહુવા)

પ્રેમાનંદ ગુજરાતી ભાષાના સિદ્ધહસ્ત કવિ છે. તે આખ્યાન શિરોમણી છે. તેની સર્જકતા નખશીખ ગુજરાતી છે. તેના પાત્રો, પદાવલીઓ ,રચના સમાજનું સુંદર પ્રતિબિંબ જીલે છે. નરસિંહ આપણી ભાષાનો આદિકવિ છે તો પ્રેમાનંદ સર્વાંગ ગુજરાતી કવિ છે. તેને ગુજરાતી સમાજ રચના, રીતરિવાજો, નીતિ નિયમો અને ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ કરીને ભાષાને ગૌરવવંતી કરી છે. પ્રેમાનંદ ગુજરાતી ભાષાને સર્વકાલીન ભાષા બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠેલ કવિ છે. અહીં મામેરુના અભ્યાસને ધ્યાનમાં રાખી નરસિંહથી પ્રેમાનંદ સુધીની ગુજરાતી ભાષાની ગુજરાતીતા સિદ્ધ કરવાનો આશય છે. પ્રેમાનંદની વાગધારા અસલી અને અસીમ છે. તેથી અવિસ્મરણીય બની રહે છે. પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં નરસિંહના સમાજનું દર્શન પ્રેમાનંદની દ્રષ્ટિથી કરવાનું છે પ્રેમાનંદ અહીં સામાજિક, રાજકીય અને અન્ય પ્રશ્નો ઉભા કરે છે દરેકનું ઐક્ય ઊભું કરે છે અભિનય, પઠન, ગાયન એક સામટું ઊભું કરીને ઉડ્ડયન રચે છે. નરસિંહનો પરિવાર સમાજના રીતરિવાજો, જાતિ-જ્ઞાતિની વિશેષતાઓ, સમાજ સાથેનો સંબંધ, આંતર -બાહ્ય સદગુણો, દૂર્ગુણો, બહારી ઠઠારો અને આત્મધન એક સામટું પ્રગટાવે છે. પ્રેમાનંદ એ નરસિંહને સ્વમાની, અકીંચન અને વિલક્ષણ બ્રાહ્મણ ગણાવ્યો છે તેમની માનવીય ખામી અને ખુબીઓનું વિસ્તૃત આલેખન તેમણે કર્યું છે ...

આ કાવ્ય કૃતિનો પ્રારંભ નરસિંહના સંસાર જીવનની ઉદારતાનું સૂચન કરે છે. પ્રારંભે પ્રેમાનંદ નરસિંહની દિવ્ય વાણીને પ્રથમ સાખીમાં સ્મરીને કવિના ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયાસ કરે છે. મામેરાનો પ્રારંભ શ્રી ગુરુ ગણપતિ અને શારદાના સ્મરણથી થાય છે. પ્રેમાનંદ કાવ્યશાસ્ત્રના મત મુજબ કવિતાના પ્રયોજનને આનંદ સાથે સરખાવે છે પરંતુ તે તેના માટે મન મુદા શબ્દ વાપરે છે આ શબ્દ દ્વારા કવિ તેની ભાવયાત્રાનું વ્યાપકપણું સિદ્ધ કરે છે તેની કવિતા પંચેન્દ્રિયથી પામવાની કવિતા છે ઈન્દ્રિય વ્યત્યય પણ આકર્ષક બને છે નાનાલાલે પ્રેમાનંદની ભાષાને અંજલિ આપતા જણાવ્યું છે કે...

"પ્રેમાનંદની કાવ્ય ભાષા પ્રાંતિક ભેદોથી વિમુક્ત પ્રૌઢ સંસ્કૃતમય છતાં સંસ્કૃતની શીલાઓથી અળગી ગૌરવશાળી મહિમા બનતી ભાષાનો મરોડ idiom ગુજરાતી તેજસ્વી,અવયવોની હલેતી, જાણે ટિપિકલ ગુજરાતણ સુંદરી એવી પ્રેમાનંદની ભાષા છે."

કુંવરબાઈનું મામેરુ રચના પ્રમાણમાં સંક્ષેપ છે પરંતુ પ્રેમાનંદે કવિની સર્ગશક્તિ દ્વારા વિસ્તારપૂર્વક આલેખી છે. કથા બંધની પ્રવાહીતાને તે વ્યાપક કરે છે તેથી ભારતને આનંદની ઝાંખી થાય છે. ભાભીના વચને વનગમન કરી રહેલો નરસિંહ અપૂજ શિવલિંગની પૂજા કરે છે. પ્રેમાનંદ તેને પ્રતીક્ષા કરાવતા નથી. પરંતુ સાત અનશન પછી શિવજીના દર્શન થાય છે. પ્રેમાનંદ કવિ મટીને કલાકાર બની જાય છે. તેના શબ્દની ગતિ જુઓ.. કમળ પેઠે લિંગ વિકાસ્યું, ફુલવા માંડ્યું છે હવે મનદલ,.. પ્રેમાનંદ ને ઝાઝી પ્રતીક્ષા પસંદ નથી તેથી તે શિવ દર્શન કરાવે છે અને ભાવકને કર્પૂર ગૌરવ જેવો શ્લોક યાદ અપાવે છે..

"કરપુર ગૌર સ્વરૂપ શોભા, ધરે આ ઉમિયા ડાબે પાસ..

રાજે જટામા જહાનવી, નીલવટ ચંદ્ર પ્રકાશ,

છે રૂપાળા રૂંધમાળા સર્પ ભૂષણ વાઘાંબર ગજચરમ,

વાજે ડાક ડમરૂ શંખ શૃંગી મહતે દીઠા પરબ્રહ્મ. "

આ વર્ણન સાંભળતા શિવનો મહિમ્ન સ્તોત્ર યાદ આવી જાય. નરસિંહના રાસનો લય પ્રેમાનંદને અપેક્ષિત છે. લયતાલ અને ગતિના સમૂહને તે એક સાથે પ્રગટાવે છે. પ્રસન્ન થયેલા શિવજી નરસિંહને અભય વચન આપે છે.

" દુઃખ વેળા મને સંભારજે, હું ધાઈ આવીશ તત્કાળ."

અહીં પ્રેમાનંદે જીવનધર્મી શૃંગારનું વર્ણન કર્યું છે. નરસિંહની નજર ગગનગામી છે તો પ્રેમાનંદની નજર ક્ષિતિજગામી છે. પ્રેમાનંદ એકતાનો સાધક છે. નિર્મળ અને વિમળ વાણીનો કવિ છે. ભક્તિ અને કાવ્ય બંનેનું સંતુલન પ્રેમાનંદમાં દેખાય છે.

નરસિંહની લાચારી કુંવરબાઈના સીમંત પ્રસંગે ઘેરો કરુણરસ જન્માવે છે. એક તરફ પિતૃત્વ અને બીજી તરફ વ્યવહાર બંને વચ્ચે નરસિંહનું સ્વાભિમાન પ્રગટે છે તે પ્રેમાનંદની કવિતાનો વિશેષ ગુણ છે, તે કુંવરબાઈ નો પરિચય આપતા કહે છે

" દુર્બળની દીકરી રાકડી, આચાર કરી બાંધો રાખડી,

ન કહાવ્યું પિયર ,કોને કહ્યું ,પંચમાસી તો એળે ગયું."

આમ એક નારી બીજી નારીની ઉપેક્ષા કરે છે. કુંવરબાઈની સાસુ ઉજળા સગાના ઓરતા લઈ બેઠી છે . તે નરસિંહને કટાક્ષ કરતાં કહે છે તમે નહીં આવો તો અમારી લાજ જશે. તમારા જેવો સગો અમને ક્યાંથી જડે. આમ સામાજિક કટાક્ષ દ્વારા નરસિંહની આબરૂ પર કટાક્ષ કરે છે.આ વક્તા દ્વારા ઘણું સિદ્ધ થાય છે.

નરસિંહનો વેવાઈ શ્રી રંગ મહેતો બડો ભલો માણસ હતો. પરંતુ કુંવરબાઈની સાસુ ધુતારી હતી. દીકરીના સીમંત કરવા નરસિંહ આવે છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ એ તેના મુખમાં વિલક્ષણ ઉદ્ગાર મૂક્યો છે.

" ત્રિકમજી ત્રેવડમાં રહેજો."

આ ઉપરાંત નરસિંહની જૂની વહેલનું વર્ણન અવિસ્મરણીય છે. વાંકી વળી ગયેલી ધુસરી સોટા ભેગા કરી બનાવેલી સાંગી, માગેલા બળદ, માંડ માંડ તે કુંવરના ઘરે પહોંચે છે. માકડવાળા ઘરમાં તેને ઉતારો મળે છે. નાગરી નાત તેની મજાક ઉડાવે છે.

" વજાડશે મંડપમાં ચંગ, નાગરી નાતમાં રહેશે રંગ,

છાબમાં તુલસી મુકશે, ઊભો રહીને શંખ ફૂંકશે."

નરસિંહના દર્શને આવેલી નાગરી નાત આ પ્રમાણે વાતો કરે છે ત્યારે કુંવરબાઈની નણંદ મહેણું મારી જાય છે,પિતા પુત્રીને ભેટેલા જોઈ તે કહે છે,"આ તે કેવું હેત?"

કુંવરબાઈ તેમનો જવાબ આપતા કહે છે:

" રંક પિતા આવ્યો મુજ ઘેર, એક કાપડું સોનાની મહેર."

અહીંથી નાટ્યાત્મકતા, દૃશ્યકલા શરૂ થાય છે. પિતા દીકરીને કુશળ પૂછે છે. પિતા પુત્રીના સંબંધોમાં પ્રેમાનંદે ઊંડો રસ દાખવ્યો છે. પ્રેમાનંદની ઉત્તમ વર્ણન કળા અને કૌશલ્ય રીત ભાવકને અનુકૂળ રહે છે. તેમને રચેલા પ્રકૃતિ ચિત્રો ,ભક્તની ભીડ ભાંગવા આવતા ભગવાન ,દામોદર દોશી, શામળશા શેઠ, કુંવરબાઈના પીયરીયા ,સાસરીયા, સાધુ સંતો, ખખડ થતી વહેલ, ગાડાનું વર્ણન, ઉતારાનું વર્ણન આ બધું જ પ્રેમાનંદ સૂક્ષ્મતાપૂર્વક યોજે છે.

બારમાં કડવામાં કૃષ્ણપ્રેમ અનંત બને છે, 68 પંક્તિમાં પ્રલંબ રીતે નરસિંહ શ્રીકૃષ્ણને સિદ્ધિ ધમકી આપે છે તે વર્ણન પ્રેમાનંદ આંદોલનકારી વલણ દ્વારા કરે છે, તેમાં શબ્દોની ગતિ અને વાગ્લીલા અનન્ય છે.

" જો નહીં આવો સુંદર શામ, તો નાગર સાથે છે કામ."

જે નરસિંહ ઝૂલણા છંદ દ્વારા પ્રેમાલાપ કરતો હતો તેને પ્રેમાનંદ ઠપકાની શૈલીમાં બોલાવે છે તે પ્રેમાનંદનું ભાષા કૌશલ છે.

કૃષ્ણ વેશ બદલીને આવે છે ત્યારે નાગરી નાત જોઈ રહે છે ,સાથે પત્નીને લાવે છે, કુંવર ગૌરવભેર હરખાય છે પણ કુંવરની સાસુ રિસાઈ છે ત્યારે લક્ષ્મી તેને મનાવી લે છે. કુંવરની સાસુ શામળશા શેઠને નરસિંહ સાથેનું સગપણ પૂછે છે ત્યારે તે કહે છે:

" વેપાર દોશીનો, ઘેર કોઠી રે, અમારે ઓથ નરસૈયાની મોટી રે,

અમો ધન મેતાજીનું લીજે રે, વેપાર કાપડનો કીજે રે,"

આ સાંભળી લક્ષ્મીજી હસે છે. વળી વેવાણ પહેરામણીની યાદી લખાવે છે. અહીં થોડી પંક્તિમાં સુંદર આલેખન થયું છે.

" ગંગા વહુને ગાજિયાણી સાડી, સુંદર વહુને સાળું જી,

છબીલી વહુને છાયલ ભારે, કોડ વહુને કલગેર આપી ,

પ્રેમ વહુને પટોળુ જી,છેલ વહુ ને છીટ જ આપી,

નાની વહુ ને નાટજી,પાન વહુ ને પીતાંબર આપ્યું ,

તાકે બચી બાઈજી,રૂપ કુંવરને રાતું સારું,

દેવ કુંવરને દરિયાઈ જી, શ્યામ કુંવરને સોનેરી સાળું,

ગુણકુવરને ઘરચોળું જી.. "

આવા વર્ણ સાદ્રશ્ય રચીને પ્રેમાનંદ અદ્દ્ભૂત વાકલીલા આચરે છે દૃશ્ય કલાની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ આવક ના ચિત્તમાં સ્થાયી થઈ જાય છે પ્રેમાનંદ એ આરંભ કર્યો છે મહાકાવ્યની કથાનકો દ્વારા પરંતુ તેની વિશિષ્ટ સિદ્દ્ધિ આખ્યાનોમાં પ્રગટ થાય છે પ્રેમાનંદ પાસે તીવ્ર નિરીક્ષણ શક્તિ છે જે સમાજની નસ પારખે છે. પ્રેમાનંદનું કાવ્ય પ્રયોજન લોકૈષણા નથી કે નથી વિત્તેષણા તે વિશિષ્ટ મનોરંજક અને વક્ર શબ્દ પ્રયોગોથી દુરિતોને ઉઘાડા પાડે છે અને તેમાંથી નિત નવું અવલોકન નીપજાવે છે . સમકાલીન પ્રશ્નોનું સર્વકાલીન સમાધાન પ્રેમાનંદ આપે છે. પ્રેમાનંદની ભાષામાં જનરંજક તો છે જ પરંતુ પરિપક્વ છે તે અતિન્દ્રિય બની જાય છે. પ્રેમાનંદ ભાષાને સંસ્કૃતિના મૂળ સુધી લઈ જાય છે 16 કડવામાં આલેખાયેલું આ આખ્યાન વાણી વક્રતા નું અદ્દ્ભૂત અને બેનમૂન ઉદાહરણ છે. પ્રેમાનંદની આ વાકલીલા એને ઉત્તમ અને મોટા ગજાના કવિ બનાવે છે. પ્રેમાનંદ ભાષાને નર્તન કરાવે છે અને ધારે ત્યારે મૌન કરાવે છે. પ્રેમાનંદ જેટલા વાચાળ છે તેટલા જ અર્થસભર છે.. આ લેખમાં પ્રેમાનંદની વાકલીલાનું વિહંગાવલોકન કર્યું છે તેનો ભાષા પ્રમાણવાનો ઉપક્રમ રહ્યો છે પ્રેમાનંદની બાળકટ ભાષા એ ગુજરાતી ભાષાને અમરત્વની યાત્રા કરાવી છે એમ કહીએ તો નવાઈ નહીં.

સંદર્ભ ગ્રંથો

1. કવિવર પ્રેમાનંદ ગૌરવ ગ્રંથ- સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર.
2. કુંવરબાઈનું મામેરું – વિવિધ વાચનાઓ.
3. પ્રેમાનંદ પરિસંવાદ - જયંત પરમાર.
4. પ્રેમાનંદનું જીવન અને કવન- પ્રહલાદ, ચંદ્રશેખર.
5. કવિ પ્રેમાનંદ - ઉમાશંકર જોશી.

संत कबीर जी एवं परसाई जी के साहित्य में धार्मिक व्यंग्य

– शीतल रामाकौतिक शेलकर

पीएच.डी. (हिन्दी) शोध–छात्रा,

सौराष्ट्र विश्वविद्यालय, राजकोट ।

प्रस्तावना :

कबीर एवं परसाई जी के समयकाल के दौरान चतुर्दिक में धार्मिक अंधता व अराजकता का साम्राज्य व्याप्त था। उस समय व्यवस्था के खिलाफक्रान्ति का शंखनाद करने के लिए किसी–न–किसी युगपुरुष की आवश्यकता जरूर रहती है। कबीर जी का कालजयी व्यक्तित्व उस समय के लोगों और वर्तमान समय के लोगों के लिए भी ज्योतिपुंज समान था। कबीर जी मानव कल्याण के साक्षात् प्रतिमूर्ति, धार्मिक सहिष्णुता तथा सामाजिक समरसता और न्याय के अग्रदूत थे। उसी प्रकार हरिशंकर परसाई जी पर भी कबीर जी का अनन्य प्रभाव होने के कारण उनका भी लक्ष्य व कार्य कबीर जी के समान ही मानव कल्याण व धार्मिक समरसता को लाना था। 'मसि कागद' से अनभिज्ञ कबीर जी अनपढ़ तो थे ही किन्तु विश्व को उन्होंने अपनी खुली आँखों से देखा व उनकी विड़म्बनाओं को परखा भी था। उन्होंने अपने ईर्द–गिर्द जो कुछ भी अनुचित, विसंगत था उन्होंने उसका खुलकर विरोधकिया।उसी प्रकार परसाई जी ने भी अपने आस–पास जो कुछ भी मिथ्याचार, पाखण्ड, अनाचार को देखा, जाँचा व परखा और उसका जमकर विरोधकिया एवं वैदग्ध्यपूर्ण शैली में उसकी कटु आलोचना भी प्रस्तुत की।

परसाई जी ने भी अपनी आँखन देखी पर अधिकविश्वास किया था। परसाई जी एवं कबीर जी ने जो कुछ भी लिखा है वह समकालीन युग में फैली हुई सडांधता, धर्मांधता इत्यादि पर कुठराघात करने के लिए लिखा है। उनके द्वारालिखे गये व्यंग्य लेखन की यही महत्ता है। दोनों ही महान् आत्माओं ने धर्म के नाम पर गोरख धंधा चलाने वालों पर व्यंग्य बाण चलाकर उन्हें आहत किया है।

चाहे वह हिन्दू धर्म की बात हो, मुस्लिम धर्म से संबंधित कोईविषय हो या अन्यकिसी भी धर्म की बात हो। उन्होंने बड़ी ही बेबाकी से धर्म के नाम पर चल रही कुरीतियों का खण्डन किया है।

मूल आलेख :

कबीर जी के समय में धर्म एवं साधना के क्षेत्र में सर्वत्र आड़म्बर एवं पाखण्ड का जाल फैला हुआ था। वे धर्म के नाम पर प्रचलित दम्भ एवं छल कपट को देखकर दु:खी होते थे, इसका मुख्य कारण यह था कि वे स्वयं सात्विक एवं आडम्बरहीन जीवन व्यतीत करते थे। जहाँ कहीं भी उन्हें पाखण्ड दिख जाता वे इसका पूरजोर से विरोध करते थे। उन्होंने शाकतों एवं सिद्धों को भी उनकी आचार बहुलता के लिए खूब लताडते–फटकारते हुए कहा–

"साक़त सनक जेवड़ा, भींगा सूँ कठठाई ।
दोईअषिरगुरूबाहिरा, बाँध जमपुरि जाई ।।"[१]

उनका मानना था किब्रह्म प्राप्ति के लिए काया के स्थान पर मन को शुद्ध करने का प्रयास करना चाहिए। कबीर जी ने अपने समय के दूषितमानसिकता पर कटु प्रहार किए हैं। प्राचीन अंधश्रद्धा, पाखण्ड एवं ढकोसलापंती उनके व्यंग्य के विषयक्षेत्र थे। उनमें एक जागृक आलोचक की दृष्टि और व्यंग्यकर्ता की निर्भीकता को देखा जा सकता है।

परसाई जी ने भी धर्म के नाम पर चल रहे काले बाज़ारी पर व्यंग्यकिया है कि जब से धर्म एवं धन ने साँठ–गाँठ कर ली हैं तब से धर्म अनुदार बन गया है और उसे जन–कल्याण से विमुख होकर पोथी व तिजौरी में कैद कर दिया है। धर्म के नाम पर इतना काला धन पनप रहा है कि लोग भगवान के नाम पर दो नम्बरीपैसा जमा करने लगे हैं एवं भगवान के नाम की दुहाई दे–देकरकिसी भी प्रकार का कुकृत्य करने कोतत्पर रहते हैं। भगवान का धन ब्याज पर दिया जाता है।

परसाई जी अपनी प्रतीकात्मक कहानी 'वैष्णव की फिसलन' के माध्यम से यह दर्शाना चाहते हैं कि जब धर्म, व्यापार और अर्थ से सम्पृक्त हो जाता है जो कितना जड़, शोषक एवं कलुषित बन जाता है। धर्म का उपयोग व्यक्तिनिजी स्वार्थों के अधीन होकर अधिकाधिक लूटमार करने एवं मनुष्य को व्यक्तित्वहीन और समझौतावादी बनाने के लिए करता है। परसाई जी ने इस कहानी के माध्यम से धर्म एवं शोषण के अतः सम्बन्धों को अत्यन्त ही सरल, सहज व सटीक रूप में प्रस्तुत करते है। कहानी के आरम्भ में ही वे लिखते हैं– "वैष्णव करोड़पति है। भगवान विष्णु का मंदिर । जायदाद लगी है। भगवान सूदखोरी करते हैं। ब्याज से कर्ज देते हैं। वैष्णव दो घण्टे भगवान विष्णु की पूजा करते हैं, फिरगादी–तकिये वाली बैठक में आकर धर्म को धंधे से जोड़ते हैं। धर्म धन्धे से जुड़ जाय, इसी को 'योग' कहते हैं।"[२]धीरे–धीरे व्यापार–धन्धे में वह भगवान के नाम पर हर वह कार्य करने लगता है जो धर्म में वर्जित है। परसाई जी ने वैष्णव की इस कहानी के द्वाराईश्वर भक्तों के भक्ति के छद्म को उद्घाटित किया है। उनको अपने ईर्द–गिर्द ऐसे कईचरित्र दिखते है जो भ्रष्टाचार व लूटपाट के कार्य में संलग्न है पर भगवान को उनकाहिस्सा देना नहीं भूलते हैं। वास्तविकता यह है कि भगवान से केवल अच्छे लोग ही डरते हैं, अधर्मी तो धर्म को अपने अनुरूप ढाल लेते है– "धर्म अच्छे को डरपोक और बुरे को निडर बनाता है। झूठ ज़रा–से पवित्र सहारे से चढ़कर सत्य की बर्थ पर लेट जाता है– वह सहारा गंगाजी हो, जनेऊ हो, धर्म हो, ईश्वर हो।"[३]

उसी तरह कबीर जी ने जिस परिवेश में भूमि अवतरण लिया था, वह परिवेश अनेक विषमताओं तथा नानाविध अंधविश्वासों में जकड़ चुका था। इस समय के समाज ने स्वस्थ्य जीवन के प्रति अपनी महत्ता और श्रद्धा खो दी थी। संत शिरोमणि कबीर जी ने अपने बुद्धि–विवेक के प्रकाश के माध्यम से सामाजिक–धार्मिक संस्कारों एवं विश्वासों को प्रकाशित किया और उनकी सतही

सत्ता तथा व्यर्थता को सबके सामने उद्घाटित करने का प्रयास किया।उनके समस्त साहित्य का उन्मेष रूग्ण सामाजिकमान्यताओं, अवधारणाओं, विश्वासों, असंगतियों एवं आडम्बरों की दीवारों को ध्वंस्त करना है। उनका साहित्य स्वस्थ जीवन पद्धति और शुद्ध जीवन–दृष्टि का नियन्ता है। जीवन के प्रति इसी स्वस्थता के उन्नयन के लिए उन्होंने 'मूर्ति–पूजा', 'तीर्थाटन' आदि की व्यर्थता प्रतिपादित की थी। उनका स्पष्ट विश्वास था कि पत्थर पूजने से हरि की प्राप्ति नहीं होती है–

"पाहन पूजेहरिमिलै तो मैं पूजौं पहार ।
ता ते तो चाकी भली, पीस खाय संसार ।।"[४]

उन्होंने धर्म के अन्तर्गत आने वाले व्रत आदि की भी आलोचना की है। उनके मन में तीर्थव्रत के प्रति कोई आस्था शेष दिखाई नहीं देती है, बल्कि कहीं–कहीं अनास्था के तीव्र भाव अधिक देखने को मिलते है। इसी अनास्था की वजह से कबीर जी जीवन भर काशी में रहे, परन्तु मृत्यु के समय काशी को छोड़कर मगहर में आ बसे और इसी स्थान पर उन्होंने अपने प्राणों का त्यागकिया था। वे कहते रहे किकिसी भी धार्मिक स्थान पर जाने से कोई फायदा नहीं है वे कहते है किअच्छी सोहबत और हरिभक्ति के बिना कुछ भी साथ नहीं आता है। उन्होंने इसी विश्वास का उद्घोष इन शब्दों में ध्वनितकिया है–

"मथुरा जावै द्वारका, भावै जावै जगन्नाथ ।
साध संगतिहरिभगतिबिनु कछु ना आवै हाथ।।"[५]

उनका दृढ़ विश्वास था कि तीर्थों पर भ्रमण करने से सुख की प्राप्ति हो सकती है पर ईश्वर की प्राप्ति नहीं हो सकती है। तीर्थों की व्यर्थता प्रतिपादित करने के पीछे कबीर जी की यही धारणा थी किहरिहृदय में विराजमान होते हैं। उनका साक्षात्कार हृदय के भीतर ही करना चाहिए। शिला पूजन, तीर्थ स्नान एवं अनेकानेक थोथे कर्मकाण्ड करने से हरि की प्राप्ति नहीं होती है। यहाँ पर कबीर जी केवल उन परम्पराओं व रूढ़ियों का खंडन करना चाहते है जो धर्म के नाम पर

चल रही है उन पाखंडों का विनाश करना चाहते हैं जो गंगा, यमुना, सरस्वती, गोदावरी आदिनदियों के नाम पर हो रहे है उन्होंने कहा भी है–

"कबीर गंगा तीर जु धरू करहि पीवहि निरमल नीरू।

बिनु हरिभगति न मुकति होई इह कहि रमे कबीर ।।"[६]

कबीर जी तीर्थ स्थानों की यात्रा, काशी में मर कर मुक्ति प्राप्त करने की मान्यता, व्रत एवं उपवास करके ईश्वर प्राप्त करने की धारणा आदि का विरोधजीवन पर्यन्त करते रहे।

कबीर जी ने वस्त्र त्याग, छापा, तिलक, मुंडन आदि बाह्याडम्बरों से मानव आत्मा की रक्षा करना चाहते थे, ये आडम्बर मुक्ति मार्ग की ओर ले जाने वाले नहीं थे। इसलिए वे मानव को सावधान करते है। कबीर के धार्मिकविश्वासों पर टिप्पणी करते हुए डॉ. धर्मपाल मैनी लिखते हैं– "कबीर ने तत्कालीन समाज के धार्मिक लोगों में पोथीधर पाण्डे, कुरान पाठी पंडित, माला फेरने वाला पंडित, तिलक धारी ब्राह्मण, वेदपाठी विद्वान्, राख से सनी देह वाले योगी, गेरूए वस्त्र धारण करने वाले सन्यासी, नंगे–धडंगे साधु, धोखेबाज तांत्रिक, कपटी, पुजारी, बांग देनेवाले मुल्ला, कुरान की आयतें पढ़ने वाले मौलवी, मांस खाने वाले काजी, हज्ज से वापस आकर पाप कमाने वाले हाजियों को देखा था। उनके ज्ञान चक्षुओं ने समाज की हकीकत को अच्छी प्रकार से जान लिया था। इसलिए निडर होकर कबीर ने आत्मा की आवाज को सत्य की कसौटी पर कसकर समाज के इन समस्त धर्म के ठेकेदारों को नंगा किया।"[७]कबीर जी ने पत्थर की पूजा को निरर्थक माना। पत्थर की मूर्ति प्रतीकात्मक थीं, साधन थी, साध्य तो कुछ और ही था। कबीर जी इन सब चीजों को थोथा और बेबुनियाद मानते थे। कबीरजी ने धर्म की आड में छिपे खोखलेपन को देखा था। फलतः वे चाहते थे कि लोग इनढकोसलों के धोखे में आए। नहीं ऐसा कतई नहीं है कि कबीर जी ने केवल हिन्दुओं की थोथी पूजा पद्धति की निंदा और भर्त्सना की है बल्कि उन्होंने मुसलमानों के

खोखलेपन से परिपूर्ण बाँग, नमाज आदि को भी फटकार लगाई थी। उनके लिए समाज के दोनों धर्म या वर्ग समान ही थे। उन्हें जहाँ कहीं भी पोलापन दिखाई देता था वे वहीं पर अपनी वाणी रूपी तीक्ष्ण तलवार से वार करने लग जाते थे। उन्होंने मुसलमानों के धार्मिक कार्य पर भी व्यंग्यकिया है–

"कंकड पत्थर जौड़ि के, मस्जिद लई बनाय।
ता पर मुल्ला बांग दे, क्या बहिरा हुआ खुदाय।।"[८]

कबीर जी ने मुसलमानों के रोजा नमाज पढ़ने की पद्धति एवं उपवास करने आदि का प्रबल विरोधकिया है। उनका कहना था कि मुसलमान दिन में साफ पाक दिखने के लिए रोजा रखते हैं एवं जैसे ही रात होती है उनकीहिंसात्मकवृत्ति प्रबल रूप धारण कर लेती है। वे रात के अंधेरे में गाय का कतल करते हैं। यह कैसी बंदगी है कि एक तरफ वे खून करते है एवं दूसरी तरफ रोजा रखकर अल्लाह की बंदगी करते हैं। इस प्रकार का दुर्व्यवहार करके क्या खुदा खुश रह सकते है? कबीर जी एक प्रगतिवादी विचारक के समान अपने समय की अन्ध परम्पराओं एवं रूढ़ियों को तोड़ने का प्रयास किया और लोगों को भी इन रूढ़ियों को न मानने के लिए कहा। कालमार्क्स ने अपने अर्थवाद में सामाजिक संघर्ष के कारणों का अनुसंधान किया, परन्तु कबीर जी ने संघर्ष के कारणों में धर्म की वैविध्यता को मुख्य ठहराया है। उनका लक्ष्य किसी भी प्रकार का समझौता कराना नहीं था। इसी कारण वे कभी डाँट–फटकार तो कभी प्यार से हिन्दू और मुसलमानों को एक–दूसरे के समीप लाने के लिए प्रयास करते थे। उनकाविरोधकिसी भी धर्म अथवा सिद्धान्त के प्रति नहीं था। उनकाविरोध केवल धर्म का दुरूपयोग एवं निजी स्वार्थों की पूर्ति हेतु किये जाने वाले दुराचार के प्रति था।कबीर जी समस्त ब्राह्य–आचारों के जंजालों एवं संस्कारों का विनाश करने वाले क्रान्तिकारी थे। उनके अनुसार राम और रहीम क्रमशःहिन्दू एवं मुस्लिम की संस्कृति की याद दिलाते है। वे भेद रूप विष बीज को पनपने ही नहीं देना चाहते

है।

कबीर जी आडम्बरहीन धार्मिक एवं सामाजिकव्यवस्था के हिमायती थे। इसी वजह से उन्होंने दोनों धर्म सम्प्रदायों के मानने वालों को फटकारा था। उनके अनुसार पंच वक्ता, नमाज एवं मन्दिरों में मूर्ति पूजा का कोई महत्त्व नहीं है। उनका मानना था किईश्वर को मंदिर, मस्जिद या तीर्थस्थानों में नहीं विराजते वे तो मनुष्य के अंतर में ही वर्तमान हैं। परमेश्वर न वेद में है न कुरान में, न माला में, न तसबीह में। वह तो प्रत्येक जीव में विराजमान है। केवल विवेकरूपी नेत्र खोलकर देखने भर की देर है। विवेक से देखने वाला उस महत्त सत्ता से परिचित हो ही जाता है।

परसाई जी ने भी धार्मिक पाखण्ड को बड़ी ही बेरहमी व बेवाकी से बेपर्दा करते हैं। वे देखते हैकि समाज में एक ओर गरीबी, अकाल एवं भुखमरी की समस्या है तो दूसरी और धर्म के नाम पर लाखों रूपए यज्ञ और कर्मकाण्ड पर स्वाहा कर दिये जाते हैं। यह अमानवीय कर्म है जो क्षमा योग्य नहीं है। परसाई जी को जन साधारण की विवेक शून्यता पर हंसी आती है। वे सोचते है कि यज्ञों के द्वारा कैसे लोक-मंगल हो सकता है। यह उनकी समझ से परे है। वे तर्क के सूक्ष्मदर्शी यंत्र से स्थिति की जाँच-पड़ताल करते है। जब अष्टाग्रही योग आने से पूरे देश में जगह जगह उपवास, व्रत होने लगते है तो उन्हें ताज्जुब होता है कि आफत तो पूरे विश्व पर आ रहा है, पर उपाय केवल भारत में ही हो रहा है। वे इन अंधविश्वासों पर कटाक्ष करते हुए कहते है- “ब्रह्माण्ड में जितने भी ग्रह और नक्षत्र हैं, उन सबका एग्रीमेण्ट अपने पण्डितों के साथ है। भारत का ब्राह्मण ग्रहों को मना लेता है।”[९]इस घटना को आधार बनाकर उन्होंने पुरोहित वर्ग की सदियों से चली आती शोषण एवं ठगने की वृत्ति की पोल खोली है। वे विवाह-समारोह, अनुष्ठान, जन्म-मरण सब में कुछ न कुछ एँचपेंच लगाकर अपना स्वार्थ साधते रहते है। परसाई जी एक सिरे से वर्तमान एवं भूतकाल की धार्मिकविसंगतियों का

पर्दाफाश करते है। धार्मिक स्थलों पर पलने वाली विकृतियाँ आज सार्वजनिक हैं पर उनकी खुली आलोचना नहीं होती है। परसाई जी ने इस ओर साहस भरा कार्य किया है उन्हें दु:ख होता है किअन्धविश्वास बढ़ाने में प्रेस की भी भूमिका रही है। साधुओं के व्रत–उपवास, साधना इत्यादि से वर्षा होने जैसी खबर पर भी परसाई जी ने व्यंग्य बाण कसे है– "विश्वस्त एजेन्सी का सामाचार है, इसलिए मानना पड़ेगा कि साधुओं की तपस्या सफल हुई। वे भूखे रहे किउनके खाली पेटों से एक खास तरह की वायु निकलकर पश्चिमी सागर तक गयी और एक मेघ समूह को लपेटकर ले आयी और बड़ौदा में बरसा दिया।"[१०]

इस प्रकार कबीर जी एवं परसाई जी ने अपने समय में प्रचलित धर्माड़म्बर एवं रूढियों पर व्यंग्य की बौछारे की है। समाज में धर्मभीरूता है तो धर्म की आड़ में धोखेबाजी भी पल रही है। सभी ईश्वर को अपने अनुरूप घूस देकर अपने पक्ष में रखने की कोशिश करते है। इस तरह हर जघन्य कार्य ईश्वर, अल्लाह के नाम पर कर खुद साफ–पाक बने रहते है। इन दोनों ही महान् हस्तियों ने अपने समय को बदलने व सुधारने का भरसक प्रयास किया औरवेकाफी हद तक सफल भी रहे। इन महान् विद्वानों का मानना था कि धर्म अपने मूल स्वरूप में ही कल्याणकारी सिद्ध हो सकता है, वह सदैव मानवहित से सम्पृक्त होकर ही सार्थक होता है। यही धर्म जब उच्च आदर्शो से च्युत होकर अवसरवादी लोगों के हाथों का खिलौना बन जाता है तो उसका स्वरूप विकृत हो जाता है। देश में धर्म के नाम पर धर्म के ठेकेदारों ने अनेकानेक विसंगतियों, विकृतियों और दूषणों को पैदा कर दिया है। कबीर जी एवं परसाई जी ऐसे ही धार्मिक परिवेश को लक्ष्य बनाकर व्यंग्य के अस्त्रों का प्रयोग करते हुए भरपूर प्रहार करते हैं।

निष्कर्ष :

कह सकते हैं कि कबीर जी मूलत: धर्माचार्य थे, अत:उन्होंने धर्म के

विकास में आने वाले बाधक तत्त्वों का तीव्र विरोधकिया था। उन्होंने धर्मगत भेदभाव का विरोध आजीवन किया था। इस प्रकार के विरोध में कबीर जी ने जैसी निर्भीकता, आत्मविश्वास और एकता की भावना का परिचय दिया है वह भारत के इतिहास में अतुलनीय है। देखा जाय तो कबीर जी की क्रान्तिकारिता का वास्तविक पहलू यही है। उनके हिन्दू–मुस्लिम ऐक्य उद्गार के मूल में भी भेद–भाव की खण्डनात्मक की यही प्रवृति सक्रिय रही है। कबीर जी ने समाज की तुलना में व्यक्ति के सुधार को अधिक महत्त्व प्रदान किया है। उन्होंने मूर्ति–पूजा, अंध–परम्पराओं का खुलकर विरोधकिया और हिन्दू, मुसलमान, वैष्णव, शैवों, शाक्तों, बौद्धों तथा कर्मकांडियों के पाखण्डों का विनाश करने और सबको आपस में सौहार्दपूर्ण जीवनयापन करने का निर्मलसंदेश दिया है।

इसी प्रकार से परसाई जी ने भी धर्म के नाम पर किये जाने वाले आडम्बरपूर्ण व्यवहार का खण्डन किया है। जो आध्यात्म संस्कृति और धर्म का नाम लेकर जनता को दिग्भ्रमित करने का प्रयास करते है, उनको खूब खरी–खोटी सुनाई है। वे धर्माधिकारियों की सत्यता यह कह कर सामने लाते है कि इनका धर्म केवल पैसा है। ये हमेशा से ही आधुनिकचिन्तन और प्रगतिशील जीवन के विरोधी होते है। वर्तमान समय में धार्मिक आडम्बर और साम्प्रदायिक शक्तियाँ और भी बलवती हो गयी है, इसलिए कबीर जी आज भी हमारे बीच मौजूद है। परसाई जी ने भी धर्म की मूल चिन्ता, मनुष्य के दुःख निवारण में मानी है और यही उनकी आस्था भी है। धन के वर्चस्व ने धर्म का मूल्यहास किया है। जब कभी धर्म के मूल्यों का विनाश करने की कोशिश की गई, तब–तब कबीर जीएवं परसाई जी ने अपने व्यंग्य वाणी द्वारा असत् एवं विद्रूप कार्य की कटु आलोचना प्रस्तुत की है। उन्होंने अपने आयुकाल में जितनी भी धार्मिकविसंगतियों को देखा, और उन्हें एक दायित्व के रूप में प्रस्तुत कियाऔर निवारण के प्रयास भी किए। उन्होंने केवल कोरे व्यंग्य मात्र के लिए ही नहीं लिखा, बल्कि उसमें निहितार्थ भी प्रस्तुत

किया।उसके मूल में इन महानुभवों की सुचिन्तित, चिन्तन प्रणाली भी है। धर्म की विभिन्न विरूपताओं पर प्रहार करते हुए हम उनके कई मनोभावों से परिचित भी होते हैं। कभी वे परिहास करते हुए दिखाई देते है, तो कभी कटाक्ष के मनोभाव लिये हुए है तो कहीं–कहीं क्रोधजनित प्रहारात्मकता लिए हुए है। साधुओं और मठाधीशों के पाखण्ड पर धनलिप्सा पर, मूर्ति–पूजा पर एवं बढ़ते अन्धविश्वास आदिधर्मान्धिवृत्ति को देखकर दोनों ही महान् विभूतियों का क्रोध कई बार उभरकर सामने आया है। परसाई जी पर भी कबीरी अन्दाज छाया हुआ था इसलिए वे जिस–जिस धार्मिक पाखण्ड का विरोध करते है एवं उल्लेख करते है वह उनकी भी 'आखन देखी' ही था।

संदर्भ :

१.कबीर वाङमय, डॉ. जयदेव सिंह व डॉ. वासुदेव सिंह, पृ. २०७, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, संस्करण–१९७६

२. परसाई रचनावली–१, संपादक मंडल– कमलाप्रसाद, धनंजय वर्मा, ..., पृ. १६५, राजकमल प्रकाशन, नईदिल्ली, सातवाँ संस्करण सन् २०१९

३. परसाई रचनावली–३, संपादक मंडल– कमलाप्रसाद, धनंजय वर्मा, ..., पृ. ३१४, राजकमल प्रकाशन, नईदिल्ली, सातवाँ संस्करण सन् २०१९

४.कबीर दोहावली, सम्पादक नीलोत्पल, पृ. २२, प्रभात पेपरबैक्स, नईदिल्ली, संस्करण–२०२२

५. कबीर : दर्शन और दृष्टि, डॉ. वीणापाणि, पृ. ६७, देव प्रकाशन, दिल्ली, प्रथम संस्करण–२०१२

६. उपरोक्त, पृ. ६७

७. कबीर केधार्मिक विश्वास, डॉ. धर्मपाल मैनी, पृ. ११५, भारतेन्दु भवन, चण्डीगढ, संस्करण–१९६४

८. कबीर : दर्शन और दृष्टि, डॉ. वीणापाणि, पृ. ७१, देव प्रकाशन, दिल्ली,

प्रथम संस्करण–२०१२

९. परसाई रचनावली–५, संपादक मंडल– कमलाप्रसाद, धनंजय वर्मा, ..., पृ. ३८, राजकमल प्रकाशन, नईदिल्ली, सातवाँ संस्करण सन् २०१९

१०. परसाई रचनावली–४, , संपादक मंडल– कमलाप्रसाद, धनंजय वर्मा, ..., पृ. ३८०, राजकमल प्रकाशन, नईदिल्ली, सातवाँ संस्करण सन् २०१९

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં દાંપત્ય વિભાવના

ડૉ. હિતા યુ.રાજ્યગુરુ
કવિશ્રી બોટાદકર કૉલેજ,
પાળીયાદ રોડ, બોટાદ: 364710

વિશ્વમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ જો કોઈ બાબતનું હોય તો તે જ્ઞાનનું છે. વેદ વગેરે પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં જે જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે તે જ્ઞાન સૌથી વધુ પ્રાચીન અને શાશ્વત મનાય છે.ભલે આ બધા ગ્રંથો વરસો પૂર્વે રચાયા હોય. તેમ છતાં તેમાં સમાહિત જ્ઞાનનું મહત્ત્વ આજે પણ ઓછું થતું નથી.સાંપ્રત સમયમાં પણ તેની ઉપયોગીતા રહેલી છે. આ બધા જ્ઞાનનાં ગ્રંથોમાં જે જે આદર્શોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે તે બધા આદર્શો સર્વકાલીન છે. કોઈ પણ મનુષ્ય ,ભલે તે વિશ્વના કોઈપણ ખૂણામાં વસતો હોય,તે પોતાનું જીવન આ આદર્શો પ્રમાણે જીવે તો શારીરિક અને માનસિક રીતે સ્વસ્થ રહી પ્રસન્ન જીવન જીવી શકે છે. કારણ કે જે ઋષિમુનિઓએ વિવિધ આદર્શોની સ્થાપના કરી છે તે ઋષિમુનિઓ માત્ર સંસારનો ત્યાગ કરી ઉદાસ મોએ વનમાં શુષ્ક જીવન પસાર કરનારા મનુષ્યો ન હતા. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરી આનંદપૂર્વક હસતાં હસતાં જીવન જીવનારા ઉત્તમ મનુષ્યો હતા. તેમણે જે વિવિધ આદર્શો આપ્યા છે તેમાંનો એક આદર્શ દાંપત્ય જીવનનો પણ છે. તે માત્ર પુસ્તકમાં રાખવાનું જ્ઞાન નથી પરંતુ તેમણે આપેલું એવું અનુભવામૃત છે કે જે આજે પણ કોઈપણ વ્યક્તિના દાંપત્યજીવનને પ્રસન્ન કરી શકે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો ચાર આશ્રમો છે.બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ ,વાનપ્રસ્થ આશ્રમ અને સન્યાસાશ્રમ .આ ચારમાં સૌથી મહત્ત્વ જો કોઈ આશ્રમનું હોય તો તે ગૃહસ્થાશ્રમનું છે. કેમકે બાકીના ત્રણેય આશ્રમોનું અસ્તિત્વ આ ગૃહસ્થાશ્રમ પર નિર્ભર રહેલું છે. આપણું આર્ષ મહાકાવ્ય મહાભારત એટલા માટે જ ગૃહસ્થાશ્રમને સર્વ ધર્મનો આધાર જણાવતા કહે છે: "गृहस्थः सत्त्वे सर्वेषां चतुर्णां मूलमुच्यते।१"સર્વ આશ્રમોનો પાયો આ ગૃહસ્થાશ્રમ છે. પણ આ ગૃહસ્થાશ્રમ કોના પર નિર્ભર છે ?તો આ ગૃહસ્થાશ્રમનો પાયો છે - દંપતી. આમ તો સ્ત્રી પુરુષનું પરસ્પર મિલન સ્વાભાવિક ,પ્રાકૃતિક અને અનાદિ છે .આ મિલન માન્ય રૂપમાં સ્થિર થઈ જાય ત્યારે તેને વિવાહની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે અને ત્યારે સ્ત્રી-પુરુષ દંપતી બને છે. "પા "ધાતુ નો અર્થ -પાલન કરવું તેવો થાય છે .પતિ અને પત્ની બંને શબ્દમાં "પા" ધાતુ રહેલો છે. પાલનકર્તા તે પતિ અને પાલન કરનારી તે પત્ની. એમ શબ્દો બન્યા.આમ બંને સમાન દરજ્જાના પાલન કરનારા છે. "दम" શબ્દ વેદમાં ઘરના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. જે ઘરનું પાલન કરે છે તે દંપતી છે. દંપતી શબ્દ જ સૂચવે છે કે ઘરમાં બંનેનું સરખું મહત્ત્વ છે. પુરુષને માટે પ્રયોજાયેલ એક વચનાંત " गृहपति" અને "विशपति"નો પ્રયોગ ઘરમાં તેનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. તે જ રીતે "गृहपत्नी" અને "विशपत्नी "નો પ્રયોગ તેટલું જ મહત્ત્વ પત્નીનું પણ છે તેમ દર્શાવે છે. દ્વિવચનાન્ત पितरौ -માતા અને પિતા બંને માટે પ્રચલિત હતો. જે સમાન અધિકાર અને સમાન સ્તરનો સૂચક છે.

વિવાહ પછી બંને આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. પત્ની પરિવારના સભ્યો પર શાસન કરનાર સામ્રાજ્ઞી બનવાના આશીર્વાદ મેળવે છે.

सम्राज्ञी श्वसुरे भव सम्राज्ञी श्वश्रवां भव ।

ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥ २

"તું સાસુ- સસરા, નણંદ, દિયર વગેરે પરિવારના સભ્યો પર શાસન કરવા વાળી સામ્રાજ્ઞી બન". પત્ની ઘરની પ્રતિષ્ઠા બને છે ,તો પતિ પણ "गृहा वै पत्न्येि पतिष्ठा । " ૩ પત્નીને પ્રાપ્ત કરી ગૃહપતિ બને છે.

દામ્પત્ય જીવનની પણ સફળતાનો આધાર પતિપત્નીનાં માનસિક અને શારીરિક ઐક્ય પર રહેલો છે. બંને એકબીજાનું અર્ધાંગ છે. પત્ની વિના પુરુષ અપૂર્ણતા અનુભવે છે. તેથી જ વેદ કહે છે:"अर्धो वा एष आत्मनो यदपत्नी ।" ૪ સોમરસનું પાન હોય, યજ્ઞકાર્ય હોય કે કામોપભોગ -હંમેશા પત્ની પતિની સાથે રહેતી. પત્ની પતિનું અર્ધાંગ હોવાથી તેને વામાંગિની પણ કહેવામાં આવી છે. આ એકત્વ ભાવનું અધિષ્ઠાન અર્ધનારીશ્વર રૂપમાં જોવા મળે છે. તે રીતે પ્રત્યેક પુરુષમાં નારીત્વ અને પ્રત્યેક નારીમાં પુરુષત્વની સત્તા સતત રહેલી છે. માટે જ પતિ-પત્નીને દાણાના બે પડની ઉપમા આપવામાં આવે છે.વેદની આ ભાવનાથી અભિભૂત થઈ આદિ કવિ વાલ્મીકિ કહે છે:

पाहितोऽयं द्विश्राः पूर्वक देहः स्वयंभुवा ।

पतयोऽद्धन यार्द्धन पान्योऽभूवन्निति श्रुतिः ॥ ५

"હે! બ્રાહ્મણ! પહેલાં બ્રહ્મે પોતાના શરીરના બે ભાગ કર્યા.જેમાં અડધા ભાગમાં પતિ અને અડધા ભાગમાં પત્ની બનાવી."

પતિપત્ની બંને એકબીજા વિના અપૂર્ણ હોવાથી બંનેએ એક થઈને રહેવું જોઈએ. 'એક દૂજે કે લિએ'ની ભાવના નવી થોડી છે? વેદકાળથી જ પતિના હૃદયની ઝંખના છે કે બંનેના હૃદય એક બીજાના બને.

यदेतात् हृदयं तव तदस्तु हृदयं मम ।

यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयं तवः ॥૬

“આ જે તારું હૃદય છે તે મારું બની જાય અને આ જે મારું હૃદય છે તે તારું થઈ જાય.”

પહેલાં તો બંને એકબીજાને મધ જેવી મીઠી, પ્રેમભરી નજરથી જુએ તે મહત્ત્વનું છે. ત્યાર પછી તેમનાં મનનું સહ અસ્તિત્વ બને છે. વેદના ઋષિ પણ જાણે છે કે પ્રેમભરી એક જ દૃષ્ટિ રિસાયેલાને મનાવી લે છે અને ગુસ્સે થયેલાને શાંત કરી દે છે.ઉદ્વેગ પામેલાને પ્રસન્ન કરે છે. પ્રેમભરી નજર અને એકબીજા માટે સમભાવ ધારણ કરતું મુખ - દાંપત્યજીવનને પ્રસન્ન બનાવે છે.

પતિની આ ઈચ્છા વેદમાં આવી રીતે વ્યક્તિ થઈ છે.

अक्ष्यौ नौ मधुसंकाशे अनीकं नौ समञ्जनम्।

अन्तः कृणुष्वे मां हृदि मन इन्नो सहासति ।। ७

"આપણાં બંનેની આંખો મધુ સરીખી બને, આપણાં મુખ એકબીજા માટે સમભાવ ધારણ કરે તું મને
તારા હૃદયમાં ધારણ કર, જેથી આપણાં બંનેના મન એક સાથે રહે.'

દાંમ્પત્ય જીવનના આદર્શ રજૂ કરનાર ઋષિ મનની એકતા સાથે તનની એકતાનું જીવનમાં જે મહત્ત્વ છે તેનો અસ્વીકાર કેમ કરી શકે? સ્ત્રી અને પુરુષના હૃદયમાં રહેલા ગહન ભાવોને જાણનાર ઋષિ સમજતા કે, જેમનું જાતીય જીવન પ્રસન્ન હોય તે દરેક ક્ષેત્રમાં સફળતા મેળવે છે. તેથી વેદનો ઋષિ પ્રસન્નતા પૂર્વક જાતીય જીવનની સંમતિ આ રીતે આપે છે: 'एना पत्या तन्वं सं सृजस्याधा जिव्री विदथमा वदाथ: । '८ "આ પતિ સાથે પોતાની કાયા જોડી દો. "આ ઉપરાંત પ્રેમના પ્રતીકરૂપ મનાયેલ ચક્રવાક અને ચક્રવાકીના યુગલની જેમ એક બની સંપૂર્ણ આયુષ્ય સાથે ભોગવવાની વાત પણ વેદનો ઋષિ કરે છે.

इहमाविन्द्र सं नुद चक्रवाकेव दंपती ।

प्रजायैतौ स्वस्तकौ विश्वमायुर्व्यश्नुताम् ॥९

"હૈ ઈન્દ્ર ! ચક્રવાક દંપતીની જેમ આ યુગલને તું એક બનાવ, જેથી કલ્યાણમય બની પોતાની પ્રજા સાથે એ બંને સંપૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે"

વૈદિક ઋષિ દંપતીનું ઐક્ય દર્શાવવા આલાપ અને રાગિણી, સામ્ અને ઋચા જેવા અભિન્ન ઉપમાનો પ્રયોજે છે. પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા આકાશ અને પૃથ્વી ક્ષિતિજે એક બને તેમ શારીરિક રીતે એક બનવું આવશ્યક છે. ને દંપતિ માટે આનંદનો અવસર. કેવા ભાવ ભર્યા હૈયે પતિ પત્નીને કહે છે ?

अमोऽहमस्मि सा त्वं, सामाहमस्म्यृक् त्वं,

धौरहं पृथिवी त्वम् ।

ताविह संभवाव प्रजामा जनयावहै ।।१०

"આલાપ હું છું. રાગિણી તું છે, સામ હું છું. ઋચા તું છે. તો આપણે બંને અહીં એક થઈએ, આપણી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીએ.

અથર્વવેદના ૬-૮નો એક મંત્ર પણ શારીરિક સામીપ્યની અભિપ્સા વ્યક્ત કરે છે, 'હે કામિની ! જેમ ચારે બાજુથી લતા વૃક્ષને વીંટળાય તેમ તું મને આલિંગન આપ.જેથી તું મારા પ્રત્યે નિષ્પાપ બને."

મનુષ્ય બાહ્ય દૃષ્ટિએ ભલે ગમે તેટલો બદલાય પણ તેના હૃદયના ભાવો અને ઝંખના ક્યારેય બદલાતા નથી. ઋષિ આ ભાવોને કેટલા ઊંડાણપૂર્વક સમજી ,અભિવ્યક્ત કરે છે? દરેક સમયે દરેક સ્ત્રી એટલું તો અવશ્ય ઝંખે છે. તેનો પતિ માત્ર તેનો જ બની રહે. પત્નીની આ ખાનગી ઝંખનાને વ્યક્ત કરવામાં પણ ઋષિએ સંકોચ અનુભવ્યો નથી. જુઓ :

अभि त्वा ममु जातेन दधामि मम वाससा ।

यथासो मम केवलो नान्यासां का

कीर्तयाश्चन ॥ ११

" મનુથી ઉત્પન્ન થયેલા આ મારા વસ્ત્રને હું તને ધારણ કરાવું છું. જેથી તું કેવળ મારો બને, અન્યનું કીર્તન પણ ન કરે".

પત્નીને પતિ પાસેથી આટલી ખાતરી મળી જાય. પછી શું જોઈએ? દાંમ્પત્ય જીવન મધુર જ મધુર બની રહે.

દંપતી માટે સૌથી વધુ મુશ્કેલ કામ સાધેલ ઐક્યને જીવનભર ટકાવી રાખવાનું છે. પતિ પત્નીને ખાતરી આપે છે કે વૃદ્ધાવસ્થા સુધી તે સાથે જ રહેશે. "मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ॥१२ "મારા જેવા પતિ સાથે તું વૃદ્ધાવસ્થા વાળી બનીશ."'आ नः प्रजां जनयतु प्रजापति राजसरसाय समन क्त्वर्यमा "१३ મંત્રમાં પણ આજીવન સાથની ઈચ્છા વ્યક્ત થઈ છે.

દંપતી એકબીજા ઉપરાંત પરિવારના તમામ સભ્યો સાથે સાંમજસ્ય સાધે તે અનિવાર્ય છે. સમર્થ દંપતી કુટુમ્બના કેન્દ્રમાં રહી સૂત્ર મોતીઓને એક સાથે પરોવે તેમ સહુને સાથે રાખી શકે છે. ઋષિને એવા જ પરિવારની ઝંખના છે.

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः । समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ १४ ni

" તમારા સંકલ્પ એક બનો, તમારું હૃદય એક બનો, જેનાથી તમારું સહઅસ્તિત્વ બની રહે માટે તમારું મન એક બનો."

પ્રત્યેક દંપતિ સમાજ પ્રત્યે ની પોતાની ફરજ બરાબર સારી રીતે બચાવતા તેઓ નવી માનવ પેઢીને જન્મ આપતા અને માનવ પરંપરા શરૂ રહેતી. પત્ની પત્ની દરેક ફરજમાં સાથ આપતી કેમકે તે પણ સમજદાર રહેતી ત્યારે સ્ત્રી ના લગ્ન પણ ઓછી ઉંમરે થતા ન હતા તે પુખ્ત બને ત્યારે જ તેના લગ્ન કરવામાં આવતા કહેવામાં આવ્યું છે કે

उदीर्ष्वातो विश्वावसो नमसेळामहे त्वा । अन्यामिच्छ प्रकर्व्य स जाया पत्या सृज ॥

હે વિશ્વવસુ! અહીં ઊભા રહી જાઓ. અમે તમારી સ્તુતિ કરીએ છીએ. જેનું શરીર સુગઠિત થયું છે તેવી કુમારીકાઓ પાસે આવો.તેનું પત્નીના રૂપમાં તેના પતિ સાથે મિલન કરાવો.

યુવા વયે વિવાહિત બનેલી કન્યા પતિના ગૃહમાં બધા સ્વજનો પર નિયંત્રણ રાખી શકતી. એટલે જ લગ્ન સમયે તેને આ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપવામાં આવતા:

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विना त्वा प्र वहतां रथेन ।

गृहान्गच्छ गृहपत्नी यथासो वशिनी त्वं विदथमावदासि ।।

હે સુહાસિની! પૂષાદેવ તમને હાથ પકડીને લઈ જાઓ.અશ્વિનીકુમાર રથમાં બેસાડીને લઈ જાઓ. તમે પતિ ગૃહ તરફ પ્રયાણ કરો. ત્યાં તમે ગૃહ સ્વામિની અને બધા સ્વજનોને નિયંત્રણમાં રાખવાવાળી બનો. ત્યાં તમે વિવેક પૂર્ણ વાણીનો પ્રયોગ કરો."

ઉત્તમ આશીર્વાદ પામી પતિ ગૃહે ગયેલી પત્ની પતિનું દીર્ઘાયુષ્ય ઝંખતી:

आयुष्मानस्तु में पतिः ।

અને પતિ માટે પત્ની માત્ર ભોગ્યા ન હતી તે તેની સન્માનનીય સખી હતી.सखा ह जाया। લગ્ન જીવનનું ઉચ્ચતમ ધ્યેય એકબીજા સાથે આજીવન સખ્ય જ હતું.

નારી માટે પ્રયોજાયેલો એક શબ્દ જાયા પણ છે. પતિ પત્નીમાં ગર્ભ બનીને પ્રવેશ કરે છે અને દસ મહિના પછી જન્મ લે છે એટલે નારીને જાયા કહેવામાં આવી છે.

पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमें मासि जायते । तज्जया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ।१५

તેમની સમાજ પ્રત્યે પણ કંઈક ફરજ છે અને તે છે નવી માનવ પેઢીને જન્મ આપવાની તેમને ત્યાં પુત્ર હોય અને તે પણ પિતા બને તેમ માનવ જન્મની પરંપરા શરૂ હે તે માનવજાતિના અસ્તિત્વ માટે અનિવાર્ય છે. તેથી જ સ્નાતક અધ્યાપન કાર્ય પૂર્ણ કરે ત્યારે આચાર્ય તેને ઉપદેશ આપતા પ્રજાતંતુનો વિચ્છેદ કરો નહીં.

દંપતીના શારીરિક અને માનસિક અંશો સંતાનમાં અમર રહે છે. મૃત્યુ અને અમૃત્યુ બંને વિરોધી બાબતોનો સમન્વય દંપતિના દામ્પત્ય જીવન દ્વારા થાય છે. વ્યક્તિ ભલે મૃત્યુ પામે. પરંતુ, દંપતિ દ્વારા માનવજાતિ અમર બની ગઈ છે.

આ પૃથ્વી પર માત્ર દંપતિ જ ધર્મ, અર્થ અને કામ ત્રણેય પુરૂષાર્થ પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કરી તેનું સાર્થક્રમ માણી શકે છે.

સંદર્ભસૂચિ:

૧. મહાભારત, શાંતિપર્વ - ૨૨૮/૬

૨.ઋગ્વેદ - ૧૦/૮૫/૪૬

3. શતપથ બ્રાહ્મણ -3/3/૧૦/૧

૪. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ-3/3/3/૫

૫. વાલ્મીકિ રામાયણ

૬. અથર્વવેદ અથર્વવેદ૬.છાંદોગ્ય બ્રાહ્મણ- ૧/3/૯

૭. અથર્વવેદ - ૭/3૬/૧

૮. ઋગ્વેદ - ૧૦/૮૫/૨૭

૯. અથર્વવેદ - ૧૪/૨/૬૪

૧૦. અથર્વવેદ - ૧૪/૨/૭૧

૧૧. અથર્વવેદ- ૭/3૭/૧

૧૨. ઋગ્વેદ -૧૦/૮૫/3૬

૧૩. ઋગ્વેદ - ૧૦/૮૫/૪3

૧૪. ઋગ્વેદ - ૧૦/૧/૯૧

૧૫. ઐતરએય બ્રાહ્મણ- ૭/૧3

ह्यूमन ट्रांसमिशन लघु उपन्यास : एक समीक्षा

संगीता बी. गोसाई

पीएच.डी. शोध छात्रा

हिन्दी भवन,

महाराजा कृष्णकुमारसिंह जी भावनागर विश्वविद्यालय, भावनगर (गुजरात)

हिन्दी बाल साहित्य क्षेत्र में ज़ाकिर अली 'रजनीश' ने बाल कहानी के साथ-साथ बाल उपन्यास विद्या में भी अपनी लेखनी चलाई हैं | उन्होंने तीन बाल उपन्यास के आलावा एक लघु उपन्यास का भी सर्जन किया हैं | उनके उपन्यास कार्य के स्तर पर, शिल्प के स्तर पर तथा संदेश के स्तर पर अपनी एक विशिष्ट पहचान दी हैं | उनके उपन्यास में तीन भिन्न आयाम देखे जा सकते हैं | एक उपन्यास यही परीकथा, तिलिस्म और मायावी दुनिया का प्रतिनिधित्व करता हैं, तो दूसरा विज्ञान की परिकल्पना, आधुनिकता तथा वैज्ञानिक प्रगति के नाम पर नष्ट हो रहे पर्यावरण की चिंता का स्वर देता हैं | तीसरे उपन्यास में तो लेखक ने बाल अधिकार तथा बाल श्रम को केन्द्र में रखा है | उनके उपन्यास ने शिल्प, कथावस्तु, चित्रांकन तथा उद्देश्य की दृष्टि से एक विशिष्ट पहचान दी हैं | उनकी वैज्ञानिक सोंच, नई सूझ-बूझ तथा तथ्यात्मकता उनके बाल साहित्य सर्जन में विद्यमान रही हैं | उनका साहित्य सर्जन वास्तव में सौ प्रतिशत खरा बाल साहित्य सर्जन कहा जा सकता हैं | जिसमें रोचकता, जिज्ञासा तथा बालमनोविज्ञान बाल पाठक को भावविभोर कर जाता हैं | डॉ.जाकिर अली ने उपन्यास लेखन करने के साथ-साथ उपन्यासों का संकलन भी किया हैं | उन्होंने ग्यारह मानक बाल उपन्यासों का संकलन किया | जो न केवल हिंदी के समृद्ध बाल उपन्यास हैं बल्कि उत्कर्षपूर्ण भविष्य की ओर संकेत भी करते हैं | "जाकिर अली 'रजनीश' ने ऐसी विज्ञान कथाएँ लिखी, जिनमें वैज्ञानिक तथ्यों के साथ फेंतासी का अच्छा मेल हैं |"1 अनेक संस्थाओं ने लेखक को उनकी बाल साहित्य साधना के लिए सम्मानित एवं पुरस्कृत किया हैं | हिन्दी बाल साहित्य के क्षेत्र में उनका नाम अत्यंत आदर के साथ अंकित किया गया हैं |

हिन्दी बाल साहित्यकार डॉ.जाकिर अली 'रजनीश' का बाल वैज्ञानिक लघु उपन्यास 'ह्यूमन ट्रांसमिशन' यथार्थ और कल्पना के मिश्रण से निर्मित हैं | प्रस्तुत बाल उपन्यास लगभग छियासी पेज का हैं जो सत्रह छोटे – छोटे खण्डों में प्रकाशित हुआ हैं | जिनका प्रकाशन आईसेकट विश्वविद्यालय के द्वारा हुआ | जो विभिन्न खंडो में विभाजित कथावस्तु एक दूसरे से जोड़े रखती हैं | पाठक एक बार कथावस्तु की बहती धारा के रंग में रंग जाए तो कथावस्तु के पूर्ण होने तक वे खूद को लधु उपन्यास से दूर नहीं कर सकता | उपन्यास के प्रारंभिक खंड से ही कथावस्तु का प्रयोजन समझ में आ जाता हैं | लेखक ने प्रोफेसर रामिश के अथक परिश्रम को व्यक्त करते हुए प्रोफेसर रामिश की मनोदशा का हुबहू चित्रण किया है | "सोते जगते, उठते-बैठते वे बस इसी मिशन के बारे में सोचते रहते थे | मिशन के चक्कर में उन्हें खाने – पीने का होश भी न रहा था |"2 लेखक ने पाठक के समक्ष एक लक्ष्य, एक विचार को रख दिया है | समग्र कथावस्तु में लेखक ने उस विचार को आगे बढ़ाने तथा लक्ष्य प्राप्ति तक पहुँचाने के लिए प्रो. रामिश के आविष्कार को बखूबी प्रस्तुत किया है |

वैज्ञानिक सोंच को प्रदर्शित करती हुई कथावस्तु की धारा को आगे बढ़ते हुए प्रोफ़ेसर रामिश लघु उपन्यास के प्रमुख नायक के रूप में विद्यमान रहे है | प्रो. रामिश जमाल एक वैज्ञानिक है, जो पिछले 15 सालों से एक आविष्कार में लगे हुए दृष्टव्य होते है | इस आविष्कार को बनाने में उन्होंने अपने जीवन में बड़ी – बड़ी कुर्बानियाँ दी हैं | आविष्कार के कारण प्रो. रामिश को अपनी नौकरी छोड़नी पड़ी थी इतना ही नहीं आविष्कार के कार्य में इतने मग्न रहने लगे कि उनकी पत्नी भी उसे छोड़कर चली जाती है | प्रो. रामिश ने बचपन से ही यह निश्चय कर लिया था कि वे बड़े होकर एक ऐसी मशीन बनाना चाहते हैं जो किसी आदमी को एक स्थान से दूसरे स्थान तक पहुचाया जा सके | प्रो. रामिश एक आशावादी व्यक्ति है | उनका चरित्र एक वैज्ञानिक के रूप में फलीभूत हुआ ऐसा कहा जा सकता है | प्रो. रामिश की आसिस्टेंट महक भी एक महत्त्वपूर्ण पात्र के रूप में दिखाई देती हैं | महक के पात्र को सहायक पात्र के रूप में प्रकट किया हैं | प्रो.रामिश तथा महक जैसे सशक्त पत्रों के साथ साथ कालांतर में महक के मात पिता तथा भाई विनय

भी सहायक पात्रों में अल्प समय के लिए उपन्यास में दृष्टव्य होते हैं | मीडिया से एक पत्रकार रितेश प्रयोगशाला के गार्ड राम सुमेर के पात्र भी प्रस्तुत होते है | वैज्ञानिकों को नीरस, उबाऊ और संवेदनहीन चित्रण से भिन्न बहुत ही संवेदनशील दिखाया गया है |

उपन्यासकार ने प्रस्तुत लघु उपन्यास को संवादात्मक लहज़े में ढालने की कोशिश की है | उन्होंने कई जगह पर संवाद विवरण के साथ प्रस्तुत किये है तो कहीं पर त्वरित गति से संवाद की प्रस्तुति हुई | संवाद के माध्यम से ही चरित्र-चित्रण, देशकाल तथा उदेश्य की पूर्ति होती हैं | परंपरागत मुहावरे के साथ आधुनिक समाज के परिवेश के नए मुहावरों को गढ़ने की कोशिश उपन्यासकार ने की है | जैसे " चिड़चिड़ा गयी...धड़धड़ाते हुए गेट के अन्दर दाखिल हो गई....पांच मिनट तक किंकर्तव्यविमूढ़ खड़ी रहने के बाद..... एक बड़ा सा हॉलनुमा कमरा बना हुआ था ....महक की सिटटी-पिटटी गम हो गई.... इनके साथ साथ कई संवाद से विज्ञान का सीधा परिचय भी करवाया हैं | "प्रोफेसर रामिश ने महक का समर्थन किया, क्योंकि निर्जीव पदार्थो की संरचना में जहाँ अणुओं और परमाणुओं का खेल होता है, वहीं सजीव पदार्थों की संरचना में प्रोटोप्लाज्म मुख्य भूमिका निभाता है | हालांकि प्रोटोप्लाज्म भी कार्बन, हाइड्रोजन, आक्सीजन आदि तत्वों से मिलकर बना होता है, लेकिन उसकी संरचना बेहद जटिल होती है |"3 लेखक ने कई जगह पर प्रो. रामिश के चरित्र को अति उत्साहित तो कहीं कहीं पर निरुत्साही प्रकट किया है | जैसे-

"जी, मुझे मालूम है |"

"तुम्हें मालूम है? कैसे?"

"जी, मैं उनकी पोती.....|"

"तुम? तुम उनकी पोती, यानी अपने विश्वनाथ की बेटी हो?"

"जी, मैं विश्वनाथ प्रसाद की बेटी हूं |"

"अरे, विश्वनाथ तो मेरा लंगोटिया यार है | तुमने पहले क्यों नहीं बताया ?"

"जी, वो बताने का......|"

उपन्यास के प्रारंभ में ही लेखक ने पाठक के मन की जिज्ञासा को बनाये रखा पाठक भी चाहता है कि जल्द से जल्द ह्यूमन ट्रांसमिशन का मिशन भी सफल हो जाए | किन्तु जैसे-जैसे कथानक आगे प्रस्थान करता हैं वैसे पाठक की मनोदशा विचलित होने लगती हैं | मन भ्रांतियों में रमने लगता है | उपन्यासकार ने जिस तरह से कथा के प्रवाह को आगे बढाया है और अंत में लगता है, यह मिशन सफल होते होते निष्फल हो जायेगा | उपन्यासकार ने संपूर्ण कथा में जिस प्रकार वातावरण – देशकाल एवं जिस परिस्थिति से परिचित करवाया हैं, वह प्रशंसनीय हैं | वैज्ञानिक खोज़े यू ही पलक झपकते नहीं हो सकती | एक वैज्ञानिक अपना सम्पूर्ण जीवन अपने आविष्कार को समर्पित करता है | अपने परिवार तथा अपने निजी जीवन को अपने आविष्कार में खपा देता है |

प्रस्तुत उपन्यास से बाल पाठक वैज्ञानिकों के जीवन से परिचित हो पाते है | इनके साथ साथ मीडिया की भूमिका, सरकारी व्यवस्था, कम्पूटर टेक्नोलॉजी सभी से बाल पाठक परिचित हो पता हैं तथा विज्ञान के कुछ मूलभूत अवधारणा का भी परिचय देते हैं |

लेखक ने उपन्यास की भाषा के रूप में आधुनिक आम भाषा का प्रयोग करने का प्रयास किया है | वैसे देखा जाए तो जाकिर अली 'रजनीश' ने कई बाल वैज्ञानिक कथा साहित्य का सर्जन किया है | उनकी भाषा बाल पाठकों को सरलता से समझ में आ सकती है | ज़ाकिर अली के पास और भी सरल प्रभावी भाषा है, वह चाहते तो इससे और भी अधिक सरल भाषा में अभिव्यक्ति कर सकते थे | लेखक ने उपन्यास को संवादात्मक शैली में रखने का भरपूर प्रयास किया है | उनकी लेखन शैली अत्यंत रोचक है किन्तु बाल पाठक को ध्यान में रखकर सहज भाषा शैली का प्रयोग हो सकता था | उनकी वर्णन शैली से सम्पूर्ण वातावरण सजीव हो उठता है | "जिस तरह हम अपने घर में बैठे-बैठे टीवी प्रोग्राम देखते है | ठीक इसी तरह हमारी मशीन भी काम करेगी | बस जहाँ टीवी स्टेशन में फिल्म को विधुत चुम्बकीय तरंगों में बदलते है, वहाँ हम किसी वस्तु अथवा व्यक्ति को तरंगों में बदलेंगे |"4

प्रस्तुत उपन्यास एक बाल वैज्ञानिक उपन्यास है | जिसमें बाल पाठक को विज्ञान का उनकी विभन्न टेक्नोलॉजी का परिचय तो मिलता है, पर कई जगह पर लेखक ने विज्ञान के नवीन आविष्कार से अधिक किसी धार्मिक प्रयोजन जैसा मोड़ दे दिया है | 21वीं सदी के बाल पाठक को आस्तिकता, नास्तिकता और सदियों से चली आ रही सामाजिक परंपरा से रूबरू करवाया है | जिसे विज्ञान साबित नहीं कर पाया ऐसी आस्था को लेखक ने अधिक महत्व दिया हैं | बच्चों की उपलब्धियों से वंश का नाम रोशन करने वाली बात थोड़ी खलती है | कई जगह पर लेखक ने बेटों को देवपुत्र और वंश की आन-बान-शान वाला घोषित करने का अवसर नहीं चूका | किन्तु यह कहना बिलकुल अतिशयोक्ति न होंगा की यह बाल उपन्यास सभी को जरुर पढ़ना चाहिए | जो विज्ञान में रूचि रखते है उनके लिए तो यह एक उपन्यास आशीष सामान रहेगा |

हिन्दी बाल साहित्य विद्या में जाकिर अली 'रजनीश' का नाम बड़े सम्मान के साथ लिया जाता है | बाल उपन्यास की रचना करना एक कठिन कार्य है | "बाल उपन्यास मानो बच्चों के दिल में छिपी तमाम कही- अनकही बातों का खजाना|"5 बहुमुखी प्रतिभा के धनी जाकिर अली ने बच्चों के साहित्य में अपनी एक हटकर पहचान बनाई है |

संदर्भ सूचि :

1. हिन्दी बाल साहित्य का इतिहास, प्रकाश मनु, प्रभात प्रकाशन दिल्ली, पृ. 237
2. ह्यूमन ट्रांसमिशन एवं अन्य विज्ञान कथाएँ , ज़ाकिर अली 'रजनीश', आईसेक्ट पब्लिकेशन, पृ. 61
3. ह्यूमन ट्रांसमिशन एवं अन्य विज्ञान कथाएँ , ज़ाकिर अली 'रजनीश', आईसेक्ट पब्लिकेशन पृ. 77
4. ह्यूमन ट्रांसमिशन एवं अन्य विज्ञान कथाएँ , ज़ाकिर अली 'रजनीश', आईसेक्ट पब्लिकेशन पृ. 76
5. हिन्दी बाल साहित्य का इतिहास, प्रकाश मनु, प्रभात प्रकाशन दिल्ली, पृ 253

सतत विकास के सन्दर्भ में - बाल कहानियों के प्रति गिजुभाई बधेका की नयी द्रष्टि

माधवी पडिया (भावनगर)

पूर्व भूमिका

विश्व के हर साहित्य में कहानियों का विशिष्ट स्थान रहा है | हर साहित्य ने लोगों को नयी द्रष्टि, नया रास्ता और नयी मंजिल दी है, नये आविष्कारो को जन्म दिया है, नया जीवन दिया है, इसीलिए आज कहानियों का एक बड़ा सेलाब उमड़ पड़ा है | कहानी सुनना हर किसी को पसंद है, छोटे बच्चे से लेकर बड़े बुजुर्ग भी सहज रूप से कहानी की ओर आकर्षित होते है| इसलिए इस विषय में बाल साहित्यकार गिजुभाई बधेका ने लिखा है -

"वार्ता वृद्ध ने जुवानी बक्षे छे, माँ ने बालकनु निर्दोष पणु आपे छे अने जुवान ने पोतानी कुमारावस्था नु पुनरावर्तन करावे छे |"

गुजराती बाल साहित्य में 'मुछों वाली माँ' के रूप प्रसिध्द गिजुभाई बधेका का जन्म सन 1885 में हुआ था | बाल साहित्यकार के रूप बालको के निर्दोष आनंद की तृप्ति करने का काम गिजुभाई ने किया है | बाल कहानियों को लेकर उनकी जो द्रष्टि है वो नये विचार के साथ ही बालको को संपूर्ण समर्पित है |

बालकहानी की परिभाषा

'बाल देवो भव' गिजुभाई ने अपने संपूर्ण जीवन को यह एक ही सूत्र के प्रति अर्पित कर दिया, उनकी सुबह बालको से होती थी, और शाम भी बालको के साथ ही ख़त्म होती थी | समाज में चल रही उस समय की शिक्षणनीति को लेकर वे अक्सर चिंतित रहते थे | वे बालको के लिए एसा कुछ करना चाहते थे जिनमे बालको का संपूर्ण विकास हो, बालक भय रहित हो, एक तंदुरस्त बालमानस को वे शिक्षा में देखना चाहते थे | बाल साहित्य एवं बालकहानी को लेकर कई लेखको ने बालसाहित्य की परिभाषा दी है उनमे से कुछ इस प्रकार है,

डॉ.श्री प्रसाद

"बच्चे जिसे पढ़ते है वही बाल-साहित्य है, बाल-साहित्य बच्चो से जुड़ा मानसिक चिंतन है, जिसकी अभिव्यक्ति भाषा के विविध विधाओ में होती है |"

डॉ. हरिकृष्ण देवसरे

“ज्ञानोपार्जन तथा जिज्ञासा शांत करने की अदम्य आकांक्षा बच्चो में इतनी तीव्र होती है कि केवल पाठशाला में शांत नहीं हो सकती | उनके लिए पढाई के साथ ऐसे साहित्य की आवश्यकता होती है, जिसे पढ़कर वे अपनी शेष मानसिक भूख मिटा लेते है, यही बाल-साहित्य कहलाता है |”

गिजुभाई बधेका

“गमे ते वार्ता बालवार्ता नथी, तेमा बालकोने गमे तेवु वस्तु होय, बालमानस गम्य अर्थ होय, बाल स्वभाव सरल शैली होय.”

केवल आनंद के लिए बालकहानी

गिजुभाई के समय में और आज के समय में भी हम देखते है कि बच्चो को जो भी कहानी सुनाई जाती है उसमे अंत में कोई शिख या बोध दिया जाता है | जो कि नहीं होना चाहिए | क्यों? क्योकि कहानी में यदि कोई शीख होगी तो बालक उस कहानी को बिलकुल पसंद नहीं करेगा, बालक को केवल आनंद चाहिए, बोध वो अपने आप समझ लेगें, पर हमारा मानस हीं कुछ इस प्रकार बना हुआ है कि हम कहानी में अक्सर बोध को ही तलाशते है | गिजुभाई ने अपने संपूर्ण जीवन एवं साहित्य में केवल आनंद को हीं बालकहानी के केंद्र में रखा है | वे कहते है, **“वार्ता मात्र आनंद नो विषय छे.”**

जब कृत्रिम समाज में आनंद का विरोध होता है तब बालक अपना आनंद अन्य कृत्रिम साधनों के जरिये पाने का प्रयत्न करते है, परिणाम यह आता है कि बच्चे वास्तविक जीवन से नहीं जुड़ पाते, जबकि अगर बच्चे के पास कहानी है तो वह आनंद के साथ वास्तविक जीवन को स्वीकार सकेगे | गिजुभाई कहते है, **“ज्यारे मनुष्य वास्तविकतामा संपूर्ण सुखनो भोक्ता बने त्यारे माणस ने वार्ता, नवलकथा, नाटक, सिनेमा अने छेवटे दारू नी कशी जरुर नहीं पड़े.”**

कैसी बालकहानी पसंद करे

अक्सर हम बालको को कहानी सुनाते है, पर क्या कभी हमने इस विषय पर सोचा है कि बालको को कैसी कहानी सुनाये? शायद कोई पाठशाला का शिक्षक भी इस विषय पर सोचता नहीं होगा, क्यों? क्योंकि आजतक बालकहानी को लेकर या फिर कहे के बाल साहित्य को लेकर किसी ने भी गंभीरता से सोचा हीं नहीं है | जब गिजुभाई ने देखा कि बालको को कहानी सुनाई जाती है पर उसमे न विषय वस्तु होती है, और न हीं कला | कहानी कला का विषय है उसमे भी जब बालकहानी हो तो उसकी पसंदगी खास होनी चाहिए |

कहानियो के समूह भिन्न भिन्न है, जैसे कि गिजुभाई कहते है, **"कोई पड़ो अति पुराना छे तो कोई पड़ो छेक आधुनिक छे; कोई पड़ो परदेशी छे तो कोई पड़ो संपूर्ण स्वदेशी छे; कोई पड़ो स्वाभाविक छे तो कोई पड़ो कृत्रिम छे; कोई पड़ो नीति भरेला छे तो कोई पड़ो अनीति प्रेरक छे."** कहानी की पसंदगी बालको की वय अनुसार होनी चाहिए, इस विषय पर गिजुभाई लिखते है, **"बाल्यावस्थानी वार्ताओ, कुमारावस्थानी वार्ताओ, युवावस्थानी वार्ताओ, प्रौढ़ावस्थानी वार्ताओ, अने वृध्धावस्थानी वार्ताओ, तेमज स्त्रिओने गमती वार्ताओ अने पुरुषोने गमती वार्ताओमा आपणे भेद पाडवो जोइए; अने ए भेद ध्यानमा राखीने आपणे बालकोने कहेवानी वार्ताओनी पसंदगी करवी जोइए."**

बालकहानी को कैसे कहा जाये

बालकहानी का उदेश्य बालको को आनंद देना है, साथ ही कैसी बालकहानी पसंद करनी चाहिए, ये विषय भी जरुरी है | जब कोई बालको को कहानी सुनाये तो यह भी ध्यान में रखे कि कहानी को कैसे कहा जाये? सिर्फ कहने के लिए कहानी नहीं है, पर उसे एक कला के साथ प्रस्तुत करना चाहिए | **"जे भाव वार्तानी पाछल होय ते भावने आबेहूब कथनमा खड़ो करी श्रोताना हृदयमा गाली देवानु काम वार्ता कहेनारनु छे."**

अगर कहानी में हास्यरस है तो उसका प्रेषण भी उसी रस में हो, यदि शोकरस है तो मुख पर वैसी गंभीरता हो, यदि भयरस प्रधान है तो शब्द सहित चहेरे के हावभाव में भय प्रगट होना चाहिए| कहानी कहने की कला जरुर है साथ ही कहानी के मूल भाव को प्रेषित करने का काम कहानीकार में होना चाहिए | गिजुभाई कहते है, **"वार्तानो कोई पण भाव जाणे ते वस्तु होय तेम ज वार्ता कहेनारे श्रोताने आपी देवानो छे."**

बालकहानी कहने का सही समय

हमारी भारतीय संस्कृति में हर तिथि एवं त्यौहार को लेकर कहानियाँ कही गई है | वैसे हीं यदि यह प्रश्न किया जाये कि कहानी कहने का सही समय क्या है ? तो हम यही उत्तर देगे कि कहानी हम अक्सर शाम को या रात को सुनते या सुनाते है | जब शाम होने लगती है तब गाँव के चोरो पर, रात में घर के आँगन में बच्चे बुजुर्गो के आसपास बैठ जाते है कहानी सुनने को | पर ये घर की बातें हे जब पाठशाला में कहानी कहने की बात आये तब गिजुभाई कहते उसे उचित ही समझना चाहिए, **"ज्यारे बालको वार्ता सांभळवाने रूचि धरावे त्यारे ज तेमने वार्ता कहेवानो समय गणवानी रीति सौथी सरस छे."**

बालकहानी कहने और लिखने भेद है

ज्यादातर एसा होता है कि हम बालको के लिए जो कहानी लिखते है उसे वैसी ही कहते है, पर गिजुभाई का मानना है कि बालकहानी कहने और लिखने में अंतर है | जो कहानी लिखी जाती है उसे बालको को वैसी ही कही नहीं जाती, क्योकिं बालको को कहानी कहना भी एक कला है, यदि कुशल कहानीकार बालको के सामने कहानी कहेगा तो बालको की रूचि अनुसार एवं अपनी कला अनुसार कहानी को प्रस्तुत करेगा | गिजुभाई कहते है, **"कथाश्रवण योग्य वार्ताओ वहेती नदियो जेवी छे, एनु वस्तु, एनी भाषा अने एनी रचना थोड़े या घणा अंशे लोकरुचि ने अनुकूल थता आव्या छे, जे वार्ताओ वाचन माटे लखायेली छे ते वार्ताओने तलावो के सरोवरों साथे सरखावी शकाय."** जो कहानी श्राव्य है उसका रूप रंग अलग होता जबकि लिखी गई कहानियाँ केवल वाचन के लिए है |

बालकहानी से अन्य विषयों का ज्ञान

गिजुभाई जब शिक्षा के क्षेत्र में आये तब उन्होंने देखा कि शिक्षा की नीति केवल वर्णात्मक है, केवल पाठ्यक्रम पर जोर दिया जाता है, परिणाम क्या आता है? बालको को पठाई में रूचि नहीं रहती, पठाई में आलस करते है, बालको को सिर्फ रटने पर बल दिया जाता था | जो गिजुभाई को पसंद नहीं था | इसलिए उन्होंने सोचा कि यदि भाषा का ज्ञान कहानी के जरिये दिया जाता है तो क्या अन्य विषयों का ज्ञान कहानी के जरिये नहीं दिया जाता? गिजुभाई ने एक नयी पध्धति की संकल्पना की है, उनके अनुसार 'वार्ताकथन पध्धति' से हम बालको के अन्य विषयों को सरल कर सकते है | वे कहते है, **"जेमा वार्ताना अंशो छे ते बधी हकीकतोना समूहों ते वार्ताओ ज छे | इतिहासनी हकीकतो भूतकालनी वार्ताओ छे, खगोलनी हकीकतो आकाशनी वार्ताओ छे, भूस्तरनी हकीकतो पृथ्वीना पड नी वार्ताओ छे |"**

उपसंहार

गिजुभाई ने अपने जीवन का महतम समय बालको की सच्ची दिशा में शिक्षा हो उसके पीछे बिता दिया | बालको को योग्य शिक्षा मिले इसलिए उन्होंने अनेक प्रयोग भी अपनाये, एवं इन प्रयोगों की सफलता के कई अधिकारियो से भी लड़े, उन्होंने अपने शिक्षा संबंधी अनुभव एवं मुश्किलों के 'दिवा स्वप्न' लिखा है | मातापिता की समस्याएँ, बालको की समस्याएं एवं शिक्षिको की समस्याओ को समाधान दिया है, बालक एक कोमल फुल है, उसे कठोरता से नहीं पर प्यार से निखारा जा सकता है, बस यही उनके समग्र जीवन का ध्येय रहा है | और उनका ये ध्येय आज हम देखते शिक्षानीति में सफल हुआ है | अंत में मै गिजुभाई के शब्दों में ,**"पले पले नाना बालकोमा वसता मोटा आत्मानु हूँ दर्शन करू छू. ए दर्शन मारामा ए प्रेरणा उपजावी रह्यु छे के बालकोना अधिकारोंनी स्थापना करवा ने ज हूँ जीवतो रहू अने ए काम करता ज हूँ मरी खुटु |"**

सन्दर्भ सूचि

'वार्ता नु शाश्त्र' - गिजुभाई बधेका

बच्चे, बचपन और साहित्य - अखिलेश श्रीवास्तव चमन

'बाल-साहित्य : मेरा चिंतन' - हरिकृष्ण देवसरे

‘બત્રીસ પૂતળીની વેદના’: નારી સંવેદનાની કથા

ડૉ. સંગીતા કે. તાવિયાડ

આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કૉલેજ, માણાવદર

જિલ્લો- જુનાગઢ (ગુજરાત)

ઈલા આરબ મહેતા કૃત 'બત્રીસ પૂતળીની વેદના' ઈ.સ. ૧૯૮૨માં પ્રગટ થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારીને પોતાના અધિકારો પ્રત્યે જાગ્રત કરતી નવલકથા છે. નારીને આર્થિક-સામાજિક અત્યાચારોને તેમજ નારીના પ્રશ્નોને વાચા આપતી આ નવલકથા છે. આ નવલકથા દ્વારા લેખિકાએ નારી પર થતાં અન્યાય-અત્યાચારને પ્રકાશમાં લાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. લેખિકાએ માત્ર નારીના પ્રશ્નોને સમાજ સામે નથી મૂકી આપ્યા પણ નારીની સંવેદનાની વાત કરે છે. સ્ત્રી, પુરુષના ભોગવિલાસનું માત્ર રમકડું નથી. આજના આધુનિક યુગમાં પણ સ્ત્રી સ્વતંત્ર નથી પણ પરતંત્ર છે. સ્ત્રી સામે સતત આદર્શોની રેખાઓ દોરવામાં આવે છે. તેને સહનશીલતાની મૂર્તિ ગણવામાં આવે છે. નારીની જે વેદના છે તેને આ નવલકથામાં વાચા આપવામાં આવી છે. સ્ત્રી કોણ છે તેના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કે તે આર્ય પરંપરા અનુસાર વર્તનારી એક પતિવ્રતા સ્ત્રી. પૌરાણિક અને રૂઢિગત ખ્યાલો એવા છે કે સ્ત્રી એટલે ત્યાગ, સમર્પણ અને પ્રેમની મૂર્તિ. આમ, સ્ત્રી આગળ પૌરાણિક પાત્રોના આગવા લક્ષણો બતાવવામાં આવે છે. જેના કારણે તે માનસિક કવચ ઉતારી શકતી નથી અને અંદરો અંદર પીડાય છે એનું આ નવલકથામાં સુંદર આલેખન કરવામાં આવ્યું છે.

આ નવલકથા ચાર સ્ત્રી પાત્રો અને ચાર પુરુષ પાત્રોના જીવન ઉપર આધારિત છે. આ ચારેય દંપતીના દાંપત્યજીવનનું અહીં આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. અનુરાધા અને રસેશ. અનુરાધા લેખિકા છે. રસેશ નોકરી કરે છે પરંતુ અનુરાધા લેખિકા છે એ એને ગમતું નથી. નવલકથામાં બીજું દંપતી છે રેખા અને વિપુલ. રેખા ગરીબ ઘરની દીકરી છે અને વિપુલ મોટો ઉદ્યોગપતિ છે. રેખા મજબૂરીમાં વિપુલ જોડે પરણે છે. ત્રીજું દંપતી છે છાયા અને પરાશર. પરાશર કરતાં છાયા વધુ કમાય છે તે પરાશરને ગમતું નથી. છાયા મોટી કંપનીમાં સેલ્સ મેનેજર છે. ચોથું દંપતી છે વિભા અને મયંક. બન્ને ફિલ્મી કલાકારો છે. મયંક અન્ય સ્ત્રીના પ્રેમમાં વિભાને ત્યાગી દે છે. આમ, ચાર સ્ત્રીઓના પાત્ર દ્વારા લેખિકાએ નારી સંવેદનાને રજૂ કરી છે.

અનુરાધાના વિચારોથી નવલકથાની શરૂઆત થાય છે. “પોતે જાણે સ્વપ્નમાં હોય તેવી, જાણે ખરેખર આ બધું બની રહ્યું છે તેવી સંશયની અવાસ્તવિકતાની દુનિયામાં પોતે ઊભી હોય તેવું લાગતું હતું.”[1] આમ અનુરાધાના વિચારોથી જ નવલકથાની સંવેદનાની અનુભૂતિ વાચકને થાય છે. અનુરાધા લેખિકા છે. તે’બંધન તૂટ્યાં’ નામની નવલકથા લખે છે. એ નવલકથામાં અનુરાધા વિધવા સ્ત્રીના જાતીય આવેગોનું આલેખન કરે છે. જે અનુરાધાના પતિ રસેશને ગમતું નથી તેથી જ તે અનુરાધાને સારું લખવા અનુરોધ કરે

છે. રસેશના મને સારું લખવું એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રી વિશે લખવું. સમાજે ઘડેલાં આદર્શો વિશે લખવું. તો જ અનુરાધાના લખાણનું રસેશને મન મૂલ્ય હોય. જે અનુરાધાને ગમતું નથી. તેથી તે અનુરાધા શાહના બદલે અનુરાધા ગુપ્તાના નામથી લખે છે. આમ, નવલકથામાં પણ નવલકથા રચી કૃતિની શરૂઆત થાય છે. રસેશને અનુરાધા લખે તે ગમતું નથી. તેને તો અનુરાધા કોફીપાર્ટીમાં જાય અને પોતાના પુત્ર અપૂર્વનું ધ્યાન રાખે તેમ જ રસ છે. મોટાભાગે સાહિત્ય સમારંભો સાંજના સમયે હોય છે. તેમાં તો અનુરાધા જઈ શકતી નથી. કારણ કે અનુરાધાએ સાંજના સમયે અપૂર્વને જમાડવાનો હોય છે. બીજી બાજું રસેશ ઓફિસેથી ઘરે આવે ત્યારે અનુરાધા ઘરમાં હોય તેવો તેનો આગ્રહ હોય છે. કોઈની સામે હસીને વાતચીત પણ કરવાની નહીં. રસેશે લખેલો પત્ર વાંચતા તે અકળામણ અને આઘાત અનુભવે છે. તે વિચારે છે કે, "એ શું માટીનો એક લોંદો હતી જેમાંથી એક પુરુષને મન ફાવે તેવો આકાર ઘડવાની છૂટ હતી? અનુરાધાની બુદ્ધિ, ચેતના, આત્માની કોઈ કિંમત નહીં? જે કંઈ હતું તે બધું ભૂંસી નાખી એણે એકડે એકથી શરૂ કરવાનું?"[2] પરંતુ સમાજમાં આ રીતે જ ચાલતું હોય છે. સ્ત્રીઓ પુરુષના પગલે ચાલે તો જ આદરને પાત્ર ગણાય.

રસેશના આવા વિચારો અનુરાધાને ગમતાં નથી. રસેશ વારંવાર નાની-નાની વાતે અનુરાધા જોડે ઝઘડો કરે છે. ગુસ્સામાં આવી તે અનુરાધાને સ્ત્રી વિશે લખવાની ના પાડે છે. અનુરાધા દરિયા કિનારે ફરવા જાય છે ત્યારે તે અપૂર્વનો હાથ પકડી ચાલે છે. ચાલતાં-ચાલતાં તેને રસેશનો અવાજ અને ગુસ્સામાં બોલેલા કડવા વચનોના પડઘા સંભળાય છે. ફરતાં-ફરતાં તેને એક નવોદિત કવિ જોડે મુલાકાત થાય છે. એ કવિ મધુકર મહેતા તેને સેમિનારમાં આવવા આમંત્રણ આપે છે ત્યારે અનુરાધા રાતના સમયે બહાર નથી નીકળતી એવો જવાબ આપી દે છે. એક સંપાદક સાથેની મુલાકાતમાં પણ અનુરાધા આવો જવાબ આપે છે. આમ, વારંવાર રાતના સમયે બહાર ન નીકળવાનું કહેતાં તેને 'ઘરકૂકડી'નું બિરુદ મળે છે.

અનુરાધાને'આર્ય નારી હિતવર્ધક મંડળ'માંથી શાસ્ત્રીજી આમંત્રણ મોકલે છે. શાસ્ત્રીજી અનુરાધાને નાટક લખી આપવા કહે છે પરંતુ તેના માપદંડો શાસ્ત્રીજી નક્કી કરી આપે છે. નાટકમાં સ્ત્રી પતિવ્રતા હોય, અનસૂયા અને સાવિત્રી જેવી, કુંતામાતા અને ગાંધારી જેવી હોય એમ કહેવામાં આવે છે. અનુરાધા રામાયણને ધ્યાનમાં લઈ નાટક લખવા તૈયાર થાય છે. મુંબઈમાં આવેલી સોએક વર્ષ જૂની ઇમારતમાં તેને જવાનું થાય છે. જેનું નામ છે સદ્ગુણા સદન. ત્યાં જતાં આવતાં તેની મુલાકાત બડી અમ્મા જોડે થાય છે. બીજી સ્ત્રીઓ જોડે પણ તેની મુલાકાત થાય છે. આ બધી સ્ત્રીઓની મુલાકાતથી તેને સદ્ગુણા સદનના શેઠાણી વિશે જાણવા મળે છે. તે રાત્રે તેને સપનું આવે છે. સપનામાં તે કૂબડીને જુએ છે. કૂબડી સાથે અનુરાધાનો સંવાદ થાય છે અને તેથી તેને નવી દિશા મળે છે. "મૂર્ખ, અજ્ઞાન બાલિકા, તારી ભક્તિ મારી આંખમાં આંસુ લાવી દે છે. તારી ભક્તિ તને સ્ત્રીમાંથી દેવી બનાવશે પણ એને ભગવાનમાંથી માનવ બનાવશે? તું ભલે છે સીતે, ધર્મ ખાતર સિંહાસનનો લોભ ન રાખનાર માનવી ક્યારેક સિંહાસન ખાતર તારો લોભ નહીં રાખે. તું એનામાં નિશ્ચલ છે, એ એના ધર્મમાં નિશ્ચલ છે!"[3]

અનુરાધા રામાયણના આધારે નાટક લખે છે. જેમાં રેખા એ કૈકેયીનું પાત્ર ભજવશે. વિનોદિની એ કૌશલ્યા અને છાયા એ સીતાનું પાત્ર ભજવશે. મંથરાનું પાત્ર વિભા ભજવશે.

છાયાની આર્થિક સ્થિતિ નબળી છે. તે પતિને મદદરૂપ થવા માટે કંપનીમાં સેલ્સ મેનેજર તરીકે જોડાય છે, તે તેના પતિને ગમતું નથી. કંપની તેની ઉમદા કામગીરીથી ખુશ થઈ તેને સેલ્સ ડિપાર્ટમેન્ટના મેનેજર જેવી ઊંચી જગ્યાએ નિયુક્ત કરવામાં આવે છે. છાયાને મળેલી બઢતી તેના સુખી લગ્નજીવનને બરબાદ કરી નાંખે છે. છાયા ગિફ્ટ લેવા રોકાય છે અને ઘરે જવામાં થોડું મોડું થઈ જાય છે. ઘરે પહોંચતા જ પરાશરના મહેણાં સાંભળવા મળે છે. "બહુ મોડું થયું કંઈ? ઘરે આવું ત્યારે એક કપ ચા પાવા પણ તું હાજર ન હોય."[4] આવા કડવા વચન સાંભળી છાયાને ખૂબ દુઃખ થાય છે. છાયા જ્યારે પ્રમોશનની વાત પરાશરને કરે છે ત્યારે તે ખુશ થવાને બદલે મહેણાં-ટોણાં મારે છે. છાયા પાષાણવત્ બની જાય છે. રાતોરાત ધનવાન થવાના સપનાં જોતો પરાશર ફસાય છે. છાયા કપરા સમયે પણ તેનો સાથ છોડતી નથી. આવા સમયે પરાશરનો અહમ ઘવાય છે. "શટ અપ... તું હોશિયારી શાની કરે છે? હું જાણતો નથી કે તારા બોસે તને સેલ્સ મેનેજર શા માટે બનાવી છે? રોજ લટકાંમટકાં કરી તારા સગલાને બતાવવા જાય છે તે શું હું જાણતો નથી?"[5] આવા કટુવચનોથી ડઘાઈ છાયા રાજીનામું મૂકી દે છે.

છાયા એક ભણેલી સ્ત્રી છે. તે પોતાનું લગ્ન જીવન બચાવવા મેરેજ કાઉન્સેલરને મળે છે. ત્યારે મેરેજ કાઉન્સેલર છાયાને સમજાવતા કહે છે કે, "છાયા બહેન, તમારો હોદ્દો વધવાથી તમારા પતિનું અભિમાન ઘવાયું છે. એના પુરુષપણાને ફટકો પડ્યો છે... આપણા સમાજમાં સ્ત્રી પુરુષ કરતાં ચડિયાતી બને તે તમારા પતિ કે સમાજ સ્વીકારશે નહીં... જુઓ છાયાબહેન, તમે નાટકમાં કામ કરી રહ્યા છો, ખરું? તો આ પણ એક નાટક જ સમજો, પરંતુ છાયા આ નાટકમાં મુખ્ય શરત એ છે કે તમારે ક્યારેય તખ્તા ઉપર આવવું નહીં, નેપથ્થમાં જ રહેવું. બોલો કરશો ને?"[6] ત્યારે છાયાને ખુબ જ ખોટું લાગે છે.

'આદર્શ નાટક'ની મંથરા એટલે વિભાવરી. વિભાવરી એક ઉત્તમ અભિનેત્રી છે. તે અનુરાધાની બહેનપણી છે. તેનો પતિ મયંક ફિલ્મ કલાકાર છે. તે અન્ય અભિનેત્રી ગીતાના પ્રેમમાં પડે છે. તેના કારણે તે વિભાવરીને છોડી ગીતા સાથે રહેવા જતો રહે છે. વિભાવરીને પાત્ર ભજવવામાં રસ છે પરંતુ ડાયરેક્ટરને વિભાવરીના સુંદર દેહમાં રસ છે. જે વિભાવરીને મંજૂર નથી. તે પાત્ર ભજવવાની ચોખ્ખી ના પાડી દે છે. વિભાવરી અભિનય અને મયંક બંનેને છોડી દે છે. આ આક્રોશ તે મંથરાના સંવાદથી ઠાલવે છે. આ નાટકનું ત્રીજું પાત્ર છે રેખા. જે ઉદ્યોગપતિની પત્ની બની છે. વિપુલને તેની ધન સંપત્તિનું અભિમાન છે. તે રેખાને પોતાની માંદી માને મળવા પણ જવા દેતો નથી કારણ કે તે ગરીબ છે.

આ કૃતિમાં સૌથી વધુ કરુણપાત્ર છે કૌશલ્યા. જે વંધ્યત્વના અભિશાપથી વ્યથિત છે. તે વંધ્યા હોવાથી મંડળની બધી સ્ત્રીઓ તેને સૂચનો આપે છે. તેમાં વર્તમાન સમાજની ઝાંખી જોવા મળે છે. મોટી મોટી વાતો કરી ડોળ કરતી સ્ત્રીઓની છબી પણ જોવા મળે છે. આ નાટક જ્યારે ભજવાય છે ત્યારે સભાગૃહમાં હાહાકાર મચી જાય છે. નાટકમાં મંથરા બનેલી વિભાવરી અને કૈકેયી બનેલી રેખા બાકી રહેલા બે વચનોમાં રાજા દશરથ પાસેથી રાજપાટ માંગી લેવા કહે છે. પરંતુ રેખાનું મન તો બિમાર મા પાસે છે. તે વિપુલથી કંટાળી ગઈ છે તેથી તે મંથરાની વાતને અવગણે છે અને રામના બદલે ભરતનો વનવાસ માંગે છે. રેખાના આ સંવાદના કારણે સન્નાટો છવાઈ જાય છે પરંતુ તે તો તેણે ધારેલું હોય તે જ બોલે છે. રેખા

વિપુલથી છૂટવા માંગતી હોય તેમ બોલે છે. "હા, મંથરા, હું માંગુ છું વનવાસ. હું કૈકેયી માંગુ વનવાસ, મને આ મહેલમાંથી મુક્ત કર. મારા રૂપાળા દેહને ડામ દઈ કોયલો કરી મૂક જેથી એના શિકાર માટે કોઈ પુરુષ એની પાછળ ન પડે. એની છાતી ચીરી અંદર બેઠેલો એક માનવ-આત્મા માંસભક્ષીઓને બતાવ ને કહે, આ સ્ત્રી છે. લલચાવનારો માંસનો ટુકડો નથી. રામને ગાદી હો, મારે વનવાસ જોઈએ."[7]

આમ, નાટકમાં આવતા સ્ત્રીપાત્રો સંવાદો બદલી નાંખી પોતાનો આક્રોશ વ્યક્ત કરે છે. તેઓ પૌરાણિક પરંપરાને ફગાવી દે છે. આધુનિક સમાજમાં જીવતાં સ્ત્રીપાત્રો આ સમાજની પ્રણાલીથી તંગ આવી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ભાવના પ્રગટ કરે છે. વૈભવી મકાનમાં રહેતી રેખાનું પાત્ર તેમાંથી મુક્તિ માંગે છે. તો વંધ્યત્વની ભાવનાથી પીડાતી વિનોદિની. બીજી તરફ પતિના શંકાશીલ સ્વભાવથી ભડ-ભડ બળતી છાયાનું સીતાપણું. પતિની કડવી સચ્ચાઈનો સામનો કરતું વિભાવરીનું મંથરાપણું. આ દરેક સ્ત્રી વાચકને સ્પર્શી જાય છે. છેલ્લે અનુરાધા પોતે નાટકના રંગમંચ પર આવી કહે છે કે, "શાસ્ત્રીજી, બહુ નાટકો કરાવ્યાં સ્ત્રીઓ પાસે, ઘણા ખેલ ખેલ્યા અમે. હવે અમે નાટક નહીં કરીએ."[8]

અનુરાધા પ્રેક્ષકગણને સંબોધીને જે સંવાદ બોલે છે તેમાં ભારોભાર આક્રોશ પ્રગટ થયો છે. "એક યુગ હતો. કદાચ નહોતો, આપણી કલ્પનામાં હશે, જ્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ બેઉ અર્ધાંગ એક થાય ત્યારે સંપૂર્ણ બને. પછી પણ એક ટોળું બન્યું. ટોળાએ સલામતી શોધી. સલામતીના નિયમો શોધાયા ને એ નિયમોને ધર્મનું નામ અપાયું. પણ ધર્મ સહુનો એક નહિ. પુરુષોનું ધર્મ જુદો. સ્ત્રીનો ધર્મ જુદો. સ્ત્રીએ પુરુષની મિલકત. પુરુષે જે ધર્મ સૂચવ્યો તે સ્ત્રીધર્મ. આદર્શ પત્ની, આદર્શ માતા જે હજારો અન્યાયો ને જુલમો સહન કર્યા કરે. જેની ફરિયાદનો કોઈ સૂર તેના હૃદયની દીવાલો ભેદી બહાર ન આવવો જોઈએ. આ ત્યાગ! આ સમર્પણ જે સ્ત્રી આ સ્ત્રીધર્મ પાળે તેનો મહિમા. મહિમાનું નાટક. આ નાટક માટે બોલવાના સંવાદો અમને લખીને આપવામાં આવ્યા. એ સિવાયના સંવાદો અમે ભૂલી જઈએ એટલી હદે તમે નાટકના સંવાદો ગોખાવ્યા.

હવે આ નાટક બંધ કરી અમને અમારી જાત શોધવા દો. અમારી પ્રેમની સૃષ્ટિની ખોજ અમારે એક માનવી બનીને કરવી છે. એક એવો માનવ જેના વિકાસની બધી દિશાઓ મોકલી છે. ન દેવી, રાક્ષસી, અમને માત્ર સ્ત્રી રહેવા દો."[9]

અહીં દરેક સ્ત્રીપાત્રોને પોતાની સંવેદનાઓ અલગ-અલગ છે. તેમ છતાં દરેક સ્ત્રીઓ એક જ બિંદુ પર આવીને અટકે છે. એ બિંદુ છે પુરુષ પ્રધાન સમાજે પોતાની સગવડ માટે ઘડેલા નીતિ-નિયમો. સ્ત્રી પણ સમાજનું એક અભિન્ન અંગ છે. તેને પણ અલગ વ્યક્તિત્વ છે. તેનું પણ જીવન છે. એ ભૂલી જઈ પુરુષ સ્ત્રીને એક પૂતળી બનાવી દે છે. ને આવા ધારદાર પ્રશ્નોની રજૂઆત લેખિકાએ નવલકથાના માધ્યમ દ્વારા કરી છે. અનુરાધાના પાત્ર દ્વારા લેખિકાએ સ્ત્રીની ભાવનાઓ અને અનુભૂતિને વાચા આપી છે. કૃતિના આરંભથી માંડીને અંત સુધી અનુરાધા સતત હવામાં વીંઝાતા હવાઈ પંખાની જેમ ફંગોળાતી રહે છે.

રસેશ અને અનુરાધાનું દાંપત્યજીવન સુખી નથી. કારણ કે રસેશ એક જિદ્દી અને અભિમાની પુરુષ છે. રશેષ અવારનવાર અનુરાધાનું અપમાન કરે છે. દામ્પત્યજીવનના ફળ સ્વરૂપે એક પુત્ર છે અપૂર્વ.

લગ્નપૂર્વે રસેશ અનુરાધાને'રાધા' કહેતો. હવે તે અનુરાધા ને'અનુ' કહી બોલાવે છે. જ્યારે અનુરાધાનો વિધવા સ્ત્રીના પુરુષ પ્રત્યેના આકર્ષણને આલેખતો લેખ વાંચી, તે અનુરાધા પર ગુસ્સે થાય છે. આના કારણે તેમના લગ્ન જીવનમાં તિરાડ પડે છે. રસેશ પોતે સ્વતંત્ર વિચારો ધરાવે છે પણ તે અનુરાધા ને સ્વતંત્રતા આપી શકતો નથી. નાની-નાની બાબતોમાં તે અનુરાધા પર ગુસ્સે થતો જોવા મળે છે. પોતે જ્યારે બહાર જવું હોય ત્યારે જઈ શકે છે. એ પણ અપૂર્વ અને અનુરાધાની જવાબદારીથી મુક્ત બનીને. અનુરાધા દેખાવમાં સુંદર છે. તેવી રીતે તે પોતે સ્વતંત્ર વિચારો ધરાવે છે અને હાજર જવાબી પણ છે. તે શાસ્ત્રીજી સમક્ષ પણ સત્ય બોલતા અચકાતી નથી. "તમને એમ નથી લાગતું શાસ્ત્રીજી કે લક્ષ્મણરેખા એ સ્ત્રીઓની સલામતી માટે નહિ, પુરુષોએ પોતાની સલામતી માટે શોધેલી રેખા છે? નારી જો બહાર નીકળી ગઈ તો આ દુનિયાનું આધિપત્ય છીનવી લેશે એ ભયથી પુરુષ એને અંદર રાખવા માંગે છે"[10]

બી.એ.ના અભ્યાસ દરમિયાન અનુરાધા તેના અધ્યાપક સાથે ગોવર્ધનરામે કુમુદને વિધવા કેમ રાખી એ વિષય પર તે સખત ટીકા કરે છે. "સાહેબ, ભગવી ચૂંદડીમાં શોભનારી કુમુદ માત્ર ચૌદ વર્ષની બાલિકા છે. એને ચાહનાર પુરુષ તો કુંવારો રહી શકતો નથી. તરત એની બહેનને પરણે છે. ભગવી ચૂંદડીઓ માત્ર સ્ત્રી એ જ ઓઢવાની કે?"[11] આમ, અનુરાધા ભારતીય નારીના ભાગ્ય અને પુરુષના સત્તાપણા પર પ્રકાશ પાડે છે.

રેખા વિપુલ નામના ઉદ્યોગપતિની પત્ની છે. રેખાના માતા-પિતા સામાન્ય પરિવારના છે. પિતા મૃત્યુ પામ્યા છે. બીમાર મા અને એક ભાઈ છે. રેખા ઘરમાં મોટી હોવાના કારણે જવાબદારી તેના શિરે છે. વિપુલ પોતાની પત્ની રેખાને પિયરમાં જવા દેતો નથી. તેના કારણે રેખા દુઃખી રહે છે. રેખા અને વિપુલનું લગ્નજીવન એટલે ગરીબ અને ધનવાન વચ્ચે ભેદ પાડતું મનમેળ વગરનું લગ્નજીવન. વિપુલ મિત્રો જોડે શરત લગાવી સુંદર દેખાતી રેખાને પરણે છે. પરંતુ તે રેખાના મનને કળી શકતો નથી. વિપુલને સ્માર્ટ, આકર્ષક અને પાર્ટીમાં મહેમાનો સાથે ડ્રીંક્સ પીએ એવી સ્ત્રી પસંદ છે પરંતુ રેખા એટલે સાદગીની મૂર્તિ. વિપુલ પોતાના મનમાં સ્ત્રી વિશેના એવા ખ્યાલો ધરાવે છે, "રેખા એટલે સ્ત્રી, સ્ત્રી એટલે ફિગર, પ્રમાણસર શરીર, લાંબા સુંદર પગ ને સપાટ પેટ. વિપુલ આ વિશે બહુ જાગૃત છે. બહુ..."[12] આમ, વિપુલે રેખાને નહીં પણ એના શરીરને પ્રેમ કર્યો છે. વિપુલને જણાવ્યા વગર તે તેની માને સેનેટોરિયમમાં મળવા જાય છે. માતાની હાલત જોઈ તે તેની શ્રીમંતાઈને ધિક્કારે છે અને માના સાનિધ્યને ઝંખે છે. પોતે એક શ્રીમંત નબીરાનો શિકાર બની છે. એનો આઘાત, અનેક મજબૂરી, લાચારીને વિવશતા અંતે નાટકમાં ભભૂકી ઊઠે છે. "મંથરા, મંથરા, મારે બે વરદાન માંગવાના છે તે હું આજે માંગી લઈશ. રામને ગાદી, ભરતને વનવાસ; રામને ગાદી, ભરતને વનવાસ."[13] આમ, મુશ્કેલીઓ સામે ઝઝૂમતી, પોતાનો માર્ગ પોતે પસંદ કરતી, એક જાગૃત નારી એટલે રેખા.

મંથરાનું પાત્ર નિભાવતી વિભાવરી. તે દેખાવમાં સુંદર, સુશીલ અને હસમુખી છે. તેનો પતિ મયંક બીજી સ્ત્રીના પ્રેમમાં પડી ચાલ્યો જાય છે. વિભાવરી પતિવ્રતા સ્ત્રી છે એટલે જ ડાયરેક્ટર જ્યારે તેના શરીરમાં રસ દાખવે છે એ વાતનું ભાન થતા તે અભિનય છોડી દે છે. જ્યારે મયંક તેને કહે છે કે, "વિભા હું

ગીતાને ચાહું છું. એટલે તારા ચારિત્ર્ય પર થોડો ડાઘ પડે છે કાંઈ? હું તો તનેય ચાહું છું. હજુ પણ. એક પુરુષ બે સ્ત્રીને શા માટે ન ચાહી શકે? ચાલ ત્યારે, કામકાજ હોય તો જરૂર કહેવડાવજે. સંકોચના રાખીશ."[14] પતિથી વિશ્વાસઘાતનો ભોગ બનેલી વિભાવરી પોતાનો ગુસ્સો નાટકમાં ઠાલવે છે. મંથરા બનેલી વિભાવરી બોલી ઊઠે છે: "જૂઠાણાં ભેદીને પ્રગટ થતું સત્ય તે હું છું. કૈકેયીનો પોતાની રીતે જીવવાનો અધિકાર તે હું છું. પત્નીના અધિકારના યથાર્થને ન જીરવી શકનાર દશરથની નબળાઈ હું છું. ને સ્વપત્નીની અગ્નિપરીક્ષા માગનાર અને અન્યની પત્નીને દાનમાં આપનાર ભગવાન રામની મર્યાદા પણ હું છું. આવ અનુરાધા. આવ મારી પાસે."[15] વિભાવરી પતિવ્રતા સ્ત્રી છે તો મયંક સ્વાર્થી, દંભી અને વિશ્વાસઘાતી છે.

છાયા એક સુંદર યુવતી છે. તે સતત પરાશર સાથે સમાધાન કરીને જીવે છે. પરાશર હંમેશા તેને શંકાની નજરે જુએ છે. મહેણાં-ટોણાં મારે છે. ઘરની આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી હોવાના કારણે એ નોકરી કરે છે. તેની પ્રામાણિકતા અને ઉમદા કામગીરીથી ખુશ થઈ તેને બઢતી મળે છે. તે તેના પતિને ખટકે છે. ખુશ થવાના બદલે પરાશર તેના ચારિત્ર્ય પર આંગળી ઉઠાવે છે. ત્યારે છાયા દુઃખી થઈ જાય છે. "જિંદગીના આ ત્રિકોણની ત્રણ રેખાઓ ક્યાંય, ક્યારેય મળતી નથી. છાયા પરાશર- ને ઓફિસ... જિંદગી જીવવા, સારી રીતે જીવવાં, બે પગાર હોવા એ સત્ય છે. છાયાનું સ્ત્રી હોવું પરમ સત્ય છે. બધી સાચી રીત ને જવાબ ખોટો એ સહુથી મોટું સત્ય છે."[16]

તેને લાગેલા લાંચનના કારણે તેનો આક્રોશ સીતાના રોલમાં ભભૂકી ઊઠે છે. "મંથરા! હું રામને પગલે નહીં જાઉં. હું જઈશ મારી કેડીએ. એ ચાહે છે એના પુરુષપણાને. પિતાના વચન ખાતર ગાદી છોડનાર પુરુષ સ્ત્રી ખાતર કશુંય છોડવા તૈયાર થાય? લક્ષ્મણ, આઘો ખસ, તારી રેખા ઓળંગવાની મારે કોઈ ચિંતા નથી. કારણ કે મારો સુવર્ણમૃગ હું જ મારવા જઈશ. મંથરા તું સાચી છે."[17] આને શું સમજવું? વિધિની વક્રતા કે પછી પુરુષોનો અત્યાચાર. આમ, છાયાના પાત્રમાં આપણને જોવા મળે છે કે શું સ્ત્રીએ પુરુષના હાથનું રમકડું છે?

વિનોદિની નિઃસંતાન સ્ત્રી છે. તેના કારણે પડોશીઓ પણ મહેણાં મારે છે. તેઓ પૈસા ટકે સુખી છે પણ બાળક વિનાની જિંદગી તેમને નીરસ બનાવી દે છે. પોતાની નણંદના લગ્નમાં સૌભાગ્યવતી કહેવા ઊભી થાય છે ત્યારે ફોઈબા તેને અટકાવી દે છે. વિનોદિનીને સમાજની અવહેલનાનો ભોગ બનવું પડે છે. આમ, વિનોદિનીની દયનીય પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તો બડી અમ્મા શાસ્ત્રીજીના અનુયાયી છે. બાળપણમાં તેમના લગ્ન થઈ ગયા હતા અને તે વિધવા બન્યા. તેઓ હસ્યા ત્યારે માએ તેમને ડામ આપ્યો હતો. તે વખતે મા કહે છે કે, "હસ મા, અભાગણ, આવડો ઘોઘરો તાણ'મા. મા ધમકાવે છે તું વિધવા છે. હસ મા."[18] તો બડી અમ્માને જેઠાણીનો ત્રાસ પણ સહન કરવો પડ્યો હતો. વૈધવ્યના કારણે તેમણે અન્યાય અને અત્યાચાર સહન કરવા પડ્યા હતા.

'બત્રીસ પૂતળીની વેદના'માં સ્ત્રી પાત્રો વ્યક્તિત્વસભર છે. સ્ત્રીઓની એક જ વેદના છે પુરુષ. લેખિકાએ સ્ત્રીની સંવેદનાને વાચા આપી છે. પુરુષ દ્વારા થતાં અન્યાય, અત્યાચારો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. કૃતિમાં નારીની શોષિત, કુંઠિત તેમજ દયનીય સ્થિતિનું આલેખન કર્યું છે. અનેક સામાજિક

સમસ્યાઓની વચ્ચે પુરુષો દ્વારા સ્ત્રીઓ પર આચરવામાં આવતા અમાનુષી અત્યાચારો છે. પુરુષપ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રી એ પુરુષના આનંદ-પ્રમોદનું રમકડું છે. એવા અનુભવ કરતી કથાનાયિકા અનુરાધાના મનોભાવોનું આલેખન કર્યું છે. પુરુષપ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રીઓ માત્ર પૂતળીઓ જ છે. પુરુષની નજરમાં સ્ત્રી એટલે ઘરની શોભા વધારનારી. સંતાન વગરની જિંદગી કેવી હોય તેની વેદના એક સ્ત્રી જ સમજી શકે. તો બીજી તરફ માત્ર પૈસા જ જિંદગી નથી. રેખાના પાત્ર દ્વારા પિયર વગર ઝૂરતી નારીની વેદનાને વાચા આપી છે. પોતાનો કોઈ વાંકગૂનો ના હોવા છતાં મયંક વિભાવરીને છોડી ગીતા જોડે જતો રહે છે. તો અનુરાધાની જિંદગી પતિ રસેશ અને અપૂર્વ પૂરતી જ સીમિત બની રહે છે. આમ, અનેક સ્ત્રીઓની પારાવાર વેદનાઓ આ કૃતિમાં વાચા પામી છે.

આમ, આ નવલકથામાં લેખિકાએ સ્ત્રીઓની વેદનાને વાચા આપી છે. નારી અસ્મિતાના પ્રાણ પ્રશ્નને લેખિકાએ આલેખ્યા છે. સ્ત્રી પુરુષને છોડી પણ શકતી નથી તો ઉપેક્ષા પણ સહન કરી શકતી નથી. અવાજ વગર બોલવાની પીડા'બત્રીસ પૂતળીની વેદના'માં આલેખવામાં આવી છે.

સંદર્ભસૂચિ:

(1) મહેતા ઈલા આરબ, 'બત્રીસ પૂતળીની વેદના', હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, 1982, પૃષ્ઠ-1

(2) એજન, પૃષ્ઠ-28

(3) એજન, પૃષ્ઠ-32

(4) એજન, પૃષ્ઠ-87

(5) એજન, પૃષ્ઠ-146

(6) એજન, પૃષ્ઠ-150

(7) એજન, પૃષ્ઠ-180

(8) એજન, પૃષ્ઠ-183

(9) એજન, પૃષ્ઠ-183, 184

(10) એજન, પૃષ્ઠ-44

(11) એજન, પૃષ્ઠ-16

(12) એજન, પૃષ્ઠ-51

(13) એજન, પૃષ્ઠ-180

(14) એજન, પૃષ્ઠ-166

(15) એજન, પૃષ્ઠ-170

(16) એજન, પૃષ્ઠ-79

(17) એજન, પૃષ્ઠ-181, 182

(18) એજન, પૃષ્ઠ-45

'ચેમ્મીન' નવલકથાનું ભાવવિશ્વ

-આરતી સોલંકી

ભારતીય ભાષાઓમાં મલયાલમ ભાષા તરફ આપણા વાચકોનું ધ્યાન બહુ ઓછું આકર્ષાયું હોય એવું લાગે છે. અહીં મલયાલમ ભાષામાં લખાયેલી એવી એક નવલકથા વિશે ચર્ચા કરવાનો ઉપક્રમ છે. તકષી શિવશંકર પિળળાકૃત 'ચેમ્મીન' નવલકથામાં સમાજના રીતિરિવાજો અને માન્યતાઓને વળગી રહેલા પાત્રો છે તો વળી એ જ માન્યતાઓ કે પરંપરા સામે આક્રોશ કરતો ચેંબન કુન્ચ પણ છે.

પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એવા મૂળ બે ભાગમાં લખાયેલી આ નવલકથાને ગુજરાતીમાં લાવવાનો યશ કમલ જસાપરાને ફાળે જાય છે. ગુજરાતને પણ ૧૬૦૦ મીટરનો લાંબો દરિયાકિનારો છે. આપણે ત્યાં સાહસકથાઓ મળે છે. વેપાર અર્થે આપણી પ્રજા દૂર દૂર દરિયાઈ સફર ખેડીને જાય છે તેની કથાઓ મળે છે. પણ સામાજિક રીતિરિવાજો કે માન્યતાઓને કે પછી આ દરિયાકાંઠાને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયું હોય એવું ખાસ સાહિત્ય મળતું નથી. એની સામે કેરળના દરિયા કિનારે વસ્તી કળાપ્રેમી પ્રજાના સામાજિક રીતિરીવાજો અને માન્યતાઓને ઉજાગર કરતી સરસ કૃતિ આપણને 'ચેમ્મીન' મળી આવે છે.

માછીમારના જીવન સાથે જોડાયેલી આ કથા છે માછીમારના જીવનનો સંઘર્ષ અહીં કેન્દ્રસ્થાને છે. એક રીતે જોવા જઈએ તો 'ચેમ્મીન' નવલકથા એ પ્રણયકથા છે. પ્રણયકથાની સાથે લેખક કે સામાજિક ગૂંફન ખૂબ બારીકાઇથી કર્યું છે. અહીં કથાના મુખ્ય બે પાત્રો કરુત્તમ્મા અને પરીકુટ્ટીના પ્રણયની કથા શરૂઆતની કથાનો ભાગ રોકે છે. અહીં કરુત્તમ્મા અને પરિકૃટ્ટીના પ્રેમની કથા તો નિમિત માત્ર જ લાગે છે. અહીં એ પ્રેમકથા નિમિત્તે લેખક માછીમારોના જીવનની કથા આપણી સમક્ષ મૂકી છે.

આ પ્રદેશમાં સમાજમાં કચડાયેલા વર્ગો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને ઉચ્ચવર્ગની વિડંબના પહેલેથી જ જોવા મળે છે. અહીંના સમાજમાં ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામધર્મી પાત્રો અવારનવાર દેખા દે છે. આ નવલથામાં પણ આપણે જેને કથાનાયક કહીએ છીએ તે પરીકુટ્ટી મુસલમાન છે. તેમના પિતા સાથે તે દરિયાકિનારે વેપાર કરવા આવ્યો છે. કથાની નાયિકા છે કરુત્તમ્મા. જે માછીમારની દીકરી છે. લેખકે શરૂઆતમાં આ બંને પાત્ર વચ્ચે પ્રણય થતો બતાવ્યો છે પરંતુ એ બંનેના પ્રણય વચ્ચે સામાજિક માન્યતાઓ એ અંતરાય રૂપ બને છે. નાયક મુસલમાન છે અને નાયિકા માછણ છે એટલે એ બંનેના લગ્ન થઈ શકે નહીં. માટે લેખકે ખૂબ બારીકાઈથી કથાને જુદી દિશામાં વાળી છે.

આ નવલકથાની વસ્તુસંકલનાની વાત કરીએ તો અહીં બાળપણની મૈત્રી, પરસ્પર દુશ્મનાવટ રાખતા કે કોઈક રીતે પોતાનું જ સારું ઇચ્છતા પાત્રો, અલગ અલગ બે સમાજના સંતાનો વચ્ચે પ્રેમ, બે પ્રેમીઓના મિલન આડે અંતરાયરૂપ બનતા મા-બાપ કે અમુક અંશે સામાજિક પરિબળો, દ્વેષીલો પતિ અને પત્ની વફાદાર હોવા છતાં તેના ઉપર મુકાતો આરોપ, સાવકી મા અને પુત્રી.... વગેરે જેવી અનેક બાબતોને કેન્દ્રમાં રાખીને લેખકે કથાને જોડી છે.

આપણે ત્યાં દરિયાને દેવ તરીકે માનવામાં આવે છે. ત્યારે આ પ્રજાતિ દરિયામાતા તરીકે ઓળખે છે. એમને ત્યાં એવી માન્યતા છે કે જ્યાં સુધી કાંઠા ઉપર રહેલી માછણ પોતાની જાતને પવિત્ર રાખશે ત્યાં સુધી દરિયામાં માછલી પકડવા જનાર માછી સુરક્ષિત રહેશે. દરિયામાતા તેની રક્ષા કરશે. જ્યારે ચક્કીને પરીકુટ્ટી અને કરુત્તમ્માના પ્રેમની જાણ થાય છે ત્યારે તે કરુત્તમ્માને સમજાવે છે કે તારે આખી જિંદગી એક માછણ બનીને રહેવાનું છે. પરીકુટ્ટી મુસલમાન છે તો તું એમની સાથે સ્નેહથી જોડાઈ ન શકે. ચક્કીના પાત્ર દ્વારા દરિયાકાંઠે વસતા લોકોની માન્યતાઓ પ્રગટ થાય છે.

ચક્કી અને ચેંબન કુન્ચ પતિ પત્ની છે. કથાની શરૂઆતમાં જ આપણને ખબર પડે છે કે ચેંબન કુન્ચનું પાત્ર ખૂબ લાલચું છે. તેમની પાસે દીકરીને પરણાવવાના પૈસા નથી. હોડી ખરીદવાના પણ પૈસા નથી. ચેંબન કુન્ચ દીકરીના પ્રેમી પરીકુટ્ટી પાસેથી પૈસા ઉછીના માંગે છે. તેમને કોઈપણ રીતે ધનાઢ્ય બનવું છે. પૈસાદાર બનવા માટે તે કંઈ પણ કરવા તૈયાર છે. નવલકથાની શરૂઆતમાં જ જોઈએ તો કરુત્તમ્મા અને પરીકુટ્ટી વચ્ચે સંવાદ થાય છે...

" મારા બાપુ જાળ અને હોડી ખરીદવા જાય છે.'

'તું ભાગ્યશાળી છે.'

કરુત્તમ્માને આનો જવાબ ન સૂઝયો. થોડીવારે એણે કહ્યું: 'પણ પૂરતાં પૈસા નથી. અમને થોડાં રૂપિયા ઉધાર આપી શકશો? " (પૃષ્ટ- ૧)

પરીકુટ્ટીએ લાગણીવશ થઈને ચેંબન કુન્યને જાળ અને હોડી ખરીદવા પૈસા આપ્યા. પણ એવી રીતે પૈસા લેવા સામે નાયિકને વિરોધ હતો. એ બંને વચ્ચે કોઈક પ્રકારની સોદાબાજી થઈ હતી અને એ નાયિકાને મંજૂર ન હતી. આમ લેખક નાયિકાને જુદી ભૂમિકાએ આલેખવા માંગે છે એનો સંકેત આપણને અહીંયા જ મળી રહે છે. ચેંબન કુન્ય પરીકુટ્ટી પાસેથી પૈસા લે છે અને ધીમે ધીમે એ નવી હોડી અને જાળ ખરીદે છે. એમની પાસે હવે પૂરતા પૈસા છે પરંતુ એ પરીકુટ્ટી પાસેથી ઉછીનાં લીધેલા નાણાં પાછા આપવા તૈયાર નથી. ચક્કી અને કરુત્તમ્મા બંને એને વારંવાર સમજાવે છે પણ તે કોઈ રીતે સમજતો નથી અને પરીકુટ્ટીના પૈસા તેને પાછા આપતો નથી. આ બાજુ પરીકુટ્ટી પણ ક્યારેય તેમની પાસે એ પૈસા માંગવા જતો નથી એણે પાછા લેવા માટે ક્યારેય એ પૈસા આપ્યા જ નહોતાં. એમને તો કરુત્તમ્માએ એકવાર મજાકમાં પૂછેલું અને લાગણીના તાંતણે બંધાઈને એમણે આ પૈસા આપ્યાં હતાં.

સમગ્ર નવલકથા ત્રીજા પુરુષમાં કહેવાય છે. સમયની ગતિ રેખાયિત છે. નવલકથાનો ઢાંચો અને કથનરીતિ પરંપરાગત છે. આમ કહીએ ત્યારે એનું મૂલ્ય ઘટી જતું નથી આ રીતે પણ જુદી ભાત પાડી શકાય છે. પ્રશ્ન એ છે કે નવલકથાને ઘાટ આપવામાં પરંપરાગત કથનરીતિ કેવો ભાગ ભજવે છે. વાર્તાતત્વો ઉપર ભાર આપવામાં આવ્યો હોય તો 'જિજ્ઞાસારસને કેવી રીતે દ્રવતો' રાખવામાં આવ્યો છે? આ નવલકથાકાર સંકેતાર્થો દ્વારા આગળ વધતા નથી. તેઓ પોતાની ઉપસ્થિતિ દ્વારા નવલકથા કેવો વળાંક લેવાની છે એનું સૂચન કરી આપે છે.

કરુત્તમ્મા અને પરીકુટ્ટીના લગ્નની શક્યતા છે જ નહીં આ સંજોગોમાં નવલકથાને કઈ દિશામાં વિકસાવી શકાય? ચેંબન કુન્ય વધુ ને વધુ શ્રીમંત બનતો જાય છે. આમ નવલકથાના વિકાસની એક જુદી જ દિશા લેખકે ચીંધી બતાવી છે. ધનાઢ્ય થવાની મહત્વકાંક્ષા તેને ક્યાં લઈ જશે? માનવમાં રહેલી ધનલોલુપતા એને સર્વનાશ તરફ લઈ જશે- આવા જીવનસત્ય સામે કોઈને વાંધો ન હોઈ શકે. એ સત્ય નવલકથામાં પાત્રો દ્વારા, ચરિત્ર દ્વારા મૂર્ત થવું જોઈએ. એક બાજુ ધનલોલુપ પિતા સામે માથું ઊંચકવાનું ને બીજી બાજુ ચક્કીમાં રહેલા પરંપરાગત સમાજની સામે ઝુકવાનું નહીં અને પોતાના પ્રેમને સંવર્ધવાનો. સમુદ્રની પાર્શ્વભુમાં નાયિકાના સંઘર્ષને સૂક્ષ્મ અને સંકુલ ભૂમિકાએ વિસ્તારની તક હતી. સર્જકતા આવા સંઘર્ષને કળાત્મક બનાવીને ઉત્તમ નવલકથામાં રૂપાંતરિત કરી શકે.

અહીં નવલકથાકાર ગરીબ પ્રજાના પ્રશ્નોને વાચા આપવા માંગે છે. આમ તો સરેરાશ ગરીબ કુટુંબનું ચિત્ર જ આપ્યું છે. વળી ઈર્ષ્યાખોર, ઝઘડાળું પાડોશીઓનું ચિત્ર નવલકથાને વાસ્તવવાદી સ્પર્શ આપે છે. માછીમારોની જમાત કરુત્તમ્માની ટીકા કર્યા કરે, મુખીની આણ ચેંબને રાખી નથી એ કારણે આ સમાજ પણ ટીકા કરે; ટૂંકમાં દીકરી અને બાપ - બંને સામે સમાજને જુદા જુદા વાંધા છે. મુખી અને ચેંબન વચ્ચેનો સંઘર્ષ વિસ્તરે, કરુત્તમ્માની મા બીજી સ્ત્રીઓ સાથે ઝઘડે અને એમાંથી કલંકકથાઓ બહાર આવે. નવલકથા જાણે સામાન્ય સ્તર ઉપર ગતિ કરતી હોય એમ આપણને લાગશે.

આ નવલકથામાં વારેવારે માછીમારી સમાજનું સામાજિક દર્શન પણ જોવા મળે છે. જ્યારે કરુત્તમ્મા પળની નામનાં માછીને પરણીને સાસરે જાય છે ત્યારે તેમને જુદી જુદી સ્ત્રીઓ કેવી રીતે સમજાવે છે એ જોઈએ...

"નલ્લપેન્ને કરુત્તમ્માને કહ્યું :

'દીકરી! અમે એક પુરુષને તારે હવાલે કરીએ છીએ.'

'છોકરીને પુરુષના હાથમાં સોંપવામાં નથી આવતી. આપણે ત્યાં એથી ઉલટું જ છે.'

કાળી એ બીજી જ વાત કરી :

'આટલો ખ્યાલ રાખજે દીકરી ! પ્રચંડ મોજાંઓવાળા દરિયામાં આપણા મરદોને કામ કરવાનું હોય છે. '

કુન્ચીપેન્ને ચેતવણી દીધી :

' સ્ત્રીઓના મન ભારે ચંચળ હોય છે. સંભાળજે, દીકરી ! ' " (પૃષ્ઠ- ૧૨૧)

સાસરે આવી નવો સંસાર શરૂ કરતી કરુત્તમ્માને ગામના લોકોની કુથલીનો સામનો કરવો પડે છે. શરૂઆતના બે-ચાર દિવસના આનંદ-પ્રમોદ પછી પળનીમાં રહેલો પરંપરાગત પુરુષ જાગી ઊઠે છે. એ રીતે કરુત્તમ્મા અવારનવાર અપમાનિત થતી રહે છે. ચક્કી માછણના મૃત્યુના સમાચાર કરુત્તમ્માને પહોંચાડવા તેનો પ્રિયતમ જાય છે. પરિણામે પળનીના વહેમીલા સ્વભાવને વકરવા માટેના પૂરતાં કારણો મળી રહે છે. વળી પોતાના ગામના રહેવાસીઓ પણ પળનીના મનને બહેકાવવામાં વધારે ભાગ ભજવે છે. આમ જોવા જઈએ તો અહીં સરેરાશ ભારતીય કુટુંબની વાત સમાજજીવનની વાત કરવામાં આવી છે.

ચક્કી જ્યારે બીમાર હોય છે ત્યારે તે પરીકુટ્ટીને પોતાની પાસે બોલાવે છે. આ સમયે બંને વચ્ચે જે સંવાદ થાય છે એ તો બહું હૃદયદ્રાવક છે. જોઈએ...

" ' મારા દીકરા ! તું લગ્ન કરી લે. વેપાર વધારી તું સુખી થા એવું હું ઈચ્છું છું. '

આ જ વાક્ય કોઈપણ રીતે ભૂંસી ન શકાય એવું આ વાક્ય- પરીકુટ્ટીના કાનમાં સદા ગુંજયા કરતું હતું. એ રાતે કરુત્તમ્માએ પણ આ જ કહ્યું હતું; પરંતુ તેમને જે જવાબ આપ્યો હતો એ જવાબ એણે ચક્કીને ન આપ્યો.

'મારા દીકરા ! તું હવે કરુત્તમ્માને સતાવીશ મા. એનાં હવે લગ્ન થઈ ગયા છે. હવે એને સતાવીશ નહિ. '

પરીકુટ્ટી સ્તબ્ધ બની ગયો. આ વાક્યો કોઈ અદ્રશ્ય વાણીની જેમ એના કાનમાં અથડાતા હતા. હવે એના જીવનમાં વચ્ચે નહીં આવવાની આજ્ઞા એને કુદરત તરફથી થતી હતી. આ ભ્રમણા હતી કે ? ના પરીકુટ્ટીએ એના સગા કાને સાંભળ્યું હતું:

'પરીકુટ્ટી ! તું હવે કરુત્તમ્માનો ભાઈ થયો છે. એને કોઈ ભાઈ નથી. એટલે મારા દીકરા ! તું એનો ભાઈ બનીને પડખે ઊભો રહેજે.' " (પૃષ્ઠ- ૧૮૫)

જે છોકરીને પોતે પ્રેમ કર્યો છે એ જ છોકરીનો ભાઈ બનીને રહેવાનું હવે એમને કહેવામાં આવે છે. પરીકુટ્ટી માટે આ બહુ નાજુક ક્ષણો છે.

સમગ્ર નવલકથામાંથી પસાર થઈએ ત્યારે જેને આપણે કથા નાયિકા કહીએ છીએ તે પાત્રમાં બહુ ખાસ પરિવર્તન આવતું નથી પણ ચેંબન કુન્યના વ્યક્તિત્વમાં ધીમે ધીમે પરિવર્તન આવતું જાય છે. એ પરિવર્તન માટેની બધી જ શક્યતાઓ લેખકે પહેલેથી જ નિર્દેશી આપી હતી. એ જે રીતે પોતાની પત્ની સાથે દીકરીના સંદર્ભે, પરીકુટ્ટીના સંદર્ભે વાતચીત કરે છે એના આધારે આટલું તો કહી શકાય. એટલે નવલકથાકારે પોતાની સર્જકતાનો ઘણો બધો લાભ ચેંબન કુણ્યને આપ્યો છે.

દરિયાના છોરુ તરીકે જાળવવાની એ આમન્યા સૌપ્રથમ ભંગ થાય છે ચેંબન કુન્ય દ્વારા. એ પરીકુટ્ટી પાસે નાણા ઉછીના લે છે પણ એને માછલી વેચાતી આપતો નથી. પોતાની દીકરી માછલી વીણવા જાય છે તો એને મારીને કાઢી મૂકે છે. ધીમે ધીમે એના લોભલાલચ વધતા જાય છે અને તેનાં નિર્દયતા, સ્વાર્થ પરીકુટ્ટીને તો બરબાદ કરે જ છે પણ પોતાના કુટુંબને બરબાદ કરી મૂકે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચેંબન કુણ્ય પોતે જ પોતાનું પતન નોતરે છે.

એ લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે જ્યારે દરિયામાતા રજસ્વલા હોય ત્યારે કોઈએ માછલી પકડવા જવાનું નહિ. આ સમયે દરિયાનું પાણી પણ લાલ થઈ જાય છે. પરંતુ ચેંબન કુન્ય આ વાતનું માન રાખતો નથી અને એ સમયે પણ તે હોડી લઈને માછલી પકડવા માટે નીકળી પડે છે. ચેંબન કુન્ય વારંવાર સમાજના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે છે. તેમણે કોઈપણ નવું કાર્ય કરવું હોય તો મુખીને જાણ કરીને તેને નજરાણું ધરવાનું હોય છે. પરંતુ તે પોતે જાળ અને હોડી ખરીદવા જાય છે ત્યારે મુખીને એ વાતની જાણ પણ કરતો નથી.

કરુત્તમ્મા જ્યારે લગ્ન કરીને સાસરે જાય છે એટલે થોડા સમય પછી એમને દીકરી જન્મે છે. લગ્ન અને માતૃત્વ- આ બે મહત્વની ઘટનાઓ વચ્ચેના સમયને નાની મોટી ઘટનાઓ, દાંપત્યજીવનના વારાફેરાથી ભરી દેવામાં આવ્યો છે. બીજી બાજુ ચેંબન પોતાની નાની દીકરીનું બહાનું કાઢીને ફરી લગ્ન કરે છે. એ રીતે આમાં અપરમાનું કથાઘટક પણ ઉમેરાય છે. એ અપરમા પાછી આંગળિયાતને લઈને આવી હતી એટલે તેની સાથે સંકળાયેલા પ્રશ્નો પણ ઉમેરાયા. આ બધામાં પરીકુટ્ટીનું પાત્ર સાવ ઉપેક્ષિત બની જાય છે. આ યુવાન પ્રેમી છે પણ એ કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય કરવાની અક્ષમ છે. એ કોઈપણ ઘટનાનો દોર પોતાના હાથમાં લઈ શકતો નથી. કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય કરવાની, સમાજની ઉપરવટ જવાની એનામાં શક્તિ નથી પરિણામે એની સામે મુકાયેલો પળની વધારે વ્યક્તિત્વસભર પુરવાર થાય છે.

ગાંધીયુગના કવિ સ્નેહરશ્મિની કવિતામાં રાષ્ટ્રભાવનાનો ઉજ્જવળ આલેખ

પ્રા. ડો.પારૂલ સી.પ્રબતાણી (ગુજરાતીના અધ્યાપક સહાયક)
શ્રીમતી એન.સી.ગાંધી આર્ટ્સ અને શ્રીમતી બી.વી. ગાંધી કોમર્સ કોલેજ ભાવનગર

પૂર્વભૂમિકા:

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ ૧૮૫૦ની આસપાસ થયો છે. સાહિત્યના ઇતિહાસકારો એના પ્રથમ સો વર્ષને બે યુગોના રૂપે જુએ છે: સમન્વય યુગ (૧૮૫૦ થી ૧૯૨૦) અને ગાંધીયુગ (૧૯૨૦ થી ૧૯૫૦). પ્રથમ યુગ એ સંસર્ગ ભારતીય અને યુરોપીય સંસ્કૃતિઓ તથા હિન્દુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના સંસર્ગનો યુગ ગણાય છે. સમાજ સુધારાનું આંદોલન અને આધ્યાત્મિક મૂલ્ય ની શોધ સાંસ્કૃતિક પુનરુત્થાન અને ધાર્મિક પુન:જીવનએ આ યુગના સૌ શિક્ષિત અને વિચારશીલ-સવિશેષ તો યુનિવર્સિટીમાં જેમનું ઉચ્ચ શિક્ષણ થયું હતું વ્યક્તિઓના ચિંતન વિષયો હતા. એથી આ યુગને સાક્ષરયુગ University With નો યુગ-એવું નામાભિધાન કરવામાં આવેલ જ્યારે દ્વિતીય યુગએ ગાંધીયુગ તરીકે જાણીતો છે. આ યુગ અંગ્રેજો સાથેના સંઘર્ષનો યુગ છે, આ યુગ સ્વદેશીની હિમાયતનો, સ્વરાજ પ્રાપ્તિ માટેની લડતનો, અસહાર અને સવિનય કાનૂનભંગ નો સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ અને રાષ્ટ્ર પ્રેમના- સવિશેષ ગાંધીજીના કાર્યમાં જેમને શ્રદ્ધા હતી. તેનો આ યુગ હતો.

સાહિત્ય અને સમાજ પરસ્પર પૂરક અને પ્રેરક છે. સમાજમાં બનતી ઘટનાઓ પ્રતિબિંબો સાહિત્યમાં ન ઝીલાઈ તો જ નવાઈ ભરી ઘટના બને. ગુજરાતી સાહિત્યના અન્ય યુગોની જેમ ગાંધીજીના અદ્વિતીય કાર્યો અને રાષ્ટ્રભાવના આ યુગમાં ઝીલાઈ છે સાહિત્યના અન્ય સ્વરૂપોની જેમ કાવ્ય સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રભાવના આલેખાય છે. ગાંધીયુગમાં થયેલ ઉમાશંકર જોશી, સુન્દરમ્ સ્નેહરશ્મિ, રા. વિ. પાઠક... આદિ કવિઓની રચનાઓમાં રાષ્ટ્રભાવનાનો આર્વિભાવ સ્નેહરશ્મિની કેટલીક રચનાઓમાં બુલંદ નાદ તો કેટલીક રચનાઓમાં રાષ્ટ્રભાવના અંશો જોવા મળે છે.

❖ કવિ સ્નેહરશ્મિની રચનાઓમાં રાષ્ટ્રભાવનાનો આર્વિભાવ :-

'સ્નેહરશ્મિ' ઉપનામથી સાહિત્યક્ષેત્રે જાણીતા કવિશ્રી ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ ગાંધીયુગના કવિ, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર અને આત્મકથાકાર તરીકે લબ્ધ પ્રતિષ્ઠત છે. એ

મુખ્યત્વે કવિ, સ્વતંત્ર સેનાની અને કેળવણીકાર તરીકે ગુજરાતના જાહેરજીવનમાં પણ ઠીક –ઠીક ભાગ ભજવ્યો હતો.

સ્નેહરશ્મિએ કાવ્યક્ષેત્રે 'અર્ધ્ય', 'પનઘટ', સોનેરી ચાંદ રૂપેરી સુરજ', 'તરાપો', 'ઉજાણી', 'નિજલીલા' આદિ કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા છે. એમની તમામ કવિતાનો કાવ્યસંગ્રહ 'સકલ કવિતા' રૂપે પ્રગટ થયો છે. રાષ્ટ્રભાવના એ સ્નેહરશ્મિના કાવ્યોની વિશેષતા છે. 'હાઇકુ'ના પ્રવર્તનમાં એમનો ફાળો અનન્ય છે. રાષ્ટ્રભાવનાની કવિતા એમના વ્યક્તિત્વનો વિશેષ રંગ છે.

સ્નેહરશ્મિની 'સકલ કવિતા' (૧૯૨૧ થી ૧૯૮૪)માંથી પસાર થતા જણાય છે કે એમની કવિતા રાષ્ટ્રપ્રેમના ઉદગાર સમી બની ગઈ છે. એમની કવિતામાં સ્વતંત્રતા, રાષ્ટ્રપ્રેમ, દેશભક્તિ , સ્વરાજ્ય, રાષ્ટ્રભૂમિ, રાષ્ટ્રપિતા, રાષ્ટ્રધ્વજ અને માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો અપાર લગાવ એમની કવિતામાં જોઈ શકાઈ છે. 'જ્વાળા' નામની રચનામાં સ્વઅર્પણની આહ્લેક જગાડે છે.

"સઘન ગગન ઘન ગંભીર ગાજે
ડમક ડમક જગડમરૂ બાજે
દિશ દિશ ગાજે તેજ-પખાજે
ગાજે આભ મિનારા!
જો ! પ્રસરે સ્વાપણે જ્વાળા ! "

અહીં નવયુગને પ્રજ્વલિત કરવા માટે સ્વનું અર્પણ કાવ્યનો કેન્દ્રવર્તી ભાવ રહ્યો છે. આ જ્વાળા વેર-ઝેર બાળી યુગને ઉજ્જવળ કરવા માટેની જ્વાળા છે.

'કર્ણધાર' નામની ગીત રચનામાં ગાંધીજીને રાષ્ટ્રનો કર્ણધાર, તારણહાર, સુકાની અને તાત ગણાવ્યા છે.

"મારગ તણી ગમ ન કોને તું વિણ કર્ણધાર !
અરે ! તારણહાર !
તું બતાવે તે ભોમ અમારી જાઓ ત્યાં નિર્ધાર !
પછી તે હોય કિનારો,
હોયે વા મોતનો આરો "

પ્રસ્તુત ગીત રચનામાં કવિ સ્નેહરશ્મિ ગાંધીયુગની સ્થિતિનું દર્શન કરાવી ભારતની જનતાનો એકમાત્ર આધાર ગાંધીજીને ગણાવ્યા છે। એમના ભગીરથ કાર્યમાં એ સમયની ભારતની ત્રીસ કરોડ જનતાના તાત ગણાવ્યા છે. પરંતુ આ રચનામાં ગાંધીજીના ગુણ ગાતા કવિ સ્નેહરશ્મિ કાવ્યને

વિશેષ લંબાવે છે. જે આ ગીત કાવ્યની ઉડીને આંખે આવતી મર્યાદા હોવા છતાં અંત સુધી કાવ્યનો લય જળવાયો જોવા મળે છે.

'નાખુદા', 'સત્કાર' અને 'બાપુ જતા'માં ગાંધીજીને કેન્દ્રમાં રાખી રાષ્ટ્રભાવના રજુ થયેલી જોવા મળે છે. જેમાં 'નાખુદા' સોનેટ કાવ્યમાં શિખરણી છંદમાં તત્કાલીન રાષ્ટ્રવ્યાપી પરિસ્થિતિથી નિરાશ થતા પણ સોનેટની અંતિમ ચાર પંક્તિઓમાં આશાવાદનો સૂર પ્રગટે છે. જેમ કે_

"પરંતુ પહેલો તૂતક ઉપરે સૌમ્ય ગિરિ શો,
ઊભો છે નાખુદા: થીર, અડગ, ગંભીર, અટૂલો !
ઉષા-સંધ્યા એને દિવસ - રજની એક સરખાં_
રહ્યો જોઈ જાણે જગ અખિલ એ એક ધ્રુવમાં.

અહીં ગાંધીજીની સૌમ્ય, ધીર, ગંભીર, દ્રઢ નિશ્ચયી, જવાબદારી પૂર્ણ અને પૂર્ણ પ્રભાવક અને ઉધ્ધારક વ્યક્તિત્વ અંકિત થતું જોઈ શકાય છે. તો 'સત્કાર' નામના કાવ્યમાં પણ રાષ્ટ્રભાવના સાથે બાપુની ઉજ્જવળ તસવીર અંકિત થયેલી જોઈ શકાય છે જેમ કે_

"કહ્યું માતાને , 'રુધિરે' મારે
આપને સત્કારના
ચરણે તારે ધરી દીધું મેં
સ્નિગ્ધ હૃદય મારું !"

'બાપુ જતા' નામના કાવ્યમાં સવૈયા છંદ, અંત્યાનુપ્રાસ અને ગઝલના લયમાં રાષ્ટ્રભાવનાને રજૂ કરતી રચના છે. આ દેશને, આ ભૂમિને બાપુ વિના ક્યાં-ક્યાં અને કેવી ખોટ પડશે તેનો ઉદ્દગાર કવિએ અહીં રજૂ કર્યો છે. કવિએ આ ભાવને જુદી-જુદી રીતે લયમાં કાવ્યરૂપ આપેલું જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત રચનામાં કવિ નર્મદ રચિત 'ફાર્બસ વિરહ' ની અનુભૂતિ પણ થાય છે. તેને જોતા આ કાવ્ય કરુણ પ્રશસ્તિનું ગાન પણ લાગે છે. એવો કવિશ્રી સ્નેહરશ્મિનો ઘેરો ચિત્કાર જોઈએ તો _

"મોટા ઘરનો મોભ તૂટ્યો આ ? કે વા'ણનો કુવાથંભ ?
ફાટ્યો પાડનો પા'ડ હિમાલય ? કે આ કો ઘોર ભૂકંપ ?
બની ભોમ ગાંધી વિનાની ! તૂટી હાય ! દાંડી ધરાની."

કવિશ્રી સ્નેહરશ્મિની ‘જ્વાળા’ અને ‘આહુતિ’ નામની કાવ્ય રચનાઓમાં સ્વઅર્પણ નો ભાવ રજૂ થયેલો જોવા મળે છે. અત્યારે આપણા દેશને આહુતિની આવશ્યકતા છે. અત્યારે આપણા માટે અમર થવા માટેના દ્વાર ઉઘાડા છે. અને સમગ્ર જગતમાં આ ચેતનાનું પૂર છલકે છે. આમ, કવિએ અહીં પોતાની રચના દ્વારા ભારતના લોકોમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ જગાડેલો જોવા મળે છે.

સ્નેરશ્મિની કેટલીક રચનાઓમાં શૌર્યનાદ રજુ થયેલો જોવા મળે છે. જેમ કે ‘બેસી શું રહ્યો’, ‘જાગ’, ‘વીતી રજની’, ‘માતાનો બેટો’ અને ‘અમારી સેના’ માં કવિ નર્મદ જેવા જોસ્સાથી દેશભક્તિ, રાષ્ટ્રભાવ રજૂ થયેલો જોવા મળે છે.

“ધરતી સપનાં શું જુએ ?
તરૂણ અરુણ ત્યાં વ્યોમે ચૂવે
રખે સૂરજનો દેશ તું ખૂવે
રખે રહે તું તિમિર-ડૂબેલો !”

તમામ બંધનો તોડી, મોહ-માયા છોડી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિના લાગી જવા માટેની હાકલ ‘જાગ’ નામની રચનામાં થયેલી જોવા મળે છે.

‘બેસી શું રહ્યો’ નામનું ગીત કાવ્ય પણ ભારતીય લોકોમાં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિના કાર્યમાં જોડાવા પ્રેરિત કરતી રચના છે. તું તારા સર્વ બંધનો તાડી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિના કાર્યમાં તારું યોગદાન આપવા હાકલ કરતી રચના છે. તો ‘વીતી રજની’ માં રાત વીતી ગઈ અને હવે સ્વતંત્ર્યતા રૂપી સૂર્ય ઉગવાની તૈયારીમાં છે. તો આ યજ્ઞવેદીમાં તારું યોગદાન પણ અનિવાર્ય છે એવો આર્તનાદ રજૂ થયેલો છે.

“ભારત ! ઊઠ, હજુ શું ઘોરે ?
વીતી રજની તારી !
રે બડભાગી ! જોને જાગી
તારી નિંદ્રા ઘોર હવે દે ત્યાગી !”

‘માતાનો બેટો’ કવિ સ્નેહરશ્મિનું રાષ્ટ્રભાવના રજૂ કરતુ યાદગાર ગીત કાવ્ય છે. જેમાં ગાંધી યુગની ઘટનાઓ કાવ્ય સ્વરૂપે રજૂ થયેલી છે. રાષ્ટ્રને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે નવયુવાનોનું યોગદાન જ અમૂલ્ય ગણાય અને જ્યારે આપણો મુલક આપણા હાથમાંથી જતો હોય ત્યારે ક્ષણનો

પણ વિલંબ ત્યાં પરવડે નહિ. અદ્દભૂત લયમાં લખાયેલ આ શૌર્યગીત સ્વતંત્ર્યતા પ્રાપ્તિના ભાવને અનેક ગણો ઉંચે લઈ જવા પ્રેરે છે.

"સૂતો હોય તો જાગજે બેટા, રણના ભોરિંગ નાદ -
આવ્યું આજ મોંઘુ ટાણું'
ગાઈ લે મોતનું ગાણું !"

પ્રસ્તુત ગીતકાવ્યમાં પોતાનું સંપૂર્ણ શૂર બતાવી દેવાની હાકલ કવિએ કરી છે. આવા સંગ્રામ સમયે સૂતો હોય એ વીર અભાગી ગણાય.

"જેટલા રેતીકણ છે ભોમે, જેટલા તારા વ્યોમ,
તેટલા છોડજે ગોળા તારા , બતાવજે તારું જોમ !
રખે તારું કાળજું કાંપે
જાશું અમે જમને ઝાંપે"

'અમારી સેના' નામની ગીત કાવ્યમાં પણ સ્નેહરશ્મિએ નવયુવાનોને જગાડવા અને સ્વાતંત્રતા પ્રાપ્તિ માટે કંઈ પણ કરી છુટવા પ્રેરિત કરતી રચનાઓ છે.

કવિ સ્નેહરશ્મિ રચિત કેટલાક કાવ્યોમાં મુક્તિનો આનંદ અને રાષ્ટ્રના નવનિર્માણની ઝાંખી કરાવે છે. જેમાં 'યુગ પલટો', 'બંધન', 'વહાણું', 'રાષ્ટ્રધ્વજ', 'સ્વાધીનતાનું ગીત', 'વતન' અને 'ઘડાતા ઇતિહાસનું એક પાનું'- ને ગણી શકાય છે. મુક્તિનો આનંદ જેમણે ગુલામીમાં વેઠી હોય એ સારી અને સાચી રીતે આલેખી શકે છે. એ ન્યાયે કવિ સ્નેહરશ્મિની કવિતામાં મુક્તિ અને નવનિર્માણના કાર્યમાં એક અનોખો આનંદ અને અનોખી રાષ્ટ્રચેતના રજૂ થયેલી જોઇ શકાય છે. આ રચનાઓમાં યુગ પ્રતિબિંબ સાર્થક રીતે ઝીલાયેલું જોઈ શકાય છે.

"ફરક ફરક તું મુક્ત હવામાં
ઝંડા, ઊડ તુ ઊંચે વ્યોમ;
અમ મસ્તક પર રહે ફરકતો
જ્યાં લગી નભમાં સૂરજ સોમ !

'રાષ્ટ્રધ્વજને' નામની રચનામાં અનેક સંઘર્ષો પછી પ્રાપ્ત મુક્તિનો આનંદ માણવાની કલ્પના રોમાંચિત કરી જાઈ છે. અને નવયુગને ઘડવાની અપૂર્વ તાલાવેલી કવિની કેટલીક રચનામાં જોવા મળે છે. આમ સ્નેહરશ્મિની કવિતામાં રાષ્ટ્રભાવનાનો ઘેરો અને ઘટ્ટ રંગ જોવા મળે છે.

સ્નેહરશ્મિની રાષ્ટ્રભાવને ઉજાગર કરતી રચનાઓમાં પણ વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. ક્યારેક તે ભારતના લોકોને જગાડવાની પ્રેરણા આપે છે. તો ક્યારેક ગાંધીજીના સ્વતંત્ર્યતા પ્રાપ્તિના કાર્યોને બિરદાવે છે. તો ક્યારેક ગુલામીની ઝંઝીરોથી નિરાશાનો સૂર પ્રગટતો પણ જોવા મળે છે, તો ક્યારેક સ્વતંત્ર્યતા પ્રાપ્તિ માટે ભારતના લોકોને અખાની જેમ કાવ્યરૂપી ચાબખાઓ મારી અને જાગ્રત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તો ક્યારેક રાષ્ટ્રચેતના નો બુલંદ નાદ ગુંજે છે તો ક્યારેક સરળ સહ્જ રીતે રાષ્ટ્ર ભાવ રજુ થાય છે.

આમ, ગાંધીયુગમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાને રજૂ કરતો અનોખો અને ધારદાર અવાજ એટલે સ્નેહરશ્મિ.

સંદર્ભસૂચિ:

1. સકલકવિતા ૧૯૨૧-૧૯૮૪ લેખક: સ્નેહરશિમ –વિદ્યાવિહાર પ્રકાશન, સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૪
2. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (અર્વાચીન-આધુનિક યુગ) લેખક ડો.બેચરભાઇ પટેલ. યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ-૬ પ્રથમ આવૃતિ ૨૦૧૭.

સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતાના સ્વરૂપ વહેણો : એક અભ્યાસ

(સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતા: કેટલાંક પરિમાણો)

આકાશ રણજિતસિંહ રાઠોડ

પીએચ.ડી. શોધછાત્ર,

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન,

મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતાનું વહેણ તપાસીએ તો સૌ પ્રથમ એના સ્વરૂપો તરફ ધ્યાન કરવું આવશ્યક છે. કવિતાના ફાલમાં અત્યારે ગીત અને ગઝલ સૌથી વધુ લખાતાં સ્વરૂપો છે. એની પાછળ સાંપ્રત સમયનાં કેટલાંક પરિબળો પણ ભાગ ભજવે છે. આજે જનરંજનનાં અનેક વિકસતાં માધ્યમો જીવનશૈલી પર અસર કરે છે. શુદ્ધ સાહિત્યનો આનંદ લેનાર વર્ગ બેશક ઓછો થતો જાય છે. સાહિત્યનો સ્વાદ ચાખનાર વર્ગમાંથી પણ પેટાં બે વિભાગો પડે છે. જેમાંથી મોટો વર્ગ કથાસાહિત્ય અથવા ગદ્ય સ્વરૂપો તરફ પોતાની પહેલી રુચિ દર્શાવે છે. શુદ્ધ કવિતાને પામવી એ બધા ભાવકોની વાત આજે નથી રહી. એટલે જ સાંપ્રત કવિતામાં આજે, એક સમયે જેની બોલબાલા હતી અને કવિતાને નવી ઊંચાઈઓ અર્પી હતી એવા સોનેટ બહુ ઓછાં લખાય છે. ખંડકાવ્યો કે દીર્ઘ છાંદસ કાવ્યો ઉચ્ચ સર્ગશક્તિ એટલે કે કારયિત્રી પ્રતિભા અને ઉચ્ચ ભાવયિત્રી પ્રતિભાના અભાવે આજે શાંત બેઠા છે.

કારયિત્રી પ્રતિભા અને ભાવયિત્રી પ્રતિભા સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતાને અસર કરતાં બે મહત્વના પાસાઓ છે. આજે સાવ એવું પણ નથી કે કવિતા લખાતી જ કે વંચાતી જ નથી. આજે પણ કવિતાનો મતલબ ફાલ ઉતરે છે. પણ આજે જે એના લોકપ્રિય સ્વરૂપો છે, એ સ્વરૂપોમાં જ આજનો કવિ વધુ જવા માંગે છે. એ સ્વરૂપો છે અછાંદસ, ગીત, અને ગઝલ આ ત્રણેય સ્વરૂપોમાં આજના સમયમાં સર્જાતી કવિતાઓની વાત કરવાનો આ ઉપક્રમ છે.

અછાંદસ:-

પંડિતયુગમાં જ કવિશ્રી નાહ્નાલાલે ઉલ્લેખ કરી આપ્યો હતો, કે ‘કવિતારાણીને છંદની ઝાંઝરીઓમાંથી મુક્ત કરવાની જરૂર છે’ અને એમણે છંદમુક્ત ડોલનશૈલી વિકસાવી એ ડોલનશૈલી

આવકાર પણ પામી અને નાહ્નાલાલને હાથે વિકસી પણ ખરી. કવિતાની છંદમુક્ત આ નૂતનશૈલી વિકસાવવાનું પ્રયોજન માત્ર ને માત્ર કાવ્યતત્ત્વની અનંત શક્તિને તાગવાનું હતું. છંદનું બંધન જે ભાવોનું સર્વોપરી પ્રકટીકરણ રોકે ત્યારે કવિ છંદમુક્ત થઈ પોતાની વાણી પ્રગટાવે એવો જ હેતુ રહ્યો હશે. એ જ ગાળામાં કવિતાશિક્ષક બલ્લુકાકાએ (કવિશ્રી બળવંતરાય ક. ઠાકોર) કવિતાને સંગીતથી મુક્ત કરી શુદ્ધ કવિતાને સેવવાની ખેવના કરી. ને અંગ્રેજી 'બ્લેન્કવર્સ' પરથી ગુજરાતીમાં અગેય એવા 'પૃથ્વી' છંદનું સ્થાપન કર્યું.

નાહ્નાલાલે ડોલનશૈલીની જીકર કરી ત્યારે એને જેટલો આવકાર મળ્યો એટલો જ પ્રતિકાર પણ થયો. શરૂઆતના વર્ષોમાં અતિ પ્રચલિત ડોલનશૈલી સમય જતાં પોતાની ઓટ પણ જુએ છે. ભૂતકાળના આ પરિબળો પ્રસ્તુત સાંપ્રત સ્વરૂપને સમજવા માટે આવશ્યક છે.

વાતો હોય છંદબદ્ધ કે છંદમુક્તની, પણ કવિતા કેવો આકાર પામે છે, એનું ભાવબિંબ કેટલું નૂતન, કેટલું સુઘડ, કેટલું સુષ્લિષ્ટ છે, એ જ વાત મુખ્ય ને સર્વેસર્વા છે. છંદના અને અછંદના દુરાગ્રહો વચ્ચે હાનિ તો કેવળ કવિતા જ પામે છે. એને બાજુ પર રાખી માત્ર કવિતા વિશે વિચાર કરવો જરૂરી છે. પ્રતિભાશાળી કવિઓએ હંમેશા પોતાની કવિતાના સ્થાપન માટે, પોતાની જરૂરિયાત મુજબના સ્વરૂપો ખપમાં લીધા છે, એટલું જ નહીં, પણ એ સ્વરૂપોને એનાં સર્વોત્તમ, સર્વોચ્ચ સ્વરૂપે સિદ્ધ પણ કરી આપ્યાં છે. પણ એવાં કવિઓની સંખ્યા બહુ ઓછી છે. સ્વરૂપને વધુ નબળું, અણઘડ, કૃત્રિમ, છીછરાપણું, પાણી-પાતળું કરવામાં નબળાં કવિઓનો વધુ ફાળો છે.

સાંપ્રતમાં ઉતરતો અછાંદસનો ફાલ ખૂબ વિશાળ છે. પણ એ ફાલમાંથી ખરું સોનું શોધવું એ અતિ મુશ્કેલ, અતિ કપરું કામ છે. સોએ દસ ટકા એમાંથી શુદ્ધ કવિતા જેવું મળી શકે તો મળી શકે, બાકી નેવું ટકા વધેલી માત્રામાં નીરવિર્ય જોડકણાં, ગદ્યાળુ આલેખ, રોજબરોજની જીવન-તરજુમા, સંવેદનની ચિલા-ચાલુ આંટીઘૂંટી ની રજૂઆત જ જોઈ શકાય છે.

સાંપ્રત સમયના પ્રબુદ્ધ વિવેચક શ્રી ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા સાહેબે 'અછાંદસમીમાંસા' નામે ગ્રંથ પ્રગટ કરી, અછાંદસ સ્વરૂપની સંપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે. જેના પ્રથમ પૃષ્ઠ પર જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, કે 'છંદમાંથી એ જ કવિ છૂટ લઈ શકે જેને છંદની પૂરેપૂરી સમજ છે.' મતલબ, કે જે કવિઓએ છંદની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે એ જ કવિ છંદમાંથી મુક્તિ લઈ છાંદસ કરતાં પણ વિશેષ એવી કાવ્યાકૃતિ રચી શકે. આ નૂતન છંદમુક્ત રીતિનાં જોખમો પણ કવિઓ સામે છે. છંદની

ફાવટ જેને હોય એ જ ઉત્તમ કવિ એવું કહેવાનો કોઈ મતલબ નથી, પણ એટલું ચોક્કસ કહી શકાય, કે જેઓ છંદથી જ્ઞાત હશે એને શબ્દની શક્તિ શું કહેવાય! એનાથી પરિચિત હશે. શબ્દનો સૂર, લય, ધ્વનિ, કાકુ, અને અર્થચ્છાયાઓની વિશાળ લીલાથી રચાતા ભાવબિંબ સાથે એનો સંબંધ હશે. આ રીતે એક કવિની યોગ્યતાની પ્રાથમિક કસોટી સંસ્કૃત કાળથી છંદ જ રહ્યા છે. પીંગળજ્ઞાન.

આ સમયનું 'અછાંદસ' જેવું સ્વરૂપ જોડકણાં લેખકોને પણ કવિ બનવાની કેડી કંડારી આપે છે. જેને છંદ નથી આવડતાં જેને છંદમાં રસ નથી, શીખવાની કે જાણવાની પણ ધગશ નથી, છંદબદ્ધ કાવ્ય આસ્વાદી શકવામાં પણ જેઓ નિષ્ફળ છે એ તમામ કવિધણ આજે અછાંદસ રચવા પ્રેરાય છે. આધુનિકતાનું આંદોલન, અતિવાસ્તવવાદી કવિતાધારા, સામાજિક-રાજકીય સ્થિતિ અને માનવમૂલ્યોના પ્રશ્નો, હતાશા એકલતા...વગેરે જેવા આ સ્વરૂપના બહારી પરિબળો કરતાં પણ આજે કવિ બનવાની ઘેલછાથી લખતાં કવિઓની સંખ્યા મહત્તમ છે. પણ, જેની પાસે સાચું કાવ્યતત્ત્વ રહેલું છે અને હજી આવનારા સમયમાં ઉજાગર થઈ શકે એવું સત્વ ધરાવતા કવિઓ બહુ ઓછા છે. સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, હરીશ મિનાશ્રુ, યજ્ઞેશ દવે, યોગેશ જોશી, કમલ વોરા જેવા મોટા કવિઓ સાથે વજેસિંહ પારગી, ઉદયન ઠક્કર, યોગેશ વૈદ્ય, રમણીક અગ્રાવત, રાજેશ પંડ્યા, બાબુ સુથાર, ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા જેવા કવિઓ પાસેથી અત્યારે ઘણાં સારા પ્રમાણમાં, સારી ગુણવત્તા ના અછાંદસ મળી રહ્યા છે.

ગીત:

આ સ્વરૂપ આપણી માટે નવું નહોતું. કેટલું જૂનું હતું એની માટે છેક સંસ્કૃતિનાં ઉદ્ભમ સુધી જઈએ ત્યારથી આપણી પાસે પોતાનું ગાયન હતું. આપણી જેમ જ દરેક સંસ્કૃતિ સભ્યતા પાસે પોતાના આદિકાળના ગાયનો હશે જ હશે. હજી સૌરાષ્ટ્રના ઘેડ પ્રદેશના રબારી લોકોએ પરંપરનું 'સરજુગાન' સાચવી રાખ્યું છે. વિશેષજ્ઞો કહે છે કે એ વેદકાલીન ઋચાગાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. 'ગીત એની પ્રકૃતિથી અને વ્યુત્તપત્તિથી સંગીત સાથે સંકળાયેલું છે' સંગીત અને શબ્દ આપણી સંસ્કૃતિની આદિમ અવસ્થા સુધી, સમયનાં એ થર સુધી આપણને લઈ જાય છે. એટલે ગીતો ત્યારે પણ ગવાતાં અને રચાતાં હતાં તથા આજે પણ લખાય, ગવાય અને આસ્વાદાય છે. સમયે સમયે એનું બહારી સ્વરૂપ બદલાય છે, પણ એનું નાભિમૂળ ગીતરૂપ એનું એ જ રહ્યું છે.

લોકગીતોની સમૃદ્ધ પરંપરા ધરાવતા આ પ્રદેશમાં લોકોએ પોતાના ભાવો, સંવેદનો, લાગણીઓ, માંગણીઓ ઇત્યાદિને લયાત્મક આકાર આપ્યો છે, એને પોતાના કંઠે ગાયું છે, એને સમૂહ સાથે વહેંચ્યું છે. એનો આનંદ લીધો છે.

આધુનિકોત્તર ગુજરાતી કવિતામાં ગુજરાતી ભાષાને અતિ સમૃદ્ધ ગીતકવિઓ મળ્યાં છે. આધુનિકયુગમાં કે એ પહેલાં પણ સમર્થ ગીતકવિઓ, જેવા કે ઉમાશંકર જોશી, સુંદરમ્, પ્રહ્લાદ પારેખ, પ્રિયકાન્ત મણિયાર, નિરંજન ભગત, રાજેન્દ્ર શાહ જેવા પ્રમુખ કવિઓ કે જેમની કલમે 'ચીરકાલીન જીવંત' ગીતો અવતર્યાં છે. એટલો સમૃદ્ધ, પરંપરાગત અને અર્વાચીન ગીત-વારસો આજનાં કવિઓ પાસે છે કે હવે એમાં નવું શું લખવું? મૌલિક શું આપવું?ની મૂંઝવણમાંથી ખરો કવિ પસાર થાય જ.

આધુનિકોત્તર ગુજરાતી કવિતામાં સમર્થ કવિ રમેશ પારેખે ગીત સ્વરૂપને ખૂબ લાડ લડાવ્યાં છે. એમના ગીતો ગુજરાતી કંઠે શાશ્વત સોહાય એવાં કોમળ અને બળકટ છે. ગીત એટલે ર.પા. અને ર.પા. એટલે ગીત જેવા પર્યાય આજે પણ ભાવકગણ માને છે. એમની પછી, એમના સમકાલીન એવા અનિલ જોશી, વિનોદ જોશી, હરીન્દ્ર દવે, સુરેશ દલાલ જેવા કવિઓ પાસેથી પણ સમૃદ્ધ ગીતો મળે છે. વિનોદ જોશી અને અનિલ જોશી આજે પણ ગીતો લખે છે. રમેશ પારેખ પછીના સૌથી વધુ લોકપ્રિય ગીતકવિ કોઈ હોય તો એ વિનોદ જોશી છે. એમના ગીતોનો ભાવ, લય અને આકાર અલગ અને અનન્ય છે.

હરીશ મીનાશ્રુ, સંજુ વાળા, વિમલ અગ્રાવત, પારુલ ખખ્ખર જેવાં કવિઓ છે પાસેથી પણ સારા ગીતોનો ફાલ મળ્યો છે. જેમાં સંજુ વાળા અને હરીશ મીનાશ્રુ પ્રયોગશીલ ગીત કવિઓ છે. આજે પણ એમની ઊંડી કાવ્ય સૂઝ અને ભાવ-લયની અલગ મૂર્તિ આકારિત કરવાની એમની વૃત્તિ એમનાં ગીતોમાં દેખાય જ. પ્રમુખ રીતે ગઝલના કવિ સંજુ વાળાએ ગીત સ્વરૂપમાં પણ પોતાની કવિ શક્તિ દેખાડે છે. તો કવિ મીનાશ્રુ સાહેબની અનંત કવિ કલ્પના, પ્રતીક, કલ્પનોની પોતીકી લયાતમકવાણી એમના ગીતોમાં સાંભળી શકાય. જોઈ શકાય. પારુલ ખખ્ખર પાસે લયનું અલાયદું જગત અને શબ્દ પસંદગીની સોરઠી લઢણ છે. ગઝલ અને ગીત બન્નેમાં સમાંતરે એમનું પ્રદાન છે. બહું ઓછું લખતા એવા કવિ વિમલ અગ્રાવત આછું બિલકુલ નથી લખતા. બે દાયકાથી પણ વધુ સમયથી લખતાં આ કવિનો હજી એક પણ સંગ્રહ નથી પ્રકાશિત થયો, જે કવિ-ધીરજનું

ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. ને એના પરિણામ એમનાં ગીતો છે. ઊર્મિની ઉત્કટતા મુખર ન બને એવી રીતે વિશિષ્ટ દૃષ્ટિકોણથી એમનું કાવ્યગીત સમૃદ્ધ છે.

યુવા કવિઓમાં આજે અનિલ ચાવડા, અશોક ચાવડા, મિલિન્દ ગઢવી, હિતેશ વ્યાસ, ગોપાલ ધકાણ જેવા કવિઓ પણ ગીત સ્વરૂપને એની સર્વ શક્તિઓ સાથે ખેડી રહ્યા છે.

ગઝલ :-

અછાંદસ કે સોનેટ જેવા વિદેશી સ્વરૂપોની પહેલા ગઝલ સ્વરૂપે ભારતની ભૂમિમાં પોતાના બીજ રોપી દીધા હતા. મુસ્લિમ શાસન આવ્યું. એ પ્રજાની સાથે જ આ સ્વરૂપ ભારતમાં પ્રવેશ કરે છે. અરબી-ફારસી અને ઉર્દૂ ગઝલની સમૃદ્ધ પરંપરાથી આપણો પ્રદેશ આપણાં કવિઓ વાકેફ હશે. એટલે જ મધ્યયુગના અંતિમ કવિ દયારામ પાસેથી પણ ગઝલ-કુળના કાવ્યો મળે છે. સુધારક યુગની સુધારક આબોહવાએ પોતાનાં દેશથી પર, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, શૈલી અને શિક્ષણ પરત્વે ધ્યાન અર્પી સમાજ ઉત્થાનનું કાર્ય કર્યું. ભારતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ પદ્ધતિના મંડાણ થયા અને પછી વિશ્વવિદ્યાલયો પણ સ્થપાય છે. આ વિદ્યાલયમાં ભણેલા આપણાં સર્જકો અંગ્રેજી સિવાય ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય અને અરબી-ફારસી સાહિત્યના પણ ઊંડા અભ્યાસીઓ-પંડિતો બને છે. એ પંડિતયુગની ફળદ્રુપ ભૂમિએ જે કેટલાંક નવાં બીજ પોતાની અંદર રોપ્યાં, એનું સિંચન-જતન કરી વિકસાવ્યાં, એવાં બીજમાનું એક બીજ એટલે ગુજરાતી 'ગઝલ'. કવિ બાલાશંકર કંથારિયાએ સૌપ્રથમ ગઝલ સ્વરૂપનાં મંડાણ કર્યાં. અરબી-ફારસી મિજાજરંગી ગઝલોને શુદ્ધ ગુજરાતી ગઝલ રૂપ આગળ જતાં કવિ શયદાએ આપ્યું. આજે ગુજરાતી ગઝલનું ભારતીય ભાષામાં લખાતી ગઝલોમાં એક ચોક્કસ સ્થાન છે.

સાંપ્રત કવિતાનું એક મોટું વહેણ આ સ્વરૂપે વહે છે. આજે ગઝલ લોકપ્રિય થઈ છે. ગઝલ વાંચવી ને સાંભળવી લોકોને ગમે છે. એ કરતાં પણ નવા કવિને ગઝલ લખવા તરફ વધુ આકર્ષણ છે. પણ ગઝલ છંદબદ્ધ સ્વરૂપ હોવાથી એ રિયાઝ માંગે છે. એટલે જે દુર્ઘટના અછાંદસ સ્વરૂપ સાથે થઈ એવી આ સ્વરૂપ સાથે ઓછી જોવા મળે. અલબત્ત, સાવ નહિવત તો નહિ જ. એવું પણ છે, કે આજનો કવિ કોઈ એકાદ સહેલો છંદ શીખી એ છંદમાં સ્વરૂપને અનુરૂપ શબ્દો ગોઠવી ગઝલ લખ્યાનો, સામયિકમાં ગઝલ પ્રગટ થયાનો જ માત્ર આનંદ લઈ રહ્યો છે.

એવી અકાવ્ય ગઝલોને નજર અંદાજ કરી શકીએ એવી સારી ગઝલોની પણ એક ધારા આજે વહે છે. આજના ઘણાં યુવા કવિઓ ભવિષ્યની ગુજરાતી કવિતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરી શકે

એવા સક્ષમ છે. કલાપી, શયદા, મરીઝ, ઘાયલ, શૂન્ય, આદિલ, રમેશ, મનોજ, ચિનુ, રાજેન્દ્ર જેવા કવિઓનો ગઝલ-વારસો આજના ભાવક પાસે અને આજનાં કવિઓ પાસે છે. તો ટેક્નોલોજી યુગમાં સાંપ્રત ઉર્દૂ-ગઝલ સાહિત્ય પણ આંગળીઓના ટેરવા જેટલું નજીક છે ને એમાંથી પણ આજનો કવિ પ્રેરણા લઈ રહ્યો છે.

આ સ્વરૂપને લોકપ્રિય બનાવવામાં જેટલો મુશાયરા પ્રવૃત્તિનો ફાળો છે એટલો જ ફાળો જૂની હિન્દી ફિલ્મોનાં ગીતોનો પણ છે. ગઝલ ગીત કુળનું જ એક સ્વરૂપ હોવાથી એ પણ આરંભથી ગાયન સાથે સંકળાયેલું છે.

આજે ગઝલ લખનારો યુવાવર્ગ પોતાના ચમકારાઓ સાબિત કરે છે; ક્વચિત આખી રચનામાં કે પછી ક્વચિત એકાદ શેરમાં. અછાંદસ અને ગીતથી ગઝલ જ્યાં અલગ પડે છે એ છે એનું ભાવવિશ્વ. કોઈ એક જ ભાવને કેન્દ્રમાં રાખી રચાતા ગીતો અને અછાંદસ રચનાઓથી ગઝલનું વિશ્વ અનેક ભાવોને ધારણ કરનારું છે. ગઝલની દરેક પંક્તિ સ્વતંત્ર હોવાથી એક જ રચનામાં જુદા જુદા અનેક ભાવ-કોણ એમાં સમાય શકે છે. આ પણ એક પ્રાથમિક કારણ અથવા વિશેષતા આજની લખાતી ગઝલોને અસરકર્તા છે.

રાજેન્દ્ર શુક્લ, અશરફ ડબાવાલા, સંજુ વાળા, ભરત વિંઝુડા, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, ભાવેશ ભટ્ટ, સ્નેહી પરમાર, મધુસૂદન પટેલ જેવા સબળ ગઝલ સર્જકો પાસેથી ઉત્કૃષ્ટ ગઝલો મળી છે, હજી મળી રહી છે. એની પછીની ગઝલ પેઢીમાં યુવાકવિઓમાં અનિલ ચાવડા, હિરેન ગઢવી, હિતેશ વ્યાસ, અગન રાજ્યગુરુ, મિલિન્દ ગઢવી, નિકુંજ ભટ્ટ, જુગલ દરજી, જિગર ફરાદી વાલા, વિકી ત્રિવેદી, રાહુલ તુરી, વિરલ દેસાઈ, ચંદ્રેશ મકવાણા તથા કવયિત્રીમાં હર્ષ દવે, પારુલ ખખ્ખર, શબનમ ખોજા, રિંકુ રાઠોડ, નેહા પુરોહિત જેવાં અગ્રીમ છે. આ તમામ કવિઓ પાસે આજે સારી અને સાચી ગઝલિયત ગુજરાતી ભાષાને મળી રહી છે. હજી એમાં ઘણાં નામો ઉમેરવા પડે એમ છે પણ હજી એમનો સર્જનકાળ શરૂ છે અને હજી અનેક શક્યતાઓ આ કવિઓ પાસે રહેલી છે. આ ધારામાં ગઝલને સમજ્યા વગર ગઝલ લખનારની સંખ્યા પણ ઓછી નથી. પણ, જ્યાં સુધી સારા કવિઓ પાસેથી સારી ગઝલો મળતી રહેશે ત્યાં સુધી એ મર્યાદાઓ બેશક નજરઅંદાજ કરી શકાય.

તારતમ્ય અને પૂર્ણાહુતિ :-

ગુજરાતી કવિતાની આજની આબોહવામાં પરંપરા અને વૈયક્તિક પ્રતિભા બન્ને ખીલી રહી છે. ભાવકની બદલાતી મનોરંજન રુચિ એમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. અછાંદસ સ્વરૂપમાં

મળતી છૂટનો દુરુપયોગ કાવ્યતત્વને જાણી શકવામાં અક્ષમ છે. જેમ પાટી પર આડા અવળા લીટા કરવાથી ચિત્ર નથી થતું એમ શબ્દોની અણઘડ કૃત્રિમ રચનાથી કાવ્ય નથી થતું. આ વાત જેટલી અછાંદસ સ્વરૂપને લાગુ પડે છે એટલી જ અન્ય સ્વરૂપોને પણ લાગુ પડે છે. ગીત અને ગઝલ સ્વરૂપમાં આજે પ્રમાણમાં સારી કહી શકાય એવી સ્થિતિ છે. કવિતાં નૌકાનાં આ બન્ને મુખ્ય હલેસાં છે.

સંદર્ભગ્રંથ

૧) અછાંદસમીમાંસા – ટોપીવાળા ચંદ્રકાંત

૨) કાવ્યતત્વવિચાર – ધ્રુવ આનંદશંકર

૩) શૈલી અને સ્વરૂપ – જોશી ઉમાશંકર

૪) કાવ્યચર્ચા – જોશી સુરેશ

૫) ફલશ્રુતિ – પુરોહિત લાભશંકર

6) અર્વાચીન કવિતા – સુન્દરમ્

૭) અર્વાચીન કાવ્ય-સાહિત્યનાં વહેણો – પાઠક રામનારાયણ વિ.

૮) અદ્યતન કવિતા(સંવર્ધિત આવૃત્તિ) – ચૌધરી રઘુવીર

ગાંધીયુગની ગુજરાતી કવિતામાં ગાંધીપ્રભાવ અને રાષ્ટ્રીય ભાવના

અહિંસા, પ્રેમ અને સત્ય-માનવતાના પ્રતીક સમાન, યુગે યુગે થનારા અવતારી પુરુષોમાં સ્થાન પામે તેવું વીરલ વ્યક્તિત્વ એટલે ગાંધીજી. પોરબંદરમાં જન્મી-ઇંગ્લેન્ડમાં ભણી આફ્રિકામાં રોટલો રળવા જનારા એક સામાન્ય માનવમાંથી મહામાનવમાં સ્થાન પામનારા તે ગાંધીજી. તેથી આઈસ્ટાઈન કહે છે કે,, 'આ પૃથ્વી પર મેં આવો બીજો કોઈ હાડમાંસનો માનવી મેં જોયો નથી.' ગાંધીજી એટલે વિશ્વવંદનીય વિભૂતિ. ગાંધીજી એટલે બહુમુખી પ્રતિભા જેનું દસ્તાવેજી ચિત્ર એમની આત્મકથા 'સત્યના પ્રયોગ' માં જોવા મળે છે. 'મારવા કરતાં મરવાનો ભાવ, પ્રેમની શક્તિનો સાક્ષાતકાર, સામાન્યમાં સામાન્ય માનવીમાં એવી આત્મશ્રદ્ધા જગાડવી, સત્ય ખાતર શહીદીમાં ખપવાના કારણે એમના આખા સમયખંડને ગાંધીયુગનાં નામે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઓળખવામાં આવે છે.

ગાંધીજી કોશિયો પણ સમજી શકે, ગામડાંનો છેવાડાનો માનવી પણ સાહિત્યને સમજતો, માણતો અને જીવતો થાય એવું સાહિત્ય રચાવું જોઈએ એવી હિમાયત કરે છે. ગાંધીયુગના સર્જકો રાષ્ટ્રની આર્થિક, સામાજિક, નૈતિક,બૌદ્ધિક પ્રતિભામાં ગાંધીજીના આચાર-વિચારની ભાવનાને વણીને લખતા થયા. ગાંધીજીની સત્યનિષ્ઠા, અહિંસાવૃત્તિ, સત્યાગ્રહની ચળવળ વગેરે વિષય સામગ્રીરૂપે કાવ્યમાં નિરૂપણ થવા લાગ્યા. ગાંધીજીના જીવનનાં આદર્શો કવિતા દ્વારા લોકહૃદય સુધી પ્રસાર થવા લાગ્યાં. ગ્રામોદ્ધાર, ગ્રામોદ્યોગ, સ્ત્રી સન્માન, દલિત-પીડિત જન ઉદ્ધાર, ખાદી, કોમી એકતા, સર્વધર્મ સમભાવ, સામાજિક સમાનતા, યંત્ર ઉપયોગનાં અતિરેકનો નિષેધ, વ્યસન મુક્તિ, મદ્યનિષેધ, બંધુતા, અસ્તેય, સત્યવાદીતા, વિશ્વબંધુત્વ, સાદગી, અન્યાય સામે અહિંસક વિરોધ, આત્મબળ અને પ્રેમબળમાં શ્રદ્ધા, આર્થિક સમાનતા, શ્રમ મહિમા વગેરેનો ગાંધીજીએ પોતાનાં જીવનમાં સ્વીકાર કર્યો હતો. ગાંધીજીનાં આદર્શો લોકહૃદય સુધી પ્રસારવામાં સાહિત્ય એક માધ્યમ બન્યું. આથી તે આખો સમય ગાળો ગાંધીયુગના સાહિત્યના નામે ઓળખાયો. સ્વ.આનંદશંકર ધ્રુવે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે, "આ નવો જમાનો ગાંધીજીનું સંતાન છે" તો શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ "ગાંધીયુગને ગુજરાતનો સુવર્ણયુગ" કહે છે, તે યથા યોગ્ય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીયુગની કવિતામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જોવાનો અહીં ઉપક્રમ રહેશે જેવો કે,,,,,

(૧) સાહિત્ય ધર્મ અને જીવનલક્ષિતા
(૨) માનવ ધર્મ-સર્વ ધર્મ સદભાવ
(૩) પીડિત-શોષિતજન ઉદ્ધાર
(૪) વિશ્વબંધુત્વ અને સમાનતા
(૫) રાષ્ટ્રીયતા અને રાષ્ટ્રભક્તિ
(૬) દલિતજન ઉદ્ધાર-સામાજિક એકતા

(૭) ગાંધીજીના જીવનમૂલ્યોનું નિરૂપણ

ઉપરોક્ત મુદ્દાઓને આધારે ગાંધીજીનાં જીવન આદર્શોની અસર કવિ ઉમાશંકર જોશી,સુન્દરમ, મેઘાણી, નરસિંહરાવ, નાનાલાલ ચંદ્રવદન મહેતા, સુંદરજી બેટાઈ, કરસનદાસ માણેક, સ્નેહરશ્મિ, રા.વિ. પાઠક વગેરે કવિઓનાં કવિતાસર્જનમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાની ઝાંખી જોવા મળે છે.

(૧) સાહિત્ય ધર્મ અને જીવનલક્ષિતા

ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે, 'મારે મન તો કોશિયાને, ગામડાનાં ખેડૂતોને પણ સમજાય તે જ સાહિત્ય છે. સાદી-સીધી અને લોક ભોગ્ય ભાષાનો આગ્રહ ગાંધીજીએ સાહિત્યમાં રાખ્યો છે. સાહિત્યનું પ્રથમ સ્થાન જીવન છે એ જીવન સમસ્તનો આદર તેનું ગૌરવ અને તેની સુપ્રતિષ્ઠા કરવા માટે ગાંધીજી સાક્ષરોને જણાવે છે.

ગાંધીજીએ કવિતા લખી નથી. પણ એમની પાસે કવિ હૃદય હતું. "કવય : કાંત દર્શન :|" (જે કાંત દર્શી યા પારદર્શીતા છે તે કવિ છે.) ગાંધીજી પાસે એટલી પારદર્શિતા હતી. દેશ અને દુનિયાની ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય કે સાંસ્કૃતિક સમસ્યાઓને સત્ય-અહિંસા દ્વારા કેવી રીતે ઉકેલી શકાય તે ક્ષેત્રમાં વ્યાપક ક્રાંતિ કેવી રીતે સાંધી શકાય તે એમના 'હિન્દ સ્વરાજ' પુસ્તકમાંથી જોવા મળે છે.

નરસિંહરાવના 'ચંદા', 'મધ્યરાત્રીએ કોયલ', અને 'ઘુવડ' તથા નાનાલાલનાં 'વિરાટનો હિંડોળો', 'બ્રહ્મ બંસરી' અને 'ગોપીકા' જેવાં કાવ્યમાંથી 'ત્રણ પાડોશી', 'રૂડકી' અને 'ભિખારી' જેવાં કાવ્યમાં સુંદરમ-ઉમાશંકરની કવિતાએ નવું પ્રસ્તાન આરંભ્યું હતું. શિક્ષિત વર્ગની સાથે ગામડાનાં કોશિયા-ખેડૂત મજદૂરો તથા ધોબી-મોચી જેવા કારીગરો પ્રત્યેની વાત પણ સાહિત્યમાં આવવાં લાગી. ગાંધીજીનાં કારણે કવિતામાં વાસ્તવિકતા પ્રગટ થવા લાગી. સાહિત્ય ઉચ્ચવર્ગમાંથી નીકળીને કવિતા નિર્ધન, પીડિત, દલિત અને ઉપેક્ષિત લોકોનાં જીવનનાં ગાન પ્રત્યે વળે છે. કવિતામાં વર્ગીય ભેદને બદલે સમાનતા તથા અંગતતાને બદલે સમગ્રતા તથા કાલ્પનિકતાને બદલે વાસ્તવિકતાને કવિતામાં સ્થાન મળે છે.

દેશપ્રેમ, સ્વતંત્ર્ય ભાવના અને સ્વરાજ્યની લડતો, સત્યાગ્રહ, માનવતા અને સામાજિક ન્યાય, સત્ય-અહિંસા, સમાજ સુધારણા અને અસ્પૃશ્યતા, સમાજ સેવા, દારૂબંધી અને સ્ત્રી સ્વતંત્ર્ય, આર્થિક સમાનતા, રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ, ગ્રામોદ્ધાર, નવનિર્માણ, યુદ્ધ નિષેધ, વિશ્વશાંતિ વગેરે વિષયોનું આલેખન કવિતા સ્વરૂપમાં થવા લાગે છે.

ગામડાની ખેતીવાડી, ગ્રામદ્યોગો અને પશુપાલન પ્રત્યે પણ યુવાનકવિઓનું ધ્યાન જાય છે, ને કવિતાનાં વિષયમાં સ્થાન પામે છે. ગામડાનાં કારીગર વર્ગ, દલિત વર્ગ મજૂર વર્ગ વગેરે તદપરાંત ગુનેગારો, વેશ્યાઓ, વનવાસીઓ વગેરે ઉપેક્ષિત વર્ગને પણ કવિતાના વિષય તરીકે સ્થાન મળવા લાગ્યું.

ઝવેરચંદ મેઘાણીએ 'કવિ તને કેમ ગમે' કાવ્યમાં જ્યારે માનવતા મુરઝાતી હોય, પ્રજા ગુલામી, ગરીબી અને બેકારીમાં સબડતી હોય ત્યારે સંધ્યા, સાગર અને ચંદ્રની કવિતા ગાવી યોગ્ય નથી. આમ કહીને મેઘાણીએ માનવ જીવન પ્રત્યેની ઊંડી સંવેદનાં આ કવિતામાં વ્યક્ત કરી છે.

"ધરતીને પટે પગલે પગલે, મુઠ્ઠી ધાન વિના નાના બાળ મરે,
અહોમત કરોડ ગરીબોના પ્રાણ ધનિકોને હાથે રમે...
ત્યારે હાય રે હાય, કવિ ! તને સંધ્યાને તારકનાં શેણે ગીત ગમે ?"
(પૃષ્ઠ નં.૧૧. ' યુગવંદના')

ઉમાશંકર જોશીના 'ગંગોત્રી', શ્રી સુંદરમના 'કાવ્યમંગલા', મેઘાણીના 'યુગવંદના', કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી 'કોડીયાં', સ્નેહરશ્મિ 'અધ્ય' જેવા કાવ્યસંગ્રહોમાં જીવનલક્ષિતાનું આલેખન કરતી કવિતાનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો જોવા મળે છે. આ સંગ્રહની કવિતાઓમાં સામાન્ય કારીગર અને મજૂર વર્ગથી માંડી ચોર-ડાકુ વેશ્યા અને ભટકતી ગુનેગાર કોમના લોકો કવિતાનાં વિષયમાં નિરૂપણ પામ્યા છે. આમ, ગાંધીયુગીન કવિતા સમાજનાં મધ્યમથી નિમ્ન વર્ગની સ્થિતિ અને સમસ્યાઓનું ચિત્ર રજૂ કરી આપે છે.

(૨) માનવ ધર્મ-સર્વ ધર્મ સદભાવ

ગાંધીજી પ્રત્યેક ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ અને સદભાવ રાખતા હતા. અનેક ધર્મોમાં તેઓ માનવ ધર્મને શ્રેષ્ઠ માનતા હતા. સાહિત્યમાં કાવ્ય સર્જકોએ ગાંધીજીની આ ભાવનાને ઝીલે છે. સુંદરમે 'કાવ્ય મંગલા', ઉમાશંકર જોશીએ 'ગંગોત્રી' અને મેઘાણીએ 'યુગવંદના' જેવા કાવ્ય સંગ્રહમાં એ ભાવનાને સુંદર રીતે પ્રગટ કરી છે.

માણસ બીજા કોઈ આદર્શોનો આગ્રહ ન રાખે પણ માનવતાનું અનુસરણ કરે તો પણ વસુંધરાનાં કલ્યાણ માર્ગે જઈ શકે છે. ઉમાશંકર જોશી માનવીને પોતાના જીવનમાં દુઃખ વેઠીને બીજાનાં જીવનમાં શાંતિ આપવી જોઈએ. આ સંવેદનાં 'વાંછા' કાવ્યમાં સરસ રીતે વર્ણન કરે છે. કવિ પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે....

"પ્રભો ! મારે તાપે થી અવરની શાંતિ સૃજવી,
નિચોવી સંધારા અજર રસ જ્યોતિ જગવવી."

(પૃષ્ઠ નં. ૧૫ 'વિશ્વશાંતિ')

ગાંધીજીએ માનવ ધર્મને સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ તરીકે ગણ્યો છે. આ યુગની કવિતામાં પીડિત-શોષિતજનો પ્રત્યે સંવેદના અને સહાનુભૂતિની વાત કરવામાં આવી છે. ગાંધીજીએ આર્થિક દ્રષ્ટિએ ગરીબીપીડિતજનો પ્રત્યે અનુકંપા દાખવી છે.

(૩) પીડિત - શોષિતજન ઉદ્ધાર

મહાત્મા ગાંધી દેશજનોમાં આર્થિક રીતે સમાનતા અને સન્માનતાનો આગ્રહ રાખતા હતા. આર્થિક વિરોધાભાસનાં કારણે ગરીબ પીડિતજનોનું સમગ્ર જીવન દુઃખમય બની જાય છે. આ સ્થિતિને સુધારવા માટે ગાંધીજી સાહિત્યનો સહારો લે છે. તેથી કેટલાક સમકાલીન કવિઓ સમૃદ્ધ અને સુખી પ્રજામાં એ દુઃખીજનો પ્રત્યે સંવેદનાં જગાવવાનું કાર્ય કવિતાનાં માધ્યમથી કરે છે.

કવિ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી 'દેવ' કાવ્યમાં ભૂખ્યા, દુ:ખ્યા, પીડિત: કુંઠિત એવા દરિદ્રજનોને માટે દિલમાં સંવેદના વ્યક્ત કરવાની ભાવનાં આ કાવ્યમાં રજૂ કરે છે....

"કુમ કુમના મે ચાંદલા કીધાં, ચોખે વધાવ્યાં દિન:
ભૂખ્યા દેવને નૈવેધ દીધાં, પાયે પડ્યો હું દિન !
બધું મે ધન લુંટાવ્યું ! હજારોને હાથ ન આવ્યું."

(પૃષ્ઠ નં. ૨૧. 'કોડિયાં')

ગાંધીજીએ દેશની ગરીબી, દરિદ્રતા અને અભાવમાંથી સમાનતાની હિમાયત કરી. સ્વરોજગારીનો વિકાસ કરવો અને વિદેશી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો, વધારેને વધારે સ્વદેશી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો, આવી ભાવનાને વ્યક્ત કરે છે. આ વિચાર પાછળ પીડિત-શોષિતજનોનો ગરીબો અને બેરોજગારોનો ઉદ્ધાર કરવાનો હેતુ રહેલો હતો.

(૪) વિશ્વબંધુત્વ અને સમાનતા

ગાંધીજી સત્ય અને અહિંસાને માનવ ધર્મનાં મુખ્ય આધાર સ્તંભ સમાન ગણે છે. એમણે સત્ય અને અહિંસા જેવા સદગુણોને વ્યક્તિધર્મથી સમાજધર્મ સુધી લઈ જવા માટે જીવનભર પ્રયત્નશીલ રહ્યા હતા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીજીએ ઉદ્દેશેલાં બંધુતાની તથા વિશ્વબંધુત્વની ભાવના અનેક કવિઓની કૃતિઓમાં વ્યક્ત થયેલી જોવા મળે છે.

કવિ ઉમાશંકર જોશીના 'વિશ્વશાંતિ' કાવ્ય સંગ્રહમાં અનેક કાવ્યોમાં વિશ્વબંધુત્વનો ભાવ પ્રગટ થાય છે. વિશાળ જગતમાં માત્ર એકલો મનુષ્ય જ સર્વસ્વ નથી. આ પૃથ્વી પર પશુ, પંખી, ફૂલો અને વનસ્પતિ જેવી અનેકવિધ જીવસૃષ્ટિ અને વિવિધ જાતિઓના તમામ જીવોને આ પૃથ્વી ઉપર વસવાટ કરવાનો અધિકાર છે. કેમ કે આ સર્વ સૃષ્ટિ ઈશ્વરનું જ સર્જન કરેલ છે. 'વિશ્વશાંતિ' ત્યારે જ સાચા અર્થમાં સાર્થક થશે જ્યારે બધાં જીવો પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખીને જીવવામાં આવશે.

"વિશાળે જગ વિસ્તારે નથી એક જ માનવી ;
પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ !...
વિદ્યાચલ છે પુષ્પ એક બાગનાં ! પીંખાય છે,
પાંખ સુરમ્ય પંખીની ;
જીવો તણી કાય મંગી કપાય છે ! કલેવરો કાનમાનાં ઘવાય છે."

(પૃષ્ઠ નં. ૩૧ 'વિશ્વશાંતિ')

આમ સ્નેહરશ્મિએ 'અઘ્ય' કાવ્ય મેઘાણીનો 'યુગવંદના' કાવ્યસંગ્રહ ચંદ્રવદન મહેતાએ 'ઇલા કાવ્યો' સુંદરજી બેટાઈની 'ઋણમુક્તિ' કાવ્ય વગેરે કાવ્યો સંગ્રહમાં વિશ્વબંધુત્વ અને સમાનતાનાં ગુણલક્ષણોને વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે.

(૫) રાષ્ટ્રીયતા અને રાષ્ટ્રભક્તિ

ચંદ્રવદન મહેતાએ 'કલ્યાણ' કાવ્ય રચનામાં માતૃભૂમિને સર્વોપર્ણ કરતી ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરી છે. આ રચનામાં માતૃભૂમિની ભક્તિ પોતાનાં સમગ્ર અસ્તિત્વમાં સમાવી લેવા કવિએ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી છે....

"ઓ પુણ્યશાળી મુજ માતૃભૂમ,
એ દાઝ જાગો મુજ રોમ રોમ.
હા દેશ મારો, મુજ દેશ ભક્તિ,
એ દેશ માટે મુજ સર્વ શક્તિ."

(પૃષ્ઠ નં.૪૨. 'ઈલા કાવ્યો')

મુર્દા મસાણેથી જાગતાં એવી શબ્દમાં શી સુધા ભરી ? "

(પૃષ્ઠ નં. ૫૨ 'યુગવંદના')

ગાંધીયુગની કવિતા એટલે ગાંધીપ્રભાવથી ઓતપ્રોત સર્જકોથી લખાયેલી કવિતા. ગાંધીજીની વિચારધારાનો પ્રભાવ જ્યારે સમગ્ર પ્રજાજીવન પર હોય તો તેમાંથી સાહિત્ય બાકાત રહી શકે નહીં. ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીયતાની ચળવળ અને સ્વતંત્રતા માટેની જાગૃતિ આ સમયગાળાનાં સર્જકોમાં સૌથી વધારે જોવા મળે છે.

(૬) દલિતજન ઉદ્ધાર-સામાજિક એકતા

ગાંધીજીએ સર્વધર્મમાં માનવધર્મને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે. માનવી માનવી વચ્ચેના દ્વેષભાવને સમાપ્ત કરવા અને બંધુતાની ભાવનાનો પ્રસાર કરવા તેઓ આજીવન પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે. ગાંધીજીએ ગરીબ દલિતજનોના ઉત્કર્ષ માટે અને સામાજિક સમાનતા કે એકતાની ભાવના વિકશે તે માટે સમકાલીન સર્જકોએ પોતાનાં કાવ્યસર્જનમાં આ સૂરને વણી લીધો છે.

'બાપુના પારણાં' કાવ્યસંગ્રહમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીએ બાપુનાં જ શબ્દો " I have laid downly life in the scales of justice " પોતાની કૃતિમાં અભિવ્યક્તિ કરી છે.

ઉમાશંકર જોશી 'વતનનાં વારસો' કાવ્યમાં જ્ઞાતિ, જાતિ, સંપ્રદાય, ભાષા, પક્ષ, વેશ, વગેરે ભેદોથી અલિપ્ત રહેવાની હિમાયત કરતા કહ્યું છે....

" તમે થોડા, અમે ઝાઝા, ભલા એ બોલ ઘેલા !
ગુલામીમાં વધુ ઓછું નથી રે કોઈને યે ,
ગુલામી સો ટકા બંનેયની ! તોડો પહેલા....
પરસ્પર આપણે લડીએ, જોએ એ ખેલ પેલા."

(પૃષ્ઠ નં.૬૯ 'ગંગોત્રી')

ગાંધીજીનાં જીવન આદર્શો તત્કાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ ઝીલાયા છે. ગાંધીજીએ દલિતોના ઉદ્ધાર માટે જે કાર્યો કર્યા તે ગાંધીયુગની કવિતામાં પણ નિરૂપણ પામ્યા છે.

(૭) ગાંધીજીનાં જીવનમૂલ્યોનું નિરૂપણ

ગાંધીજી એક મહાન પ્રતિભાવાન વ્યક્તિત્વ ધરાવતા મહાન પુરુષોમાં સ્થાન પામે છે. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન દેશસેવા અને માનવસેવા માટે અર્પણ કરી દીધું છે. ભારતની આર્થિક અવદશાના નિરાકરણ માટે કુટીર ઉદ્યોગો, સ્વરોજગારી અને ખાદીની હિમાયત કરેલી. 'કોયા ભગતની કડવી વાણી' માં સુંદરમે 'કમાવવા રોટલો દે' કાવ્યમાં એ વિચારણાનું સાધતા હોય તેમ કહ્યું છે....

" કોમળ તારી કાયા જાણું જાણું તું પૈસાદાર,
જાડું મારુ કપડું, એના ખૂંચે તને તાર
વિદેશી વાહલું લાગે રે, તમારાં કાળજા શે નાં છે."

(પૃષ્ઠ નં.૭૦ 'કોયા ભગતની કડવી વાણી')

ગુજરાતના વૈચારિક વાતાવરણમાં ગાંધીજીનાં આગમનથી મોટો પલટો આવે છે. સત્યવાદિતા, સત્યચરણ, અહિંસા અને સત્યાગ્રહ જેવા ગાંધીજીનાં વિચારો દેશની પ્રજાને આઝાદી અપાવવા માટે દિશા ચીંધનારા બને છે. આમ, ગાંધીજીએ જે જીવનધર્મી ભાવનાઓની વાત માત્ર સમકાલીન ન રહેતાં વિશ્વવ્યાપી અને અનંત સમય સુધી માનવ જીવનને સહાયરૂપ બનતી રહેવાની છે. તેથી જ તો સમય અને સ્થળની મર્યાદાઓને ઓળંગી જનારી ગાંધી વિચારધારાની અસર અનુગામી યુગ સુધી વિસ્તરતી રહેવાની છે. આજનાં સાંપ્રત સમયમાં પણ ગાંધીજીનાં આદર્શોને સ્વીકારવામાં આવી રહ્યા છે.

સંદર્ભસૂચિ

(૧) માણેક કરસનદાસ, 'વૈશંપાયન', 'આલબેલ' આવૃત્તિ.૧૯૨૬

(૨) શ્રીધરાણી કૃષ્ણાલાલ, 'કોડિયાં' આવૃત્તિ.૧૯૩૪

(૩) પાઠક. રા.વિ, 'શેષનાં કાવ્યો', આવૃત્તિ.૧૯૩૮

(૪) સ્નેહરશ્મિ, 'અધ્ય', આવૃત્તિ.૧૯૪૮

(૫) મહેતા ચંદ્રવદન, 'ઈલા કાવ્યો', આવૃત્તિ.૧૯૪૮

(૬) જોષી ઉમાશંકર, 'વિશ્વશાંતિ', આવૃત્તિ.૧૯૪૯

(૭) સુંદરમ, 'વસુંધા', આવૃત્તિ.૧૯૬૪

(૮) મેઘાણી ઝવેરચંદ, 'યુગવંદના' આવૃત્તિ.૧૯૬૪

(૯) જોષી ઉમાશંકર, 'ગંગોત્રી', આવૃત્તિ.૧૯૬૫

(૧૦) સુંદરમ, 'કોયા ભગતની કડવી વાણી' આવૃત્તિ.૧૯૬૭

(૧૧) દેસાઈ ડૉ. ઈશ્વરચંદ્ર, 'ગાંધીયુગની રાષ્ટ્રીય કવિતા (એક અનુશીલન)', આવૃત્તિ.૧૯૭૯

(૧૨) ઠાકોર ધીરુભાઈ, 'અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા -૪'

કુકડિયા ગીતા ધીરુભાઈ (પી.એચ.ડી સ્કોલર)

કવિશ્રી બોટાદકર આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, બોટાદ (એમ.કે.બી.યુ. સંલગ્ન યુનિવર્સિટી)

ઓનલાઈન શિક્ષણ ના સંદર્ભમાં ગ્રામીણ ભારતમાં પડકારો અને મુદ્દાઓ

જલ્પા કે. સોલંકી

M.Ed , Gset

સારાંશ :

માનવજાતના વિકાસમાં શિક્ષણ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. શિક્ષણ એ એક વ્યાપક વસ્તુ છે જેમાં માત્ર શિક્ષણશાસ્ત્ર જ નહીં પરંતુ મૂલ્યો અને નીતિશાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ થાય છે જે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. ઓનલાઈન શિક્ષણ એ ઈલેક્ટ્રોનિક આધારભૂત શિક્ષણ છે જે શિક્ષક/વિદ્યાર્થીઓની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા અને વર્ગ સામગ્રીના વિતરણ માટે ઈન્ટરનેટ પર આધાર રાખે છે. ઓનલાઈન શિક્ષણથી દેશમાં નિરક્ષરતા દૂર થઈ શકે છે. ઓનલાઈન શિક્ષણ કેટલાક પડકારો સાથે આમૂલ શિક્ષણ પ્રણાલી પર ઘણી તકો પૂરી પાડે છે. ભારતમાં ઓનલાઈન શિક્ષણ ક્ષેત્રે વૃદ્ધિની ઘણી સંભાવનાઓ છે. વિશ્વમાં સુપર પાવર બનવાની તક મેળવવા માટે ભારત પાસે લઘુત્તમ ટેકનોલોજીકલ માળખું હોવું જરૂરી છે જેમ કે હાઈ સ્પીડ બ્રોડબેન્ડ સાથે ઈન્ટરનેટ જોડાણ , સામાન્ય લોકોને પરવડે તેવા ખર્ચે સ્માર્ટ ફોનની ઉપલબ્ધતા. દેશમાં ઓનલાઈન શિક્ષણની સફળતામાં ખાસ કરીને દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અવિરત વીજળી અને સોફ્ટવેર અને હાર્ડવેર સાધનોની શક્યતા મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવશે. આ લેખ ગ્રામીણ ભારતના વિકાસમાં ઓનલાઈન શિક્ષણની ભૂમિકા, માધ્યમિક ડેટાના આધારે ઓનલાઈન શિક્ષણને અપનાવવામાં સામેલ સમસ્યાઓ અને પડકારો સાથે સંબંધિત છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: ઓનલાઈન એજ્યુકેશન, ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી (આઈટી), ગ્રામીણ ભારત, ઈન્ટરનેટ, બ્રોડબેન્ડ.

પ્રસ્તાવના :

ભારત વિશ્વમાં સૌથી વધુ યુવા વસ્તી ધરાવતો ઉભરતો દેશ છે જે રાષ્ટ્રને વસ્તી વિષયક ડિવિડન્ડ આપી શકે છે જો તે યુવા વસ્તીને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવે. ભારતમાં યોગ્ય માળખાની અછત અને પૂરતા ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષકોના અભાવને કારણે શિક્ષણ પ્રણાલી હજુ પણ સુધરી રહી છે. ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણથી જ ભારત વિશ્વમાં વિકસિત દેશ બની શકે છે. ઓનલાઈન શિક્ષણની વ્યાખ્યા પર્સનલ કોમ્પ્યુટરનું સર્જન અને ગુણાકાર, વિચારોનું વૈશ્વિકીકરણ અને અન્ય માનવીય કૃત્યો અને વિચારોની આપલે કરવામાં અને વધુ લોકો સુધી પહોંચ આપવા માટે ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. ઑડિયો, વિડિયો, કમ્પ્યુટર અને નેટવર્કિંગ ટેક્નૉલૉજીને ઘણીવાર

બહુપક્ષીય સૂચનાત્મક વિતરણ સિસ્ટમ બનાવવા માટે જોડવામાં આવે છે. ઓનલાઈન શિક્ષણ અથવા શિક્ષણ નિરક્ષરતા નાબૂદ કરવામાં અને જાગૃતિ લાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે. ઓનલાઈન શિક્ષણ માટે ટેક્નોલોજી અને સાધનો વાપરવા માટેની ન્યૂનતમ જરૂરિયાતો છે. હાઇ સ્પીડ બ્રોડબેન્ડ કનેક્શન સાથે ઈન્ટરનેટ જોડાણ જરૂરી છે. આ લેખના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો છે (a) ભારતમાં ઑનલાઇન શિક્ષણની ભૂમિકાને સમજવા; (b) ઓનલાઈન શિક્ષણ ના સંદર્ભમાં ગ્રામીણ ભારતમાં પડકારો અને મુદ્દાઓ , (c) ગ્રામીણ ભારતમાં ઓનલાઈન શિક્ષણને સારું બનાવવા માટે સૂચનો સૂચવવા. આ અભ્યાસ સૈધ્ધાંતિક પ્રકૃતિનો છે અને સંપૂર્ણપણે ગૌણ ડેટા પર આધારિત છે જે વિવિધ ઓનલાઈન સ્ત્રોતો અને ઈન્ટરનેટ એન્ડ મોબાઈલ એસોસિએશન ઓફ ઈન્ડિયા (IAMAI) ના અહેવાલોમાંથી એકત્રિત કરવામાં આવ્યો છે.

ઓનલાઈન શિક્ષણ ના સંદર્ભમાં ગ્રામીણ ભારતની ભૂમિકા અને મહત્વ :

ઓનલાઈન એજ્યુકેશન દ્વારા લોકોને કોઈ ખર્ચ વિના શિક્ષણની તક પૂરી પાડી શકાય છે. પરંપરાગત શિક્ષણ પ્રણાલીને ભૌતિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની જરૂર છે જેની સ્થાપના માટે વધુ ખર્ચ તેમજ વધુ સમય લાગે છે જ્યારે ઓનલાઈન શિક્ષણ પ્રણાલીને ઉચ્ચ ભૌતિક માળખાની જરૂર નથી. યોગ્ય સંચાર જોડાણના અભાવે ભારતમાં શહેરી વિસ્તારો કરતાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં નિરક્ષરતા વધુ છે. ઓનલાઈન શિક્ષણની સુવિધા આ સમસ્યાને હલ કરી શકે છે. ઓનલાઈન શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થી માટે ઓછામાં ઓછો સ્માર્ટ ફોન પૂરતો છે. તકનીકી પ્રગતિને લીધે એક સ્માર્ટ ફોન શીખવાની તમામ તકોને સરળ બનાવી શકે છે.

ઓનલાઈન એજ્યુકેશન સિસ્ટમ દ્વારા ન્યૂનતમ ખર્ચ સાથે શિક્ષણને મહત્તમ સુધી પહોંચાડી શકાય છે. ઓનલાઈન શિક્ષણ કોઈપણ અનુકૂળ સમયે ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. તેથી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં લોકોએ તેમની આવક ઉભી કરવાની પ્રવૃત્તિઓને બલિદાન આપવાની જરૂર નથી. તે અર્થતંત્રમાં વધુ મૂલ્ય ઉમેરી શકે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના શ્રેષ્ઠ શિક્ષકો દ્વારા ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ શક્ય છે. કોઈપણ બંધનો વિના જીવનભર શીખવાનું ચાલુ રાખી શકાય છે. શિક્ષણના સ્તરમાં સુધારો કરવાથી તમામ સામાજિક દુષણો ચોક્કસપણે ઘટે છે. આ બાબતે ઓનલાઈન શિક્ષણ પ્રબળ ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતમાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં માથાદીઠ આવક શહેરી વિસ્તારની માથાદીઠ આવકનો અડધો ભાગ છે. તેથી ઓછામાં ઓછા ખર્ચે મહત્તમ લોકો સુધી પહોંચવું ઓનલાઈન શિક્ષણ દ્વારા શક્ય છે. સમય અને સંસાધનોનો વપરાશ થતાં અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદકતા બમણી થઈ શકે છે

અસરકારક રીતે ઓનલાઈન શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરનું જ્ઞાન પ્રદાન કરી શકે છે. ઓનલાઈન શિક્ષણ ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં લોકોને તેમના જીવનમાં નાણાકીય, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સંબંધિત

પ્રવૃત્તિઓના સંદર્ભમાં જાણકાર નિર્ણયો લઈ શકે છે. ઉદ્યોગોમાં લાયકાત ધરાવતા ઉમેદવારોની ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમો કરીને શૈક્ષણિક લાયકાતમાં મહત્તમ સુધારો કરી શકાય છે.

ઓનલાઈન શિક્ષણ ના સંદર્ભમાં ગ્રામીણ ભારતમાં શિક્ષણના પડકારો:

ઓનલાઈન એજ્યુકેશન ઓફ્લાઈન એજ્યુકેશન સિસ્ટમ કરતાં અનેક ફાયદાઓ ધરાવે છે. પરંતુ ઓનલાઈન શિક્ષણ અપનાવતી વખતે ગ્રામીણ ભારત દ્વારા નીચેના પડકારોનો સામનો કરવો પડી શકે છે. તેઓ છે, ઓનલાઈન શિક્ષણ માટે ઈન્ટરનેટ જોડાણ આવશ્યક છે. ભારતમાં ખાસ કરીને દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં તમામ વિસ્તારોમાં ઈન્ટરનેટ જોડાણનો અભાવ છે. ભારતમાં તાજેતરના સમયમાં ઈન્ટરનેટનો વ્યાપ વધી રહ્યો છે.

કોષ્ટક 1 : ભારતમાં 2019 થી 2023 સુધી ઈન્ટરનેટ વપરાશકર્તાઓની સંખ્યા (લાખોમાં)

વર્ષ	ઈન્ટરનેટ વપરાશકર્તાઓની સંખ્યા (લાખોમાં)
2019	644
2020	757
2021	900
2022	1060
2023	1240

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં ઈન્ટરનેટ યુઝર્સ (644 લાખ થી 1240 લાખ) કરતા બમણા થઈ ગયા છે. તે દર્શાવે છે કે ઈન્ટરનેટ વપરાશકર્તાઓ નોંધપાત્ર રીતે વધી રહ્યા છે. પરંતુ હજુ પણ વૃદ્ધિનો અવકાશ છે. ઓનલાઈન શિક્ષણ માટે પર્સનલ કોમ્પ્યુટર અથવા સ્માર્ટ ફોન જરૂરી છે. ગ્રામીણ ભારતમાં ઓનલાઈન શિક્ષણની સફળતા માટે ગ્રામીણ નીચી આર્થિક સ્થિતિ માટે સસ્તું દરે સારી ગુણવત્તાવાળા કોમ્પ્યુટર અને સ્માર્ટ ફોન એ એક પડકાર છે. ભારતમાં છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં સ્માર્ટ ફોન યુઝર્સ નીચે મુજબ છે.

કોષ્ટક 2: ભારતમાં 2019 થી 2023 દરમિયાન સ્માર્ટ ફોન વપરાશકર્તાઓની સંખ્યા(લાખોમાં)

વર્ષ	સ્માર્ટ ફોન વપરાશકર્તાઓની સંખ્યા(લાખોમાં)
2019	642
2020	757
2021	853
2022	938
2023	1013

ઉપરોક્ત કોષ્ટક દર્શાવે છે કે પાંચ વર્ષના ગાળામાં (વર્ષ 2019 માં 642 લાખ થી વધીને વર્ષ 2023માં 1013 લાખ સુધી) સ્માર્ટ ફોન વપરાશકર્તાઓની સંખ્યામાં જબરદસ્ત વધારો થયો છે. સ્માર્ટ ફોન એ સૌથી સસ્તું અને અનુકૂળ ઉપકરણ છે જે ઑનલાઇન શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં મદદ કરી શકે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં દરેક શીખનારને સ્માર્ટ ફોન આપીને ભારતનું જ્ઞાન સુનિશ્ચિત કરી શકાય છે.

ગ્રામીણ ભારતમાં ડિજિટલ સાક્ષરતા એક મોટો પડકાર છે. 2018 માં ડિજિટલ એમ્પાવરમેન્ટ ફાઉન્ડેશનના અહેવાલ મુજબ, ભારતની લગભગ 90 ટકા વસ્તી ડિજિટલ રીતે અભણ છે. ડિજિટલ ઈન્ડિયા કાર્યક્રમની શરૂઆત દ્વારા લોકોમાં ડિજિટલ સાક્ષરતા વધારવાના પ્રયાસો ચાલુ છે. જ્યાં સુધી ડિજિટલ સાક્ષરતા ઓનલાઈન શિક્ષણ સફળ ન થઈ શકે.

ભારતમાં ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઓનલાઈન શિક્ષણની સફળતા માટે સુરક્ષાના મુદ્દા એ બીજો મોટો પડકાર છે. લોકોમાં ઓનલાઈન પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે વિશ્વાસ અને આત્મવિશ્વાસ કેળવવો જરૂરી છે. જો સુરક્ષાના જોખમોને કારણે વિશ્વાસનો ભંગ થાય તો લોકો ઓનલાઈન શિક્ષણ ટાળી શકે છે. ડેટા ગોપનીયતા ગુમાવવી એ અન્ય પડકાર હોઈ શકે છે. જો ઓનલાઈન શિક્ષણ પ્રત્યે યોગ્ય નિયંત્રણ વ્યવસ્થા ન હોય તો ઓનલાઈન વર્ગો દરમિયાન જુદી જુદી એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ કરતી વખતે વ્યક્તિગત ડેટાની ચોરી થઈ શકે છે.

ગ્રામીણ ભારતમાં અવિરત વીજળી એ બીજો પડકાર છે. હજુ સુધી 90 ટકા ગામડાઓને વીજળી પૂરી પાડવામાં આવી છે હજુ પણ બીજા 10 ટકા ગામોમાં વીજળીની સુવિધાનો અભાવ છે. ઓનલાઈન શિક્ષણ વધુ આંખની વિકૃતિઓનું કારણ બની શકે છે કારણ કે શીખનારાઓને મોનિટર અથવા સ્માટ ફોન સ્ક્રીન સાથે સંપક કરવાની જરૂર છે. બાળકો અને યુવાનો અનિચ્છનીય અથવા અનૈતિક પુખ્ત સામગ્રીની માહિતી પ્રત્યે વ્યસની હોઈ શકે છે. મનુષ્યો વચ્ચેના શારીરિક જોડાણને કારણે સામાજિક સંબંધો પ્રભાવિત થઈ શકે છે. લાંબા ગાળે તે માનવ સંબંધોને અસર કરી શકે છે.

અપૂરતું મોબાઈલ નેટવક ટાવર અન્ય એક પડકાર છે. દેશના કેટલાક અંતરિયાળ વિસ્તારો એવા સંવેદનશીલ વિસ્તારો છે જ્યાં વિકાસ પ્રવૃત્તિઓ યોગ્ય રીતે અમલમાં નથી આવી રહી. અન્ય દેશોની તુલનામાં આપણા દેશમાં ઈન્ટરનેટ ચાજ ઓછા હોવા છતાં, ભારતમાં ઓનલાઈન શિક્ષણના વિકાસને વેગ આપવા માટે ઓછામાં ઓછા વતર્માન દર ચાલુ રાખવાની જરૂર છે. ખાસ જરૂરિયાતવાળા લોકો હોઈ શકે છે.વ્યક્તિગત રીતે અસરગ્રસ્ત તરીકે તેઓને સહાયની જરૂર છે. ઓનલાઈન શિક્ષણમાં પરીક્ષાઓ અને મૂલ્યાંકન વધુ પડકારજનક પરિબળ હશે.

ટેકનોલોજી થી તાલીમ પામેલા શિક્ષકોની ઉપલબ્ધતા એ બીજો પડકાર છે. ટેક્નોલોજી પ્રકૃતિમાં ગતિશીલ છે જ્યાં સતત અપડેટ જરૂરી છે. દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સબસિડીવાળા લેપટોપ અને સ્માટ ફોન આપવામાં આવશે. શિક્ષકો માટે તાલીમ કાર્યક્રમો વારંવાર યોજવા જોઈએ. તે ઉપરાંત કેટલાક વિષયો શક્ય ન હોઈ શકે ઑનલાઇન માધ્યમથી શીખવવા.

નિષ્કર્ષ :

ગ્રામીણ ભારતમાં 70 ટકા વસ્તી ગામડાઓમાં રહે છે, તેથી તેમને શિક્ષિત અને સશક્ત બનાવવું એ રાષ્ટ્રની મુખ્ય જવાબદારી છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે યોગ્ય ભૌતિક માળખાકીય સુવિધાઓના અભાવને કારણે હજુ પણ દેશમાં મુખ્યત્વે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં નિરક્ષરતાનું નોંધપાત્ર સ્તર છે. ઓનલાઈન એજ્યુકેશન સિસ્ટમને ઓછા ખચની જરૂર છે સરકાર ઓનલાઈન શિક્ષણ માટે પણ જઈ શકે છે ઑનલાઇન શિક્ષણના પોતાના ફાયદા અને મયાર્દાઓ છે. ઓનલાઈન શિક્ષણ માટે જરૂરી માળખું પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને સરકાર દેશમાં શિક્ષણ પ્રણાલીના સર્વગ્રાહી વિકાસ માટે મિશ્રિત શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે.

સંદર્ભ સૂચી :

1. https://www.statista.com
2. https://www.sabri.org/EDTECH-01/Definition.html
3. https://www.linkedin.com/pulse/why-education-india-cant-go-online-abhinav-kumar
4. https://www.statista.com/forecasts/1144044/internet-users-in-india
5. https://www.statista.com/statistics/467163/forecast-of-smartphone-users-in-india/
6. https://www.wider.unu.edu/